

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
Sosyal Bilimler Fakültesi Kütüphanesi

Demirbaş No: []

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı: 7

Edebiyat Fakültesi
Sosyal Bilimler Kütüphanesi

Demirbaş No: 6540.12

Sevinç Matbaası, Ankara - 1976

Etem Çalik

22-4-1977

Erz

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ
Kuruluş Tarihi 1970

S A H İ B İ

Edebiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Hüseyin SESLİ

YAZI İŞLERİ KURULU
Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL

Edebiyat Fakültesi

ARAŞTIRMA DERGİSİ

7

İ Ç İ N D E K İ L E R

Efrasiyap GEMALMAZ — Erzurum İli Ağızları	1
Dr. Fikret TÜRKMEN — Ermeniler Arasında Türk Halk Hikâyeleri	17
Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU — 1753 ve 1846 Yıllarında Erzurum Çarşıları ile Esnafını Tanıtan Kağızmanlızadeler'in İki Vakfiyesi	25
Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU — Karşlı Bedreddinzâde Mirliva Ali Beğ K A A İ M E	87
Dr. İsmail AKA — Merv ve Murgab Suyunun Cereyanı ...	171
Dr. Enver KONUKÇU — Delhi Türk Sultanlığı Hizmetindeki Halaç Beyleri (1201 - 1290)	181
Prof. Abbas ZAMANOF - Çev.: Yavuz AKPINAR — Ömer Faik Numanzade (1872 - 1937)	195
Prof. Dr. Tevfik TARKAN — Doğu Karadeniz Bölümünün Nüfus ve Yerleşme Özelliklerinin Ana Çizgileri ...	203
Prof. Dr. Tevfik TARKAN — Ege Denizi Kıyıları ve Kıta Sahanlığı Sorunları	219
Dr. Ahmet NİŞANCI — Türkiye'de Kurak (Ya Da Nemli) Alanların Dağılışı	235
Dr. İbrahim ATALAY — Türkiye'de Vejetasyon Sürelerinin Dağılışı	247
Dr. Ahmet NİŞANCI — Klimagebiete Der Türkei Und Ihre Niederschlagsverhältnisse	281

Dr. Hüseyin GÜMÜŞ — Dramatürj Alfred De Musset ve Marianne'nın Kaprisleri	293
Jacques VILLENEUVE — L'Audio - Visuel Et L'Enseignement Du Français	311
Dr. Hüseyin GÜMÜŞ — Andre Malraux ve Bireycilik	345
Maurice MAETERLINCK - Dr. Hüseyin GÜMÜŞ — Körler	353
M. Reşit KÜÇÜKBOYACI — On De Saussure's Comparison of Language and Chess	391

ERZURUM İLİ AĞIZLARI

Efrasiyap GEMALMAZ
Türk Dili Asistanı

Coğrafyasıyla olsun, tarihiyle olsun bir bütün teşkil edebilecek niteliklerden az-çok uzak olan bugünkü Erzurum ili sınırları içerisinde kalan yörenin halkı, Erzurum ve çevresinin tabiat şartlarının ağırlığı, bir kilit noktası oluşu, yol kavşakları üzerinde bulunuşu ve bunlara bağlı olmak üzere ortaya çıkan nüfus hareketleri ve yer değiştirmeler sonucu, geçmişleriyle ilgili bilgilerini az-çok koparmış, efsaneleştirmiştir. Bu durum, giderek derinlik ve yayılışlarını kolay kolay ortaya koyamayacağımız kültür tabakalaşmalarına yol açmış ve sonuç olarak da, yörede, zengin bir folklorun, özellikle çok renkli bir halk edebiyatının, ve birçok yönleriyle biribiri içerisinde erimiş, bununla beraber bazı yönleriyle de birbirlerinden ayrılabilen ağızların oluşmasını sağlamıştır.

İçerisinde yer yer Eski Türkçenin, Eski Anadolu Türkçesinin, Kıpçak Türkçesinin ve günümüzün gelişmiş Türkiye Türkçesi aydın konuşmasının özelliklerini bulduğumuz Erzurum ili ağızları daha çok Türkçenin Türkmen-Azerî-Terekeme ağız izlerini taşımaktadır.

Kolayca kabul edileceği üzere, bir makalenin sınırları içerisinde bu ağızların bütün inceliklerine inme ve bunları diğer ağız ve şivelerle karşılaştırma imkânı yoktur. Bugün gelişmelerini Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına ve yazı diline bağlamış olan bu ağızları aşağıda önce genel özellikleriyle ele alıp bunların yalnız Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından farklı olan yönlerini göstermeye çalışacağız. Daha sonra da bunları gruplandırarak birbirlerinden farklarını ana hatlarıyla vereceğiz.

Erzurum İli Ağızlarının Ortak Özellikleri ve Türkiye Türkçesi Aydın Konuşmasıyla Karşılaştırılmaları

I. SESBİLGİSİ BAKIMINDAN:

A. Ünlüler :

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına bakarak, Erzurum İli ağızlarında görülen ünlülerin en belirgin ortak özellikleri boğumlanmaları sırasında nisbeten ve genellikle çene açısı ve dil yüksekliğinin en açık durumda daha küçük, en kapalı durumda daha büyük o'masıdır. Bu nedenle, en geniş ünlü olan (a) nın daha kapalı, en dar ünlüler olan (i) ve (ü) nün ise daha geniş olarak boğumlandığı görülür. Yine bu nedenledir ki, geniş ve güçlü bir boğumlanmayı gerektiren damaklı (palatale) (a) nın bölge ağızlarında seyrek görülmesine, ve (a, i) çeşitlerinin azlığına karşılık (e) çeşitlerinde bir bollukla karşılaşılır.

Dil yüksekliği ve çene açısı bakımlarından yuvarlak ünlüler için de değişik bir durum sözkonusu değildir. Ne var ki, dudakların durumu yuvarlaklaştırmada Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına bakarak daha zayıf kaldığından, bunlar, özellikle birinci hece dışında ve vurgusuz hecelerde düzleşmeye doğru bir eğilim güderler. Düzleşme olayları kuzeyden güney-doğuya doğru inildikçe artar.

Erzurum İli ağızlarında kelime başında (ı) ünlüsü bulunmaz, kelime sonunda ise, geniş ünlülerden çoklukla (a, e), seyrek olarak da (o) (dello «bir 'bar oyunu», dılo «küçük çocuk», hello «deli-dolu kimse», omo «dalkavuk», kıšo «tavuk kovalama ünlemi»); dar ünlülerden tek heceli birkaç kelimedede (u) (bu, şu, su; ayrıca 'ağu' «ağı» kelimesi de iki heceli ve kural dışıdır.), birden fazla heceli kelimelerde (i) (Başta Oltu ağızları olmak üzere Çoruhboyu ağızlarında bu kural bazan bozular: awcu «avcı», aşşağı «aşağı» vb.) ve bunların çeşitleri bulunabilir.

Ünlü değişmelerine gelince, Türkçe kelime kök ve kökenleri daha başlangıçta sesbilgisi bakımından bütün Anadolu ağızlarını da içine alan Batı Türkçesinin gerektirdiği yapıyı almış olduklarından bütünü denilebilecek bir çoğunlukla ünlülerini önemli değişikliklere uğratmamışlar; ünlü değişmelerinin konusu daha çok —başta Arapça asıllılar olmak üzere— alınma kelimeler olmuştur.

Ünlü değişmeleri büyük bir çoğunlukla —Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında ve Erzurum ili ağızlarında ortak kullanılışlı kelimelerin % 87.5'inde— başta (a) ünlüsü olmak üzere kalın ünlülerin incelenmesi yönünde gelişmiştir. Buna Eski Yazının hareke işaretlerinin yöremiz ağızlarında ince ünlülerle karşılanmış olması sebep gösterilebilir. (herb “harb”, şert “şart”, erse “arsa” cümür “cumhur”, hetir “hatır”, mügevve “mukavva”, cenderme “jandarma”, edrese “adres”).

Başta Arapçadan alınmış olanlar olmak üzere, özellikle başka dillerden alınma kelimelerin kalın ünlüleri, başta ve ilk hecede olduklarında daha zayıf ve kolayca inceleyebilir; sonda ve son hecede olduklarında, dar değilseler, daha güçlü ve yukarıda belirtilen inceleşme eğilimine karşı koyabilir bir durum gösterirler (esa “asa”, eza “aza”, deva “dava”, etdar “aktar / attar”; ğerar “karar”, şerap “şarap”, zeman “zaman”, remezan “ramazan”, mehrum “mahrum”, miflon “muflon”).

Ünlüler arasındaki süre farkından hoşlanmayan Erzurum ili ağızları alınma kelimelerin uzun ünlülerini de kısaltarak diğerleriyle eş bir duruma getirir. Uzun ünlülerle —Şenkaya-Olur Türkmen ağızları dışında— çok seyrek olarak karşılaşılr (dayıma “daima”, dünya “dünya”, lazım “lâzım”, reca “rica”, padişah “padişah”).

Erzurum ili ağızları ikiz ve ikili ünlüleri de sevmez. Bunları, ya bu ünlülerden birini düşürerek veya aralarına (h, y, w, ğ) ünsüzlerinden birini sokarak tekleştirir veya ayırır. (sahat “saat”, fayiz “faiz”, teğawut “tekaüt”, şugur “şuur”; müsede “müsaade” merif “maarif”, ved “vaat”, tebi “tabii”, mavin “muavin”, mezin “müezzin”, koparatif “kooperatif”).

Genel Türkçenin ekleme sırasında öngördüğü kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumları Erzurum İli ağızlarında yer-yer ve oldukça kurallaştırılabilir şekillerde, fakat genel anlamda bozulmuş olarak karşımıza çıkarlar. Ünlü uyumlarının bozulmasında en önemli etken olarak, bütün yörede (y) ünsüzünün kendisinden önce gelen —geniş-yuvarlak ünlüler dışında— bütün ünlüleri düzdar ve çoklukla ince yapmasını (ağıya “ağaya”, ğuyiya “kuyuya”, ohiyanda “okuyunca”), ve damak ünsüzlerinin Yukarı Aras ağızları ile Oltu ve Tortum ağızlarında kendilerinden önce gelen eke ait ünlülerini kalınlaştırmasını sayabiliriz. (geldih/gelduh “geldik”; elçilih/elçiluh “elçilik”). Çoruhboyu ağızlarında ayrıca damak ün-

süzleri kendilerinden önce gelen dar ek ünlülerinin yuvarlaklığını Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi korurlar (elçilik'/elçiluh "elçilik", dedük'/deduh "dedik").

B. Ünsüzler :

Erzurum İli ağızlarında ünsüzler de, ünlülere paralel olarak boğumlanma bölgelerini Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına oranla geriye doğru kaydırmışlardır. Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında karşılaşılan ve yöremiz ağızlarındakine oranla bir tek artdamak sızıcısına karşılık, biri patlayıcı olmak üzere üç artdamak ünsüzü vardır (ğ, ğ h). Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında büyük bir çoğunlukla kalın ünlülerle hece kuran ortadamak ünsüzleri, yöremiz ağızlarında artdamak ünsüzlerine dönüşmelerini gerektirebilecek durumlarda ince ünlülerle de hece kurabilir bir durum gösterirler (ğhve "kahve", mügevve "mukavva"). Çene açısının darlığına paralel olarak diş-dişeti ve artdamak arasındaki dilin hareket bölgesi daralmış, böylece Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında ince ünlülerle diş; kalın ünlülerle dişeti ünsüzü olarak boğumlanan ünsüzlerden diş ünsüzlerinin ortadan kalkmasına veya hiç değilse daha geride, dişeti-öndamak bölgesinde boğumlanmasına yol açmakla kalmamış, boğumlanma bölgeleri damağın bu kesiminde olan ünsüzlerin birbirleriyle olan değişimlerini de kolaylaştırmıştır.

Dudaklar yuvarlak ünlülerde olduğu gibi dudak ünsüzlerinde de gevşek davranmakta; özellikle bütün kelime ve hece sonlarındaki patlayıcı ünsüzler için, kapanmaların gevşek, gevşemelerin yavaş oluşu bu ünsüzlerin nisbeten fısıltılılaşmasına ve giderek bazılarının sızıcılılaşmasına yol açmıştır (geldiyh/geldih/gelduh "geldik", üş "üş", geş "geç", geş "genç").

Erzurum ili ağızlarında kurallı olarak kelime başına (ğ, nğ, yh, j) ünsüzleri bulunmaz. (k, r, w) ünsüzleri ise seyrek olarak görülür. Yine kelime içinde hece başında (yh, j) ünsüzlerine karşılaşılmaz; (k, ğ, ç, v, w) ünsüzleri ise çok seyrek. Kelime sonunda (ğ, k, h, ng, g, c, ç) ünsüzleri bulunmaz. Seyrek olarak özellikle İspir ağızlarında (k', g', v, b, p) ünsüzleri bulunabilir. Kelime içinde hece sonunda ise (k, ng, c, ç) ünsüzleriyle karşılaşılmaz; (ğ, ğ, k, g, v, p) ikiz olma vb. şartlara bağlı olarak sevrek görülür (şağğılda —"şakırda—", değge "dakika, seggiz "sekiz").

Bu söylediklerimizden ünsüzler konusunda Erzurum ili ağızları için şu sonucu çıkarabiliriz: Erzurum İli ağızlarında kelime başında ve kelime içinde hece başında daha çok katı-patlayıcı-tonlu ünsüzler; kelime sonunda ve kelime içinde hece sonunda daha çok katı-sızıcı tonsuz, ve akıcı ünsüzler görülür.

Erzurum ili ağızlarında görülen ünsüz olaylarının önemlilerinden biri ünsüz göçüşmesi olayıdır. Kararsız olmakla beraber kelime içinde karşılaşılan ünsüzlerden açıklığı büyük olan küçük olanın önüne geçme eğilimi gösterir (torpah “toprak”, yarpah “yaprak”, örgen— “öğren—, çilpah “çıplak”, çölmeyh “gömlek”, terkal “tekrar”).

Ünsüz benzeşmesi olayları da oldukça yaygındır. Kurallı benzeşmelerin başında (-nl->-nn-; -rl->-ll-; -şs.->-ss-; -zs->-ss-; -tc- / -şç- / -zc->-cc-; -ts->-ss- vb.) gelir (bunnar “bunlar”, alıllar “alırlar”, demissen “demişsin”, gelmesse “gelmezse”, ciccı “ciltçi”, accı “aşçı”, ducı “tuzcu”, tüssi “tütsü” vb.).

Diğer yaygın bir olay da ünsüz ikizleşmesi olayıdır. Yöre ağızlarında şu ünsüz ikizleriyle karşılaşılır: (-ğğ-, -ğğ-, -gg-, -dd-, -bb-, -zz-, -ss-, -şş-, -mm-, -ll-, -yy-, -cc-) (diğğolta “dekolte”, sağğal “sakal”, tobbuh “topuk”, yessir “esir”, döşşeyh “döşek = yatak” hille “hile” vb.).

II. ŞEKİLBİLGİSİ BAKIMINDAN:

A. Yapım Ekleri :

Erzurum ili ağızlarında Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından morfolojik bakımdan az çok farklı olarak aşağıdaki yapım ekleriyle karşılaşılır:

1. İslüden İsim yapan ekler :

+cığaz/+cuğaz (adamcığaz “adamcağız”); +cılah/+culah (bunculah “bu kadarcık”); +cucah (oncucah “o kadarcık”); +liyin/—niyin (ahşamniyin “akşamleyin”).

2. Fiilden İsim yapan ekler :

—ağan/—egen (çalağan “atmaca”; gezegen “çok gezen”);
—°ş / —°nç (ğorhuş “korkunç”); —asıca/—esice (gebere-

sice “gebermeye lâıyk”); —asıya/—esiye (gelesiye “gelinceye kadar”); —mazdan/—mezden (gelmezden “gelmeden önce”).

3. İsimden Fiil yapan ekler :

+ar—/+er— (ever— “evlendir—”, otar— “otlat—”); +ıl—da—/+ilde— (hingilde— “inle—”); +°h— (darıh— “darıl—”).

4. Fiilden Fiil yapan ekler :

—lan— (ayrılan— “ayrıl—”); —°h— (dolu^h— “ağlamak üzere ol—”)

B. Çekim Ekleri :

1. İyelik ekleri :

t.1.ş. : +°m (ğardaşım “kardeşim”).

ç.1.ş. : +°mız (ğardaşımız “kardeşimiz”).

t.2.ş. : +°n (ğardaşın “kardeşin”).

ç.2.ş. : +°z (ğardaşız “kardeşiniz”).

3.ş. : +i/+si (ğardaşı “kardeşi”,/bacısı “kız kardeşi”,
ğardaşları “kardeşleri”).

2. Hal ekleri :

Yalın hali : +Ø

İlgi hali : (belirtisiz) +Ø; (belirtili) +(n)°n. Bazan iyelik eklerinin özellikle teklik şekillerinin hem kendi vazifelerini, hem de ilgi hali vazifesini birlikte yüklenmiş oldukları görülür (emim gızı “amcamın kızı”, ağan tarlası “(senin) ağanın tarlası”, ğardaşı ğarısı “(onun) kardeşinin karısı”).

Yükleme hali : (belirtisiz) +Ø; (belirtili) +(y)i; (İyelik 3. şahıs ve ünlüyle sonuçlanan zamirler üzerine) +ni (buni “bunu”; bacısını “kız kardeşini”). Teklik 2. şahıs iyelik eki hem kendi vazifesini hem de yükleme hali vazifesini yapar (ergişin isdir “kocanı çağırıyor”).

Yaklaşma hali: +(y)a; (İyelik 3. şahıs ve ünlüyle sonuçlanan zamirler üzerine) +na. Teklik 2. şahıs için hem iyelik hem de yaklaşma hali bildiren +(a)n eki kullanılır (ağan de “ağana söyle”, bacan götür “bacına götür”).

Bulunma ve Ayrılma halleri: +da/+dan (İyelik 3. şahıs ve ünlüyle sonuçlanan zamirler üzerine) +nda/+ndan.

Bağlama hali: +(y)ınan/+(y)ınnan ∠ ile-n (ğardaşınan “kardeşe”, ğardaşiyınnan “kardeşiyle”).

Eşitlik hali: +ca (z/ma/sına/man) (ağırıncaz “ağırlığınca”, eyceme/eycemen “iyice”, elecesine “öylece”)

Seslenme hali: +Ø/+li/+koli (anali/anakoli “anneciğim!”).

3. Ek-fil :

Geniş Zaman :

t.1.ş. : +(y)am/+(y)ım (hocayam/hocayım “hocayım”)

ç.1.ş. : +(y)ıh (hocayıh/hocayuh “hocayız”)

t.2.ş. : +san/+sın (hocasan/hocasın “hocasın”)

ç.2.ş. : +sız (hocasız “hocasınız”)

3.ş. : +Ø (hoca “hoca”)

Hikâye :

t.1.ş. : +(y)ıdım (hocayıdım “hocayıdım”)

ç.1.ş. : +(y) ıdıh (hocayıdıh “hocayidik”)

t.2.ş. : +(y)ıdın (hocayıdın “hocaydın”)

ç.2.ş. : +(y)ıdız (hocayıdız “hocaydınız”)

3.ş. : +(y)ıdı (hocayıdı “hocaydı”; ç.: +(y)ıdılar /+lardı hocayıldılar/hocalardı “hocaydılar”)

Rivayet :

t.1.ş. : +(y)ımışam/+(y)imişim (hocayımışam/hocayımışim) “hocaymışım”)

- ç.1.ş. : +(y)ımişih (h̄ocayımışıh / h̄ocayimişuh “hocayımısız”)
- t.2.ş. : +(y)ımissan / +(y)imissin (h̄ocayımissan/h̄ocayimissin “hocaymışın”)
- ç.2.ş. : +(y)ımissız (h̄ocayımissız “hocaymışınız”)
- 3.s. : +(y)ımiş (h̄ocayımış “hocaymış”; ç.; +(y)ımişlar/+larmiş: h̄ocayımışlar / h̄ocalarmiş “hocaymışlar”)

Şart :

- t.1.ş. : +(y)ısam(sa) (h̄ocayısamsa “hocaysam”)
- ç.1.ş. : +(y)ısaḥ (sa) (h̄ocaysaḥ sa “hocaysak”)
- t.2.ş. : +(y)ısan (sa) (h̄ocaysansa “hocaysan”)
- ç.2.ş. : +(y) ısas (sa) (h̄ocayısassa “hocaysanız”)
- 3.ş. : +(y) ısa (h̄ocayısa “hocaysa”; ç.: +(y) ısalara (sa)/+larısa: h̄ocayısalarsa / h̄ocalarısa “hocaysalar”)

4. Fiil çekimleri :

Zarf-Fiiller :

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında olduğu gibi Erzurum ili ağızlarında da birkaç yapım ve çekim eki veya edatlar yardımıyla yapılmış zarf-fiillerle bol bol karşılaşılır. Bunlardan aydın konuşmasında görülenlerden farklı yapıda olanlarını aşağıya alıyoruz :

- masıyınan (görmeminen tanıdım “görür görmez tanıdım”)
- dıḥca (z) (iḥdiyḥcez içir “durmadan içiyor”)
- dıḥliyin (dişari çihdihliyin “dışarı çıkar çıkmaz”)
- dıḡına (seni gördüğüme ey oldi “seni gördüğüm iyi oldu.”)
- dıḡında (gördüğünde elini öpdü “görünce elini öptü.”)
- dıḡı kimin (bele dedigim kimin “ben böyle söyler söylemez”)

- dığı sıra (seni gördüğüm sıra “seni görünce”)
- dığı yerde (bildüğüz yerde “bildiğiniz halde”)
- acağ sırası (geleceyh sırası “geleceği vakit”)
- madığ (alınmadığ ğaldi “alınmaksızın kaldı”)
- memiş (dememiş olmaz “söylemek lâzım”)
- mazdan öyde/evvel (yatmazdan öyde “yatmadan önce”)
- (y) ana ğeder (gelene ğeder “gelinceye kadar”)
- (y) anda (gelende “gelince”)
- (y) anca (görence “gördüğü zaman”)
- (y) anacağ (göreneceyh “görünceye kadar”)
- (y) arağ (dan) (bülereyhden “bilerek”)
- (y) a —(y) a (göre göre “görerek; görme yoluyla”)

Kip Ekleri :

- 1) Emir kipi eki: —Ø+ (Bildirme ekleri özeldir)
- 2) Görülen Geçmiş Zaman kipi eki: — *d+ (Bildirme iyelik ekleriyle yapılır.)
- 3) Dilek-Şart kipi eki: —sa+ (Bildirme iyelik ekleriyle yapılır.)
- 4) Öğrenilen Geçmiş Zaman kipi eki: —miç+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 5) Şimdiki Zaman kipi eki: —ir+ / —yir+ / —iyir+ / —eyir+ / —iyer+ / —iyor+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 6) Gelecek Zaman kipi eki: —(y)acağ+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 7) Geniş Zaman kipi eki: —°r/—ar+ /olumsuz: —ma—z+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 8) İstek kipi eki: —(y)a+ (Bildirme ek-fiille yapılır.)
- 9) Gereklilik kipi eki: —mali+ (Seyrek kullanılır ve bildirme ek-fiille yapılır).

Bildirme ekleri :

1) Ek-fiil menşeli bildirme ekleri:

t.1.ş. : +(y)am / +(y)ım (ohiram / oheyrim “okuyorum”)

ç.1.ş. : +(y)ıh / +(y)uh (ohırh / oheyruh “okuyoruz”)

t.2.ş. : +san / +sın (ohumişsan / ohumissin “okumuşsun”)

ç.2.ş. : +sız / (ohumussuz / ohumişsız / ohumissiz “okumuşsunuz”)

3.ş. : +Ø (ohumiş “okumuş”; ohumişlar/ohumişler “okumuşlar”)

Ekleme: İstek kipi t.1.ş. için kip ekiyle birlikte —(y)im/—(i)m şekillerindedir (ohiyim/ohim “okuyayım”)

2) İyelik eki menşeli bildirme ekleri:

t.1.ş. : +°m (ohudum “okudum”; ohusam “okusam”)

ç.1.ş. : +°h (ohuduh “okuduk”; ohusah “okusak”)

t.2.ş. : +°n (ohudun “okudun”; ohusan “okusan”)

ç.2.ş. : +°z (ohuduz “okudunuz”; ohusaz “okusanız”)

3.ş. : +i/+Ø (ohudi “okudu”; ohusa “okusa”)

3) Emir kipinde bildirme ekleri :

t.2.ş. : +Ø (ohi “oku”)

ç.2.ş. : +(y)ın (ohiyın “okuyun/okuyunuz”)

3.ş. : +sın (ohusun “okusun”; ohusunar “okusunlar”)

III. SÖZDİZİMİ BAKIMINDAN :

Erzurum ili ağızları sözdizimi bakımından Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından pek ayrılık göstermez. Ancak aydın konuşmasında sık kullanılan bazı şekiller Erzurum ili ağızlarında seyrek, seyrek kullanılan bazı şekiller ise sık kullanılır. Bu farkların başında —(y)ıp, —(y) arah) ekleriyle yapılmış zarf fiillerin az kullanılması ve bunların yerine çekimli fiillerin tercih edilmesi (yondi yerine uydurdi, tahdi “yontarak yerine uydurup taktı.”), —(y)a bül- “-(y)a bil-”) kuruluşu dışında diğer (zarf-fiil + çekimli yardımcı

fiil) kuruluşlarına itibar edilmemesi, (ki) bağlama edatının gereğinden fazla cümle unsurları arasına sokulması (wolan ğari, ben ki sene ki diyirem ki nemehreme görünme; sen ki su punğarının başından ki buyanni gelmirsen; ahan ben sene neyidim! "Hanım, ben sana diyorum: erkeklere görünme; sen çeşme başından hiç ayrılmıyorsun; söyle, ben sana ne yapayım!") vb. gelir.

IV. KELİME HAZİNESİ BAKIMINDAN :

Türkiye Türkçesi Aydın konuşmasında olduğu gibi Erzurum ili ağızlarında da yabancı asıllı birçok alınma kelimeyle karşılaşmak olağandır. Alınma kelimeler arasında ilk sırayı Arapça asıllılar alır. Bunlar Erzurum ili ağızlarına islâm kültürü içerisinde gelişen yazı dili ve aydın konuşması aracılığıyla girmişlerdir. İkinci sırayı tutan Farsça asıllı kelimeler ise aynı yolla girmiş oldukları gibi komşuluk münasebetleri içinde doğrudan doğruya da alınmışlardır. Bu bazan dilbilgisine kadar uzanan alma olayının Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında görülmeyen örnekleri bu ikinci yola tanıklık etmektedirler (beelj "evet" berf "kar", bibi "hala", ğor "mezar", künt "hamur topağı", miltan "gömlek", şor "tuzlu", tırındaz "titiz", gün-be-gün "günden güne", get-be-~~get~~ "gittikçe" vb.). Üçüncü sıraya başta Batı-Dilleri olmak üzere çeşitli dillerden alınma kelimeler girer. Bu kelimelerin geçiş yolu son devir Osmanlı Türkçesi; bugünkü Türkiye Türkçesi aydın konuşması, ve yazı dilidir. Doğrudan doğruya Rusçadan alınma az sayıdaki kelime, son istilâ üzerinden yarım asır geçmesine rağmen Erzurum ili ağızlarını halen terk etmemişlerdir. Örneklerden anlaşıldığı üzere bunlar istilâ ordusunun ve onun ilk yerleşme gayretlerinin ihtiyaçlarını ifade eden kelimelerdir (bavuşğa "atlı araba", bedire "mental kova", istikan "çay bardağı", isdol "yüksek sehpa", kartol "patates", katilyh "sefer-tası" vb.). Sanıldığığının aksine Erzurum ili ağızlarında Ermenice asıllı kelime yok denecek kadar azdır ve bunların birçoğu da Türkiye Türkçesi aydın konuşması ve yazı dilinde görülenlerdir. Yaşlılardan edindiğimiz bilgiye göre yörede yaşamış olan Ermeni azınlığı esasen konuşma dili olarak Türkçeyi tercih etmiştir.

V. ANLAMBİLGİSİ BAKIMINDAN :

Erzurum ili ağızları anlam bilgisi bakımından Türkiye Türkçesi aydın konuşmasından pek ayrılmazlar. Ancak yine de çok seyrek

örnekleri görülen anlam kayması, daralması veya genişlemesi vb. hadiselerle meydana gelmiş farklılaşmalar görülmektedir (ocah "baca", baca "dam", ğapi "sokak", tanko "kibarlık budalası" vb.). Ayrıca yine anlambilgisi içinde ele alınması gereken sayılamıyacak kadar çok Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında görülmeyen deyim, atasözü vb. Erzurum ili ağızlarında bol bol karşımıza çıkmaktadır.

Erzurum İli Ağızlarını Birbirlerinden Ayıran Özellikler :

Araştırmalarımıza dayanarak diyebiliriz ki, morfonolojik açıdan Erzurum İli ağızları: 1) Yukarı Karasu-Yukarı Aras ve 2) Çoruhboyu ağızları olmak üzere iki ana guruba ayrılır.

Birincisi Doğu Anadolu Ağızlarının, ikincisi Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarının ortak özelliklerini taşıyan bu iki ana ağız gurubunu yöre için birbirinden ayıran özellikler şunlardır:

1) Kelimelerin ilk heceleri dışında bulunan (i) ünlüsü (-i- / -ı-, -i-, -u-, -ü-) kuzey-doğuya doğru çıkıldıkça (-e-, -i-) ünlülerine dönüşür, ve bu özellik Çoruhboyu ağızlarıyla Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarını bir ölçüde birbirlerinden ayırır.

2) Bazı dar ünlülü kapalı eklerin bu ünlülerinin Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarında, Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında ve Azerbaycan Türkçesinin yaygın ağızlarında olduğu gibi, düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmelerine karşılık (artıh, başlıh, geldiyyh/geldih, güzelliyyh/gözelliyyh, benim). Çoruhboyu ağızlarında, Eski Anadolu (Selçuk'u) Türkçesinde olduğu gibi, sözkonusu uvumdan kaçarak yuvarlak ünlülü kalma eğilimi göstermeleri (artuh başluh, geldük'/gelduh, güzelliük'/güzelluh, benim).

3) Teklik 1. şahıs bildirme ekinin ünlüsü, Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarının bütününde, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, geniş olmasına karşılık (bülirem/bilirem "biliyorum"), Çoruhbovu ağızlarının önemli bir kısmında, Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında olduğu gibi, dardır (büleyrim/büleyirim/büliyirim "biliyorum").

4) Şimdiki Zaman kip eki, Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızlarının bütününde (-(y)ir+) olmasına karşılık (diyirem "diyorum", bülirem "biliyorum"), Çoruhboyu ağızlarının önemli bir kısmında (-(y)eyr+ / -(y)eyir+) şeklindedir (diyeyrim / diyeyirim "diyorum", büleyrim/büleyirim "biliyorum").

Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızları: 1) Yukarı Karasu, ve 2) Yukarı Aras ağızları olarak iki guruba ayrılır.

Bu iki gurubu birbirinden ayıran başlıca özellik, damak ünsüzleriyle sonuçlanan eklerin ünlülerinin Yukarı Karasu ağızlarında kalınlık -incelik uyumuna girmesine karşılık (geldiyh, geleyh, güzelliyh) Yukarı Aras ağızlarında yalnız kalın şekillerinin kullanılış yaygınlığı göstermesidir (geldih, gelah, gözellih “geldik, gelelim, güzellik,,).

Yukarı Karasu ağızları: 1) Erzurum-Aşkale (Güney kesim), ve 2) Ovacık-Narman (Kuzey kesim) alt guruplarına ayrılır.

Ovacık-Narman ağız gurubu, yer yer Çoruhboyu ağızları özellikleri göstermelerinden başka, normal (c/ç) ünsüzleri yerine dişlerarası (c'/ç') ünsüzlerini bulundurmakla ve bazan (g/k) ünsüzlerini (c/ç; c'/ç'), ünsüzlerine dönüştürmeleleriyle (c'eldiyh/celdüyh/celduh, c'ep, çilar), Erzurum-Aşkale ağız gurubundan ayrılır (geldiyh, cep, kilar “geldik, cep, kiler”).

Yukarı Aras ağızları: 1) Pasinler-Horasan (Kuzey kesim), ve 2) Hınıs-Tekman-Karayazı (Güney kesim) ağız gurupları olarak iki alt bölüme ayrılır.

Düz-dar-ince ünlüyle sonuçlanan kelimelere getirilen kapalı eklerin ünlüleri, Hınıs-Tekman-Karayazı ağız gurubunda bu düz-dar-ince ünlüyle uyuma girdiğinden düz-ince olur (sucilih ğoydiler), Pasinler-Horasan gurubunda ise söz konusu düz-dar-ince ünlüyü bir önceki hecenin ünlüsüyle kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına sokar; kendileri de genişseler yalnız kalınlık-incelik, darsalar hem kalınlık-incelik, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girerler (suculuh, ğoydular “suculuk, koydular”).

Çoruhboyu ağızları: 1) Oltu, 2) Tortum, ve 3) İspir ağızları olarak üç bölüme ayrılır.

Bu üç bölümü birbirinden ayıran başlıca özellikler şunlardır:

1) Damak ünsüzleriyle sonuçlanan eklerin Oltu ve Tortum ağızlarında yalnız kalın ünlülü şekillerinin bulunmasına karşılık (gelduh, gelah, gözelluh), İspir ağızlarında kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak hem kalın hem de ince ünlülü şekillerinin bulunması (geldük', gelek', güzellük' “geldik, gelelim, güzellik”).

2) Oltu ve Tortum ağızlarında düz-dar-ince ünlüyle sonuçlanan kelimelere getirilen kapalı eklerin ünlüleri bu düz-dar-ince ünlüyle uyuma girdiğinden düz-ince olur (ğoydiler), İspir ağızlarında söz konusu eklerin ünlüleri bu düz-dar-ince ünlüyü etkilemeksizin bir önceki hecenin ünlüsüyle kalınlık-incelik uyumuna girer (ğoydilar, suculuğ, elçilik' "koydular, suculuk, elçilik").

3) Oltu ve İspir ağızları da dahil bölgemizin diğer bütün ağızlarında başta ve ilk hecede (o) ünlüsü bulunduran bazı kelimelerin (on, bomba, son), bu ünlüleri Tortum ağızlarında (u) olur (un, bumba, sun "on, bomba, son").

4) Başta Oltu ağızları olmak üzere Tortum ağızlarında da, özellikle kelimelerin ilk heceleri dışındaki hecelerin dar ünlüleri kuralsız olarak bazan kapalı (e) ünlüsüne dönüşürler (aldeler, böyede). İspir ağızlarında bu olay görülmez (aldılar, büyüdi/böyüdü "aldılar, büyüdü").

Oltu ağızları: 1) Oltu-Şenkaya-Oltu yerli, 2) Şenkaya-Oltu Türkmen, ve 3) Oltu-Yusufeli ağız gurupları olarak üç alt bölüme ayrılır.

Oltu-Yusufeli ağız gurubu, bazı eklerin yapısında bulunan kalın-dar-yuvarlak ünlüleri genişletme yolunda gelişme gösterir (geldoh "geldik").

Şenkaya-Oltu Türkmen ağız gurubunda ise, bazı ünlüleri kalınlaştırma (amanat "amanet", duyun "düğün", habar "haber", söz "söz" vb.), uyum dışı ekleri uyuma sokma (onunhu "onunki") ve kelime sonlarında yalnız düz-dar-ince ünlüleri değil diğer bütün dar ünlüleri bulundurma (awcu "avcı", aşşağı "aşağı", işgü "içki" vb.) eğilimlerinin görülmesi bunları Oltu-Oltu-Şenkaya yerli ağız gurubundan ve bölgenin diğer ağızlarından ayırır.

Tortum ağızları: 1) Tortum yerli, ve 2) Tortum-Yusufeli ağız gurupları olarak iki alt bölüme ayrılır.

Tortum-Yusufeli ağız gurubu, Oltu-Yusufeli ağız gurubunda olduğu gibi, bazı eklerin yapısında bulunan kalın-dar-yuvarlak ünlüleri genişletme yolunda gelişme göstermesiyle (geldoh) ve teklik 1. şahıs bildirme ekini Oltu ağızlarının bütününde ve İspir ağızlarının Hunut gurubunda olduğu gibi, dar ünlülü olarak getirmesivle (bülerim "biliyorum"), Tortum yerli ağız gurubundan ayrılır. Tortum yerli ağız gurubu ise, sözkonusu eki, Yukarı Karasu-Yukarı

Aras ağızlarında ve İspir ağızlarının Barhal, Norgâh ve Çörmeli ağız guruplarında olduğu gibi, geniş ünlülü olarak getirir (bülirem/bilirem “biliyorum”).

İspir ağızları: 1) Hunut, 2) Norgâh, 3) Barhal, ve 4) Çörmeli ağız gurupları olarak dört alt bölüme avrılır.

Bunlardan Hunut gurubu, Teklik 1. şahıs bildirme ekini dar ünlülü olarak getirmesiyle diğerlerinden ayrılır (bülerim; diğerlerinde: bülirem/büliyem “biliyorum”). Barhal gurubu bazı (r) ünsüzlerini (y) ünsüzüne (büliyem “biliyorum”, muhday “muhtar”), ve Çörmeli gurubu ise bazı (c/ç) ünsüzlerini (g/k) ünsüzlerine (geb “cep”, gevüz “ceviz”) dönüştürmektedirler. Bugün konuşanlarıyla seyrek olarak karşılaşılın bu ağız guruplarının diğer özellikleri Norgâh ağız gurubuyla birleşir.

Yukarıdaki guruplandırmadan ve bu guruplandırmada kullanılan coğrafya adlarından da anlaşılacağı üzere Erzurum ili ağızlarının oluşmasında dağlar ayırıcı, akar sular birleştirici özellik göstermişler, ve yörenin kuzey kesiminde dağların sert kıvrımlar ve derin yarıklar göstermeleri, buralarda küçük alanlara yayılmış birçok ağız gurupları ortaya koymasına karşılık, güneyde, yayla ve ovaların genişlemesi, Kars ve Erzincan doğrultusunda uzanarak İç Anadolu ağızlarına ulaşan daha geniş, fakat daha oturmuş bir ağız topluluğu karşımıza çıkartmaktadır. Burada şunu da belirtelim ki, Erzurum ili ağızları, ilin idarî sınırlarıyla, ancak Rize ağızlarından ayrılabilenekte, bunun dışında kalan Artvin, Kars, Ağrı, Muş, Bingöl, Erzincan, Gümüşhane illeri ağızlarıyla çevresinde geçiş bölgeleri ortaya koymaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

1. CAFEROĞLU, Prof. Dr. Ahmet, **Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar I. Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağzları**, İstanbul, TDK, 1942, 24 + 296 s.
2. GEMALMAZ, Efrasiyap, **Erzurum İli Ağzları — İnceleme, Metinler, Sözlük ve Dizinler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
3. KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **“Lehce-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri,”** TDAYB, (1962) 195-244.
4. OLCAY, Doç. Dr. Selâhattin, **Erzurum Ağzı**, Ankara, AÜ. Basımevi, 1966, 130 s., Atatürk Üniversitesi Yayınlarından.

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasında karşılaşılmayan veya karşılaşıldığı halde normal imlâda ayrıca işaret edilmeyen sesler aşağıdaki listede gösterilmiştir:

- Ø : Sıfır değerli fonem (Morfolojide sesli işareti bulunmayan monem 'moneme')
- e : Kapalı (e) ünlüsü
- i : Açık (i) ünlüsü
- ğ̇ : Tonlu artdamak patlayıcı ünsüzü
- ğ̈ : Tonlu ortadamak patlayıcı ünsüzü
- k̇ : Tonsuz ortadamak patlayıcı ünsüzü
- ḣ : Tonsuz artdamak sızıcı ünsüzü
- yḣ : Tonsuz öndamak sızıcı ünsüzü
- k' : Tonsuz fısıltılı öndamak patlayıcı ünsüzü
- nġ : Tonlu geniz - damak ünsüzü
- w : Tonlu çift dudak sızıcı ünsüzü
- c'/ç' : Dişlerarası (c/ç) ünsüzleri

ERZURUM
1/12 00000

- 1 Erzurum - Aşkale A. G.
- 2 Ovacık - Narman A. G.
- 3 Pasinler - Horasan A. G.
- 4 Hınıs - Tekman - Karayazı A. G.
- 5 Oltu - Şenkaya - Olur Yerli A. G.
- 6 Şenkaya - Olur Türkmen A. G.
- 7 Oltu - Yusufeli A. G.
- 8 Tortum Yerli A. G.
- 9 Tortum - Yusufeli A. G.
- 10 Hunut A. G.
- 11 Barhal A. G.
- 12 Norgâh A. G.
- 13 Çörmeli A. G.
- 14 Karışık A. G.

Erzurum İli Ağızları
(Alt Guruplar)

..... İl ve İlçe Sınırı

— Ağız Gurubu Sınırı

ERMENİLER ARASINDA TÜRK HALK HİKAYELERİ

Dr. Fikret TÜRKMEN

Türklerle Ermeniler arasında XI. Asırda Selçuklular zamanından beri yakın bir ilişki kurulmuştur. Bu hal hayatın bütün safhalarında kendini göstermiş ve iki toplum arasında muhtelif kültür alış verişi olmuştur. Ancak kuvvetli ve hakim unsur Türkler olduğu için, bilhassa edebiyat sahasında, Ermeniler onların tesiri altında kalmışlardır. Bu konu üzerine, merhum Prof. Dr. Fuat Köprülü 1922 de Arşak Çobanyan'ın "Les Trouvers Armeniens" adlı eseri münasebetiyle "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerine Te'siri" adlı bir makale neşretmişti (1). Köprülü bu makalesinde hem bu konuyu derinliğine incelemiş, hem de Çobanyan'a ve M. de Morgan'ın 1919 da neşrettiği "Histoire du Peuple Arménien" adlı eserindeki iddialara cevap vermişti.

Aradan uzun bir süre geçmesine rağmen Türkiye'de bu konuya bir daha dokunan olmamıştır. Ancak son yıllarda Ermeniler'in batıda ve Beyrut'ta neşrettikleri bazı eserler bizi meseleye tekrar dönmeye zorladı. Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan'da bu konu ile ilgili iki araştırma yayınlandı. Batıda neşredilen eserlerin başında şüphesiz ki en dikkate değer olanı Charles Downing'in Oxford Üniversitesi neşriyatı içinde yer alan "Armenien Folk-Tales and Fables" (2). gelmektedir. Bu eserde yer alan hikâyeler içinde yedi tanesi gerek ismi gerekse muhtevası ile Türk halk hikâyesi ve masalları dağarcığı içinde bulunmaktadır. Bunlar, Kuşperi (s. 28), Ha-

(1) Fuat Köprülü; Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerinde Tesiri. Edebiyat Fak. Mec. c. II. No: 1., Mart 1922.

(2) Charles Downing: Armenien Folk-Tales and Fables. Oxford Un. Press. London 1968.

zaran Bülbülü (s. 46), İstanbul'da Kıymetli Erzurum'da Kıymetsiz (s. 61), Akıllı Lokman (s. 73), Kırk Haramilerin Çırağı (s. 111), Şah Abbas'ın Gül Bahçesi (s. 129), Tepegöz (s. 168) adlarını taşımaktadır. Görüldüğü gibi Dede Korkut Hikayelerinin bir kolu olan Tepegöz bile, bunlar arasında bulunmaktadır. Gerçi eserin girişinde "hikâye anlatıcıları, yüksek anlatım kabiliyetine sahiptirler, Hakop Hadloyan gibi... bunun ilhamına Türklerin, İranlıların ve Arapların tesiri olmuştur." (3) diye bir kayıt vardır. Ancak bu kayıt hikâyeleri okuyunca bu hükmün değeri kaybolmaktadır. Zira bu hikâyeler bir tesir neticesi teşekkül etmiş değillerdir. Ya Türklerde olduğu şekliyle aynen alınmış, ya da muhtemelen, kasıtlı olarak bazı sert ve tahkir edici üslûpla değiştirilmiştir.

Batıda neşredilen ikinci eser Jean Cazalbou imzasını ve "Si l'Armenie m'était Contee" (4) adını taşımaktadır. Bu eser daha ziyade aktüel bir karakteri haizdir.

Beyrut'ta 1964 de C. Der Melkonian'ın neşrettiği "Contes et Legendes Armeniens" (5) adlı eserde Ermeni hikayeleri içinde, Türk halk hikayeleri dağarcığındaki Usta Nazar hikayesi, "Nazar Le Brave" adı ile yer almaktadır. (6).

Ermenistan ve Azerbaycanda neşredilen iki eseri, bunlardan ayrı mütalea etmek gerekir.

Ekber Yerevanlı imzası ile yayınlanan "Azerî-Ermeni Edebi Elegaları" (7) tam bir incelemedir. Bu eser üç büyük bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde, Azerî-Ermeni Halk Edebiyatı, ikinci bölümde Azeri-Ermeni Aşık Edebiyatı, son bölümde de iki milletin yazılı edebiyat münasebetleri incelenmiştir. Ayrıca esere geniş bir giriş ilave edilmiş ve bu girişte Azerî-Ermeni edebî münasebetlerini konu edinen bir tenkiti bibliyografya verilmiştir.

Azerbaycanda neşredilen M. Seyidov'un "Azerbaycan-Ermeni Edebi Elegaları" (8) isimli incelemesi de aşağı yukarı aynı mahiyettedir.

(3) Charles Downing : a.g.e. s. X

(4) Jean Cazalbou : *Ei l'Armenie m'était Contee*, Paris . 1968.

(5) C. Der Melkonian : *Contes et Legendes Armeniens* Beyruth, 1964.

(6) C. Der Melkonian : a.g.e., s. 47-60

(7) Ekber Yerevanlı : *Azerî-Ermeni Edebi Elegaları*, Yerevan, 1968 (Rus harfleri ile Türkçe)

(8) M. Seyidov : *Azerbaycan-Ermeni Edebi Elegaları-En gadim dövrdən XVIII. asri ki- Bakû*, 1969.

Türklerle Ermeniler arasındaki edebî münasebeti konu edinen bu eserler göstermiştir ki bu ilgi daha ziyade halk edebiyatı yönündendir. Biz bu yazımızda halk edebiyatının sadece halk hikâyeleri kesimindeki münasebetleri incelemeye çalışacağız.

Türklerle Ermeniler arasındaki halk hikâyeleri münasebetleri çok eski bir geçmişe dayanmaktadır. Ermenilerin en eski hikâyelerinden biri olan Sasonlu Davit hikâyesinde başlayan bu tesir günümüze kadar gittikçe artarak devam etmiştir.

Sasonlu Davit Hikâyesi VIII-X. asırların mahsûlüdür. Konusu kısaca şöyledir: Sasonlu Davit Azerbaycan şahının kızı Handudu'ya aşık olur. Olağanüstü bir atı ve bir kılıcı vardır. Araplar Ermenistan'ı işgal ettikleri sırada Davit büyük kahramanlıklar gösterir. Handudu bir aşığı, Davit'e göndererek memleketine çağırır. Din farkı iki aşığın kavuşmalarına en büyük engeldir. Buna rağmen bir çok maceradan sonra bunlar birleşirler. Davit'in Mher adlı bir oğlu olur ve Davit öldükten sonra hikâyeyi oğlu devam ettirir. (9)

Ermenilerin en eski hikâyelerinden biri olan Sasonlu Davit hikâyesi üzerinde Dede Korkut Hikâyelerinin ve Türk destan geleneğinin derin izleri vardır. Davit'in sevgilisi olan Azerbaycan şahının kızı Handudu, Davit'le nişanlanmadan evvel onu müsabakalarla ve çeşitli mücadelelerle dener. Ancak bu mücadeleleri kazandıktan sonra Davit'le nişanlanmaya razı olur. Bilindiği gibi bu âdet Türk destanlarında da gerekse Dede Korkut kitabında da mevcuttur. (10) Türk destanları ile Sasonlu Davit hikâyesi arasındaki benzerliğe gelince, Türk destanlarında görülen destan halkaları, Sasonlu Davit hikâyesinde de vardır. Meselâ, Manas destanında, Manas' ölünce oğlu Semetey, o da ölünce onun oğlu Seytek destanı devam ettirir. Aynı şekilde Davit ölünce de oğlu Mher hikâyeyi devam ettirmektedir. (11) Bu gelenek Köroğlu kollarında da dikkatimizi çeker. Ayrıca Köroğlu'nun atı ile Davit'in atı efsanevi su aygırından doğmaktadır.

Sasonlu Davit Hikâyesi ile Türk Halk Hikâyeleri arasında sevgi-

(9) S.S.C.B. Hağları Edebiyatı Müntehabı (tertib edeni Penah Helilov) Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakû 1956, s. 234-242.

Ekber Yerevanlı: a.g.e., s. 104-118, 150-160.

(10) Mehmet Kaplan: Dede Korkut Kitabında Kadın, Türkiyet Mecmuası C. IX, 1951.

(11) Abdülkâdir İnan: Manas Destanı İstanbul 1971.

lilerin maceraları ve bazı motifler bakımından da benzerlikler mevcuttur. Meselâ, Kerem bir Ermeni keşişin kızına (Aslı'ya), Davit ise bunun tam zıddı olarak bir Müslüman kızı Azerbaycan şahının kızına (Handudu'ya) âşık olur. Din farkı her iki hikâyede de mühim bir unsur olarak dikkati çeker.

Yine Âşık Garip hikayesinde "Uzakta bulunan sevgiliyi bir başkası ile haber göndererek çağırma" motifi Sasonlu Davit'te de mevcuttur. Türk Halk Hikâyelerinin çoğunda gördüğümüz "Doğan çocuğa ihtiyar bir dervişin ad koyması» Sasonlu Davit'te de vardır. Bütün bu benzerlikler iki milletin birbirlerinden ne kadar etkilendiklerini açık olarak göstermektedir. Ancak ermeni "Aşug"larının yarattıkları hikâyeler gerek isim gerek şekil ve muhtevalarıyla Türk Halk Hikâyelerinin derin tesiri altında kalmışlardır. Biz bu tesirleri üç grup altında topladık.

Bunlar;

1. Türk halk hikâyelerinin tesiri ile "Asug"ların yarattığı orijinal hikâyeler. Köroğlu'nun ermeni kolları gibi.

2. Türk Halk Hikâyelerinin adaptasyonu ile meydana getirilen hikâyeler. Tepegöz, Âşık Garip hikâyesi gibi.

3. Türk Halk Hikâyelerinin aynen alınması sonucu ortaya çıkan hikâyeler. Bunlar da, ya aynen ermeniceye tercüme edilmişler yahut da türkçe olarak, Ermeni harfleri ile, neşredilmişlerdir. Kerem ile Aslı, bazı Köroğlu kolları gibi,

1. Türk Halk Hikâyelerinin tesiri ile "Aşug"ların yarattığı orijinal hikâyeler :

Bu tür hikâyeler, anlatım, yapı ve muhteva yönünden Türk Halk Hikâyeleri gibidirler. Bu hikâyeleri tasnif eden Ermeni aşuglarının hemen hepsi türkçe bilmekte hatta Türk âşıkları ile aynı kahvede aynı toplantıda şiir söylemekte ve hikâye anlatmaktadırlar. Sayat-Nova (1712-1795), Aşug Civanî (19. yy.) gibi. Hikâyer, Türk Halk Hikâyelerinde olduğu gibi şiirle nesrin karışımıdır. Türk Halk Hikâyelerine ait birçok epizot ve motifler bu tip Ermeni hikâye'lerinde yer almakta, hikâye Türk Halk Hikâyelerinde olduğu gibi kahramanın adıyla anılmaktadır. Tesir sadece bu kadarla kalmamakta, Türk Halk Hikâyelerinin isimlerine bağlı olarak yeni birçok hikâyeler tasnif edilmektedir. Meselâ; Köroğlu kollarına Erme-

niler tarafından ilave edilen Aygır Gölü ve Karasu (Proşyan Tasnifi), Nigâr (Taroyan tas.), Köroğlu ile Perişan (Vartanyan tas.), Köroğlu ile Çobanoğlu (Vartanyan tas.) (12) gibi kollar tamamen Ermeni aşuğları tarafından, Köroğlu merkezine bağlı olarak yaratılmış orijinal hikâyelerdir.

2. Türk Halk Hikâyelerinin adaptasyonu ile meydana getirilen Ermeni hikâyeleri :

Bu tip hikâyelerin konusu tamamen bir Türk Halk Hikâyesinden alınmıştır. Ancak Türk Halk Hikâyesi alınırken Ermeni yaşayışına, inanç sistemine adapte edilmiştir. Bazan hikâyelerin isimleri bile değiştirilmemiş sadece bazı kahraman isimlerinin Ermenileştirilmesi ile yetinilmiştir. Bu tip hikâyelere örnek olarak Charles Downing'ın eserinde yer alan Tapagöz hikâyesi (13), Âşık Garip hikâyesinin Civanî varyantı (14) gösterilebilir. Tepegöz hikâyesinin Ermeniler arasındaki anlatılan şeklinin özeti şöyledir: "Fakir bir köylünün Samson adlı bir oğlu vardır. Rüyasında bir kralın kızına âşık olur. Sevgilisini aramak için yollara düşer. Yolda ihtiyar bir Pir'e rastlar. İhtiyar delikanlının kastını öğrenince, ona deniz kenarında bir pınarın olduğunu, denizden zaman zaman çıkan efsanevi bir atın bu pınardan su içtiğini, eğer cesareti varsa, bir gem ve bir eğer alıp pınarın başında beklemesini ve at çıkınca üzerine binmesini söyler. Samson ihtiyarın dediği gibi yapar ve ata binmeye muvaffak olur. At ile az gider, uz gider, yeşillik bir ovaya gelir. Bu ova devler ülkesinin kralına aittir. Biraz sonra bahçıvanlar gelip Samson'u kovmak isterler. Samson gitmez. Bunun üzerine bahçıvanlar durumu devlerin kralına bildirirler. Kral devlerden meydana gelen ordusu ile Samson'un üzerine yürür. Samson 150 kiloluk kılıcı ile devleri yener.

Tekrar yola düşer. Nihayet yolda bir mağaraya rastlar. Mağaranın kapısında büyük bir kaya vardır. Bu kayayı kaldırıp mağaraya girebilen kimse zengin ve mutlu olacaktır. Samson kayayı kaldırıp içeri girer. İçerde bir halı üzerinde çok güzel bir kız oturmaktadır. Samson kızı görünce düşüp bayılır. Zira daha önce rüyasın-

(12) Köroğlu (Ermeni harfleri ile) Yerevan, 1941, ayrıca, Yerevanlı, a.g.e., s. 190.

(13) Charles Downing: a.g.e., s. 168 vd.

(14) Fikret Türkmen, Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Erzurum, 1972, (basılmamış doktora tezi), s. XIX.

da görüp aşık olduğu kızdır. Kız Samson'u ayıltır. Sevişirler. Akşam olunca, kız, "Beni Tapagöz kaçırdı. Babam ve 12 kral onu yemediler. Şimdi o ava gitti. Birazdan gelecektir. Seni saklamalıyım der. Bunun üzerine Samson, kıza, Tapagöz'ün özelliklerini sorar. Kız da; onun vücudu demirden, kalbi taştandır. Sadece tepesinde bir tek gözü vardır. Ancak kızarmış demir sokulursa ölebilir" diye cevap verir. Samson, yatağın altına saklanır. Bir müddet sonra önünde hayvan sürüleri ile Tapagöz gelir. Üç koyunu kızartıp yiyerek uyur. O zaman Samson kızın hazırladığı kızarmış kargıyı, gözüne sokarak Tapagöz'ü öldürür. Samson kızı da alarak yeni bazı maceralardan sonra, kızın babası Kral Aslan'ın ülkesine gelir. Sonunda hem kızla evlenir hem de ülkeye hükümdar olur." (15)

Görüldüğü gibi bu hikayede Dede Korkut kitabındaki Tepegöz hikâyesinin birçok kısımları değiştirilmiş, bazı yeni ilaveler yapılmıştır.

Âşık Garip hikâyesinin Ermeni varyantlarının birinde (1887 Civanî varyantı) bu değişiklikler, konudan ziyade, hikâyedeki kahramanların isimlerinin Ermenileştirilmesi şeklinde olmuştur. Hikâyede konu aynen Türk varyantlarındaki gibidir. Ancak kahraman isimleri şu şekilde değiştirilmiştir: Arşak (Resul-Âşık Garip), Melik Abraham (Ahmet Sevedkâr-Garibin babası), Arusyak (Banû Hanım-Garibin anası), Nergis (Şehrebanı-Garibin kızkardeşi), Hoca Murat (Bezirganbaşı), Hacı Sahak (Hoca Sinan-Şah Senem'in babası).

Âşık Garip Hikâyesinin 1851 tarihli bir başka varyantında da Civanî varyantındaki isimlerin yanı sıra, Şah Veled'in adı Vartan, Güloğlan (Keloğlan)'ın adı Toni, Deli Selim'in adı, Deli Manuk, Ağca Kızın adı da Areknazan olmuştur (16).

3. Türk Halk Hikâyelerinin aynen alınması sonucu ortaya çıkan hikâyeler :

Bu tür hikâyeler ya doğrudan doğruya Türkçe olarak veya hikâyenin hiçbir yeri değiştirilmeden ermeniceye tercüme edilerek alınmıştır. Âşık Garip hikâyesi üzerinde yaptığımız çalışmamız esnasında, bu hikâyenin birisi 1924 tarihinde Klikya'da basılmış di-

(15) Charles Downing, a.g.e., s. 168 vd.

(16) Yerevanlı, a.g.e. s. 219.

ğeri de 1925 de İstanbul'da basılmış iki ayrı varyantını gördük. Her iki kitap ta Ermeni harfleri ile türkçe olarak yazılmıştır.

Ekber Yerevanlı, Azerî Halk Hikâyelerinin Ermeni varyantlarını anlatırken, Kerem ile Aslı, Ferhad ile Şirin, Şah İsmail, Ali Han, Nevrus, Leyla ile Mecnun, Emrah ile Selvi, Tahir ile Zühre ve Kör-oğlu kollarının Ermeniler arasındaki şekilleri hakkında geniş bilgi vermektedir. (18)

Ayrıca bu konu üzerinde Azerbaycan Devlet Üniversitesinin çıkardığı «Dil ve Edebiyyat» adlı dergide kısa bir makale neşredilmiş bulunmaktadır. (19) Bu makalede Ermeniler arasındaki Türk Halk Hikâyelerinin bibliyografyası yer almaktadır. Bu makale yukardaki bilgilerin tekrarı mahiyetinde olduğu için burada teferruatını vermedik.

Netice olarak, gerek Avrupa'da gerekse Beyrut'ta neşredilen, yukarda sözünü ettiğimiz, eserlerde Ermenilere mal edilen halk hikâyelerinin pek çoğu, Türk Halk Hikâyelerinin tesiri ile meydana gelmişlerdir. Yukarda verdiğimiz örnekler çoğaltıldığı takdirde hükümümüzün doğruluğu isbatlanacaktır kanaatindeyiz.

(17) Fikret Türkmen. Aşık Garip.. s. XIX.

(18) Yerevanlı, a.g.e., s. 180-240.

(19) Dil ve Edebiyyat, 1971-2, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşri.

1753 ve 1846 yıllarında Erzurum çarşıları ile esnafını tanıtan

KAĞIZMANLIZÂDELER'İN İKİ VAKFIYESİ

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

Kars İlinin güney kesiminde, nefis meyve bahçeleri ve kayatuzu ile ünlü olan Kağızman ilçesinin merkezi, 1579 yılına değin, şimdi «*Toprak-Kal'a*» denilen, ortadaki mahalle idi. 1579 da Osmanlılar, Batı kesiminde, şimdi yıkıntıları kalan, taştan «*Kal'a*»yı yaptılar. Câmi ve bitişiğindeki beş-on dükkân, «*Beğler*» denilen ve aşağıda açıklanacağı üzere, dalları günümüze kadar gelen köklü bir ailenin vakfıdır. Sancakbeyi de, bu Batı kesiminde otururdu. Aynı 1579 yılında, 54 bin kişilik ahalinin altı aylık ve 100 binlik Osmanlı ordusunun iki aylık imarı ile şenlenen ve eyâlet merkezi yapılan Kars'a bağlanan Kağızman sancağında, 1578 den önceki Kızılbaş (Erdebil-Şi'isi) Türkmenlerin ilerigelenleri kaçmıştı. Bunun yerine, Sünniliğini açığa vuran ve Osmanlı hizmetinde yararlık gösteren eski Akkoyunlu beğleri yüzeçikarken, Kağızman ve köyleri yeni yeni şenleniyordu. Bu yüzden 1595 yılından kalma «*Kars Eyâleti Mufassal Tahrir Defteri*»nde, 41 köyü «*Kuzay*» (Aras solunda) ve 49 köyü «*Güney*» (Aras sağında) adlı iki nahiyeye ayrılmış gösterilen «*Livâ-i Kağızman*»da, Kasabaya ait Aras solunda bir çiftlik (yukarıda sözü geçen Beğler ailesine ait bugünkü Devebük Çiftliği), 2 «*Zemin*» (büyük tarla-çayır) ile 30 bağ(çe) gösterildiği ve halkın az olduğu belirtildiği halde, köylerinden *Kuzay Nâhiyesi*'nde 25 ve *Güney Nâhiyesi*'nde 30 köyün ahalisiz ve «*hâlî*» (boş) olduğuna işaret edilmiştir (1).

- (1) Ankara- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, «*Kuyûd-i Kadîme*» Arşivi, Sayı 16, y. 131-145.
«*Kağızman*» adı, İslâmlıktan önceleri Kars güneyinde Aras boyuna yerleşen *Kazar/Hazar* Türkleri'nin «*Kalış/Kalız*» boyuna göre anılan, «*Kalız-van*» bölge adından gelmektedir.

Bütün Doğu-Türkiye'deki bu durum karşısında *Osmanlılar*, «Kızılbaş» *Türkmen* ve «*Oyrat*» (Uygurlu) ahalisi, Azerbaycan ile İran içlerine kaçmış bulunan kasaba ve köylere, «Sünnî» ve güvenilir *Akkoyunlu Türkmenleri* ile, Sivas ve Fırat Batısında öteki yerlerden istekli ahaliyi ve kısmen «Diyarbakir» ve «Van» evâletleri aşiretlerini getirterek, iskân etti. 1604 teki Şah Abbas'ın Kars'ı işgali sırasında, Osmanlı iskânı ile yerleşen halkın birçoğu, yeniden kasaba ve köylerini bırakarak Erzurum ve Van Eyaletine kaçtıysa da, az sonra yerlerine döndüler ve artık, 1604 yazıdan sonra, İran işgali görülmediğinden, Orta-Anadolu ve Akkoyunlu Türkleri, «Za'im» ve Tımarlı Sipahiler olarak, Serhaddaki Kars Eyâletini şenlendirdiler. Bu arada Kağızmanda da, büyük Zâimler, «*Beğ*» olarak ordu ve idarede vazife aldılar.

Bunlar arasında *Akkoyunlu Beğleri*'nden olduğunu sandığımız bir âile, 350 yıldan beri, Kağızman Sancağı ve merkezinin geniş «Eşraf» ailesi olarak tanınagelmektedir. Bunların kökü, Kanunî Sultan Süleyman'ın, 1534 de *Tebriz* şehrinde getirterek, 1499 da Safîli Şah İsmâil'in büyük kırgınındanberi ıssız kalan *Erzurum* Şehrine yerleştirdiği ve hâlâ «*Tebriz-Ağzı*» ile (2) konuşan *Sünnî Akkoyunlular*'dan gelse gerektir. Bununla beraber, bu büyük ailenin bugün yaşayan torunları arasında, atalarının *Horasan-Türkleri*'nden oldukları ve oradan Kağızman'a göçtükleri yolunda, eski bir rivayet de vardır.

I. Vakfiye de görüldüğü gibi, 1753 yılında Erzurum'da *Kağızmanî* diye tanınan geniş eşraf âilesinin, Kağızman kasabasında kalan büyük kolu, hep «*Beğler*» diye anılmaktadır. Bu geniş âilenin Erzurum şehrindeki koluna, «*Mütevelliler*» veya «*Kağızmanlı-Mütevelliler*» denilmektedir. *II. Vakfiye*'den anlaşıldığı gibi, *Vâkıf*'in Erzurum'da erkek evlâdı kalmamıştır. *Vâkıf Hacı-Ahmed Efendi*'nin kızı, ilk kocası öldükten sonra, aynı kökten gelme Kağızman'daki «*Beğler*» âilesinin en tanınmış kişilerinden *Feyzullah* (Kara-Feyzullah) Beye varmıştır. Hacı-Mehmet Efendi'nin kız torunlarından biri, hâlen Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Hukuk Profesörü *Dr. Turhan Tâfan YÜCE*'nin dedesinin babası *Tufan Bey*'le, öteki kızı, hâlen İşletme Fakültesi Sekreteri *Nail KAĞIZMANLIOĞLU*'

(2) Bu «*Tebriz-Akkoyunlu Ağzı*»nın en belirli özelliği, şudur: «*Ke*» yerine «*Ç*» ve «*G*» yerine «*C*» sesiyle konuşmak (Türk/Türç, iki/içi, kâtip/çatip; göz/cöz, yiğit/icit, gemi/cemi ve benzerleri gibi).

nu1 dedesinin babası bilindiğine göre, Erzurum'un Söğütlü köyünden *Mehmet Efendi* ile evlenmiştir.

Erzurum'daki *Kağızmanlı Vakıfları*, amacı itibariyle dinî hizmet ve tahsile tahsis edildikleri için, Cumhuriyet döneminde çıkarılan Vakıflar Kanunu ile devletçe zaptedilmiş, bu suretle hukukî deyişi ile «mazbut vakıf» haline gelmiş bulunmaktadır. 93 (1877) Felâketimizden önceleri de, Erzurum'da ve Kağızmandaki aynı eşraf ailesinin iki kolu arasında daimi yakınlık, kız alıp vermeler ve ilişkiler süregelmiştir. Bu yüzden, 1934 sonlarından beri her iki kol da, «YÜCE» soyadını alıp, tescil ettirmişlerdir.

Süretleri ile fotokopilerini sunduğumuz 1753 den kalma *I. Vakfiye* ile 1846 tarihli *II. Vakfiye, Kağızmanlı Beğler'in*, daha çok okumuşlar kolu olan, «*Mütevelliler*»e aittir. Bu koldan, yukarıda açıklandığı gibi, Hacı Ahmet Efendinin kızı, 93 Felâketimizden sonra Erzurum'a göçen Kağızmanlı Beğler'den *Tûfan Bey* ile evlenmiştir. Tûfan Beğ'in oğlu *Dede Beğ*'dir. Tûfan Bey'in öteki kardeşi Hasan Ağa, Kağızmanda kalmıştır. Dede Beğ'in, Ali Sabri ve Bahri adlı iki oğlu ve Şefika adlı bir kızı vardı. Tûfan Beğ'in torunu, Dede Beğ'in oğlu *Ali Sabri Beğ*, Erzurum'da, Kars'ta ve Erzincan'da çok uzun yıllar hâkimlik vazifesi görmüştür. Yayınlamakta bulunduğumuz her iki vakfiye, hâkim merhum Ali Sabri Bey'in oğlu Prof. Dr Turhan Tûfan YÜCE'nin elinde bulunmaktadır. Bunları yayım için bize verdiklerinden ötürü, kendilerine teşekkür ederiz.

1939-1941 yıllarında Kars Lisesindeki Hocalığımız sırasında iyi görüştüğümüz «Kağızmanlı Beğler»den «*Hâkim Sabri YÜCE Beğ*», divânî ve siyakat yazılarını bile çok rahatlıkla okurdu. Ne yazık ki, emekli iken 1956 da Erzincan'da rahmete kavuşan bu zâttan, ataları hakkında bilgi edinme fırsatını bulamadık. Erzurum'da ve Kağızman'da bugün bilinenlere göre, *I. Vakfiye*'yi bırakan «*Vâkıf Hâci-Mehmed Efendi*»nin dedesinin kardeşleri, Kağızman'da Za'im olarak «*Beğler*» adıyla yerlerinde kalmış; bu *Vâkıf Hâci-Mehmed Efendi*'den itibaren Erzurum'daki âile koluna «*Mütevelliler*» denilmiştir. Eldeki iki Vakfiyeye göre, Erzurum'daki «*Kağızmanlı-Mütevelliler*» âilesinden gelen okumuş ve Müderris erkekler, şunlardır (yukarıdan aşağıya): 1) *Kağızmanlı Hâci-Mehmed* (1700 yılından önceleri Erzurum'da yerleşmiş), 2) oğlu *Mehmed*, 3) onun oğlu «*Vâkıf Hâci-Mehmed*», 4) onun oğlu *Abdurrahmân*, 5) onun oğlu *Mehmed*, 6) onun oğlu ve erkek evlâdsız (II. Vakfiye'yi bırakan) *Hâci-Ahmed Efendi*.

Kağızmanlı «Beğler»in, *Hâkim Sabri Beğ*'den itibaren atalarının bilinen adları da, şöyledir:

1) *Hâkim Sabri YÜCE Beğ* (kardeşi, Bahri Beğ), 2) atası *Mehmed-Dede Beğ* (kardeşi, Hasan Ağa), 3) atası *Tufan Beğ* (93/1877 Felâketimizden sonra, Erzurum'a göçmüş; kardeşlerinden Kağızman'da kalanlar: Âşık Yusuf Sezaî-Usta ile Hafız Receb Hıfzî'yi koruyan ve 7 Nisan 1918 de Ermenilerin şehid ettiği Cafer Beğ, Süleyman Beğ, Eyup Beğ), 4) atası *Feyzullah Beğ* (1855 ve 1877 Türk-Rus Savaşları'nda kendi «asker»i ve Kağızman'daki «Baruthanesi» ile hizmet etmiş olmakla ünlü), 5) atası *Ali Ağa* (bunun atası, dedesi, dedesinin babası ve dedesinin adlarını bilen kalmamış).

* * *

I. *Vakfiye*, 133 X 227 mm. boyunda filigranlı birincihamur kâğıttan yapılmış 24 yapraklı bir defterin 1b-24b yüzlerine 7 şer satırlık güzel bir nesihle yazılmıştır. Karton ciltli kapağı, siyah deri kaplıdır. *Erzurumlu Hattât İmâmzâde Mehmed*'in eliyle h.1166 (1753) yılında yazılmıştır. Defterin sondan iki yaprağı, boş bırakılmıştır.

II. *Vakfiye*, 120 X 170 mm. boyunda filigranlı birincihamur kâğıttan yapılmış bir defterin, 40 sahifesine 9 ar satır halinde basit bir nesihle yazılmıştır. Hattâtı, «Üsküdâr» pâyeli, «Makhrec» itibarlı *Erzurum Kaadisi Seyyid Mehmed 'İmâdeddin* olup, Receb 1262 (Temmuz 1846) tarihinde yazılmıştır. Baştan 7 ve sondan 3 sahifesi boş bırakılmıştır. Sonradan 41. sahifeye: «Numro 6, fî 6 Şa'bân sene 1321; ve fî 13 Teşrinievvel sene (1)319, *Erzurum Evkaf Cerîdesi* ne kaydedilmiştir» ibareleri yazılıdır.

Her ki Vakfiye'nin değeri, yazıldığı yılların kitabet türkçesini göstermesi, Erzurum'un o yıllardaki çarşılarının adlarını, bu çarşılardaki türlü işçilik yapan ve satışta bulunan esnafın çeşitlerini bildirmesindedir. Bu çarşılardan çoğunun yerlerini, aynı adlar ile bugün buluyorsak da, birtakım çarşılar ve semtler, artık bilinmiyor. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Erzurum'un iktisadî durumunu araştıracaklara yarar olacağını umduğumuz her iki belgede, gereken yerleri, bildiğimiz denli, () içindeki eklemelerimizle açıkladık. «Tarih Bölümü»müz, bu gibi eski belgeleri yurttaşlar elinde buldukça, fotokopileri ve izahları ile birlikte, yayımlamaya devam edecektir.

I. VAKFİYE

(1b) BİSMİ'LLÂHİ'R-RAHMÂNI'R-RAHÎM

Hamd-i nâmahdûd ve şükr-i nâma'dûd ol Vâcibu'l-Vücûd Hazretleri'ne ki, hil'at-i Âdem-i ketm-i 'ademden vücûda götürüp, sâhib-i 'akl-i selîm (2a) ve mekteb-i tekevvüniyyetde Esmâ'î ta'lîm kılup; câmi-i fezâ'il-i cemîle ve mecma'-i hasâ'il-i hamîde edüp; Melâ'ike-i 'izâmîñ sücûdu ile, a'zâm ve envâ'ı kerâmet ile ikrâm eyledi.

Ve dürer-i salât û selâm-i huçeste nizâm, (2b) ol Merkeze-i Dâ'ire-i Risâlet ve Matla'-ı Seyyâre-i Velâyet (ve) pişüvây-i 'isâbe-i Evliyâ ve Muktedây-i Cemâ'at-i Asfiyâ EBÛL-KAASIM MUHAMMEDU'L MUSTAFÂ Hazretleri'niñ rûh-i münevver ve kabri mu'attarlarına olsun ki, makaam-ı (3a) mahmuduñ ve livâ-i maksûdun sahibidir, Sall-Allâhu Te'âlâ 'aleyh-i ve -sellem teslîmen kesirâ.

Ve tehiyyât-i firâvân ve teslîmât-i bîpâyân ve cümle-i Âl ve Ek-râm ve Ashâb-i Fihâm üzerlerine ki, herbiri zümre-i Ehl-i İslâm'a sâbık hayrât-i Hassân (3b) ve rehnümây-i Ravda-i Rıdvân olup, sarây-i 'ukbây-i câvidânîde, mânen-d-i vakf-i mü'ebbed ü mü'eyyed ve ri'yâd-i Heşt-Bihîşt'de na'im-i mukîm ile hâlid ve muhalledlerdir, rıdvânü'LLâhu Te'âlâ 'aleyhim ecma'in.

Bu kitâb-i 'anberîn-nıkaab ve bu (4a) sahife-i sıhhat-nısâbın tas-tîr ve imlâsına bâ'is ve bâdî oldur ki, erbâb-i fitnat ve ashâb-i basîret, 'ayn-i i'tibâr ve dîde-i ihtiyâr ile girdişi çarh-i bukalemûna nazar edüp, edvârında selâmet ve etvârında (4b) hayr ü istikâmet görmeyüp; yakînen bildirmişlerdir ki, dünyâ, dâr-i makaam ve medâr-i nizâm değıldir. Na'îmi, zill-i zâ'il ve mukîmi, zayf-i râhil olup; bünyânının inhidâmı, mu'ayyen; ve sükkânının in'idâmı mübeyyen; ikaameti, rihlet-makrûndur. Tâlib ü râgıb-ı (5a) makdûrunu, ol mukîm-i na'îme ve mevcûdunu makam-ı kerîme sarf-edüp, Rûz-i-Mahşer'de ekser-i halk, 'azâb-i elîm ve cezây-i 'azîme mübteâ olduklarında, etdüğü hasenât ve işledüğü müberrât, sebep-i fevz ü necât ve bâ'is-i neyl-i sa'âdet (5b) ola, befadlü'l-Melikü'l-Mâlik.

Binâ'en 'alâ zâlik, işbu su'adây-i mezbûre silkine sâlik olan ashâb-i sâhibü'l-hayrât ve râgıbü'l-mesûbât, el-muhtas-ı bi-mezîd-i 'inâyet-i el-Melikü'l-A'lâ, EL-HÂCCÜ'L-HAREMEYNÜ'Ş-ŞERÎFEYN MUHAMMED bin Hâcî Muhammed bin Muhammed El-Meşhûr bi-KAĞIZMANI (6a) zâd-A'lâhu tevfikîhi ve ca'lehü't-tevfiku refikîhi; Meclis-i Şer'-i Şerîf ve mahfel-i münif-i râsihü'l-evtâd'a hâzır olup;

kerimesi 'Â'İŞE KHATUN'un mahzarında, hülûs-i niyyet ile bi't-tav'-u's-sâf, şöyle ıkrâr ve i'tirâf edüp:

«— Kuhl-i hidâyet-i Rabbânî ile dîde-i basîretim (6b) mekhûl ve kalbim, sürûr-i nûr-i 'akl ile serîretim pür-nûr olup; hayât-i 'âdiye ile dâr-i dünyâya cümle nüzûl eden müsâfir, ecel hülûlünde herbiri râhil-i dâr-i bevâra firâr; ve ahiret, dâr-i bakaa ve karâr olduğun bilüp. Lebîb ve edîb-i kâmil olanlar, (7a) Yevm-i Mî'adda zahr ü dâd için: «*Ve mâ tukaddimu li-enfûsikûm min hayrin teciduhî 'ind-Allâhi hüve hayren ve a'zam ecren*» Âyet-i-Kerîmesi'ne (aslında bir «îme» fazla) inkıyâden ve imtisâlen etdiklerine binâ'en; ben dahi anların isrine ıktidâ'en, hîn-i vefât ü intikâl ve zamân-i (7b) memât ü irtihâlde, nâfi' ve bâkî a'mâl-i 'amel-i dâimü'l-evkaat câri olmak ümid-ilen hemîşe du'â'i fikr-i :

اذا مات ابن آدم انقطع عمله
إلا عن ثلث صدقة جارية وعلم
ينفع به وولد صالح يدعوله

Hadîs-i Şerîfinin mazmûn-i letâfet (8a) ihtirâsile memlû olup; sadaka-i câriyeden murâd, vakf; ve cümleden vakfın nef'i a'amm olduğun, E'imme-i Dîn, rıdvânü'L-lâhı Te'âlâ aleyhim ecma'in, etbâk etdikleri eelden :

Medîne-i Erzurum'un Hâric-i Sûr'unda

Tebrizkapusu semtinde Mehdi 'Abbâs (8b) Türbesi kurbünde, kendü mâlimden, kârgîr binâ ve ihdâs; ve tahsîl-i 'ilm için hayrât eyledüğüm *Altı 'Aded Hucerât* el-müsemmâ bi'l-MUVAFFAKIYYE (Medresesi'ni) ihyâ ve ta'mîr eyledikten sonra; herbir Hücre'ye, şem'-bahâ, ve tadrîse vazîfe; ve Mütevellî'ye ve Nâzır'a ve Ferrâş'a (9a) vazîfeleri için, zikr-i ât(î) emlâk, bi'l-küllîyye vakf-i sahîh ile vakf-olunup, 'alâ haddihi tafsîlen zikr-olunur:

(1) *Erzurum'un Dahil-i Sûr'unda Taşhankapusu'nda*, kendi mâlimden iştirâ ve binâ ve ta'mîr eyledüğüm *iki kıt'a*, birbirine muttasıl *zenbilci* (9b) *dükkânı*: İki tarafından *Taşhan* ve bir taraf *Şeyh-Efendi dükkânı*.

(2) Ve yine *bir kıt'a zenbilci dükkânı*: bir taraf, Hâfız dükkânı ve iki taraf Pervîz(z)âde dükkânı ve bir taraf tarîk-ı-âmm.

(3) Ve *Bezestânkapusu*'nda, *bir kemer derzi dükkânı*: bir taraf Hasan-Ağa (10a) dükkânı ve bir taraf Beseztân ve bir taraf tarîk-ı-âmm.

(4) Ve yine *bir kıt'a kemer derzi dükkânı*: bir taraf Beseztân ve bir taraf Ahmed-Efendi dükkânı ve bir taraf tarîk-ı-âmm.

(5) Ve *Bezestânkapusu*'nda, *ma'a dökmece kûşeleri*'le.

(6) Ve *Kuyumcular-Çârşûsu* nda, (10b) *Mîr-Aziz Kûşesi* demekle *ma'rûf mahalde vâkı'*, *bir kıt'a kuyumcu dükkânı* : bir taraf Kilişânın kuyumcu dükkânı ve bir taraf Paşa-Hüseyin dükkânı ve bir taraf Üveys-Efendi dükkânı ve bir taraf tarîk-ı-âmm.

(7) Ve *Cedîd-Çârşu* da, (11a) *bir kıt'a kavukçu dükkânı*: iki taraf Mustafa-Efendi dükkânı ve bir taraf tarîk-ı-âmm ve bir taraf Za'îm-Kavukçu dükkânı.

(8) Ve yine *iki kıt'a kazzâz dükkânı*, birbirine muttasıl: bir taraf Mansûrzâde dükkânı ve bir taraf Küçük-'Alî Ağa dükkânı ve bir taraf (11b) tarîk-ı-âmm.

(9) Ve *Kaşıkcılar-Çârşûsu* nda *vâkı' iki kıt'a bezzâz dükkânı*, birbirine muttasıl: bir taraf Mansûrzâde dükkânı ve iki taraf İbrâhim-Efendi odası ve bir taraf *Kepnânzâde-Câmi'*(i) vakf(ı) ve bir taraf tarîk-ı-âmm.

(10) Ve yine *Kaşıkcılar-Çârşûsu*'nda, *bir kıt'a bakkaal* (12a) *dükkânı* ve *bir kıt'a kaşıkcı dükkânı*, birbirine muttasıl: bir taraf, Küçük-Hâcî Ahmed odası ve iki taraf tarîk.

(11) Ve *Kürkçüler-Çârşûsu*'nda, *İncesokak*'da *vâkı' iki kıt'a kahve dükkânı*, karşı-karşuya: iki tarafları, tarîk ve bir taraf, *Çobanzâde*'nin kürkçü dükkânı ve iki taraf (12b) *Kazzâzzâde*'nin kahve dükkânı.

(12) Ve *Haffâfhâne-Çârşûsu* üstünde *vâkı' iki kıt'a hâffâf dükkânı*: bir taraf Kürkçüler ve bir taraf, tarîk ve bir taraf, tarîk-ı-âmm.

(13) Ve *Haffâfhâne* (13a) *Başı*'nda, *bir kıt'a eskici dükkânı*: bir taraf, *Çalikoğlu* dükkânı ve bir taraf 'Arablar-Mahallesi Câmi'(i) vakf(ı) ve bir taraf, tarîk.

(14) Ve karşusunda yine *bir kıt'a eskici dükkânı*: bir taraf, *Gezli* dükkânı ve bir taraf, *Çobanoğlu* kürkçü dükkânı ve bir taraf, (13b) tarîk-ı-âmm.

(15) Ve *'Attârlar-Çârşûsu* üstünde, *bir kıt'a kassâb dükkânı*: üç taraf, tarîk-ı-âmm ve arkası, ipəkçi dükkânı.

(16) Ve *Bıçakçılar-Çârşûsu* nda vâkı', *iki kıt'a bıçakçı dükkânı*, birbirine muttasıl: bir tarafı, sarrâc Hâcî-Hasan dükkânı ve bir taraf, (14a) Küçük-Sâlih Ağa'nın Hanı ve bir taraf, tarîk-ı-âmm.

(17) Ve *İç-Meydân*'da, *Lalapaşa-Câmi'i* önünde, *bir kemer kncı dükkânı*: bir taraf, *Pervîzzâde* dükkânı ve bir taraf Câmi'i-i-Şerîf'in haremine (bakar) ve bir taraf, tarîk-ı-âmm.

(18) Ve yine (burada), *bir kıt'a kemer kârgîr kılıcı dükkânı*: bir taraf, *Emîrzâde* (14b) dükkânına ve bir taraf *Medrese*(-i Sul-tâniyye/şimdi, Lalapaşa-Câmii batısında bir hücrenin kapısı var) ve bir taraf, Hâcî-Ahmed dükkânı ve bir taraf, tarîk-ı-âmm.

(19) Ve yine (burada), *bir kıt'a kahveci dükkânı*: bir taraf, *Paçacızâde* berber dükkânı ve bir taraf, çakmakçı dükkânı, iki taraf, tarîk-ı-âmm.

(20) Ve *Sipahî-Çârşûsu* üstünde, *bir kıt'a terzi dükkânı*, kendü (15a) mâlim ile hinâ ve ta'mîr eyledüğüm bir kemer kârgîr dükkânı: bir taraf, Faziletli Şeyh-Efendi dükkânı ve bir taraf, Kul-Mehmed hânesi.

(21) Ve *Emîrşeyhkapusu* önünde, *üç kıt'a 'alafdâr dükkânı*: bir taraf, tarîk ve bir taraf, Ahmed-Çavuş (15b) dükkânı.

(22) Ve *Mahkeme-i-Şerîf* kurbünde vâkı', *bir kıt'a kebabcı dükkânı*: bir taraf, Habîb-Efendi yeğeni Hasan-Ağa dükkânı, iki taraf, tarîk-i-âmm.

(23) Ve *Tebrizkapusu Hârici* nde *Manavlar-Çârşûsu* nda, *bir kıt'a bakkâl dükkânı*: bir tarafı, *Kal'a-Handak*(1) ve bir taraf, Hâcî-'Alî (16a) dükkânı, ve bir tarafı, *Küçük-Hâciahmedzâdeler* dükkânı.

(24) Ve *Musallâ-Kurbü*'nde, *bir kıt'a na'lbend dükkânı*: bir taraf, tarîk-ı-âmm ve üç taraftan, Sarı Hâcî-Dervîş [çizik: hânesi ve bir taraf, Yoğun-Hâcî] dükkânı ve bir taraf, tarîk-i-âmm.

(25) Ve yine *Tebrizkapusu* (16b) *Hârici*'nde, Ca'fer-Efendi vakfı *Debbâğhâne* kurbü'nde, *Taşköprü* önünde vâkı', *dört kıt'a dükkân* ve *bir kıt'a kassâb dükkânı* ma'a *salk* (salh) *hâne*'sile ve *bir kıt'a börekçi dükkânı* ma'a *kebâbcı dükkânı* ve fevkında *iki kıt'a berber dükkânı*: (17a) iki taraf, tarîk-i-âmm ve bir taraf, *Şeyh-İsmâ'il Çelebi* dükkânı ve bir taraf, Vâkıf-i- merkûmuñ kira damı, bi'l-külliyeye birbirlerine muttasıl olmak üzere.

26) *Ve Akpınar-Önü'nde vâkı', bir kıt'a berber dükkânı ve bir kıt'a deve-hâne(hanı), birbirine muttasıl: (17b) bir taraf, kılçı keferenin hânesi ve iki taraf, tarık-ı-âmm.*

(27) *Ve Gül-Ahmed Çârşusu'nda vâkı', bir kıt'a temürcü dükkânı: iki taraf, Mehemed-Çelebi ahuru ve bir taraf, Hâcî-Muhammed(in) temürcü dükkânı ve bir taraf, tarık-ı-âmm.*

(28) *Ve Gölbaşı'nda vâkı', (18a) bir kıt'a 'attâr dükkânı: bir taraf(ı), merhûm Tezkireci 'Ömer Efendi dükkânı ve bir taraf, İbrâhîm-Efendi dükkânı ve bir taraf, Hâcî-Bekir'iñ börekçi dükkânı.*

(29) *Ve Erzurum-Ovası kurâlarından Tivnik (1960 tan beri resmî adı, «Altunbulak») nâm karye sınuru dâhilinde bir dam içinde bir göz degirman ve bir göz (18b) dink: bir taraf, Iğdasor (1960 tan beri adı, «Arıbahçe») tarîki ve bir taraf, Hâcî-Mûsâ Degirman-(ı) ve bir taraf, Kefere Mezârı (maşatlık) ve bir taraf, karye-i mezkûr sınırına müntehî.*

(30) *Ve yine Erzurum kurâlarından Megmansur (Aşkale-Kandilli Bucağı'nın eski «Meymansur» ve 1960 tan beri, «Başçakmak») nâm karye Sûr'u (Sınuru) önünde vâkı' bir dam içinde, üç göz degirman (19a) ve bir göz dink: bir taraf, hark(ark) ve iki taraf, Degirman-Mer'ası ve bir taraf Çayır ile mahdûd, Serçeme-Suyu üzerinde dâ'ir.*

(31) *Ve yine Lalapaşa-Câmi'i kurbünde, Sipâhî-Çârşusu üstünde vâkı', kendi mâlim ile iştirâ (19b) ve binâ eylediğim bir kıt'a kârgir binâ derzi dükkânı: bir taraf, Laz Hâcî-Hüseyin dükkânı ve bir taraf, Kul Kör-Muhammed hânesi.*

Ve bu hudûdât ile mahdûd ve ma'lûm olan emlâkiñ galle ve icârâtından (her gün için):

(I) (Altı hücreli Muvaffakiyye Medresesi'ndeki) her bir Hücre'ye, iki akça-i 'osmânî;

(II) *Ve Ferrâş'ına (20a) dahi, iki akça-i 'osmânî;*

(III) *Ve Tedrîsliği'ne (dahi), yiğirmi akça-i 'osmânî;*

(IV) *Ve Mütevellî'ye dahi, yiğirmi akça-i 'osmânî;*

(V) *Ve Nâzır'ına dahi, yiğirmi akça-i 'osmânî;*

(VI) *Ve Câbi'sine dahi, yiğirmi akça-i 'osmânî (satır arasına ekleme).*

Ve sulb-i sahîh kerîmemiz 'Â'ÎŞE, Mütevellîye olup; ve diğerkerîmemiz ÂMÎNE, Nazır olup; ve diğerkerîmemiz KHADÎCE, Câbî olup (bu son cümle, eklenmiştir).

Ehî-i mürtazika (20b) cihâtlarından fazla kalur ise:

(I) *Hücreler'in Vâkî' olan ta'mîr ve termîmine, yed-i Mütevellî ile sarf ve harc-olunup; ba'dehu, fazla kalur ise:*

(II) *Evlâdlarımız zükûr ve inâsı, derecede berâber olmak üzere, (21a) beyinlerinde 'ale's-seviye taksîm oluna.*

Ve ben hayâtda oldukça, *Tedrîsliği* ben mutasarrıf olup; ve ben vefât etdikden sonra, neslimizden liyâkatı olana meşruta olup; 'azl ü nasb, Mütevellî-i Vakfe meşrûta.

Ve ben dahi hayâtda (21b) oldukça, rü'yeti ve umûr-i tevliyeyet(e) ben mutasarrıf olup; ve ben(im) vefâtımdan sonra, merkûme 'Â'ÎŞE, Mütevellîye (ve) mutasarrıf olup; ba'dehu evlâd-i evlâdlarımız, batnen ba'de batnin, neslen ba'de neslin, sinnen (22a) kebîr ve erşed, mutasarrıf olup; zük(û)r ve inâsı berâber olmak üzere, ba'dehu 'utekâmız batnen ba'de batnin *Erzurum'da* sâkin olmak üzere; ba'dehu, *Müderriş* olan kimesne Mütevellî olup; ehl-i vezâifin vazîfesin edâ etdikten sonra, bakî kalan (22b) fazlayı, izn-i Şer'-i-Şerîf ile, cem'-edüp, müsakkatâtdan iştirâ edüp, gallsin, ehl-i vezâ'ife vermek şartile, *Şerâit-i Vakfı* nı, vech-i muharrer ve meşrûh üzere itmâm ve nemet-i istihkâm eyledikde, Mütevellîye-i (23a) merkûme ile nizâ'; ve Mütevellîye-i mezbûre dahi teslîm-i mütevellîye bulunduktan sonra; İmâmeynü'l-hümâmevn *İmâm Ebû-Yûsuf ve İmâm Muhammed*, 'aleyhümâ rahmetü'Llâhül'-Melikü's-Samed Hazretlerinin mezheb-i reşîdlerinde vakf-i (23b) lâzım olur deyü redd-ile, imtinâ' ile, i'lây-i kitâb ile Mevki'-i Hâkim-i fazilet-me'âb huz(û)rlarında murâfa'a olduklarında; Hâkim-i Müşârün-ileyh, tarafeyn edilmesine vâkîf ve 'âlim olduğuna binâ'en nizâ'-ı kesîreden sonra, cânib-i vakf evlâ (24a) ve ihtiyâr ile, sâbıku'z-zikr: *dükkânların ve degirmanların ve dinklerin vakfiyyeti'* ne, hükm-i Hâkim ilhâk etmek ile, vakfiyyeti bu derecede sahîh ve lâzım oldu ki, nakz u nakzına mecâl ve tağyîr ü tebdiline imkân (24b), 'adîmü'l-ihimâl oldu. «*Femen beddelehu ba'demâ semî'ahu feiennemâ ismühü 'ale'l-lezîne yübeddelûnehu inn-Allâhe semî'un 'alîmün.*» Ve ecre'l-vâkîf 'ale'Llâhî'l-Kerîm.

Sevedehu El-Fakîr ilâ rahmetihi Rabbü'l-Kadîr, *Muhammed el-Erzurumî* el-müştehir bi-*İmâmzâde*. Fî Seneti 1166 (1753).

ومکت تکونین اسما

تعلیم قلوب جامع فضائل

جمیله وجمع خصائل جمیده

ایلدب ملاءنکه عظامک

سجودی ایله اعظام و انواع

گرامت ایله اکرام ایلدی و درر

صلوة و سلام و حجة نظام

I. Vakfiye'nin Fotokopileri

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمدنا حمدود و شکرنا مودود

اول واجبالوجود حضرت تیرینه

خلعتادی کتم عدمدن وجود

کتوروب صابح عقل سلیم

محمودك ولو، مقصودك
صاحبا جید رصلى الله تعالى عليه
وسلم تسليما كثيرا و تحيات
فراوان و ستیما ت بی پایان
و جمله ال و اکرام و اصحاب خاتم
اوزر لرینہ کی ہر بری ذمہ اہل
اسلامہ سابق خیرات حسان

اول مرکزہ دائرہ رسالت
و مطلع سنیا رة و لایت
پیشوای عصا بہ اولیا و
مقتدا ی جماعت اصفیا
الوائف اسم مجل المصطفی
حضرت لرینک روح منور و
قبر معظم لرینہ اولسون کہ مقام

صحیفه صحت نصائبك

لتطير واملأ سنه باعش

وبادی اولدر که ارباب فطنت

واصحاب بصیرت عین

اعتبار و دیدة اختیار ایله کردتر ^{دیگر}

دو ذبح بو قلمونه نظر ایدوب

ادوارنده سله مت واطورنده

ورهنمای روضه رضوان اولوب

اسرای عقیبا یجا و یایینده

مانند وقف مویده و مویده و ریاض

هشت هشتده یغیه مقیم ایله

حالد و محلا لر در رضوان

الله تعالیٰ علیهم اجمعین

و کتاب عنبرین نقاب و بو

مقدورنی اوله مقیم بغیمه
و موجودنی مقام کریمه صخره
ایدهب روز محشرده اکر
خلقه عنای الیم و جزای عطیمه
مبتلا اولد قلزنده اندو که حسنات
واشلدو کی مبرات سبب فوزو
نجات و باعث نیل سما دت

خبر و استفاست کور میوب
یقینا بلمشلدرد که دینا دار مقام
و مدار نظا مرد کلدر بغیمی ظل
زائل و مقیمی ضیف راحل اولوب
بین اننک نهدامی معین
وسکاننک انعامی مبتین فامست
رحمت مقروند و طالب و راغب

زاد الله توفيقه وجعله التوفيق

رفيقه مجلس شرع شريف ومختل

مينف راسخ الاوتاده حاضرا ولوب

كريمه سى عايشه خاتونك محضرنده

خلوص نيتايله بالظوع الضاف

شويله اقرا واعزافا يدوب

كل هدايت رباني ايله دين بصيرتم

اوله بفضل الملك لاناك بنا،

على ذلك اشبوسع اى زورده

سلكنه سالناك ولانا صهاب

صاحب الخبرات وراغب الثوبات

المنخص بزيد عنايت الملك الاعلى

الحاج الحرميين الشريفين محمد بن

حاجى محمد بن محمد المشتهر بقباغ زمانى

یوم میعاد دزد زخورداد بچون
وَمَا تَقْتَدُ مَوْلَا نَفْسٍ كُفْرًا
مِنْ خَيْرٍ تَحْتَدُ وَهِيَ كَدَّ اللَّهُ هُوَ
خَيْرًا وَأَعْظَمَ جَوَائِزَ كَرِيمَةٍ
انقیاداً وامتثالاً لایتنده کلربنه
بنای بن دخی انلرک انثرنا اقتناک
حییر و فایق و انفق ل و زمان

مکول و قبسم سرور نور عقل ایله
سیرتم بهر نور او بوحیات
عکادیه ایله دارد نیایه جمله نزول
ایدهن مسافر اجل حلولند هر هر
داخلد اربوارة فرار و آخرت
دار بقسا و قراد اولدوغین بلوب
لیب عاقل و ادیب کامل اولندر

احتراسیہ ملہ مملووا ولوب صدقہ
جاریہ دن مراد وقف و جملہ دن
وقفک نفعی عم اولد وغین ائمہ
دین رضوان الله تعالی علیہم
اجمعین اطیبا قاند کلری جلدن
مدینہ ارض و ملک خارج سوندن
تبریز قیوسی ہمتند مہدی عباس

مہمت و ارتکالک نہ نافع و باقی
اعمال عمل د اثر الاوقات جاری
اولوق میدایلین ہمیشہ دعاء فکر
اذا مات ابن آدم انقطع عمله
الا عن ثلث صدقہ جاریہ و علم
ینتفع به و ولد صالح یدعوه
حدیث شریفک و مضمونک لطفانہ

وظیفه لری ایچون ذکرات املاک
بالکلیه وقف صحیح ایله
وقف اولنوب علی حده تفصیله
ذکر اولنور ارض رومک داخل سور
طاشخان قیوسند. کندلی مالند
اشتراویت اولقه بیر ایلد و ک
ایکی قطعه بیر برینه متصل انجلی

تر به سی قریبند. کند و مالند
کار کربنا واحداث تحصیل
علم ایچون خیرات ایلد و کمر التی
عدد حجرات مسی بالموقفیه
احیاء و تعمیر ایلد کدن صکره
هر بر حجره شمع بها و تد ریس
وظیفه و متولیه و ناظم و قرانه

دکافی و برطرف بدستان

و برطرف طریق عام و سینه

برقطعه کمر درزی دکافی برطرف

بدستان و برطرف احمدافند

دکافی و برطرف طریق عام و

بدستان قیوسند مع دوکمه

کوشه لریله و قویجیبلر جرشوسنده

دکافی یکی طرفند ز طاشخات

و برطرف شیخ افندی دکافی

و سینه برقطعه زنبلی دکافی برطرف

حافظ دکافی و ایکی طرف

بروزاده دکافی و برطرف طرفیت

عام و بدستان قیوسند برکمر

درزی دکافی برطرف حسن انا

برقطعه قاوچی د کانی یکی طرف

مصطفی افندی د کانی و بر طرف

طریق عام و بر طرف ز عیم قاوچی

د کانی وینه ایکی قطعه قزاز

د کانی بر برینه متصل بر طرف

منصورزاد د کانی و بر طرف

کوچک علی اغا د کانی و بر طرف

میر عزیز کوشه سی د یکله معلوم

محل د واقع برقطعه قویچی کانی

بر طرف کلیساند

قویچی د کانی و بر طرف پاشا

حسین د کانی و بر طرف اویر

افندی د کانی و بر طرف

طریق عام و جدید جیشو د

د کانی و بر قطعه قاشقی د کانی برینه

متصل بر طرف کوچک حاجی احمد

اوطه سی و ایکی طرف طریق و کور کجیل

چمنوسند لاجنه صوقده واقع

ایکی قطعه قهوه د کانی فرشو نشو

ایکی طرف لری طریق و بر طرف چوبان

زاد د نك کورکی د کانی و ایکی طرف

طریق عام و قاشقی لجر شو سنده

واقع ایکی قطعه زاز د کانی برینه

متصل بر طرف منصور زاز د کانی

و ایکی طرف ارایسلا فندی اوطه

و بر طرف کنا زاز د جامع وقف

و بر طرف طریق عام و رینه قاشقی

چمنوسند و بر قطعه بقال

باشند به برقطعه اسپکی در کانی

بطرف چالوق و غل در کانی

و برطرف عر بلر محله سی جامع وقف

و برطرف طریق و قرشوسند

ینه برقطعه اسپکی در کانی برطرف

کزی در کانی و برطرف چو بان

اوغلی کو ریکی در کانی و برطرف

قزاز زاده نیک قهوه در کانی و خفانه

چرشوشی و ستند در واقع ایکی

قطعه خفاف در کانی برطرف

کو ریکی لر و برطرف طریوت

و برطرف عثمان اغا در کانی و برطرف

تکمه اوغلی در کانی و برطرف

طریوت بی عام و خفاف خفانه

کو جک صالح انانک خانک

و بر طرف طریق عام و ایچمیداند

لالا باشا جامعی او کند بر کم قلمچی

دکانی بر طرف پرویززاده، دکانی

و بر طرف جامع شریفک حمنه و

طرف طریق عام وینه بر قطعه

کمر کار کبر قلمچی کانی بر طرف میز زاده

طریق عام و عظام جرم شوسه

ایستند بر قطعه قصا بد کانی

اوج طرف طریق عام و ارقه

ایچی دکانی و یحاجی دجر شوسه

واقع ایکی قطعه بجایقی دکانی

بر برینه متصل بر طرف سبج خانک

حسن دکانی و بر طرف

مالم ایله بنا و تعمیر ایله و کم بر کمس

کا د کیرد کانی بر طرف

فضیلانی شیخ افندی د کانی

و بر طرف قول مختارانه سی

ط و امیر شیخ قیوسی او کندی

اوج قطعه علفدار د کانی بر طرف

طریق و بر طرف احمد چا ویش

د کانه و بر طرف مدد سه و بر طرف

حاجی احمد د کانی و بر طرف

طریق عام وینه بر قطعه قهوج

د کانی بر طرف بحاجی زاده بر

د کانی و بر طرف جعفری کانی ایلی

طرف طریق عام و سپاهی چو شوری

اوستند بر قطع ترزی د کانی کند و

دکانی و محکله شریف قربند و واقع

بر قطعه کبابچی دکانی بر طرف

حسیب افندی یکی حاجی حسنا

دکانی یکی طرف طریق عام و تبریز

قبوسی خارجند و منا و لور چربونند

بر قطعه بقال دکانی بر طرف

قلعه خندق و بر طرف حاجی علی

دکانی و بر طرف کوجک حاجی احمد

زاد دورد کانی و مصلی قربند و بر

قطعه نعلند دکانی بر طرف

طریق عام و اوج طرف دند

صاری حاجی درویش ^{لانه سی}

~~و بر طرف بوغمن حاجی کانی و بر~~

طرف طریق عام و بینه تبریز قبوسی

ایکی طرف طریو عام و بر طرف

شیخ اسمعیل جبلی دکانی و بر طرف

واقف مرقومان کیر اطامی بالکلیه

بربرینه متصل اولوق اوزره

واق بیکارا و کند و واقع بر قطعه

بورجی دکانی و بر قطعه بر برد کانی

و بر قطعه دو و خابری برینه متصل

خارجند و جمع افندی و قفوی

طبایع خانه قوبند و طاش کو بری

او کند و واقع درت قطعه بقال

دکانی و بر قطعه قصاب دکانی

مع صلیقانه سینه و بر قطعه

بورجی دکانی مع کبابی دکانی

و فوفنده ایکی قطعه بر برد کانی

برقطعه عطارد کانی برطرف

مرحوم زندگى عمر افندی کانی

و برطرف ابراهیم فندی کانی

و برطرف حاجی بکر بکر بکر کانی

و ارض و ام و اسی قرالزند تینونک

نام قریه سنوری داخلته واقع

بطایف ایچنده برکوزد کرمان و برکوز

برطرف قیلبی کفرنگ

خانه سی و ایکی طرف طریق عام

و کل احمد چار شوشنده واقع بر

قطعه تیمورجی کانی ایکی طرف

محمد جبلی اخوری و برطرف

حاجی محمل تیمورجی کانی و برطرف

طریق عام و کول باشنده واقع

ویر کو ز دینک بر طرف خرف
وایکی طرف دکر من مرعی سی
و بر طرف چایر ایله محدود
س چمه صوی و ز ز نر دایر
وینه لایلا پاش بلبع قرینده
سپاهی چر شوسی و ستنده
واقع کندی مالر ایله اشرا

دینک بر طرف اغذا سور طرف یغی
و بر طرف حاجی موسی دکر من
و بر طرف کهنه مزاری و بر طرف
قرینه مذکور سنورینه منته رف
وینه ارض روم قرالردن مکنصود
نام قرینه سورای او کند و واقع
برطام ایچند و اوج کوز دکر من

دخی ایکی ایچقه عثمانی و تدریس لکنه

یصری ایچقه عثمانی و متولیه

دخی بکری ایچقه عثمانی و ناطرینه

وچایسته دخی بکری ایچقه عثمانی

بکری ایچقه عثمانی و صلب

صحیح کبریہ مزعایسته

متولیه اولوب و دیگر کبریہ

امنه ناظر اولوب اهل مرتزقه

دخی بکری ایچقه عثمانی و متولیه

و بنایلدیم بر قطعه کار کرنا

ددری دکانی بر طرف لاجاجی

حسین دکانی و بر طرف

قول کو ریحلخانه سی و بوحد و رآ

ایله محدود و معلوم اولان

املاکیک غلّه و ایچارانند

هر بر حجریه ایکی ایچقه عثمانی و مؤلفنه

بینارندن علی السویه تقسیم اولنه

وین حیسانده اولدیقیه ندر ریلک

بن متصرف اولوب وین وفات

انذکد نضکر نسله ندر

لیاقتی اولانه مشروطه

اولوب عزل و نضب متوک

وقفه مشروطه وین دخی حیانه

جهانلرندن فضله قالو ایسه

حجر لریک واقع اولان تعمیر و

ترمیمه دکاکنلرک و دکر مانلرک

تعمیر و ترمیمه ید متولی ایله

صرف و خرج اولنوب بعض فضله

قالو رایسه اولاد لریم ندر کورو

انانی درجه ده برابر اولمق اوزره

کبر و ارشد متصرف اولوب

ذکر و انانی برابر اولوق و زرد بعد

عتقا من بطننا بعد بطن ارض و دم

ساکن اولوق و زرد بعد مدر

اولان کمنه متولی اولوب

اهل و ظایفک و ظیفه سن

ارالندکن صکره باقی قلن

اولدجه رویتی و امور تولیت

من متصرف اولوب و بر

و فاندن صکره مرقومه

حایشه متولیه متصرف

اولوب بعد اولاد و اولاد اولاد

لرمن بطننا بعد بطن بعد بطن

نسلا بعد نسلا بعد نسلا نسلا

مرفوعه ايله نزاع و متوليته

مربورده رحى تسليم متوليته

بولند قد نضه كره امامين

الهما مين امام ابو يوسف

وامام محمد عليهما رحمة الله

الملك الصمد حضرت تلوينيك

مذهب و شيدلوزنده وقف

فضله اذن شمع شريف اياه

جمع ايدوب متقف اتدن

اشترى ايدوب غله سن

اهل و ظايفه و برماك

شش طيله شش ايطه و قفنى وجه

محر و مشروح اوزده انعام و غط

استحكا و ابلدكن متوليه

واختیار ایله سابق الذکر

دکانلریک و دکر مائلریک

و دینکلریک و قنیتنه حکم حکم

الحاق اتملک ایله و قنیت

بودرجه ده صحیح و لازم

اولدیکه نقض و یقیننه نجا

و تعبر و تبدیلنه امکان

لازم اوووردوردر ایله امتناع

ایله اعلای کتایا ایله موقع

حاکم فضیلت ماب حضرتلوند

مراغه اولدقلرند حکم مشاالیله

طرفین ادله سنه واقف و عالم

اولدو و عینه بنای نزاع کثیر

د نقض که جانب وقف اول

عديم الاحتمال اولدى
 فمن بدله بعد ما سمعه فانما
 ائمه على الذين يبذلونه ان الله
 سميع عليهم واجرا لواقف
 على الله الكذير ه

— 24 —

سوده الفقير الى رحمتك بقدر محمد ه
 لا أرضى دوى لثمنها ما فرادى في سنة ١١٦٦ ه

يدور ١١٦٦ ه ١١٦٦ ه ١١٦٦ ه
 ورفاق جريحه في بدنه

II. VAKFİYE

(s. 1) BİSMİ'LLAHİ'R-RAHMÂNİ'R-RAHİM ve Bihi Nesta'in

(Bundan sonraki «Mukaddime», s. 1-6 ortasına değin, *I. Vakfiye'nin* 5b sahifesinin ilk satırına gelince, yazılanların aynı olduğundan, alınmadı).

(s. 6) Binâ'en 'alâ-zâlik, işbu su'adây-i mezbûre silkine sâlik olan ashâb-i sâhibü'l-hayrât ve râğibü'l-mesûbât el-muhtassı bimezîdi 'inayet-i El-Melikü'l-A'lâ AHMED BİN MUHAMMED (s. 7) BİN 'ABDURRAHMÂN El-Müştehir bi-KAĞIZMANÎZÂDE zâd-Allâhu tevfikîhi, Meclis-i Şer'î Şerîf ve mahfel-i münîf-i râshihü'l-evtâda hâzır olup; kerîmesi 'Â'İŞE-HATUN'un mahzarında, hulûs-i niyyet ile, bi't-tav'u's-sâf, şöyle ikrâr ve i'tirâf edüp:

«—Kühl-i hidâyet-i Rabbânî ile, dîde-i basîretim mekhûl ve kalbim sürûr-i nûr-i 'akl ile serîretim (s. 8) pür-nûr olup; hayât-i 'âdiye ile dâr-i dünyâya cümle nüzûl eden müsâfir, ecel hülûlünde herbiri, râhil-i dâr-i bevâra firâr; ve âhîret, dâr-i hakâ ve karâr olduğun bilüp. Lebib-i 'âkil ve edîb-i kâmil olanlar, Yevm-i Mî'ad'da zahr ü dâd için: «*Ve mâ tukaddimu li-enfûsiküm min hayrin tecidühü 'ind-Allâhi hüve hayren ve a'zama ecnen*» Âyet-i-Kerîmesi'ne inkiyâden, (s. 9) ve imtisâlen etdiklerine binâ'en, ben dahi onların isrine iktidâen, hîn-i vefât ü intikâl ve zamân-i memât ü irtihâlde nâfi' ve bâkî a'mâl-i 'amel-i dâ'imü'l-evkât cârî olmak ümid-ilen, hemîşe du'ây-i fikr-i

اذا مات ابن آدم انقطع عمله

إلا عن ثلث صدقة جارية وعلم

ينفع به وولد صالح يدعوله

Hadîs-i-Şerîfi (ni)n mazmûn-i letâfet ihtirâsile (s. 10) memlû olup; sadaka-ı carîye den murâd, vakf; ve cümle vakfın nef'i a'amm olduğun E'imme-i-Dîn rıdvân-u'Llâhi Te'âlâ 'aleyhim ecma'in, etbâk eyledikleri ecluden:

(a) *Erzurum'un Khâric-i-Sûr'unda, Tebrizkapsu* kurbünde sâkin olduğum hânenin karşusunda, kendi mâlimden, hacer ve habla müceddeden (s. 11) ta'mîr eylediğim *Ağaçköprü'nün*;

(b) Ve yine *Tebrizkapsu Meydâni*nda vâki' *Musalla'nın* ta'mîr ve termîmi;

(c) Ve *Savukçermik* (1960 tan beri resmen adı, «Soğucak») karyesinde, kadîmden cereyân eyleyen *İki Lüle Mâ'i-Tağ* ve *İki Kıt'a Kademgâh* (ayakyolu), mürûr-i ezmân ile harâb ve mâ'i muntakati' ve suyolları harâb olmuş iken; menba'ından mecrâsına (s. 12) kadar, müceddeden kendi mâlimden ta'mîr ve termîm ve icrâ eylediğim *İki Lüle Mâ'i* tâhir'in ıktızâ eyleyen ta'mîri ve suyolcusunun ücreti için;

(ç) Ve beher sene, *altı kıyye rûgan-i şem'aden, bir 'aded be-rât-mumu* dökülüp, *Gürcü-Mehmed Paşa Câmi'i* Şerîfinde fûrûzân olmak için;

(d) Ve beher sene, *'İyd-i-Adhâ'da Bir Re's Ganem* iştirâ ve zebh ve fukarâya (s. 13) infâk olunmak için;

(e) Ve beher sene, eyyâm-i mu'tâd'da *Altı Kıyye 'Asel* ve *Altı Kıyye Rûgan-i-Sâde* ve kifâyet mîkdârı *Dakik-i-Khas'dan Helvâ* tabh ve fukarâya infâk için;

(f) Ve *Mâ'i Mezbûr'un Suyolcusu* nun *Vazifesi* için;

(g) Ve *Vakf-i Mezbûr'un Mütevellîsi'ne* ve *Nâzırı'na* ve *Câbi-si'ne* ve *Kâtibi'ne* tahsîs kılınan *Vazîfeleri* için;

Zikr-i âtî emlâ(ki), bi'l-küllîyye vakf-i sahîh ile vakf(s. 14) ve habs-eyledim ki, 'alâ-haddihi ,tafsîlen zikr-olunur:

(1) *Erzurum'un Suru Khârici'nde Temürayak-Mahallebaşı*nda vâki' *Çeper'in dâhilinde*, biribirine muttasıl iki kıt'a *Kireçhaneler'*imiz ki, yüz igir(mi) arşun tûlü ve otuzyedi arşun 'arzı müstemil 'arz ile; bir tarafı, *Meyhaneci Avadis Zimmî hânesi* ve bir tarafı, *Tabya* ve bir tara(fi), *Khandek* ve bir tarafı, *Pasın-Tarîki*. (s. 15).

(2) Ve yine *Mahallebaşı'nda Nısıf-Sâbûnhâne* ki, nısf-i âheri, ceddîm *Kagızmanîzâde El-Hâc Muhammed Efendi* evkâfı muzâfâtından; bir tarafı, *Cennetzâde Sâbûnhânesi*.

(3) Ve yine *Mahallebaşı'nda*, biribirine muttasıl bir kıt'a *'Alafdâr dükkânı* ve bir kıt'a *Na'lbend dükkânı*; bir tarafı, *Zorlu-*

zade Na'lbend dükkânı ve bir tarafı, vakfî furun ve iki tarafı, tarîk-i'âmm.

(4) Ve yine Mahallebaşı'nda, (s. 16) bir Na'lbend dükkânı ki, bir tarafı Kağız(ma)nlı vakf(ı) dükkân ve bir tarafı Zorluzâde'nin 'alafdâr dükkânı ve bir tarafı, tarîk-i'âmm.

(5) Ve Nâzik-Çârşûsu'nda, bir kıt'a eskici (eskici) dükkânı ki, bir tarafı, Dabbâkoğlu-Khanı ve bir tarafı, Kavak-Çevürmesi'nin vakfı dükkân.

(6) Ve yine Nâzik-Çârşûsu'nda, bir kıt'a dükkân ki, bir tarafı Penbeci (Pamukçu)zâde dükkânı ve bir tarafı, Ova-Karyeli dükkânı.

(7) Ve yine Nâzik-Çârşûsu'nda, bir kıt'a dükkân (s. 17) ve derûnunda bir kıt'a oda ki, bir tarafı, Gez-Mahallesi İmâmı Ahmed Efendi dükkânı ve bir tarafı, Mutızâde Şerif Ağa dükkânı.

(8) Ve yine Nâzik -Çârşûsu'nda, bir kıt'a m(û)tâf dükkânı ve derûnunda, biribirinin içinde iki dam ki, bir tarafı, Tortumlu 'Osmân Ağa berber dükkânı ve bir tarafı, Mansûroğlu Vakfı dükkân.

(9) Ve Tebrizkapusu'nda, Taşköprü ittisâlinde (s. 18) bir kıt'a hatab-damı ki, bir tarafı, Köprü ve bir tarafı, tarîk-i'âmm.

(10) Ve yine Tebrizkapusu'nda, Sâbûncular sırasında, biribirine muttasıl iki kıt'a dükkân ki, bir tarafı, 'Ömer Efendizâde 'Alî Efendi dükkânı ve bir tarafı, Hâcı Khalîl Ağa dükkânı.

(11) Ve yine Tebrizkapusu'nda, Musallâ karşusunda, bir kıt'a kahvehâne ki, bir tarafı Mutî Ağazâde El-Hâc Hüseyin Ağa'nın berber dükkânı ve bir tarafı, Hâcı-Ahmed'in oğulları'nın (s. 19) 'alafdâr dükkânı.

(12) Ve yine Tebrizkapusu'nda, Sâbûncular sırasında, bir kıt'a 'attâr dükkânı ki, iki tarafdân El-Hâc Khalîl Ağa dükkânları.

(13) Ve yine Tebrizkapusu'nda, Çarıkçılar sırasında, (bir kıt'a) dükkân ki, bir tarafı, Kağızmanlı Vakfı dükkân ve bir tarafı, Ca'fer Efendizâde Ahmed Beg'i'n dükkânı.

(14) Ve yine Tebrizkapusu'nda, Namruvanî (Narmanlı) Câmi-i-Şerîfi karşusunda, bir bâb çitçi damı ki, iki tarafı Dabbâğ 'Alî Usta (s. 20) hânesi ve iki tarafı, tarîk-i'âmm.

(15) Ve yine *Erzurum*'un *Dâhil-i Sûr* unda, *Ayaspaşa*(da) nısf dükkân ki, nısf-ı âheri *Kağızmanlı Evkafı* ndan, bir tarafı (1), *Hacı-Ömer Ağazâde 'Ömer Ağa dükkânı* ve bir taraf, *tarîk-ı-âmm.*

(16) Ve *Sipâhî-Çârşûsu*'nda, nısf dükkân ki, nısf-i âheri *Kağızmanlı Evkafı* ndan, bir tarafı, *Kırmacızâde Vakfı*(1) dükkân ve bir tarafı, (*Bo(ra)zancızâde Ll-Hâc Hüseyin Ağa* (s. 21) dükkânı.

(17) Ve *İç-Meydân*'da, birbirlerine muttasıl *iki kepenk mücellid dükkânları*, ki iki tarafları *Hacı 'Ömer Ağa dükkânları.*

(18) Ve *Çârşû-Bacası* kurbünde, *bir kıt'a kundakçı dükkânı* ki, bir taraf, *Müddeliczâde vakıf dükkânı* ve iki taraf, *tarîk-ı-âmm.*

(19) Ve *Böyük-Khaffâfhâne*'de, bir kıt'a *haffâf dükkânı* ki, bir taraf, *Kadî-Hâfızzâde dükkânı*, ve bir taraf, *Cennetzâde* (s. 22) dükkânı.

(20) Ve yine *Kebîr-Khaffâfhâne*'de, *bir kıt'a haffâf dükkânı* ki, bir taraf, *Kadanazâde dükkânı* ve birtaraf, *Telli-Hârezâde dükkânı.*

(21) Ve yine *Böyük-Khaffâfhâne*'de *bir kepenek haffâf dükkânı* ki, bir taraf *El-Hâc Hüseyin Ağa dükkânı* ve bir taraf *El-Hâc 'Abdurrahmânpaşazâde dükkânı.*

(22) Ve yine *Kebîr-Khaffâfhâne*'de *hâli hârabe* bir kıt'a dükkân (s. 23) yeri ki, bir taraf, *Dolmasayanzâde İbrâhîm Efendi dükkân yeri* ve bir tarafı, *Künbetli Muhammed Ağa(nın) dükkân yeri.*

(23) Ve yine *Kebîr Khaffâfhâne*'de, bir kepenk dükkân ki, *ma'lûmeti'l-hudûd.*

(24) Ve *Sağîr-Khaffâfhâne* başında, *bir kepenk dükkân* ki, bir taraf, *Kazzâzzâde* (âilenin şimdiki soyadı : «Erverdi») dükkânı, ve iki taraf, *tarîk-ı-âmm.*

(25) Ve yine *Sağîr Khaffâfhâne*'de, birbirine muttasıl *iki kıt'a haffâf dükkânı* ki, bir tarafları, (s. 24), *Kazzâzzâde dükkânı* ve bir taraf, *Mu'îd Efendi vakıf dükkânı.*

(26) Ve yine *Sağîr Khaffâfhâne*'de, *iki kıt'a dükkân* ki, birbirlerine muttasıl, bir tarafı, *Müftî Paşazâde Emin Beğ dükkânı* ve bir tarafı, *'Alî Ağa Dâ'iresi Vakfı dükkân.*

(27) Ve yine *Küçük-Khaffâfhâne*'de, bir kepenk dükkân ki, bir taraf, *'Abdullâh Ağa dükkânı*, ve bir taraf, *Mu'îd Efendi Vakıf* (s. 25) dükkânı.

(28) Ve yine *Sağîr-Khaffâfhâne*'de, birbirlerine muttasıl *iki kepenk haffâf dükkânları* ki, bir tarafları, ceddîm *Kağızmanî El-Hâc Muhammed Efendi Vakfı* dükkân ve bir taraf, *El-Hâc Khalil Ağa dükkânı*.

(29) Ve yine *Sağîr-Khaffârhân(e)*'de, bir *kıt'a dükkân* ki, bir tarafı, *Cennetzâde* dükkânı, ve bir tarafı, *Kağızmanlı Vakıf* dükkânı ve bir taraf, *Kazzâzlar-Çârsûsu*.

(30) Ve yine *Sağîr-* (s. 26) *Khaffâfhâne*'de, bir *kepenk haffâf dükkânı* ki, bir taraf, *Gürcükapusu Câmî-i-Şerîf(in)*'in *Vakıf* dükkân(ı) ve arka tarafı, *sâ'atçi dükkânı*.

(31) Ve *Taşhan* (Rüstempaşa Bedesteni) *Kapusu* karşusunda, bir *kıt'a 'abacı dükkân(ı)* ki, (bir tarafı,) *Hâcî-Ömeroğlu* dükkânı ve bir taraf, *kavukçu zimmî dükkânı*.

(32) Ve yine *Taşhan* kurbünde, bir *kıt'a 'abacı dükkânı* ki, bir taraf, *Afganzâde* dükkânı ve bir taraf. *Tohumcuzâde Hâfız Ağa* dükkânı.

(33) Ve yine *Taşhan* kurbünde, ceddîm merhûm *Kağızmanî El-Hâc Muhammed Efendi Vakıf* dükkânı derûnunda bir *kıt'a* (oda?) ki, *ma'lûmeti'l-hudûd*.

(34) Ve *Kebîr-Sarrâchâne*'de bir *kıt'a sarrâc dükkânı* ki, bir taraf, *El-Hâc Ömerağazâde 'Ömer Ağa* dükkânı ve bir taraf, *Karslı-Ustalar*'ın dükkânı. (s. 28).

(35) Ve *İtuyutmaz-Khanı* kurbünde vâki' bir *kıt'a sarrâc dükkânı* ki, bir taraf, *Kurşunlu-Câmî-i-Şerîfi*'niñ *İmâmı* dükkânı ve arka taraf, *han-ı mezbûr*.

(36) Ve *Erzincankapusu*'nda, bir *kıt'a bakkâl dükkânı* ki, bir taraf, *Cennetzâde* furunu ve bir taraf, *tarîk-ı-âmm*.

(37) Ve *Erzurum*'un hâricinde *Kırkdegirmanlar* sırasında (s. 29) *Tuzcu Karyesi Kôm-Tarîki* üzerinde kâin *nısf hisse degirman* ki, *nısf-i âheri* ceddîm *Kağızmanlı Evkaftı* ndan.

(38) Ve mezkûr *Degirman*'in ittisâlinde vâki', dört kod (96,5 kg.) *hint* tohumu *isti'âb eyler bir parça tarla* ki, *ma'lûmeti'l-hudûd*.

(39) Ve (*Karaz köyünden yukarı Karasu boyundaki*) *Saz-*

Zemîni'nde, bir kıt'a çayır ki, bir tarafı, mer'a ve bir taraf, *Altıoğ-
lu-Çayırı* ve iki tarafı, (s. 30) Zimmiler çayırları.

İşbu hudûdât ile mahdûd ve ma'lûm olan emlâkimi, fukahâ-i
'izam rahmehunu'Llâh kavli şerîfleri üzere, mârrü'zzikr *Köprü*
ile *Musallâ'nın* ve *Savukçermik Karyesi*'nde cereyân eyleyen Mâ'i
tâhîrin yolunda vâki olan ta'mîri için; ve Kurbân ve Berât (Kan-
dili) ve Helvâ tanzimi için, vakf ve habs ve teslimü ile'l-mütevellî
(s. 31) edüp;

Emlâk-i ma'lûme icârâtı'ndan:

(I) *Ma-i mezbûrun Suyolcusu*'na beher yevm, igirmi akça-i
'osmânî;

(II) Ve *Mütevellî*'ye, beher yevm, altmış akça-i 'osmânî;

(III) Ve *Nâzır* olana, beher yevm, kırk akça-i 'osmânî;

(IV) Ve *Câb(îye)-i Vakf'a*, beher yevm, kırk akça-i 'osmânî;

(V) Ve *Kâtib'e*, beher yevm, kırk akça-i 'osmânî;

Beher sene, Muharremü'l-Harâm'da verilmek üzere, sulb-i sa-
hîh kerîmem *'Â'İSE*, *Mütevelliyye* olup; ve diğerk kerîmem *FÂTİME*,
Nazire olup; ve hâlâ taht-i nikâhımda (s. 32) olan 'iyâlim *'ÂTİFE*
KHATUN, *Câbî* olup.

Emlâk-i ma'lûme icârâtı'ndan:

Evvelâ, Kahvehâne ve Kireçhâneler'in ve sâir Dekâkinlerin vâ-
kı' olan ta'mîr ve termîmine, yed-i Mütevellî ile sarf ve harc olu-
nup; ve mezbûr Köprü'nün ve Suyolunun vukû'bulan ta'mir ve
termîmine sarf ve harc; ba'dehu, kalan fazladan, Câmî'i mezkûre
meşrûta kılınan berât verilüp, (s. 33) kurbân ve helvâ olunduktan
sonra, ehl-i mürtezik(a)lara meşrûta kılınan vezâif-i ma'lûmeleri
edâ oluna.

Ve ba'dehu, eger fazla kalur ise, evlâdlarımız, zükûr ve inâsi
derecede berâber olmak üzere, beyinlerinde 'ale's'seviiyye taksîm
eyleyü(p), her(kes) kendi mesârifine sarf eyleye.

Ve 'azl ü nasb, Mütevellî-i vakf-i mezbûra meşrûta olup. Ve
ben hayâtda oldukça, rü'yeti ve umûr-i (s. 34) tevliyeti ben muta-
sarrıf olup; ve benim vefâtımdan sonra, merkûme *'Â'îşe-i Mütevel-*

lîye mutasarrıf olup. Ba'dehu, evlâd ve evlâd-i evlâdlarımız batnen ba'de batnin ba'de batnin, neslen ba'de neslin ba'de neslin, sinnen kebîr ve eşred, mutasarrıf olup; zük(û)r ve inâsı (derecede) berâber olmak üzere.

Ba'dehu, cedd-i 'izâmım merhum ve mağfûr, cennet-mekân ve firdevs-âşiyân (s. 35) *El-Hâc Muhammed Efendi* el-müştehir bi-Kağızmanî, *Mehd-i-Abbâs* kaddese sırrehu'l'Azîz Hazretleri'nin türbeleri ittisâlinde binâ ve ihyâ eylediği *Muvaffakıyye Medreseleri*'nde Müderis olan kimesne, Mütevellî olup; meşrûte-i mezkûreyi ba'de'l-edâ, bâkî kalan fazlayı, izn-i şer'-i-şerîf ile cem' edüp. müsakkafâtıdan iştirâ edüp, gallesin, *Muvaffakıyye Medreseleri*'nde (s. 36) hücre-neşîn olan talebe-i 'ulûma, 'ale's-seviyye vermek şartile, şerâit-i vakfını, vech-i muharrer üzere itnam ve nemet-i istihkâm eyledikde; Müteveliye-i merkûme nizâ' ve Müteveliye-i mezbûre dahı teslîm-i müteveliyye bulunduktan sonra; İmâmey-nü'l-hümâmeyn *İmâm Ebû Yûsuf* ve *İmâm Muhammed* (s. 37) 'aleyhümâ rahmet-Ullâhî'l-Melikü's-Samed Hazretleri'nin mezheb-i reşîdlerinde, vakıf lâzım olur deyü redd-ile imtinâ' ile i'lây-i kitâb eyledikde, Mevki'-i Hâkim-i fazilet -me'âb Hazretlerinde murâfa'a olduklarında, Hâkim-i (s. 38) müşârün-ileyh, tarafeyn edilesine vâkif ve 'âlim olduğuna binâ'en, nizâ-i kesîreden sonra, cânib-i vakf(ı) evlâ ve ihtiyar ile; sâbıku'z-zıkr Kireçhâneler'in ve kahvehânenin ve Dükkânlar'ın vakfiyyetine, hükm-i hâkim(i) ilhâk etmek ile, vakfiyyeti bu derecede sahîh ve lâzım (s. 39) oldu ki, nakz ve nakzine mecâl ve tağyîr ü tebdîline imkân, 'adîmü'l-ihtimâl oldu.»

Femen bedelehü ba'de mâsemi'ahü feinnemâ ismühü 'ale'l-lezîne yübeddilûnehü in-Allâhe semî'un 'alîm. Ve ecrü'l-vâkıfı 'al-Allâhü'l-Kerîm.

Hâzihi'l-vakfiyye ve vakfiyyeti mu'tebere bihatt ve bi'amel (ve) bimefhûmihâ, harrerehu El-Fakîr *E's-Seyyid Muhammed 'İmâdüddîn El-Kâdî* bimedîne-i *Erzurum* bâ pây-e-üsküdâr ve bâ i'tibâr-i mahrec, gaferelehu.

(mühür:) «*E's-Seyyid Muhammed 'İmâdüddîn (1)238 (1823)*».

(s. 40) *Şühûdü hâze'l-vakfiyyetü'l-mu'tebere 'ndi's-Şer'atü'l-mutahhare* :

(1) Fakâhatlü *E's-Seyyid İbrâhîm Edhem Efendi*, el-Müftî

bi-Erzurûm ve mine'l-Müderrisînü'l-kirâm, 'ufiye-'anhu. (mühür:) «Mazhar-i mahrem-i esrâr ola *İbrâhîm Edhem*».

(2) Fazîletlü *Cennetzâde E's-Seyyid 'Abdullâhül-Edîb Efendi* mine'l-Müderrisîni'l-kirâm ve Nakîbü'l-Eşrâf ve A'yân-i Belde-i Erzurûm hâlâ, (Mühür:) «'Abdullâh Edîb, (1)248 (1833)».

(3) Fazîletlü *Muhammed Şerîf Efendi* Emîn-i Fetvây-i Şerîf hâlâ. (Mühür:) «'Abduhu' Mazhar-i lûtf-i Lâtîf, *Muhammed Şerîf*, (12) 38».

(4) Fazîletlü *Muhammed Memiş Efendi*, Müsevvid-i Fetvây-i Şerîf hâlâ. (Mühür:) «'Abduhu *Muhammed*».

(5) Şerâfetlü *Muhammed Şerîf Efendi*, *Kâdîzâde*. (Mühür, 3. şâhidinkinîni aynı).

(6) *Mehmed Efendi*, Kâtib-i (Evkaf-ı Câmî-i) Lalapaşa. (Mühür:) «...nâr-i İlâhî 'Umr- sermed bi-Hakk-ı gevher-i mühr-i *Muhammed*, (1)220 (1805)».

(7) Sa'âdetlü *Muhammed 'Alemdâr Ağa*, *Borazancızâde* (Mühür, yazı bakımından altıncının aynı, «(1)257 (1841)».

İşbu Vakfiyye-i ma'mulünbih manzûrumuz olup, bâlâda mukayyed esâmî ve temhîrleri tasdîk; ve Vakf-i şerîfin sıhhatine bedel, cânib-i mu'acellâtdan, şerh ve temhîr kılındı. Fî 17 Receb, Sene (12)62» (11 Temmuz 1846).

(Mühür:) «*Muhammed*, *Müdür-i Evkaf-ı Eyâlet-i Erzurum*, (1)261 (1845)».

ملائكة عظامك سجودی ایله
اعظام وانواع کرامت ایله اکرام
ایلدی و دررصلوة و سلاوة
خجسته نظام اول مرکز دانشره
سالت و طلع سینه ولایت
پیشوای عصابة اولیا و مقننات
جماعت اصفیا ابوالقاسم محمد
المصطفی حضرت تریک روح منور
وقبر معطر لرینه اولسون که

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
حمدنا محمدود وشکرنا محمدود اول
واجب الوجود حضرت تریکه که خلعت
آدی کسه عدمدن وجوده کوروب
صاحب عقل سلیم و مکتب کونینده
اسمات سلیم قلوب جامع فضائل
جمیله و مجمع خصائل جمیه ایدوب

شقام محمودك ولولاء مقصودك

صاحبیدر صلی الله تعالی علیه

وسلم تسلیماً کثیراً و تحیات

فراوان و تسلیمات بی پایان جمله

الاراکرام و اصحاب فخام و نذیرکم

مهری زمره اهل سلامه سابق

خیرات احسان و رهنمای

روضه رضوان اولوب سرای

عقبای جاویدانیه مانند وقف

۴ مؤید و مؤید و ریاض مشت بهشته

نیر مقبر ایله خالد و محمد لر در

رضوان الله تعالی علیه را جمعین

بو کتاب عنبرین نقاب و بو

صحیفه صحت نصابت تسطیر و لکانه

باعث و بادی اولدو که بصیرت عین

اعتبار و دیده اختیار ایله کرده ش

دمردون چرخ بو قلموند نظر ایله و

ادوارنده سلامت و اطوارنده خیر

أكثر خلق عذاب اليم وجزأى عظيمه
مبتلا او انه قلرندہ اندوکی حسنات
واشلاوکی سبزات سبب فوز
ونجات وباعث نیل سعادت
اوله بفضل الملك المالك بناء على
ذلك اشوسعدای مزبورہ سکنه ما
اولان اصحاب صاحب الخيرات
وراغب الثويات المختص بمزيد
رعنايت الملك الاعلى احمد بن محمد

واستغناکور میوب یقینا بلشدوکه
دنیا دار مقام و مدد ر نظام دکا به
نغمی ظل زاعل و مقیمی ضیف
را حل اولوب بنیانک انهدای
معین وسکانک انهدای بین
اقامتی رحلت مفرونه طالب
وراغب مفد ورنی اول مقیم
نغمه و موجودی مقام کبیر
صرف ایدوب روز محشره

بن عبد الرحمن المشهور بقا كنهان زاده
زاد الله توفيقه وجعله التوفيق رفيقه
مجلس شرح شريف ومحفل منيف
راسخ الاوتاده حاضر اولوب كريمة
عائشه خاتونك محضرته خلوص
بيت ايله بالطوع الضاف شويله
اقرار واعتراف ايدوب كحل مديت
رباني ايله ديدة بصيرت مكمول
وفلسه سرور نور عقل ايله سرور

بمهور اولوب حيات عاده ايله دار
دنيايه جمله نزول ايدون مسافر
اجل حلوننده مهربي راحل دار
بوانه فرار وآخرت دار بقا فرار
اولدوغين بابوب بيب عاقل وادب
كامل ولندر يور ميعاده زخر
ودا ليجون ونا تقدي نوال انفسكم
من خير تجدوه عند الله هو خير
واعظمو اجرا آيت كريمه سنة اتقيا دا

وامثالاً لا يتد كلربيه بنا، بن دح
أترك اثره اثناء حين وفات
وانتقال وزمان مات وارتحاله
نافع وباق اعمال عمل دائم لاوقاد
جاري اولق اميدالبن ميمشه
دعاء فكر اذا مات ابن آدم انقطع
عمله الا عن ثك صدقه قد جاربه
وعلم ينفع به وولصالح يدعوله
احزاب
حديث شريفك مضمون لطافه

ملو اولوب صدقه جاربه دت
مراد وقف وجمله وفضل نفق
اعم اولد وغبين ائمة دين
رضوان الله تعالى عليهم اجمعين
اطباق ايتد كلري اجلدند اصر
رومك خانج سورند تبير
قيوسي قرايند ساكن اولدتم
خانه نك قارشوسنده كندو
مالمدن حجر وخطبه مجددا

قدر مجازا کندی مالمات تعمیر
وتتمیم واجرا ایلیکم ایک لوله
ماء طاهره القضا ایلین تعمیر
وصویوبی سنک اجرتی لیچون
ونه رسنه آتی قینه وغن شمعنه
برسد و بزات سونی دوکلوب کوز
محمد پاشا جامع شریفنه فروزات
اولق ایچون و نه رسنه عیدل ضحانه
در آس غنم اشترای و ذبح و فقرایه

تعمیر ایلیکم اغاج کوب ریشت
وینه تبریز قیوسی میدا ننه
واقع مصلا ناک تعمیر وتر می
وصوق پریمک فرید سنه
قدیمدن جریان ایلین ایک
لوله ماء طاهره ایکی قطعه قندک
مرور ان زمان ایله خراب و ماژ
منقطع وصویوبلری خراب
اولش ایکنی منبوعه کجور سنه

۱۷ وحبس ایلدیم که علی حده تفصیلاً ذکر اولور

ارض وومک سوری خارجه تهر

ایاق محله باشنده واقع جبرک داخنده

بری برینه منحصس ایکی قطعه کراچ

خانه لریمز که یوز ایگر آرشون طولی

واوتوریدی آرشون عرضی مشتمل

ارض ایله برطنی بیخانه جی اودیس وژی

خاندسی وبرنی طبییه وبرطرخندک

وبرطریق یاسین طریق

انفاق اولمق ایچون وبرهرسنه ایتار

معنا دده آلتی قیده عسل والتقیه

رغز سارده وکفایت قدرتی دقیق حساب

حلوا طبخ وقرابه انفاق ایچون

وکیاد مزبورک صویویولیسینک قیلم

ایچون ووقف مزبورک متوتیسنه

وناظره وجات سنه وکابینه

تخصیص قنات وظیفه کرا ایچون ذکر

آنا مالا بالکلینه وقف صحیح ایله وقف

۱۶
نعلبند دکانی که بر طرفی قاغزسانی وضع

دکان و بر طرفی زورلی زاده نعلبند دکان

و بر طرفی طریق عام و نازک چارستونه

بر قطعه اکسیجی دکانی که بر طرفی طناب

او علی جانی و بر طرفی قزاق چور و صندک

وقتی دکان و تپنه نازیک چارستونه

بر قطعه دکانکه بر طرفی پنبه بی زاده

دکان و بر طرفی اوو قریری دکانی

و تپنه نازیک چارستونه بر قطعه دکان

۱۰
و تپنه محله باشند نصف صابون خانه که

نصف آخری جدم قاغزسانی زاده نعلبند

محمد افندی او قافی مضافا تند

بر طرفی جنت زاده صابون خانه

و تپنه محله باشند بری پنبه مشعل

بر قطعه علفدار دکانی و بر قطعه

نعلبند دکانی بر طرفی ضروری زاده

نعلبند دکان و بر طرفی وقتی فرود

و بر طرفی طریق عام و تپنه محله پناه

۱۸ بر قطعه حطب طای که بر طرفی کوبی

و بر طرفی طریق عام وینه تبریز پیوسته

صاف نو پنجبار سیراسندک بری برینه متصل

ایک قطعه دکاک که بر طرفی عراقدی ذاده

بلی اخندی دکاک و ~~قطعه~~ قطعه خلیانها

دکاک وینه تبریز پیوسته مصلی

قارشو سسند بر قطعه مهره خانه که

بر طرفی سون اغا ذاده الحاح حسین آنادک

بر بر دکافی و بر طرفی حاجی امان اوغلیزینک

۱۷ و در و سنده بر قطعه او طه که بر طرفی

کز محله سی اسای احمد اخندی دکافی

و بر طرفی موطی ذاده سریف اغا دکاک

وینه نازیک چار شوشو سسند بر قطعه

مناف دکافی و در و سنده بری بر سینگ

ایچندک ایکی قطعه طامکه بر طرفی

نور تو سلی عثمان اغا بر بر دکافی و بر

طرفی منصوه اوغلی و قلی دکافی

و تبریز پیوسته طاش کوبی اغا فصله

خانه سی و یکی طرف طریق عام

وتنه اصر و ملک نا داخل سور و نه ایسا ریاستا

نصف دکا که نصف آخری قاعریان

او قافندن بر طرف حاجی عمر غا زاده

عمر غا دکا تی و بر طرف طریق عام

وتسپاهی چار شوسونده نصف دکا که

نصف آخری قاعریان و قافندن

بر طرف قبر حاجی زاده وقف دکا ن

و بر طرف بورا نجی زاده للحاج حسین اغا

عقدا دکا تی و تینه تبریز قیوسنده

صاحبو نجی بر صراسنده بر قطعاه عطا

دکا ن که ایک طرفند الحاج خلیل اغا

دکا ن دری و تینه تبریز قیوسنده

چابغی بر صراسنده دکا که بر طرف

قاعریان و قیوسنده و بر طرف جمع افند

زاده احمد کون دکا تی و تینه تبریز قیوسنده

نام رنگ حاج مطلق قانع و سنده بر تابه

چیتنجی طای که ایک طرف طبا ق علی اوسته

دكان قوتنه كير خفاف حانه ده

در قطعه خفاف دكانه كه بر طرف

قدانه زاده دكان و بر طرف تلای

حانه داده دكان قوتنه بيون

خفاف حانه ده بر يك خفاف

دكانه كه بر طرف الحاج حسب زان

دكان و بر طرف الحاج عبد الرحمن

يا شا زاده دكان قوتنه كير خفاف

خانه ده خالی ضربه بر قطعه دكان

دكان و آبخ مسدانده بی بیوین

مفصل ايكي كيك بچاره دكانه بيكه

ايكي طرف لری حاجی عمر اغا زاده عمر اغا

دكانه لری و جارسو و محاسی شریزه

بر قطعه قوتنه حاجی دكانه كه بر طرف

منبع زاده وقف دكان و ايكي طرف

طرف نام قوتنه خفاف حانه ده

در قطعه خفاف دكانه كه بر طرف حاجی

حافظ زاده دكان و بر طرف حاجی

فراززاده دکان و برطرف معبد

افندی وقف دکانی و تینه صغیر

خفاف خانه ده ایکی قطعده تکانه

بری برلرینه متصل برطرف مفتی

باشا زاده امین بک دکانی و بر

طرف علی اغا دانسی وقفی دکان

وینده کوچوک خفاف خانه ده

ریکان دکانکه برطرف عبلتته غا

دکان و برطرف معبد افندک وقف

بریکه برطرف طولد سیان زاده بلریم

افندی دکان و برطرفی کویتتی محمدانا

دکان بری و تینه کبیر خفاف خانه

بریک دکانکه معاومه الحدود

و صغیر خفاف خانلر ده بریک دکانکه

برطرف قزاز زاده دکان و ایکی طرف

طرف عام و تینه صغیر خفاف

خانه ده بری برلرینه متصل ایکی

قطعده خفاف دکانیکه برطرف تک

خفاف خانه ده بیکن خفاف

دکانی که بر طرف کورجی فیوسی

جامع سترهک وقف دکان و آرتنه

طرفی سابعی دکانی و طاشخا

فیوسی فارشوشندک بر خطمه

عباجی دکانکه حاجی عمر او علی

دکانی و بر طرف قاقوچی، دغ

دکانی وینه طاشخار فریند

بر خطمه عباجی دکانی که بر طرف

دکانی وینه صعبه خفاف و خانه

بر بینه منتصر ایکی کینک خفاف

دکاندی که بر طرف لری جدم و اعزنا

المجاج عجم افندی و ققی دکان و بر طرف

للعلاج خلیل اغا دکانی و بده صعبه

خفاف خانق بر خطمه دکانکه

بر طرفی حمت داده دکانی و بر طرف

قاعر مانی وقف دکان و بر طرف

قزار لر چار شوسی وینه صعبه

٨٠
قائیت اویوتمن خان قریبندہ واقع
برقطعه سراج دکائی کہ برطرف
قور شویلی حاج سربینک امام
دکائی و آرقہ طرف خان زہر
آرزنجان قیوسنک برقطعه
بقال دکائی کہ برطرف جنت
زادہ فرونی و برطرف طرف
عام و آرزو ملک جار جنت
فرق دکرمانلر سیرا سنندہ

٧٧
افغان زادہ دکائی و برطرف

توخومی زادہ حافظ آغا دکائی
ویندہ طاشخان قریبندہ جدم میجر
قازہائی الحاح محمد افندی وقف
دکائی درونندہ برقطعه کہ معلو
الحدود و کبیر سراج خانہ دہ
برقطعه سراج دکائی کہ برطرف
الحاج عمر آغا زادہ عمر آغا دکائی
و برطرف قارصلی و ستہ لک دکائی

طو تفقریه سی طریق اور زندگی کا
نصف حصہ ذکر ساکد نصف
آخری حذم قاذغ مانی او قافند
وسلکور ذکر مائک انصالندہ واقع
دورت خود حسطہ غمی استغ
ایسر بر پارچہ ترلاک معلومت اللود
وساز دینندہ بر قطعہ جایکہ
بر طرف مرعا و بر طرف التی

اونلی جابری وایکی طرف

ذنیل چایریک اشبوحد و دات
ایله محمد ود و معلوز اولان
املاکی فقهاء عظام رحمهم الله
قول خریفترک اوزرہ مازالذکر
کویری ایله مصلاذک و صوق پرید
قریبه سناہ جریان ایلمن ماء طاهرک
بولنده واقع اولان نعمتک ایچون و
قربان و برات و حلوانظیم ایچون
وقف و حیس و تسلیم الی اللعولم

٢٤ الان عيالم عاطفه خاتون جاني اولوب

املاك معلوبه اجاراندان اولانزه

خانه وكچ خانه لك وسائرك كللك

واق اولان تعمیر وترميمنه يدمتولي

ايله صرف وخرچ اولتوب ممبرور

كوپرينك وصورپولونك وقوش

مولان تعمیر وترميمنه صرف خرج

بعده قلان فضلادون جامع مذكور

مشروطه قلنان برات وپريلوب

ايدوب املاك معلوبه اجاراندان

كاه زيورك صورپولوسنه جمعه پير كچ

الحقه عتقا وتقوليه بهرپولوش الحقه

عتقا وناظار اولانه بهرپولوش قولنج عتقا

وجايه وقفه بهرپولوش قولنج عتقا

وكاتبه بهرپولوش قولنج عتقا بهرپولوش

محور الامده وپولك اوزد صلب صحیح

كريم عايشه وتقوليه اولوب وپير كچ

فاطمه ناظم اولوب وحالحت نكاحه

۲۳ تویبتی بن متصرف اولوب و بنی

و قائمدهن صکره مرحومه عایشه

متویبه متصرف اولوب بعد

اولاد و اولاد اولاد ~~اولاد~~ بنی بطنا بعد

بطن بعد بطن ننگ بعد بنی بعد

بنی سنگا کبیر وارشد متصرف

اولوب ذکر و انانی برابر اولوق اوزره

بعد جده عظام مرحوم و مغفور

جنت مکان و فرجه و سانشیان

۳۳ قرآن و حلوا اولاد قدسکده اهل ترقده

مشروطه قلنان و ظایف معلومه

ادا اولونه و بعد اکر فضاہ قالور

ایسه اولاد لیزر ذکور و انانی

جرا برا اولوق اوزره بنی رند علی السویه

تقسیم ایبو هر کند ی مصارفنه

صرف ایلیه و عخل و نصب متولی

وقف زیور مشروطه اولوب

و بن حیاندک اولوقه و بی و امور

انهم الحاج محمد اهدري المنهر بقا غزهاث ۳۷ حجر نشين اولان طلبه علومه
 محمد عباس قدس سره الغر حقه تبتك
 تربه لى اتصاله بنا واحبا
 ايلدى موقفيه مدبره لى مذب
 اولان كسه متولى اولوب مشطه
 مدكونه ي بعد الا باقى قلان
 فضله اذن شرح شريف ايله
 جمع ايدوب شفا تدن انتر
 ايدوب علمه سن موقفيه مدبره

۳۷ حجر نشين اولان طلبه علومه
 على التسويه و برمك شرطه
 شرائط وفقى وجهه محذ
 اوزنه اتمام ونمط استعمله
 ايلدكه متولىه مرقومه
 ايله نزاع و متولىه مزبوم
 دى سليم ستوبه براندقدن
 مكم امام الهامين امام
 ابوبوسف و امام محمد

۴۰۰ ستار البد طرفیں ادلہ سنہ
واقف و عالم اولد و عینہ بناہ
براع کثیرہ دنصر کم
حاب و وف اقلی و احتیار لہ
سابو الذکر کر بخاندلیند
وقھوم خانہ نک و دکاندلیند
وقفنتہ حکم حاکم
الحاق اینمک ایلہ و قفنتی
بودر جده نہ صحیح ولانہ

۴۰۷ تالیفہما رحمة اللہ
اللائ الصمد حضرتلہ
بنک مذهب بشید لرندہ
وقف لازم اولدور و متر ایلہ
امتناع ایلہ اعلای
کتاب ایلد موقع
حاکم فصیلت
سآب حصر تلرندہ مرفع
اولد فلرندہ حاکم

سود هذا الوجه العبد عبد العزيز المجد

بها ههنا زيد لهم ثم انك
باركتم وعلى كذالك انتم
فقطه من ارضه
من ارضه
اعلموا ان ارضه

فقطه من ارضه

فقطه من ارضه
فقطه من ارضه
فقطه من ارضه

فقطه من ارضه
فقطه من ارضه

فقطه من ارضه
فقطه من ارضه

سود هذا الوجه العبد عبد العزيز المجد
بها ههنا زيد لهم ثم انك
باركتم وعلى كذالك انتم
فقطه من ارضه
من ارضه
اعلموا ان ارضه

سود هذا الوجه العبد عبد العزيز المجد
بها ههنا زيد لهم ثم انك
باركتم وعلى كذالك انتم
فقطه من ارضه
من ارضه
اعلموا ان ارضه

اولا يد تقض ونقضا. مجال
وتقير وتبيدنه امكار
عديم الاحتمال اولادى
فقدت كة بقا كاسبعه قاشا
اشم على الذين يبدونته ان الله
سميع عليه واجد الوافق
على الله الكركم

سود هذا الوجه العبد عبد العزيز المجد
بها ههنا زيد لهم ثم انك
باركتم وعلى كذالك انتم
فقطه من ارضه
من ارضه
اعلموا ان ارضه

Karslı Bedreddinzâde Mirlivâ Ali Beğ

K A A ' İ M E

H. 1117 - 1135 (1705 - 1723)

**(Çökmekte olan İran - Safavî Devleti'nde Afgan Sülâlesi hâkimiyeti,
Şirvan ile Dağistan Sünnîlerinin istiklâli ve Moskof Çarı I. Petro'nun
istilâsı üzerine, Osmanlı gizli istihbaratının özeti)**

Müellif yazmasından, fotokopisiyle birlikte hazırlayan :

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Bahis :

- Eser Hakkında Birkaç Söz 92 - 97
- I. *Mukaddeme*: Safavîlerin bid'atleri; Osmanlı Padişahı ve Veziria'zamının iyiliği. 99 - 105
- II. H. 1117 M. 1705 yılında İranda başlayan iç kavgaları: Sünnî Ağvanlılar'dan Mîr-Üveys'in Kandahar'da Safavî kuvvetlerine galebesi; Üveys'in oğlu Mîr-Mahmud'un (1722-1725) hükûmeti. 105 - 108
- III. Lûristan'da Abdallı Oymağı Sultanı Esedullah'ın Safavîlere karşı isyanı ve Mîr-Mahmud tarafından öldürülmesi; Özbek cânibinden Belûc kavminin, Kâşân ve İsfahan'a yağmaya gelmeleri; Bahreyn'de İmâm-i Hâricîlerin Safavîlere karşı isyanı. 108 - 109
- IV. H. 1128/M. 1716 yılında Tiflis doğusundaki Carlar-Lezgileri'nin ayaklanması ve Zahur Beği ile birleşmeleri; Tiflis Gürcü Hanı Vaktan ile amucalarının ikiyüzlülüğü ve Moskof Çarı Petro'ya temâyülleri; Lezgiler'in Safaviler'in Şirvan Hâkimi Hasan-Ali Han ordusunu bozdukları. 110 - 112
- V. Dağıstan'da Şamhal-Eli ile Şirvan Sünnîlerinin birleşip, Şirvan'a hâkim olduktan sonra, Safavîler Ülkesine akınları ve Osmanlılara meyletmeleri; Tatarlar'a benzeyen Şirvanlılar'ın, büyük ordulara ve uzun muhasaralara dayanamayacağı; Gencililer'in bile Safavîler'den yüzçevirmesi. 112 - 115
- VI. Tiflis Hanı Vaktan'ın Gence-Eline akını; Şirvan ve Dağıstan Sünnîleri Başbuğu Hâci-Dâvûd Beğ'in, Mugan'ı zabtı; eskiden Anadolu'dan gitme olan Mugan-

- Türkmanları'nın Hâci-Dâvûd Beğ ile birleşmesi ve Erdebil'in, Sünnîler tarafından zabtedilmesi 116
- VII. Demirkapu ile Bâdkû (= Baku)nun, askerî ve iktisadî ehemmiyeti; Sünnîlerin, bu yerleri ve Gence'yi harab olmadan almak istedikleri; Tebriz havalisine de hâkim olan Sünnîlerin, korkunç bir kıtlık yüzünden, Revan Fethini ilkbahara bırakmış oldukları 117 - 118
- VIII. Âciz kalan Safavî Şahı Hüseyin'in, Osmanlılar dururken, Hıristiyan Moskoflar'dan yardım dilemeğe karar vermesi; Mîr-Mahmud'un h. 1132/m. 1720 yılında, İsfahan'da büyük bir Safavî ordusunu bozması; Şah'ın Kazvin'de yeniden hazırlık görmesi. 119 - 121
- IX. Şah'ın, Osmanlı Şehzadelerinin sünnet düğününü tebrik için (h. 1132/m. 1720 de) İstanbul'a Elçi göndermiş olduğu; Mîr-Mahmud'un İsfahan mıntakasında yeniden galebe ile, İran tahtına geçmesi ve Tokat'tan gitme Ermeniler'in bulunduğu Culha kasabasında yerleşmesi 121 - 123
- X. Kevkebi nühusette olan Şâh Hüseyin'in, Büyük-Mîrzâ'yı «Şâhvekili» ilân etmesi; Ağvanlılar'ın Safavî paytahtı olan İsfahan'ı, neden zabtedemediği. ... 123 - 125
- XI. Astarâbâd mıntakasında, Anadolu'dan gitmiş olan Yaka-Türkmanları Kethudası Adına-Kurt'un, Safavî kuvvetlerine galebesi ve sonunda, binden fazla adamıyla birlikte hileyle yakalanması. 125 - 126
- XII. Safavî Şâhı Hüseyin'in: Dağıstan, Şirvan ve Karadeniz'e kadar bütün Gürcistan'ı, Moskoflara vermeyi va'dederek, Çar I. Petro'dan yardım dilemesi; Petro'nun Tiflis ve Açıkbaş Gürcüleri, Abaza, Çerkes, ve Suvan kavimleriyle anlaşıp, Kafkaslar güneyine ordu göndermeye hazırlanması; ve h. 1134 / m. 1722 de Astarkan'dan donanma ile Şirvan'a asker çıkarıp, bozulması; Moskofların Kafkaslar güneyine hâkim oluşu ile, Osmanlıların Kars ve Çıldır Eyaletleri'nin tehlikeye düşeceği. 126 - 130
- XIII. Dağıstan Şamhalı'nın, Moskof tehlikesi karşısında, Dağıstan ile Şirvan'ı korumaya azmetmesi; buna kar-

- şı Şâh tarafının kayıdsızlık gösterip, hattâ Moskoflar'la dostluk kurması. 130 - 132
- XIV. Moskofların, H̄azar denizinden faydalanarak, nere-leri istilâ edebilecekleri; ve Astarkan'dan Demirkapu ve Şirvan iskelelerine, ne kadar zamanda gelinebileceğinin beyanı. 133 - 134
- XV. Dağistan, Çerkes ve Abaza Ülkeleri ile Kafkaslar güneyinden, Moskoflar'ın geçebilecekleri yerler ve belibaşlı konaklar; H̄azar denizinden başka, Tırabuzan'a yakın Karadeniz kıyılarına bile kolayca çıkılabileceği; Osmanlıların, muhtemel bir Moskof istilâsına karşı, doğuda alacağı tedbirler. 134 - 137
- XVI. Tiflis Hanı Vaktan ile diğer Gürcüler'in, Moskoflar'a meyletmesinin sebebi; eskiden Dağistan'ın da, Osmanlı Ülkesinden olduğu. 137 - 138
- XVII. Kızılbaşlar'ın Sünnîler'e verdiği zararlar; bunların mezhebindeki bid'atler; ve Sünnîlerle olan 'adâvetlerinin eskiliği. 139 - 140
- XVIII. Metinde geçen arapça ve farsça parçaların, türkçeleri. 141 - 143
- XIX. Fotokopiler. 145 - 170

ESER HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Bu risaleyi, biricik ve müellifin elyazısıyla olan karalama nüshadan istinsah ettik. Bu eser, 18. Asır başlarında çökmekte olan *Safavî hâkimiyeti* çağındaki *İran Yaylası'nın* ahvalini, *I. Petro* (1690-1725) idaresinde büyük hamlelerle ilerliyen *Rusya'nın*, *Önasya'ya* yayılmak üzere bulunduğu bir sırada, *Osmanlı Devleti'nin*, doğu hudutlarını ve «*bakire bir kız olan Karadeniz*»ı nasıl bir dikkatle korumak istediğini; ve daha uzaklardan, buraları emniyet altında bulundurmak için, o zaman ne büyük bir titizlikle çalışıldığını gösteren, son derece mühim siyasî ve askerî yerli bir vesikamızdır.

İkiyüz yıldanberi *İran Yaylası'na* hâkim bulunan ve doğuda *Osmanlılar'ı* pek çok uğraştırmış olan *Safavî-Türk İmparatorluğu*, *I. Hüseyin Şah* (1694-1722) çağında devlet idaresinin çok bozulmaya başlamasıyla, çabucak yıkılmaya yüz tuttu. Memleketin hemen her yerinde yarı-göçebe veya yerli olan Sünnî boy ve oymak beğleri ayaklanarak, kendi başlarına hâkim olmaya başlamıştı. Bu gibi beğlerin başında bulunanlar, *Afganistan'daki* «*Ağvanlı*» boyunun «*Kılıçlar*» veya «*Gilcâi*» / «*Gilzâi*» uruğundan olan *Hacı Mir-Ûveys* (1715-1722) ile, *Şirvan* ve *Güney-Dağistan* yerlileri gibi, *Safavîler* idaresindeki Sünnî ahalinin ilerigelenleri idi. Âsi Beğler ve Sünnî ahali karşısında gittikçe mağlûbiyetten mağlûbiyete düşerek uçurma doğru yuvarlanan *Safavîler'in* bu hali, *Purut'ta* Türklere karşı bozulup *Karadeniz'den* istilâ elini çekmiş olan *Ruslar'a*, *Hazar denizi* yoluyla *Kafkas-İlleri'ne* ve *Önasya'ya* ayak atma cesaretini veriyordu. Bu büyük tehlike karşısında *Osmanlı Devleti*, seyirci kalamazdı.

Hudut üzerindeki en büyük ve güvenilir kalelerimizden biri olan *Kars'ın*, ötedenberi doğu seferleri ve serhad işlerimizde çok

büyük ve son derece mühim hizmetleri görülmüştür. İşte bu sıralarda, doğu komşumuz olan *Safavîler*'in içeride uğradığı yıkıcı bozgunlardan ve memlekette gittikçe artan başsızlıklardan istifade ederek *Kafkas-Elleri*'ne sokulmak isteyen *Ruslar*'a karşı, Devletimizin pek ciddî tedbirler almayı düşündüğünü görüyoruz. *İran*'ın muhtelif yerleriyle *Gürcistan*, *Şirvan* ve *Dağsian*'a *Türkiye*'den gönderilen elçi ve casuslar arasında, «*Zaruşad Sancağı*» (şimdiki «*Arpaçay*» kazası) *Beği Karslı Mirlivâ Ali Beğ* de, «*me'muren*» gitmiş bulunuyordu.

* * *

H. 1135 yılı başlarında (1722 sonbaharında) *Karslı Mirlivâ Ali Beğ* tarafından *Sadrî'azam Dâmâd İbrahim Paşa*'ya takdim olunan «*Kaa'ime*» adlı *İran ve Kafkası-Elleri* hakkındaki bu istihbarat raporu, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi*'nde «*Türkçe Yazmalar*» arasında 478 inci sayıda bulunmaktadır. Eskiden «*Edebiyat Kütüphanesi*»nde 4648 numroda kayıtlı olan bu eser, 1920 de bu kütüphanenin, «*Dârülfünân-i Osmânî Edebiyât Medresesi*»ne devredilmesi üzerine, buradaki memurlardan *Receb Ferid Beğ* tarafından yaprakları numrolanıp kaydedilmiş bulunmaktadır. 15×21 santim eb'adında ve divanî kırması bir ta'likle yazılı bulunan bu ufak risalenin her sahifesi 16 (bazan 15 veya 17) satır olup, hepsi 27 yapraktır. Yalnız son yaprağı takip eden boş yaprağa, aynı hatla bir satır yazı yazılmışsa da, sonu bağlanıp tamamlanmadan kalmıştır.

Müellifin elindeki müsvedde nüshalardan biri olduğu anlaşılan bu yazmanın ilk (1a) sahifesine, başkası tarafından «*Târîh-i Mâdde-i 'Acem-i Râgıb Paşa*» ibaresi yazılmışsa da, sonradan bu ibarenin üzeri çizilerek altına, başka bir yazı ile: «*1135 Târihinde İranlılarla Vuku'bulan Muhâberâta Dâir Risâle*» ve altına, başka birisi tarafından da, «*nâkıs ve nâtamâmdır*» diye yazılmıştır. Müellifi ise buna, «*Kaa'ime*» adını vermiştir. Bu yazmanın 1b. yaprağındaki ilk sahifenin yazısı, 2b. yaprağında yeniden ve azcık genişletilerek yazılmış, hep aynı cins vazı ile ve aynı çeşitteki yapraklara devam edilmiştir. Eserin sonunda birkaç yaprak daha boşsa da, «*Mukaddeme*»sinden anlaşıldığına göre, 27b. yaprakta «*Khâtîme*»ye geçilmiş olup, bitirilmesine az kalmıştır. Bu müsveddede, yalnız 19-20. yapraklar arasında, *Safavîlerin I. Petro*'ya elçi gönderip, *Rusları* resmen *İran*'ın yardımına çağırıldıklarını anlatan pek mühim bir bahse âit, *bir yaprağın koparılmış olduğu* görülmektedir.

(*). 2a, 6a, 27a yaprakları boş olup, 27b başında, bitmeyen bir başlık satırı vardır.

Müellif hakkında, kendi eserinden başka hiçbir yerde malûmat bulamadık. Ali Beğ, «Kaa'ime»sinde kendisi ve memuriyeti için, şunlara işaret ediyor:

Sünnîlere çok düşman olan «Kızılbâş»ların «Şâhları olan kimse ne dahi, salâh ü sedâd ve rüşd ü isti'dâddan 'ârî ve vüzerâ vü ümerâsı, azlem ü akbeh ve bid'at-nisârî olmalarıyla», Allahü Ta'âlâ da, «tâifei merkuumeyi mugayyir ve her cânibden hücum eden tâ'ifeyi anlara gaalib ve müstevlî buyurup, ahvâl-i bîme'âl ve neket ü nühûsetleri mütevâtir oldukda, tamâm keyfiyyetlerin istitlâ' ve isti'lâm için, me'mûren diyarlarına varup; her ahvâlî, sıhhati üzere tahrîr ve bilâd ü meşâhirin resm ü tasvîr» eyledik. 2b de, ters olarak, derkenâra da, şöyle yazılmış: *Ülû'lel-bâba mahfî değil ki, bu fakir, 'ilm-i tevârîh'e mümâreset ve ashâb-ı seyahate müvâlefet etmeyüp; bu âna gelince, târîh ahvâlinde âşinâ olmayıp; işbu ev râkî 'indî terkîm eylediğimizden, hazf-i mensûr gibi kelâm-i menşûr ve kaaide-i müverrihine mugaayir vâkî' olmuştur. Ve tabi'at-i şîriyye ve selîka ve takfiyemiz olmayıp; bu vakte gelince, nazma müte'allik bir kelâm-i inşâdımız olmadığından nâşî, mevzûn güftâra kaa'dir olamayıp, hemân tebyîn-i ahvâl olmak için, makaal-i bîme'âl ile tesvîd olundu».*

Fakat müellif, Sadria'zam Dâmâd İbrahim Paşa için, zamanın âdet ve göreneğine uyarak, güç halle bir «kasîde» yazmak mecburiyetinde kaldığına işaret ederken: «Diyâr-i 'Acem'de tahrîr eylediğimiz Kaa'im'ye, bir mikdâr şâh ü bâl» verdim diyor. Yazmada, ilk sahifenin tekrarı ile birlikte, 8 sahife tutan «Mukaddeme»nin, sonradan «şâh ü bâl» verilen kısım olduğu ve bunun sonunda Ali Beğ'in, «Muhlisî» mahlasıyla Sadria'zam hakkında, zorlama bir kasîde yazdığı görülüyor.

«Mukaddeme»de müellif, kendi künyesine şöyle işaret ediyor: «Ve bu kulları ki, Kars-ı Erzurum sükkânından el-mülteci'- il-Allâhu's-Samed 'Ali ibni Ömer ibni Mehmed ve Bedrüddîn-zâde demekle ma'rûf ü med'û bendeleri, hîn-i fetihdenberü Serhadd-i Mansûre'de abâ'anceddin emekdâr; ve bi-nefsihi bu hakîr dahi nice müddetden berü Mir-i-livâlık ile Hudûd-i İslâmiyye'de murâbıt ve sefer ü hazar-

(*) Bu eseri 1937 yılında ilk gördüğümüz sırada bile, bu yaprak kopuktu ve Receb Ferid Bey'in kovduğu yaprak numroları, yine tamamıdı.

larda mevcûd ve kârzâr görüp, şâyân-i merhametleri olmak ümmidi, tahririmize bâdî olmuşdur». «Kaa'ime»nin başında da, şöyle diyor: “Binyüzyonedi (1705) senesinde işbu Otuzbeş (1722) sâl-i hüceste-me’âl-i ferhunde-fâl hılâline dek, ‘Acem cevânibinde hurûc ve zuhûr eden tevâifün, vukuu’ bulan muhârebe ve sâir keyfiyyetleri, ne vech üzere olmuşdur? Sancağımızın (Zaruşad’ın) kurb-i mülâsakati hasebiyle, ittilâ’ ve fennimiz muhît olduğundan, *me’mûren diyarlarına varup, nice müddet meks ve sû-be-sû tefahhus ve isti’lam eyledikde*, mâbeynlerinde olan *Müselmân-i Sünniyân* ve ‘iyâb ü zehâb eden tüccâr ve bâzîrgân ve sikaat-ı sahîhü’l-kelimâtın ihbâr ü talrîr; ve büldân-i kesîrde mütevâtîr ü şehîr ve ümerây-i A’câm’dan hemîşe sefer ü hazarlarında mevcûd ü müstakar olup, tarafımıza ‘arz-ı hüllet ve rûy-i hulûs-i istikaamet gösterenlerin ta’bîrleri üzere, min-evvel-i ilâ-hâzâ beyân olunur». Bundan anlaşılıyor ki, *Safavî Beğleri*’nden bile, bu sırada Osmanlılara casusluk edenler ve *Ali Beğ*’e malûmat verenler de olmuştur.

«Kaa'ime»nin h. 1135 (1722) sonbaharında beyaza çekilip *Sadria’zam*’a sunulmuş olduğu, başlangıçtaki ifadeden; ve *I. Petronun* 1722 güzünde ilk olarak *Şirvan*’a saldırıp, bozularak çekilip gidişinden bahsedilmesinden anlaşılıyor. Eserin sonunda müellif, *Kars’ın Zaruşad Sancağı* (**) *Mîrlivâliği*’nda bulunmuş olduğuna, şöyle işaret ediyor: «Bu fakîrin (İran’a gönderilmeden önce), sâbık *Mîr-i-Livâ olduğu Zaruşad Sancağı*...».

Ali Beğ, vazifesini hakkıyla idrak etmiş olup, o zamanın umumî ve hususî siyasî vaziyetini çok iyi kavramıştır. «Kaa'ime»nin

(**) Eski imlâsıyla adı «Zaruşad» diye yazılan bu kazâya, halk arasında «Zarşat» denilmektedir. 1927 başında Kars’ın «Zarşat» ve «Süregel» kazâları birleştirilerek, huduttaki «Arpaçayı»na göre «Arpaçay» adı verildi, kazâ merkezi (haritalarda «Arpaçay» kazası olarak gösterilen yer), Çıldır gölünün Kars çayına karışan ayağına yakın bulunan *Zarşat* kasabasıdır. Buranın, kuzeybatı yanındaki küçük ve tarihi «Kale»sini ve ünlü Câmî’i ile Mescidleri’ni, 93 (1877) Felâketimizden sonra, bu kasabadan Anadolu içlerine göçürülen Türk ahâlisinin yerine, Çarlık idaresi, «*Khakhol*» denilen Ukraynalı köylüleri «koloni» olarak yerleştiren, yıktırması ve taşlarını yapılarada kullanmış; kasabanın adını bile değiştirmişti. 1918 deki İlk -Kurtuluş’ta, «Koloni»nin çoğu savuşup gitti. Bugün, *Zarşat Kalesi*’nin bulunduğu tepelikte, Arpaçay İlçe Merkezi’nin beton «İçmesuyu Deposu» bulunmaktadır. Gençler arasında, artık «Zarşat» adı unutulmak, üzredir. Şimdiki «*Susuz*» İlçesine de, 93’ten (1877) önceleri «*Küçük-Zarşat*» denirdi.

en mühim tarafı: *Çerkesistan, Dağıstan, Şirvan ve Gürcistan* ülkeleri *Rus* istilâsına uğradığı takdirde, *Türkiye*'nin serhad topraklarından *Kars* ve *Çıldır* (Ahıska) *Eyaletleri* ile *Karadeniz*'in düşeceği tehlikeyi lâyıkıyla belirtmesi, hattâ biraz da doğum yeri kaygı ve duygularını da karıştırarak, bir serhad-yiğidinin, Hükûmeti ikaz etmiş olmasıdır. Ta Kanunî çağından beri Osmanlıların, uğurlarında bunca kan döktükleri *Şirvan ve Azerbaycan ile Dağıstan Sünnîleri*'nin, bu sıradaki nazik vaziyeti ve daha başta gelen «millî hududları emniyet altına alma» vazifesi de, bu eserde delilleriyle sayılıp gösterilmiştir.

Temiz bir sureti *Sadria'zam Dâmâd İbrahim Paşa*'ya sunulmuş olan bu «*Kaa'ime*»nin, ertesi yıl, yani 1723 ilkbaharında, Ordu muzun, *Erzurum Vâlisi Silâhdâr İbrahim Paşa* Serdarlığında harekete geçirilerek, *Şirvan* kıyılarına çıkıp tutunmuş olan *Ruslar*'dan önce *Tiflis*'i süratle işgale memur edilmesinde, büyük tesiri olsa gerektir. Bu tarihten itibaren, bütün *Gürcistan* ile *Azerbaycan*'ı bir daha işgal ederek imparatorluk hudutları içerisine alan *Osmanlılar*, 14 yıl sonra (h. 1149 = 1736) buraları İran'ın kurtarıcısı *Avşarlı Nâdir Şah*'a terketmişlerse de, bu yeni Şark Seferlerinin başında gözetilen gayeye ermiş bulunuyorlardı. Çünkü, *Safavîlere* vâris olan *Türkmen Nâdir Şah*, İran'a kudretle sahip olmuş, pek çok zayıttan sonra *Ruslar* da, *Dağıstan* ötesine, eski hudutlarına çekildiğinden, Moskof tehlikesi, Kafkas-Elçeri ve Önasya'dan, uzaklaşmış demektir. İşte müsveddesi elimizde bulunan bu «*Kaa'ime*», 18. Asrın ilk yarısında, İran'daki *Safavî sülâlesi* hâkimiyetinin yıkılıp kalkmasıyla hâsıl olan muvazenesizlikten, istilâcı *Rusların* istifadesini önlemek için, *Osmanlıların* doğuda alacağı tedbirleri anlatmak gayesiyle yazılmıştır.

«*Kaa'ime*»deki malûmat, *Macar Papaslarından* olup *Safavîlerin* son yıllarında İran'a seyahat etmiş bulunan *Yudas Thaddaus Kruzinsky*'nin yazdığı ve h. 1141 (1728) yılında *İbrahim Müteferrika* tarafından (lâtince) aslından terceme edilerek, ertesi yıl basılmış olan «*Terceme-i Târîh-i Seyyâh der-Beyân-i Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-i Binây-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân*» adlı eserdeki haberleri de, tamamlamaktadır. *Muhammed Mehdî Astarâbâdî*'nin «*Cihân-Güşây-i Nâdiri*» adlı *Nâdir Şâh Tarihi*'nin başında verilen malûmat da, «*Kaa'ime*»dekilere uymaktadır. Alâkadarların, ayrı ayrı görüş ve maksatlarla yazılan bu üç kaynak eseri karşılaştırarak tetkiki, faydalı olur. İzah notlarımızda gösterilen

kaynaklardan başka, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında 1974 te İstanbul'da basılan Hrand D. ANDREAS-YAN tercümesi iki ermenice kaynaktan, 1 Mart 1722 - 1 Eylül 1723 vak'alarını anlatan Gilânlı ajan Petros di Sarkis'in «*Kronolojisi*» de, Kars'lı Ali Beğ'in bu eseri gibi, görgüye dayanır.

Biz bu eseri tanıtırken, mümkün olduğu kadar müellifin imlâsına sadık kaldık. Yaylar içerisindeki başlıklar ve ibareler, tarafımızdan ilâve edildi. Bazı mühim hususların kolayca anlaşılması ve mukayesesi için, gereken izah notları da, hâşiyelere alındı. Metinde geçen *arapça ve farsça ibare ve parçaların türkçesi*, roma rakamıyla olan sıralarına göre ona ilâve edildi. Ayrıca, yeni yazımıza çevrilen metnin, asıl yazma ile karşılaştırılması için, eserin ikişer sahifelik fotoğraflarının klişesi, 26 levhada en sona eklendi. (***)

Doğudan Türkiyeye gelecek büyük bir düşman tehlikesini, bundan 253 yıl önce anlatan ve *Türkiye ile İran'ı* (y. 16a - b), çok ve ciz cümleler ile mukayese eden Karslı bir Sancakbeğimizin eserinin bu şekilde neşrine, bizim gibi, onun ruhunun da sevineceğine inanıyoruz.

10 Mart 1975, Erzurum

Doç. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu

(***) Bir Lise Mezununun bu eseri yanlışsız okuyabilmesi için, *kaf* ile *kef*'in *ha* ile *he*'nin ve dokuzuncu seslimiz *e*'nin, belirtilmesine çalışıldı.

(MUKADDEME)

(Safavilerin Bid'atler'i; Osmanlı Padişahı ve Veziriazamının iyiliği).

(1b ve 2b) (*).

Bismi'Llâhi'r-Rahmâni'r-Rahim

محمد الله تعالى ونصلي على سببه النبي الذي اصابناه
وعلى آله وعمرة البررة الاتقيا واصحاب النبيا المقندا
مادامت الارض والسماء وتناوبت تقابيل الظلم والاضواء.

(I). Ve ba'de ma'lûm ola ki, El-Mülk-i Lillâh hüccetiyle Mâlik-i Memâlîk-i Âlem olan Khudâvend-i Bîçûn tenezzehe künhehu'an-idrâki'l'ukuul-i ve'z-zunûn Hazretleri, Şark Cânibi'nde olan bir mikdar mevâzi' ve emâkini, fırak-ı dâleden «Revâfız» ta'bîr olunur müştene' ve mübteda' bîmezheb ü bed-âyîn Şî'a-i Dûzeh-mekîn tâ'ifesine îrâs buyurup; sâir fırak-ı dâleden ol cemâ'atden gayri zâhirde mevcûd (1b: ma'lûm) ve melik ü milk ü millet ve men'at sâhibi olmayup; mezâhib-i bâtılları gibi cümlesi (1b: bilcümle) mevhûm u binâm ve muhtefi-i vehhâm. Ve fakat, tâ'ife-i merkuumeniñ mezheb ve silkleri zâhirde mevcûd olup, lâkin rûz-be-rûz Ehl-i Sünnette 'aduvv ü 'anîd ve rafz ü irtidâdların teşdîd eyleyüp meslek-i (1b:

(*) Metinde 1b dekiler, sahife 2b. yaprağında da tekrar edilmiştir. 1b deki farkı, () içinde belirttik. Matbaanın İmkânlarına göre: «h» ile «khi»yi, «'» «ayn» ve «'» ile hemzeyi, «k» ile «kafı» belirttik.

etdikleri) mezheb-i bâtılları ne gûne olduğu ve ne vechile merdûd olduğu, edillesiyle, «Khatâtîme-i Kaa'ime»de tasrîh olunmuşdur.

Şâh'ları olan kimesne daîhi, salâh ü sedâd ve rüşd ü isti'dâd-dan ârî; ve vüzerâ ve ümerâsı azlem ü akbeh ve bid'at-nisârî olmalarıyla (1b: «tasrîh»ten sonra, «olunduğu üzere, ifrât eylemele-rile») Hakkı Sübhânehu ve Te'âlâ Hazretleri daîhi,

ان الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بانفسهم .
لما تكونون يوتى عليكم .

(II) nâss-ı kerîmi ve,

(III) hadis-i şerîfi mantûkunca (1b: üzere), tâife-i merkuumeyi mugayyir ve her cânîbden (1b: üzerlerine) hücûm (3a) eden tâ'ife-yi anlara gaalib ve müstevlî buyurup; ahvâl-i bîme'âl ve nekbet ü nühûsetleri mütevâtir oldukda.

Tamâm keyfiyetlerin istitlâ' ve isti'lâm için, me'mûren diyâr-larına varup, her ahvâli sıhhati üzere tahrîr; ve bilâd ü meşâhirin resm ü tasvîr eylediğimizde, Sultânü'l-Guzât ve'l-Mücâhidin rev-nak-efzây-i dîn-i mübin. Khâdimül-Haremeynü'ş-Şerîfeyn, Kâsirü'l-Ekâsire ve'l-Bâğîn, Kahramânü't-Tuğaat ve'l-Mu'ânidin, Muhyî'ş-Şerî'atü'l-Ahmediyye ve Mürebbî vü Dâbi'-i Rabbü'l-Âlemîn, Pâdi-şâh-i A'zam ve Şehenşâh-i Mu'azzam Mevlâ Mülükü'l-'Arabi ve'l-'Acem Zıllu'lâhü Ta'âlâ fî Berriyetihi ve Khalîfetihi 'alâ a'nâ-bi-hi, Şevketli, Kerâmetli, Kudretli, Mehâbetli, Nebâhatli Padişâh-i dîn-penâh-i İslâm Medd-Allâhu Ta'âlâ zılâle re'fetihi Mefârıku'l-Enâm El-Gaazî Sultân Ahmed Khan ibni E's-Sultân El-Gaazî Mehmed Khan ibn E's Sultân İbrâhîm Khan».

عامة الله تعالى بغاية اسم رحمت .
وأيده و آيدته الى اشهاد الزمان و آخر الدوران .
ما استقبال الفرقان و كرز البجويان .

(IV) Âmîn, bihurmet-i Muhammedi'l-Emîn, Hazretlerinin hâlâ Vezîr-i-a'zamı olan Düstûr-i Ekrem, Müşîr-i Efham, Nâzım-ı Me-

nâzımü'l-Ümem, Dâmâd-i Muhterem Menba'-i Mekârim-i Ahlâk, Yenbû'-i Dil-teşnegân-i-âfâk, Bahr-i Merhamet, Ma'den-i Cûd u 'Atıyyet, Semiyî-i Khalîlu'llâh Radiy-Allâhu 'anhü ve irzâhi, a'nâ-bihi Zü's-Sadâretü'l-A'lâ, Devletli, Merhametli, Re'fetli, Semâhatli, (3b) Bende-i Rahim-i Halim, İbrahim Paşa.

عمره الله وعشاه و جعله عمّا بنحاف و بنحشا

و بستر الله بالخير ما برير و ما يشاه

(V) Hazretlerinin, nevâl-i 'atıfetleri, 'âleme sârî ve cûybâr-i cûd ü sahâları her cânibe cârî olup; iksîr-i himmetleri, niçe hâk olmuş felek-zeleleri ihyâ ve cüz'-i behâne ile i'tâ-ı lâyuhsâ edüp:

أقامت في الرقاب لها اياره هي الاطواق والفاك الحمام

(VI) Mazmûnu, ahlâk-ı cemîlesine muvâfık idi.

Ve Kasîde-i

ما نوال الغمام وقت ربيع
كنوال الامير يوم سناء
ونوال الامير بدرة عين
ونوال الغمام بعبه بقاء
ونوال الامير عنر صفا

(VII) haklarında sâdık olup. Evsâf-ı hakîkiyyelerin, resâilde mastûr ve elsine-i 'âlemde mezkûr gördüğümden, mesâfe-i ba'îdeden şeddü rahl edüp, didâr-i huçeste-âsâr ve mehce-i selimü'l-lehceleri müşâhedesiyle, karîru'l-'ayn olmak ârzûy-i hayâl eyledikde. Kassâm-i Rûz-i-Ezel, âb ü dânemizi her cânibe taksim etmeğın, zamân-i kalilde Memâlik-i Anadolu'nun her cânibinden geşt ü güzâr ve seyr-i diyâr; ve 'ale'l-husus, dev-âsâ ve 'ifrît-edâ Tâ'ife-i Ekrâd ve Türkman eşkıyasına tesadüf edüp,

تسكن البحرات من دولته . خوفاً و خوفاً من طونه
حتى ترى الامن والامان في جميع البلدان .

(VIII) Me'âli üzere, her diyârı (4a) keyd ü mazarratdan me'mûn ve istilâ-i kaht ü sürâkdan masûn; ve bi-bereket-i İbrâhim, cemî' bilâdda ni'am-i 'amîm bulup; nâire-i fesâd, gülzâr-i istirâhate mübeddel, ve ahâlî, mükerrem ü mübeccel; ve mücerred *Memâlik-i Mahrûse* değil, belki her cânibde yümn ü ikbâlleri sirâyet edüp; berr ü bahrde ve her iklîmde olan Ehl-i İslâm, mansûr ve muzaffer olmuştur.

Ol Vezîr-i Bînazîr'i,

ان الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الى اهلها .

(IX) Mazmûn-i münîfiniñ mâsadaki bulduğumdan, kelimât-i âyete her ne denlü nâmerbût ise dahi, hilm ü keremlerine ittikâen; ve 'alelhusus, zîver-efzây-i *Mesned-i Fetva* ve fereh-fezây-i rûtbe-i 'ulyâ, pîrâye-i bend-i şâhid-i ma'ânî ve cilve-resân-i fasîhü'l-beyânî, kâşif-i esrâr-i tefâsir, fâtihü'l-mu'dilât ve'l-ma'âsir, kehfü'l-enâm, müşkil-güşây-i girih-i merâm *Şeyhü'l-İslâm-i fezâil-risâm*, selleme hü-s-selâm ('Abdullah Efendi) Hazretleri ki, 'ubûdiyetleri İsm-Ullâha muzâf olduğundan, cümle 'ibâd-Ullâhîñ nizâm-i umûrlarına sâ'î ve zümre-i ulemâya râ'i, deryâ-dil (ve) ma'den-i kerem-ü hilm ve fuâd-i ümmü'l-'ulûmları merhamet-nihâd ve re'fet-i'tiyâd idiler. Eyyâm-i faziletlerinde, yazar okur makûlesinden cüz'î. şâibe-i ma'rifet zuhûr eylese, kusûr ü kûsûrun, pîrâmen-i keremle-riyle mestûr ve mazhar-i lûtf-i nâmahsûr buyururlardı.

Şân-i 'âlîlerine (4b) sezâ ve zât-i semâhet-simâtlarına icrâ olacak medh ü ta'rife, egerçi liyâkat ve evsâf-i hamîdelerine nihâyet ve ahlâk-ı cemîlelerine gaayet yok. Ve lâkin, himmet-i 'aliyyelerine ittikâen, cür'et olunup, *Diyâr-i 'Acem*'de tahrîr eylediğimiz «Kaime»-ye, bir mikdar şâh ü bâl verüp, Semâhatli Efendimiz *Efendi-i mûmâ-ileyh esbağ-Allâhu ni'mete 'aleyhi Hazretleri* niñ fereh-sâz-i derûn-i derd-mendân olan kerem ü himmetleriyle, ol *Sadr-i 'Âli-Kadr*'in mültesim-i şefâh ve müzdehim-i cibâh olan 'urza-gâh-i 'âlî-penâhlarına 'arz eylemeğe cesâret. Ve dahi :

ایا جود معن ناج معناه بجا جتی و لیس معناه سواک شفعه

(X) Fehvây-i belâgat-ihativâsına müşâkiletên, vesîle-i husûl-i me-ram olmağa ümmîden, cür'et eyledim.

کل حزب بما لایهم فرحون

(XI) Medlûl-i belâgat-şümûlü üzere, hayyiz-i kabûle karîn. Ve bu kulları ki, *Kars-i-Erzurum* (1) sükkânından el-mültecî-i il-Allâhü-s-Samed 'Ali ibni 'Ömer ibni Muhammed ve Bedrüddîn-zâde demekle ma'rûf ve med'û bendeleri, (1534 teki) hîn-i fetihden berü *Serhadd-ı Mansûre*'de abâ-en-ceddin emekdâr; ve bi-nefsihi bu hakîr dahi, niçe müddetden berü *Mîr-i-Livâlık ile, Hudûd-i İslâmiyye*.de murâbıt ve sefer ve hazarlarda mevcûd ve kârzâr görüp, şâyânî merhametleri olmak ümmîdi, tahririmize bâdî olmuştur.

العذر عند كرام الناس مقول جدا عابت المأمول والمسئول

(XII).

(5a) **Der-Na't-i Dürûd-i Hazret-i Sadr-ı A'zam**

Bârek-Allâh, zehî Âsaf-ı dâd-engîz

Zâtını cümle hatâlardan emîn ede 'Azîz.

Pertev-i re'fetile 'âlemi pür-nûr etdin

Şeb-i deycûr gibi muzlem iken 'ulûvv ü hazîz.

Fitne vü sirkat esâsını edüp kal' ü 'adîm,

Cûybâr-i himemin, eyledi etrafı temiz.

Muntafi oldu hemân nâire-i şerr ü fesâd

Çün sehâb-i keremin lûtf ile oldu lebrîz.

(1) *Kars*'a eskiden «*Kars-i-Erzurum*» veya «*Erzurum Karsı*» denilmesinin sebebi, Vilâyet (Eyâlet) merkezi olan bu şehrin, birer Sancak merkezi olan *Maraş-Karsı* (= *Kars-ı-Zulkadriyye* / şimdi, Adana'daki «*Kadırlı*») ve *Silifke-Karsı* (= *Karataşlık-Karsı*) kasabalarından ayırt edilmesi içindir. *Evlîya Çelebi* «*Seyahatnâme*»sinde de (II. 329), «*Kars Eyâlet*» anlatılırken, bu husus belirtilmiştir.

Felek-i Sadr'de çün oldu vücûduñ rahşân
Oldu hep 'unsur-i ahvâli cihân 'adl-âmîz.

Zîver-i fazl ü kemâl ile müveşşeh zâtıñ
Şâhid-i devr ü zamâne ola lûtfünle cehîz.

Manba'-i lûtf ü eyâdî, ma'den-i hüsn-şiyem
Mazhar-i feyz-i müebbed, meltaf-i cûd-i 'azîz.

Mecma'î hüsn-i şemâil, sâhib-i zât-i kerîm
Mehbit-i nûr-i hedâ, mevhîbe-i Hayy (ü) Hafîz.

Matla'-i mâh-i sa'âdet, mevrîd-i hilm ü himem
Maşrık-ı şems-i semâhet, melce-i fevz ü harîz.

Bend-i pîrâye edüp lehce-i mülke dâ'im
Sahn-i 'âlem heme gül-çehre vü dil-âvîz.

Hak bu kim lûtf-i Rahîm oldu kamu aktâra
Sadre ve Mühr-e sizi elyak mehâmm-etdi 'Azîz.

Rûtbesidir kısas-i ahsen ile memdühuñ
A'na ol zât-i müzekkî ki idi *Mısr'a* 'Azîz.

Sana şâyeste ve ahrâ bu makaam-i 'âlî
Eyliye Hazreti Hak dâ'im ü kaa'im-i tîz.

(5b) Çün semiyi idiñ ol *Hazret-i Khillet-kân*'ıñ
Hep berâberce huzûrunda zer ü sîm ü rezîz.

Kîmyây-i himemin eyledi hâk olmuşu zer
Niçeler nâ'il-i nân oldu, niçe şehd-i lezîz.

Yâ İlâhî ana ver 'izzet ü 'ömr-i sermed
Sâye-endâz ola Tûbâ gibi ol nahl-i temiz.

Haşmet ü satvet ü ferri, ola dâ'im eفزün
Şîr-i şemşîri ola, gerden-i a'dâya sitîz.

Çerh-i Devletde vücûd-i fatîni dâ'im edüp
Bâliš-i *Sadr-i-sa'âdet*'de karîr ola ferîz.

Hem dañi şîşe-i sâ'at gibi bed-hâhlarını
Ser-nigûn eyliye mehmûm olalar ferr-i girîz.

Bende-i kemteridir *MUKHLİSÎ*-i zâr ü hazîn
Teşne-i âb-i zülâl-i kerem-i sükker-rîz.

Oİ Zât-i Mekârim-simât Hazretlerinin zîver-i iklîl-i gerdûn olan cevâhir-i şa'sa'a-baḥşây-i rikâb-i 'âlem-tâbları, hemvâre-i cünbûş-âver-i gül-gûn-i ikbâl olup; sâye-i kîmyâ-mâve ve sâyebân-i re'fetleri, mâdâmetü'l-eflâk farak-ı bendegândan zâ'il olmamak ed'iyesi sükkerîn-ni'am-i serpûşi-pûşile dest-i du'âmız olduğu, zât-i İskender-hısâllerine nihân buyurulmaya. Cenâb-i Vâhibü'l-Mennân Hazretleri, 'âleme re'fetli olan gülbün-i vücûd-i nâyâb-i levn-i sûdların, nesîm-i hatardan me'mûn edüp; hemreng-i libâs-i Kâ'be olan sitâre-i dâmen-i sa'âdet-me'menlerine, fersûdegî-i çeşm ve cebîn-i bendegîmizi bu bîkes kullarına mâye-i sa'âdet; ve hâk-i-pây-i iksîr-i mahsûdlarına çehresây-i rikkatimizi, sermâye-i devlet ve rif'atimiz eyliye.

بجوده و کره و منه و احسانه .

(XIII).

(Bundan sonra gelen 6a. yaprağı, boş bırakılmıştır).

(6b) MEFHÛM-I KAA'İME-İ BENDEGÎ budur ki:

— II —

(H.1117 /M. 1705 yılında İran'da başlıyan iç kavgaları: Sünnî Ağvanlılar'dan Mîr-Üveys'in Kandahar'da Safavî kuvvetlerine galbesi; Üveys'in oğlu Mîr-Mahmud'un (1722-1725) hükûmeti).

Biñyüzoniyedi (1705) senesinden işbu Otuzbeş (1722) sâl-i huceste-me'âl-i ferhunde-fâl hılâline dek 'Acem Cevânibi'nde ḥurûc ve zuhûr eden tevâifin, vukuu' bulan muhârebe ve sâir keyfiyyetleri, ne vech üzere olmuşdur? Sancağımızın kurb-i mülâsakati (2) hasebiyle, ittılâ' ve vaktimiz muhît olduğundan, me'mûren diyârlarına varup, nice müddet meks ve sû-be-sû tefahhus ü istîlâm eyledikde; mâbeynlerinde olan Müselmân-i Sünniyân ve 'iyâb ü zehab eden tüccâr ve bâzîrgân ve sıkat-i sahîhü'l-kelîmâtın ihbâr ü takrîr; ve büldân-i kesîrde mütevâtîr ü şehîr; ve Ümerây-i A'câm'dan, hemîşe sefer ü hazarlarında mevcûd ve mustakarr-olup, tarafımıza 'arz-i hillet ve rûy-i hulûs ve istikaamet gösterenlerin ta'bîrleri üzere, mîn-evvel-i ilâ-hâzâ beyân olunur.

(2) Yani, Kars'ın «Zaruşad» (= Zarşat) Sancağı'nın, İran hududunda bulunmasından.

Fermândih-i *Gişver-i İrân ve Aderbâyçân*, Sultan Hüseyin nâm Şâh-i tebâh-i gümrâhın mukaddem havza-i hükûmetinde olan قندجار Kandahar nâm kal'a ki, refâ'at ve hasânetde bîbedel ve bi'l-cümle mezârî ve mer'âsı, dâhil-i sûrunda vâki' mahaldir.

فحاشا ثم حاشا وينهى الله عن المنكر والغشياء •

(XIV) Rarfz ü sebb ile memsûh dühâtına kand-i lâyük olma-
mağın, Hazret-i İzd-i Bîenbâz,

ان الدين عند الله الاسلام قل اللهم مالك الملك
تؤتي الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء •

(XV) Mazmûn-i münîfini icrâ. Ve Ümmü'l-Mü'minîn Hazret-i Siddîka ve Çaryâr-i Bâsafâ (7a) intikaamlarını ifâ buyurma-
ğa, irâde-i ezeliyyesi sûret-nümâ olup. Hind ile 'Âcem beyninde göçeri yörük makuulesinden Ağvan-i-Süleymânî (3) ta'bîr olunur Ehl-i Sünnet ve Hanetü'l-mezheb tâ'ifenin Mir-i 'Aşiretleri olan El-Hâc Mir-Üveys, Hacc-i-Şerifde iken, etbâ' ü 'aşiretine ta'addî ve ta'arruz olunmağla; hîn-i rücû' ve vusûlünde, derûnunda muzmar ve merkûz olan 'adâvet-i dinî ve gayret-i cibilliyetin izhâr ve ibrâz; ve dörtbiñ mîkdârı hâne-i 'aşiretiyle gelüp Kal'a-i merkuume sahrâsın madrab-i hiyâm; ve Sipeh-salâr-i Kal'a olan Tiflisli Şehnevâz oğlu Gürcü'l- asıl Görgi(n) Mehmed Han'ı, hânesine da'vet; ve nısfü'l-leylde etbâ' vü 'avene ve hüddâm ü havâşisiyle bi'l-istisâl, katl; ve derûn-i Kal'a ya dühûl; ve mevcûd olan Gürcü ve Revâfız-ı bed-âyîni, kel-'ihni'l-menfûş müdemmer ü medhûs; ve Kal'a-i mez-bûreyi feth ü teshîr; ve mezellet-i Şi'iyândan tathîr; ve derûnuna dörtbiñ kadar guzât-i nerre-şîr takrîr (eyledi).

Ve sene-i âtiyesinde yine Şâh-i bîpenâh, mürd-i mesfûr Görgi'-
niñ biraderi Keyhusrev nâm Gürcü'yü, altmışbiñden mütecâviz

(3) Kruzinsky'nin «Târîhi Seyyâh Der Beyân-i Zuhûr-i Ağvanyân»ında, «Ağvan» (= Afgan) Kabilesi'nin, Temür çağında (XIV. Asırda) eski «Ağvanya» (Kür ile Aras ırmakları arası «Albanya») vilâyetinden kaldırılıp Doğu-İrân'a yerleştirilen «Ağvan» (Alban)lılar'dan olduğuna işaret edilmiş ve bazı deliller verilmiştir. Halbuki, «Afgan» adı, h. 409/ m. 1018 de biten 'Utbi'nin Gazneli Sultan Mahmûd Tarihi'nden beri bilinmektedir («Efganistan» İA, IV. 138).

'asâkir-i hezîmet-âsâr ve hazîne ve cebehâne ve 'azîm âlât-i sefe-riyye ile ta'yîn (edüp); ol dahi savb-i me'mûriyete 'azîmet; ve zu'munca, ziyâde gayret ve hamîyyet; ve yedi ay muhâsara ve bir vechile zafer-yâb olamayup; ahz-i intikaam-i birâder-i küfr-irtisâm iddi'âsında iken, Cenâb-i Kibriyâ, (7b)

مقرسى عنه الـامثله والـركفا ان الله عـريرودا السقام .

(XVI) sırrını i'lâ; ve Mîr-i merkuum: «*Kal'ayı verürüm*», de-yü bunlara hâb-i hargûş verni ekle, mesfûr *Keyhusrev* dahi i'timâd ve tertîb-i tedârük ü mühimmat ve şikeste beste, âheste aheste *Kal'a* cânibine revâne; *Mîr-i* mezkûr dahi, mânend-i berk-ı hâtif, *Kal'a*'dan tulû' ve hemçünân-i *Üveys*, belki gazanfer ü leys, gürûh-i kilâb-i *Revâfız'a* musallât ve müstevlî; ve Sipeh-sâlâr-i merkumuñ ve sâir Khanân ü Ümerâ ve 'askerîden ekserin, tu'ma-i şîr-i şemsîr; ve bakîyyetü's-süyûfu, giriftâr-i kayd-i zencîr; ve ordusun bi't-tamâm, hazîne ve cebehâne ve emtî'a ve eşyâ ve devâb ü üserâ; ve hamel ü cemel ve üstür ü ester ve hargâh ü bârgâhlarıyla zabt ü istilâ (edüp); defter ile, ancak yediyüz âdemleri halâs ü rehâ ve hezîmetlerin Şâhlarına inhâ ve ilkaa eylemişlerdir.

Yiğirmibir (m. 1709) senesinde, yine Şâh-i pür-âh, ol mîkdâr 'asâkir-i şeyâtîn-şümâr ile *Mehmed Zamân Han*'ı, yedi Han ve Ümerâ ve mükemmel tedârükle irsâl (edüp); anlar dahi, muhârebe; ve der'akab münhezîm ve ekseri maktûl-i seyf-i meslûl ve orduları cümleten zabt ve mahmûl olundukdan sonra; merkuum *Mehmed Zamân*, zenzeme-i el-amân ile, tarafına bî'at ve emrine itâ'at ve fermân-ber oldu.

Bu hengâmlarda *Mîr-i* mezkûr, hazîne-i vâfire ve emvâl-i mütekâsire ve *Kal'a*-i merkuume havâlisinde olan kılâ' ü bukaa' ve kazâ vü nevâhîye ve cem'îyyet-i kesîreye mâlik (8a) olmağın. dîden-i mülûk ve meslek-i saltanata sülûk, (edüp), sikke-zed-i dîrhem (ve): «*Dâr-i Karâr-i Kandağar, Khan-i 'Âdil Şâh-i 'Âlem Mîr Üveys-i Nâmdâr*» elkaabiyle, darb-i derâhim ü denânîr eyledi, Ve memleket-i memlûke-i merkuumesinin verâsında, cihât-i selâsede vâki' kurâ ve nevâhîyi dahi, zabt; ve lâkin i'mârına 'adem-i i'tibâr; ve *Acemlî* ile mâbeyni munfasıl ve mürûr ü 'ubûr munkatî' olmak mülâhazasıyla, bi'l-küllîye hedm ü tahrîb ve hâliye-tü'l hâliye mefâza-i battâliyye terk edüp. İşbu savlet ü satvetden, *Kızılbaş-i* bed-ma'âş

لحم من جرم ٧٤ و من فوقه عواش .

(XVII) *Ta'ifesi*'ne ziyâde vehim dârî ve za'af sârî ve kalblerine ru'b cârî olmağın; *Mîr-i merkuumuñ*, istilâ eyledüğü mahalden keff-i yed ve münâza'a-i ferâgat-kerd; ve böyle ferâğ üzereler iken, hitâb-i müstetâb-i irci'î, tahdîş-i sâmi'a-i *Mîr-i merkuum* olmağın, icâbet ve dâr-i âhirete rihlet; ve ferzend-i ercümend-i *Mîr-Mahmûd*'u istihlâf (eyledi).

Ol dahi, 'unfuvân-i şebâbı üzere, nâm-i *Mahmûdî* icrâ ve me-râsim-i emâreti edâ; ve nice resm-i râyât ü livâ; ve kırkbin kadar cengâver çeri peydâ; ve meymene ve meysere ve mukaddeme ve hâtimesinde Ümerâ, ber-kaa'ide müretteb ve saf-gîr olup; Yiğirmi-dokuz (m.1717) senesi hitâmına dek *Herat* ve *Irak* ve *Kirman* ve *Câm* ve *Lenger* ve *Nişâbûr* ve *Kal'a-i-Khalîl* ve sâir kırkdan müte-câviz şehir ve kasaba ve palanka feth (eyledi). Ve *Meşhed* ve *Şîrâz* ve emsâli meşâhirlere (8b) nüzûl ve muhâsara; ve lâkin, kabza-i tasarrufuna idhâl ve surra-i zabtına idrâc etmeyüp, ma'lûmü'l-mik-dâr nukuud ve emti'a ve esliha vermek üzere, istîmânlarıyla 'urfle-rinde ma'rûf kabâlaya kat' ve muhârebeyi, mütâreke eylemişdir.

Ve rûz-be-rûz kuvve-i 'aliyye ihrâz ve pâ-nihâde-i pîşrevîn olmağla, *Şâh*'ın Ümerâsından dahi vâfiri, rû-gerdân ve 'aşâir ü etbâ' iyle *Mîr-i mezkûra* taba'iyet; ve ile'l-ân, kemer-i hizmetlerin der-mi-yân etmişlerdir.

Bu esnâlarda, yine *Şah-i nâçar*, sâlifü'z-zikr *Görgi* ve *Keyhusrev*'in birâder-zâdeleri olup, hâlâ *Tiflis Eyâleti*'nde *Khan(olan) Vaktan(g)* (4) ki, 'an-asıl *Gürcü Keferesi* nden ve papas idi, *Şâh-i 'Acem* ihzâren götürüp, Şî'a dînine vaz' ve ism-i Kızılbaşdan bir nâm resmiye etmişdir. Mezbûr *Vaktan Han*'ı, 'ammülerinin intikaa-mını almak üzere, tahrîz ü igrâ ve niçe niçe 'arz-i mennâ ile, *Mîr-Mahmûd* muhâberesine varmak için, Sipeh-salâr nasb; ve 'asker ve mühimmât tedârükicün, üç sene Tebrîz'de meks ü kârar; ve hazîne-i mevfûre sarf edüp, kat'â 'asker cem'ine kaadir ve *Mîr-i merkuum* tarafına varmağa mütecâsir olamayup; hâ'ib ü hâsir, mahalline munsarîf oldu.

(4) Merkezi Tiflis olan «Kartel» ülkesinde hâkim *Bagratlı* sülâlesinden, VI. *Vaktang* (1703-709, 1711-1714 ve 1719-1750) *Han*'dır.

(Lûristan'da Abdallı Oymağı Sultanı Esedullâh'ın, Safavilere karşı isyanı ve Mir Mahmud tarafından öldürülmesi; Özbek canibinden Belûc kavminin, Kâşân ve Isfahan'a yağmaya gelmeleri; Bahreyn'de İmâm-i Hâricilerin Safavilere karşı isyanı).

Bu vak'alarda, bir taraftan *Lûristân* Memleketi ki, cümle'i Memleket-i Şâh'ın rub'u kadardır, Hanları olan *Abdallı Sultânı* (5) *Esedullâh*, el ve memleketiyle tavk-ı itâ'atden gerden-i gerdün (9a) edüp; ellibin mıkdarı piyâde ve suvâri ile hürûc ve *Diyâr-i 'Acem*'i ziyâde ızrâr ve suguur-i 'azîme peydâ, ezcümle, neşîmen-gâh-i Şâhân şehr-i *Isfahân* mahallâtından *Culha* ta'bîr olunur mevzi'i, şebhûn ve tarac ü talan eyledikleri nukuud-i emti'a, zabt ü beyândan hâric; ve yine mevzi-i merkuum kurbünde huyûl-i Şâhîden vâfir mâd-yân talan; ve sâ'ir ızrârları bihadd ü bîpâyândır.

Şâh-i derd-mendiñ derûnuna bir zahm-i tâze bunlar dañi nihâde ve ilâ-hâzâ hâkezâ muhârebe üzeredirler. Lâkin, merkuum *Esedullâh*, *Mîr-Mahmûd*'a muvâfakat etmeyüp, bi-re'sihi hareket murâd; ve *Mîr*-i merkuuma taba'iyet etmeden istinkâf etmekle; ba'de-l-muhârebe katl (eyledi). Ve 'ammü-zâdesi *Kaasım-Han Beg*'i makarrına istikrâr ve hâlâ üzerlerine re'is ü serdâr; ve *Mîr-Mahmûd*'un emrine imtisâl üzere pâyârdur.

Ve *Özbek Cânibi*'nden dañi, *Belûc* nâm bir kavm-i gaaret-risâm zuhûr ve iki-üç bin âdem ile hemîşe *Kâşân* ve *Isfahân* havâlisin yağma ve talan ve nice sefk-i dimâ ve hetk-i a'râz edüp; def'i mazaratlar-içün, cânib-i Şâhî'den nice def'a 'asker ta'yîn; ve def' olunmak gayr-i kaabil; ve hâlâ üslûb-i mezkûr üzere olmağın; bunlardan dañi, ziyâde mütekedder ve sîkletleri kemâlinde olmuştur.

Bu hengâmelerde, *Bahreyn Cânibi*'nden dañi *İmâm-i-Khâricî Tâifesi* ki, meslek-i mülâyimleri egerçi zidd-i Şî'adır, (9b) ve lâkin, Ebî'l-Hasan kerrem-Allâhü vechihu Hazretlerini ve Sultânü's Sühedâ Hasaneyn radiy-Allâhu 'anhümâ'yı sevmezler. İşbu *Tâife*-

-
- (5) Safaviler çağında «Sultân», vilâyet vâlisi olan «Han»dan sonra ve «Halîfetülhulefâ»dan önce gelen «Sancakbeği»ne denilirdi. İran'da «Han» ve «Sultân» tabirlerinin bu kadar küçük mânada ve bolca kullanılmasına karşılık, Osmanlı kaynaklarında «İran Sultanları»nın adı «te» harfi ile سلطان biçiminde yazılıp, esas «Sultân» سلطان dan, böylece ayırt edilirdi; hattâ hareke ile, سلتان *Seltân* biçiminde bile yazılırdı.

Khavâric, tavk-ı itâ'atden hâric; ve limanlarında olan sefâin-i Şâhi ve sâir mühimmâtı zabt; ve cânib-i Şâhîden mevzû' olan gümrük-cü ve sâir zâbitânı men' ü def' ile, hîred-i Şâh'a bir hîre daħi ilkaa éylediler.

— IV —

(H. 1128/M. 1716 yılında Tiflis doğusundaki Carlar Lezgileri'nin ayaklanması ve Zahur Beği ile birleşmeleri; Tiflis Gürcü Khanı Vaktan ile amucalarının ikiyüzlülüğü ve Moskof Çarı Petro'ya temâyülleri; Lezgiler'in Safaviler'in Şirvan Hâkimi Hasan -Ali Khan ordusunu bozdukları).

Bunların def'inde 'âciz ü dermânde iken, cânib-i garbilerinde Kars ve Çıldır Eyâletleri (6) mültekaasında vâki' Eyâlet-i Tiflis nâhiyesinde, Carlar ta'bîr olunur dört 'aded karyeden: Kanlı-Şa'bân ve Molla 'Abdullâh nâm Lezgiler, ikibiñ kadar Lezgiyân'a re'is ve biñyüzyiğirmisekiz (m. 1716) senesinde hurûc; ve Tiflis ve Gence nevâhîsin, üç sene mütevâliyen bi'd-defe'ât şebhûn ve büyütların ihrâk ve manasdırlarından zîb ü zîverleri selb; ve sıbyân ü nisvânın istirkaak ve ricâlların katl ü igrâk (éylediler). Ve Gürcü Keferesi, tufeng-endâzlıkda mâhir ve cengâver ve şecâ'at ile meşhûrlar iken, kaç def'a mukaabele ve mukaatele éylediler ise, kat'â tâb getüremeyüp « ان جندنا لهم غاليون » (XVIII) nass-ı kerîmi üzere, cünûd-i Müslimîn, gaalib ü mansûr ve Kefere-i fecere münhezîm ü mağhûr; ve nice sanâdîdi, dâhil-i nâr-i Cehîm (10a) dâhil-i nâr-i Cehîm (mükerrer) ve vâsıl-i semûm û hamîm olup, cem'iyet-i Lezgiyân, yevmen-fi-yevmen müterakķî (oldu).

Ve Ümerây-i Şâhi'den Zahur Beği 'Ali Sultân, Lezgiyü'l-asıl, olmağla, ol daħi, muharrerü'l-ism Lezgiyân ile ittihâd ve sâhib-i men'at olmalarıyla, sâlifü'z-zikr Tiflis Hanı Vaktan-ı dalâlet-nişân ve Gürcü Keferesi, 'adem-i mukaavemetlerin karîn-i iz'ân ve tahkîk ü ilkaan ve cemâ'at-i merkuumeden istî'mân (éylediler). Ta'ife-i merkuume daħi, « العفو زكوة الظفر » (XIX) medlülü üzere amân vérüp; işbu (h. 1135/m. 1722) sene-i 'amîmetü'l-meymeneye gelin-

(6) Osmanlıların 1578 den 1828 yılına kadar 250 yıl boyunca, «Çıldır Eyâleti»nin merkezi, Ahtska şehri idi. O zamanlar İran ve Gürcistan hududu üzerinde bulunan bu mühim eyaletimiz, Azgur'dan Artivin'e ve Oltu ile Ardahan'dan Kutayıs'a kadarki yerleri, hattâ Acara'yı bile içerisine alırdı (bak. KIRZIOĞLU, «Kars Tarihi», 1953 İstanbul, I. 525-526, 529).

ce, beyinlerinde emn ü amân ve münâfikaane hillet cereyân ve nev'an itmî'nân, zuhûr ve nümâyân edüp; hattâ beher sene, *Lezgi Beğleri'n ve Kethudâları'n* tarafına da'vet ve ihtirâm ü 'izzet; ve akmişe vü emtî'a ve sîm ü zer ve niçe elbîse-i fâhire ihdâ ve te'sîs-i mebânî-i hulûs mu'amelesin edâ; ve *Şâhî* tarafından kaç def'a mu'asker ve ordularına da'vet ve teklîf-i hizmet emr olundu ise, bahâne-i bîcâ ve hilâf-i inhâ ve i'tizâr-i nâmülâyim ile ibâ' vü imtinâ' ve nârevâ hareket-i nâhencâra mutasaddî; ve rûbâhâne mu'amele ile hemîşe gerek *Devlet-i Aliyye-i Ebed-Peyvend* tarafına ve gerek *'Acemlü'*ye ve her tarafına 'arz-ı hulûs ve sadâkat gösterüp; lâkin, sahîh kelâmı ve cevâb-i nâsavâbı, *Moskovlu* ile olduğu, vakî' ve bîşübhedir.

Zîrâ, mesfûr (10b) *Vaktan'ın* cibillîsi hiyânet ile me'lûf ve hâkezâ infâk ve nemek-bi-herâm olmak, nesl-i nâpâkinden mev-rûsdur. Zîrâ, bir 'ammüsi ki *Görgi Mehmed'*dir, ibtidâ *Kandahar'*da îkaaz-i ihtilâle bâdî olup, tafsilî ol sahîfede tahrîr ü beyân olundu. Mesfûr, ibtidâ küfri zamânında, *Tiflis'*de *Han* iken, menkûhesi olan avreti, cemîle ve şemîle olmağla, 'âdet-i kabîheleri üzere *Şâh* isteyüp, mezbûr dahi vermeğe 'âr etmekle, vilâyetlerinden firâr (eyledi). Ve *Dâr-i İslâm'a* gelüp, *Çıldır Eyâleti* nde *Ahîşha* ve *Ardahan Kal'alari'*nda karâr ve şeref-i islâm ile müşerref ve *Mehmed* nâmını ol vakit tesmiyeden sonra, yine *Kızılbaş'a* dahîl ve Şî'a meslekine vasîl oldukda: «*Bundan bir def'a hiyânet müşâhede olundu; bir vechile dahi emniyyet gelmez*», deyü el ve memleketinden ib'âd; ve nihâyet-i İrân olan *Kandahar'a* iskaat (eylediler). Anda dahi harekât-i kâsidesi sebebiyle, herc ü merc oldu.

Ve bir 'ammüsi dahi, *Arçıl Han* (7) ki, ol dahi *Tiflis Hanı* iken, yine bu makuule avret gavgaasıyla firâr ve *Devlet-i 'Aliyye'*ye ilticâ (eyledi). Ve *Açıkbaş* (8) *Meliklüğü* i'tâ buyurulup, كالتراپ في القس

- (7) Bu «*Arçıl Han*» Tiflis Vilâyeti (Kartel) Bagratlı sülâlesinden olan *I. Erekli* (1688-1703) Han'dır. «*Kaa'ime*»de, «*Arçıl*» آرچیل şeklinde, «ye» ile yazılıdır.
- (8) *Dede-Korkut Kitabı'*nda (IV. Boy) «*Başı-Açuk* (İmeret), *Dadyan*» (Megrel) şeklinde adigeçen bu vilâyet, merkezi *Kutayıs* olan «*İmeret*» veya «*Batı-Gürcistan*» dır. Osmanlı ve Safavî kaynaklarında buraya «*Vilâyet-i Açıkbaş*» veya «*Açıkbaş Vilâyeti*» denilmektedir. Bugün de *Kars*, *Ardahan* ve *Tiflis* yerlileri, bu adı kullanmaktadırlar. Ana'neye göre, «*Sol-Gürcistan*» veya «*Asıl-Gürcistan*» sayılan bu vilâyetin ahalisi, her zaman başlarında ufak bir takye taşıdıklarından ve bu yüzden uzaktan başları açık gibi görüldüğünden, kendilerine bu ad ve-

(XX) emîn olamayup, *Moskov*'a firâr ve anda mürd oluncaya dek karâr; ve hâlâ iki veled-i eşeddi, *Çar-i dalâlet* şî'âr (I. Petro'nun) yanında olmağla, hâlâ *Vaktan-i mesfûruñ dahi Moskovlu* ile 'ahd ü taba'iyyeti, 'ammüsi eseri ve abâ ve ecdâddan irsidir.

İmdi, (11a) minvâl-i muharrer üzere, *Tâife-i Lezgiyân*, kuvvet-yâb ve mütemenni' ve müctemi' ve müterakķî oldukda, *Şâh-i hezîmet-sipâh* def'leriçün, kırkbiñ ma'dûd cünûd-i şeytanet nümûd ve beş Han ve *Hâkim-i Şirvan Hasan-'Ali Han*, Sipeh-sâlâr ve 'azîm tedârük ile irsâl; ve *Tiflis* ve *Gence* beyninde bir 'arsa-i vesî'ada vaz'-i hiyâm; ve *Lezgi* cem'iyetin şebhûn étmek mülâhazasında olduklarında, *Tâife-i merkume* tekaddüm ve 'ale's-sabâh ordu-yi *Surh-serân*'ı basup, Sipeh-sâlâ[r]-i merkuum ve sâir Khanân ü Ümerâ ve 'askerîden ekser'in katl ve bakıyyesin aħz; ve orduların, tamâmen emvâl ü hazîne ve eşyâ ve mevâşileriyle, zabt ü istilâ éyliyüp; kesret-i maktûl, bir mertebeye mevsuûl olmuş ki, râyiha-i lâşe-i kerîhelerinden, etrâf-i ma'rekeden deyyâr ü beşer, vuhûş ü tuyûr, mürûr ü 'ubûr édemeyüp, mesâfe-i kasırdan kasr-i cenâh éylemişlerdir.

— V —

(Dağistan'da Şamhal-Eli ile Şirvan Sünnîlerinin birleşip, Şirvan'a hâkim olduktan sonra, Safavîler Ülkesine akınları ve Osmanlılara meyletmeleri; Tatarlar'a benzeyen Şirvanlılar'ın, büyük ordulara ve uzun muhasaralara dayanamayacağı; Gencililer'in bile Safavîler'den yüzçevirmesi)

Tâife-i merkuumeniñ ibtidây-i zuhûrundan bu vakte gelince, aħz éyledikleri mâl-i bisyâr ve ganâim-i bîşümâr ve gulâm-i pâkendâm ve duħter-ân-i nîk-ebdân ve sâir zîb ü zîver ve zer ü gevher ve akmîşe vü emti'a, beyândan hâric olmağla; 'an-asıl makarr-i *Lezgiyân* olan *Kûh-i Alburuz*'da vâki' *Şamhal-Vilâyeti*'nde («Çolak» lakaplı) *Surhay Mustafâ Beğ Komuklu* ve (Kaytak Hâkimi) *Üsümi Ahmed Sultân* (9), muharrerü'l-esâmî ve'l-beyân kimesneniñ mâ-

rılmıştır (Kırzioğlu M. Fahrettin, «*Dede Korkut Oğuznâmeleri - I. Kitap*». 1952 İstanbul, s. 77).

- (9) III. *Sultan Murad* çağındaki «*Şark Seferleri*»nden (1578-1590) başlayarak, geçen asırdaki Kırım Savaşına değin Dağistan ve Şirvan'dan bahseden Osmanlı kaynaklarında geçen «*Dağistan Ümerâsı*»nın lâkap ve unvanları, gereği gibi bilinmeye değer mahiyettedir. 18. Asır

lik olduğu ganâim-i firâvân ve gazây-i garrây-ı bihişt-nişâna heves-nâk; ve yigirmibinden mütecâviz *Komuk* ve sâir *Lezgiyân*'dan süvâri ve piyâde ile gelüp, mesbûku'z-zikr *Lezgiyân-i Carlu* ile, (11b) ve *Şirvan Eyâleti* ki, fi'l-asıl menba'î 'ilm ve ma'den-i 'ulemâ ve makarr-i Ehl-i Sünnet bir mübârek câ olup, *Diyâr-i Rûm* a dahi 'ilm ü 'ulemâ, vâiren andan münteşir olmuşdur. Mevcûd olan *Müselmân-i Sünniyân* ile ittifâk ve 'ahd ü mîsâk ve havâlisinde *Revâfız-i bed-âyîn* kurâların bi'd-defe'ât şebhûn ve emvâlin tarac; ve ricâlin katl ve nisvânın nefy (eylediler). Ve âhirü'l-emr, yüzotuz-

ortalarda Özü (Güney-Ukrayna) *Vilayeti'nin Müslüman Kazaklar*'ından bir «*Beğzâde*» tarafından yazılan «*Risâle-i Değistân ve Mosko...*» adlı eserde, tedkik ve müşahadeye dayanan bu husustaki haberleri, yarar gördüğümüzden, kısmen buraya almayı uygun bulduk:

«*Dağıstan*'da *Komuk* ve *Tib-Yaka* (eski türkçede «tib=pâytaht», «yaka=sahil» demektir) Beği olan âdeme *Şamhal* *شمخال* ıtlâk olunur. Bunlar kadimül-eyyâmdan *Khanân-ı Kırım* misillü silsile-i vâhîdeden onğulmalarıyla, silsile-i neseblerinden olmadıkca, ne kadar kudret sâhibi olursa da, bigâne kimesne *Şamhal* olmaz. Dâr-i ikamet ve emareleri, sâhil-i *Bahr-i Khazar*'a tahmînen altı sâ'at mesâfede vâki' (eski Hazar kışlak başkendi «Çamandar/Samandar» yerindeki) *Tarhu* nâm kasabasıdır. *Tâife-i Lezgi*'den bunun itâ'atinde tevâifi künende-i muhtelifte vardır. Hîn-i iktizâda yüzbin leşker-i cengâver cem' edebilür. Lâkin, mahall-i karîbde bir sefer vâki' olur ise giderler, dûr ü dirâz mahallere gidemezler. Ve'l-hâsıl, ol havâlilerden ayrılamazlar».

«Ve bu zikr olunan *Şamhallar*'dan sonra, *Kırım-Şamhal* ta'bir olunur bir Beğleri dahi vardır ki, (Kırım'daki) *Tatar*'ın *Kalgay-Sultân*'ı (eski türkçede «kağıl-daş=velî-ahd» sözünden gelen «kağılgay» dan «kalgay» olmuştur) gibi, *Şamhal* helâk olursa, yerine *Şamhal* olur. Ve bundan dún biri dahi, *Kırım-Şamhal* olur. Ve bu *Şamhallar*, *Kaytak Beği Böyük-Üsümi*'ye kız verir ve *Gazi-Komuk Beğleri*'ne kız verirler. Hâsılı, bu üç Beğ birbirine kız verirler ve alurlar. Sâir kimesneler, her ne kadar mâldâr ve sâhib-i itibâr dahi olsa, kız vermezler; ammâ, gayriden kız alurlar. Ve lâkin gayrilerin kızlarından olan evlâdlara, Beğlik erişmez...»

«Ammâ kaanûn üzere *Şamhallar ibtidâ Şamhal* olduklarında» *Gazi-Komuk* mıntakasındaki *Şinid* adlı köye gelerek, dedelerinden kalma teberrüken saklanmakta olan «*altundan rihte alma*'yı (Kafdağı ardındaki meşhur «Kızıl-Elma efsane ve an'anesi, Hazarlardan kalan bu «altun-elma»dan geliyor) *Gazi-Komuk* Beği ma'rifetiyle, melâin-nâsda kâ'inen-min-kân, bir âdeme urur ve ol esnâda âyîn üzere hil'atler givilüp, sonra kasabasına gelüp emr-i hükûmete kıyâm etmelüdür ki, şamhallığı sahîh ola. Ve bu *alma*'yı her kime urur ise, kıymetini 'atıyye olmak üzere, ol âdeme in'âm eder. Ve bu keyfiyyet *Gazi-Komuk Beğleri*'nin dâhil-i hükûmetlerinde vukuu' bulmağla: «*Şamhal*

iki senesi Recebül'ferdiniñ onbeşinci Leyle-i Ragaalibde (23/24 Mayıs 1720) *Şamahı Kal'ası'n* feth ve vâlisi olan *Hüseyin Han'ı*, evlâd ü ensâbiyle katl ve bi'l-cümle şehri merkuumda han ve esvâk ve hâne ve kâşâne ve dekâkinde mevcûd yerlü ve tüccar ve bâzirgân emvâlin yağma (étdiler).

Ve eyâlet-i merkuume, *Erzurum* ve tevâbi'i kadar vâsi' iken, istilâ ve istîmân eden *Şi'iyân'a* dahi, amân-i nâs deyü müsâ'ade étmeyüp, 'ırkını kat' (éylediler). Ve cemâ'at-i *Sünniyân-i Şirvan'dan* fi'l-asıl *Lezgi* olup, lâkin müddet-i mütemâdiden berü abâ'an ceddin *Niyâzova İskelesi* kurbünde *Müskür Nahiyesi'nde* mütemekkin (Kuba şehriden âlim ve fâzıl bir zât olan) *El-Hâc Dâvûd Beğ'i*, *Kaa'im-makaam* nasb; ve *Lezgi Beğleri* halkıyla mahallerine rücû' edüp, hâlâ merkuum *Dâvûd Han*, *Hâkim-i Şirvan* ve *Carlar* erkânına hükmü revân; ve tüccâr ve bâzirgân bi'l-enn ve'l-itmî'nân, zamânesinde iyâb ü zihâb éderler.

Ancak, eyyâm-i Cümû' ve A'yâdda, Sultânü'l-Berreyn ve'l-Bahreyn ve Khakanül'l-Mu'teber-i fi's-sekaleyn, A'zamü'l-Mülûk ve'l-akbâl, Sâhibül'l-iqbâl ve'l-iclâl, (12a) Revnak-fezây-i Şerî'at-i Garrâ ve Şeb-çerağ-ı Tâcü's-Saltanat-i 'uzmâ, Khâdim-i Eşrefü'l-Büldân ve'l-Emâkin ve Ebrekü'l-Medâyîn ve'l-Mesâkin, Kible-i Cümle-i Âlem ve Mihrâb-i Teveccüh-i âmme-i ümem olan *Pâdişâh-i ma'deletpenâh* ve *Şehensâh-i Sa'âdet-destgâh*, *Şevketlü Efendimiz El-Gaazî Ahmed Khan-i cihângîr-i zamân*, 'adîmü'n-nazîr fi cemi'ü'l-akrân *Hazretleri'niñ* ism-i sâmîlerin, ru'ûs-i menâbirde tezkîr ve du'ây-i

lar bizim ölkemizde hi'tat giymedikce ve KIZIL ALMA'yı urmadıkca, şamhaliyyeti sahîh olmaz", deyü, hâlâ *Gazı-Komuk Beği* olan *Surhay Han* ve yâhûd her kim olur ise olsun, *Dağıstân Ümerâsi'nin* cümlesinden büyüklük da'vâsın eder...».

«*Tarhu'dan Çerkes* tarafına varınca, (Hazarlar'ın yaylak başkendi «Balangar» yerindeki) *Endirey Beği* veyâ *Hasay Beği* ve sâirleri cümlesi *Şamhal'a*, Kol-Beği 'addolunur. Tahminen *Kara ('alelâde) . Beğleri'*, elli mîkdârı olmak gerek.. *Beg-Kızı'ndan* olmiyan *Şamhal-oğlu'na Cenge* (Nogay ağzıyla «yenge»-oğlu yerine) ta'bir olunur.»

«*Kara-Kaytak Beği* olan âdeme *Üsümi* ta'bir olunur. (Yerleri) *Temürkapu'ya* on beş sâ'at olmak gerek. Ve *Temürkapu* ile *Başlu* nâm karye beyninde, onbeş *Terekeme köyleri* vardır. Ber-kaa'ide ra'âyâdırlar. Bu *Üsümi'nin* dahi iki Beğleri vardır: Birine *Kadayn* birine *Hep-Kadayn* derler. *Üsümi* helâk olur ise, *Kadayn Üsümi* olur; ve bir *Beğzâde Hep-Kadayn* olur. Ve bunun ovada oları halkı, cümle, *Şamhal'ın* ovada olan halkı gibi *türkçe tekellüm ederler.*» (Nuriismaniye Kütüphanesi 3905 sayı, 1-3 yaprak).

hayr ile takrîr eyledikleri, bîşübhedir. Ve *Dârü's-Saltanat-i 'Aliyye* dâmet-i hamiyeten bi-himâyetihi Rabbü'l-Berîyye türabına 'arz-i bî'at ve murâd-i taba'iyet üzere, niyâz-mend-i kabûl ve ârzû-yi husûl ederler.

Ancak, tâ'ife-i menkuume, sûret ve siretde mânend-i *Tatar* ve şebhûncu olup, kal'a ve memleket ve iklim ü eyalet zabtına liyakatleri ma'dûm; ve şürût-i mülûkiyyet ve rûsûm-i saltanat olan mevâdd ü esbâb, nâmevcud; ve bire'sihim' nizâm-i bilâda istihkaakları mefkuuddur. Ve cebehâne ve mühimmât ve orduy-i 'amîme ile, bir mahalde muhasara için meks-i kesîre, kuvvet edemezler. Ve tabur ve meteris vaz'ına ve tertîbine, kaadir değîller. Âlât-i harb ü darb-dan, mücerred tûfeng ve tîr endâzlardır. Ve *Lezgiyân*'ın ekseri, tûfeng îcâd ve san'at-i lebûsda mâhir üstâdlardır. Ve kurşum (kurşun) ve baruta muzâyakaları olup, oî havâlîde ziyâde bahâ ile bulunmaz. Hemân Hakk Sübhânehu ve Ta'âlâ tarafından müe'yyed ve cedîd tulû' etmiş kevkeb olmağla, dıraşşân ve ikbâlleri tâbân ve nümâyândır.

حسى الله وتم العین (XXI). (12b) ve *Şamakı* fethinden sonra 'Acem *Vilâyeti*'nde kalan *Lezgiler* ve *Sünniyân*, şehri *Gence*'yi dahi muhâsaraya mutasaddî olup; mezkûrû'l-beyân *Zahur Beği 'Ali Sultan* ın oğulları, ikiyüz kadar âdem ile sell-i seyf ve derûn-i *Gence*'ye yürüyüş eyledikde, beyinlerinde ba'zı münâfık, mukaddem-i *Şî'iyân* ı habîr etmeleriyle, mahfî mahallerde meteris edüp; bir mıkdar mutahassın ve âmâde bulunmağla, 'asker-i *İslâm* fethe karîn ve Ezân-i Muhammedî 'aleyh-is selâm ile i'lân-i zafer etmek üzereler iken, mutahassın-ı *Şî'iyân* bunları men' ve şehirden ihrâc eyledikde, tekrâr tedârûke şürû'larında, *Khan-i Revân* ve sâir Khanân, kırkbin hânedan mütecâviz *Şî'iyân* ile, *Gence* imdâdına vardıklarında; «mânend-i *Sünniyân-i Şirvan*, havene-i *Gence* dahi, *Sünnîlerindir*» deyü, ba'zı kurâların yağma ve cümlesin nefir-i-'âm ile katil murâd eylediklerinde, *Sünniyân* dahi ittifak ve zümre-i *Melâhidîn* ile cidâl ü kîtâl ve münhezîm eylediklerinde, firarîleri şitâbân ve serî'an orduya revân; ve orduda olan dahi hirâsân ü tersân, orduyu birağup, *Gence Kal'ası* na firâr eylediklerinde; *Kal'a*'da olanlar, kapularını fatk ü bend ve bunları dühûlden men' etmeleriyle; cünûd-i *Müselmân*, ta'âkub ve orduyu zabt ve firarîleri maslûb eylediklerinde; mecrûh ü 'uryân, dâhil-i *Şehr-i Revân* olup, (13a) mücerred Hanları *Gence*'de kalup, ba'dehu a'yân-i *Revân* varup, hezâr dürûğî bî-fürûğ ile Hanı dahi *Revân*'a getürdüler.

(Tiflis Khanı Vaktan'ın Gence-Eli'ne akını; Şirvan ve Dağıstan Sünnileri Başbuğu Hâci-Dâvûd Beğ'in Mugan'ı zabtı; eskiden Anadolu'dan gitme olan Mugan Türkmanları'nın Hâci Dâvûd Beğ ile birleşmesi ve Erdebil'in, Sünniler tarafından zabtedilmesi).

Ol vakitte ahvâl-i Gence, 'alâ-hâlihi meskûtün-'an kalup, muharrerü'l-ism (Komuk Hâkimi Çolak) Surhay ve Üsümi (Kaytak Hâkimi Ahmed Han) ve rüfekaaları, Verây-i Kûh-i-Alburuz da olmağla, evvel-bahârda kesret-i berf ve galebe-i enhârdan gelemeyüp; işbu eyyâm-i hâliyede Tiflis Khanı, derûnunda olan küfrünü ibrâz ve hile vü nifâkın izhâr; ve vâfir Gürcü Keferesi ile kasd-i Şirvan'a revâne ve Gence nevâhîsinden Berde'a ve Şeki'de olan Sünniyân'dan bir mıkdar sefk-i dimâ' ve emvâl yağma (eyledi). Vu bu avânda Surhay ve Üsümi daği gelüp, El-Hâc Dâvûd Beğ ile ma'an ittifâk eylediklerinden, Vaktan, vehîm ü tersân rücû' ve Tiflis'ine revân oldu.

Ba'dehu merkuum Surhay Beğ, El-Hâc Dâvûd Beğ ile şeker-âb olup; Şirvan'a kendü hâkim olmak mülâhazasında oldukda, «hîn-i fetihde, size münâsib görüldükde kabûl etmeyüp; kur'a eylediğimizde daği, benim tarafıma isâbet ve siz daği kabûl eylediniz; bundan sonra, bu mülâhaza nâmünasibdir» dedikde, sükût (edüp) ve merkuum Surhay Beğ, ol havâlîde kalup; El-Hâc Dâvûd Beğ, seyyâdlık mu'âmelesin edüp, bu def'a Üsümi Ahmed Beğ'i koluna alup, 'asâkir ile Tebrîz kurbünde Muğan Çölü demekle ma'rûf mahalle sefer (edüp) ve bi-'inâyet-Ullâhü Ta'âlâ, mansûr ü muzaffer (oldu).

(13b) Ve mahall-i merkuumda sâkin, yigirmi-otuz bin mıkdarı hâne Türkman kabâili ki, 'an-asıl Memâlik-i Mahrûse'den nakl-eylemişler, bi'l-cümle Dâvûd Beğ'e taba'iyet ve i'timâd-i küllî vermeleriyle, tarafından üzerlerine hâkim nasb ü takrîr ve bu vech üzere mahall-i mezkûru feth ü teshîr (eyledi). Ve andan Erdebil cânibine 'atf-i 'inân-i 'azîmet eyledikde, mevcûd olan Sünniyân ve Kathudâ ve Re'îsleri, (Üsümi) Ahmed Khan'a mu'âvenet ve taraflarına teveccüh ü itâ'at eylediklerinde; on yedi günde, Erdebil'i daği feth ve Şi'iyân'ı def' ve şehri tathîr ve mâl-i bîşümâr iğtinâm; ve Muğan Kelenterî'le merkuum Ahmed Khan'ı Kaa'im-i-makaam ve Abdurrezâk Efendi nâm bir 'âlimi, Müftî ve Kaadî nasb ve rücû' eylediler.

(Demirkapu ile Bâdkû (=Baku)'nun askerî ve iktisadî ehemmiyeti; Sünnîlerin, bu yerleri ve Gence'yi harab olmadan almak istedikleri; Tebriz havalisine de hâkim olan Sünnîlerin, korkunç bir kıtlık yüzünden, Revan Fethini ilkbahara bırakmış oldukları).

Ve mukaddem-i ser-hudûd-i Şirvan'da vâki' sâhil-i *Bahr-i Ahzar* (= Khazar) a'nâ bihi *Kulzüm* mahallinde vâki' *Demürkapu Derbend* ki, nısfı *İskender-âbâd* ve nısfı *Nûşirvân* bünyâdıdır. *Kal'ası*, şekli mustatîl üzere mebnâ ve derûnunda hâlâ beşbiñ mıkdâr hâne sâkin ve ol kadar haneyi isti'âb edecek kadar hâlî zemîn olup; ve ellialtı pâre top ve sâir aña göre cebehâne ve mühimmât ve sâir lâzımât mevcûd olup, zamân-i bânîlerinden kalmış; hattâ top-i kebirîñ birinde yazmışlar ki:

چه دارم باك از دشمن كه آهن سیرهن دارم
• حذر كن ای عدو از من كه آتش در دهان دارم

(XXII). (14a) Ve yine kurbünde vâki' *Bâdkû* (= Baku) *Kal'ası* ki, neft-i ebyez ve esved andadır. Ve top ve cebehâne ve sâir mühimmâta müte'allik kezâlik anda dañi mevcûd ve her yeri iskele ve liman olup; ve *Niyâzova İskelesi* dañi. anlara karîb olup, lâkin *kal'ası* olmamağla, *Niyâzova'yı*, *Sünniyân* zabtêdüp, (yerleşmişlerdir). *Kal'a-i merkuumânda* (yani, Demirkapu ile Baku'da) egerçi *Sünniyân* dahi vâfir sâkinlerdir ve lâkin, *Kızılbaş* zabtında olmağla, etrâfını bi't-tamâm istilfâ ve kal'aları dañi zabta şürü' için, oğlu *Süleymân Beğ*'i irsâl eyledikde, *kal'a-i merkuumânda* olan ahâli:

«— Mukaddemden biz siziñle hem-civâr ve bu kadar eyyâmdanberü ülfetimiz olmağla, *kal'a-i merkuumânı* vermede mahâbâ etmezüz. Ve lâkin, bi'lâ-muhârebe vermek nâmûs-i mürüvvet olma-vup, hem dañi encâmında zahmet (çekmek) havfimiz dañi vardır. Ve muhârebe olunsa, bize dañi zarar-i 'azîm ve hem-civârlık esbâbına 'illet dârî olur, hem dañi size nef'i kalmaz. Ancak bunun fet-hi, *Erdzibil* fethine mevkuuf olsun. Anı feth eyledikde bunlar hâzırınızdadır», deyü niyâz (etdiler). *Merkuum Süleymân Beğ*

dahi, pederinden iltimâs, ol dahi iltimasına müsâ'ade ve bu karar üzere terk (eyledi).

Ve *Gence* havâlisinde olan kazâ ve nevâhî ve şehîr ü kasabâtı bi'l-küllîye zabt, ve ekser mahalli harâb olunup; mücerred *Şehr-i Gence*, *Sürhserân* yedinde kalup, anlar dahi 'iyâlların (14b) ve mâlların, herbiri cibâl-i şâmîha ve rükn-i şedîde götürüp, tahassun (eylemişlerdir). Ve mücerred ricâli, licâm-i teresleri yedlerinde ve dîde-i gam-dîdeleri etrâfa nigerân ve dem-beste ve hayran kalmışlardır.

Bu vakte dek *Gence*'yi dahi feth etmediklerine, iki nesne bâ'is olmuşdur. Biri bu ki, *Surhay* ile, *Hacı Dâvûd* beyinleri mu'ârız. Biri dahi, «*Gence* gibi bir nâzenîn şehir 'anveten zabt olundukda, sâir mahal gibi vîrân ve harâb olur», deyü murâd etmemişlerdir. Ancak niyyetleri, evvel-bahâr-i huçeste âsârda, mâni' zuhûr etmeyüp mukadder olur ise, *Surhay Beğ*, *Komuk* ve sâir 'asker-i mevfüre ile *Gence* üzerine hüçüm ve feth ü zabtı müyesser oldukda; kendüsü hâkim olup, andan *Tiflis*'e nüzûl ve kezâlik muhâsara ve fethi mukadder oldukda, (Kaytak Hâkimi Ahmed) *Üsümi Sultân*'ı makkarr-i hükûmetine ik'âd eylemekdir.

Ve *El-Hâc Dâvûd*, 'asâkir-i Sünniyân-i Şirvan ve Lezgiyân ile mesbûku'z-zikr *Sahrây-i Muğan*'dan *Tebrîz*'e varup, Bi-emr-Ullâh feth ü teshîr etdikde, rüfekaasıyla mâbeyninde biriküp, cümlesi *Revân'a*, *Üçkilisâ'ya* (= Eçmiyadzin'e) yörümek üzere, tasannum edüp; işbu sene-i 'amîmetü'l meymenede zahîreleri kalîl ve etrâf kaht olmağın, cem'iyetlerin meks, hadd-i imkânda olmayup, bu mıkdar ile iktifâ ve bu mülâhaza ile rüçü' (eylediler). Ve (Çolak) *Surhay*, *Tabasarân* nâm mevzi'a ve *El-Hâc Dâvûd* (10) dahi *Şamahî*'da berkarâr oldular.

(10) «*Risâle-i Dağstan*»da (7. yaprak) bu *Hacı-Dâvûd*'un, sonradan *Türkiye*'ye geldiğine ve *Gelibolu*'da öldüğüne de işaret edilerek, şöyle deniliyor:

«*Ahvâl-i Hacı-Dâvûd Han*. Bundan akdem sâye-i *Devlet-i Aliyye*'ye mültecâen, *Gelibolu*'da vefât eden *Hacı-Dâvûd Han*, *Temürkapu*'ya karîb *Şirvan Sancakları*'ndan *Müşkür* nâm *Sancak*'da bir yüzbaşdır. Gaayet şecî' ve bahadır ve diyânet ve salâbeti mütevâtir bir âdem idi. Rahmet-Ullâhü'aleyhüm.»

(‘Âciz kalan Safavî Şâhı Hüseyin’in, Osmanlılar dururken, Hıristiyan Moskoflar’dan yardım dilemeye karar vermesi; Mir-Mahmud’un h. 1132/m. 1720 yılında İsfahan’da büyük bir Safavî ordusunu bozması; Şâh’ın Kazvin’de yeniden hazırlık görmesi).

Acemlü halkı ise, bi’l-küllîye za’f-i ‘azîm müstevlî olmağla, müzmehil ve *Kızılbaş* nâmı (15a) ve neng ü şânı aradan ref’ ve « *كا لعدم و نسيا منسى* » (XXIII), müzâkereleri olunmaz (oldu). Ve bu âna gelince, gerek *Ağvan* ve *Lezgi* ve sâir kimesne ile bu kadar muhârebeleri vukuu’unda, nîm def’a galebe şâibesi zuhûr étmeyüp, hemîşe mağlûb ü mev’hûm ve merdûd ü mezmûm olmuşlardır. Ma’a-hâzâ dâ’imâ zuhûr éden düşmenleri *Mir-i ‘Aşîret* ve *Kethudây-i Kabîle* makuulesinden olup, mülûk ü salâtîn ve tabur ve meteris ashâbı kimesneler tasallût étmiş değil iken, ol makuulelere cevâba kaadir olamayıcak, düşmen-i kavî zuhûrunda, ser-i-mû mukavemet édemeyüp, mebhût olmaları, bilâşübhedir.

Hâlâ bir taraftan her cânibe kaht-i ‘azîm müstevlî ve birbirleriyle nifâqları gaalib ve a’dâ musallat (olmuşlardır). Bu üç vech ile hüçûm éden a’dây-ı kaviiyenîñ def’ine kat’â kaadir olmadıkları ke’s-şemsi fi-l-hâcir (= öğle güneşi gibi), zâhir ü bâhir ve cümle mütebâdirdir. Kendileri dañi, darb ü harb mülâhazasın, zamîrlere ib’âd; hemân ‘iyâl ü mâl kaydine tevaggul édüp: «— *Âyâ, nerde ihtifâ ve kime ilticâ éyliyelim!*» déyü hâlecân ve vâdî-i telâsda hayrân ve mânend-i evrâk-ı hazân, lertzân olmuşlardır. Bâ-emri Khudâ, bir mertebe cebân ü hirâsândırlar ki, bir gürûh-i nisvâna mukaabele, muhâledir.

Ve bu vakte gelince, *Devlet-i ‘Aliyye*’ye mensûb olan mahalle itâle-i eyâdî-i tegallûb ve habâset ü hasârete cesâret étmedikleri, nakz-i ‘ahdi mürtekîb olmadıklarından değildir. Belki, (15b) ‘ale’t-tahkîk, za’fları ziyâde ve bir vechile kaadir olmağla ‘akılları rüçhân vermediğinden nâşîdir. Nefsü’l-emre nazar olundukda, hafî olmaz ki, bu kadar eyyâm-i nühûset ve hengâm-i rezâletlerinde, *Kefer*e ve fecereden istimdâd édüp, melce’i ‘âlem olan *‘Atabe-i-‘Aliyye*’ye ilticâ étmedi(ği), *Ehl-i İslâm*’a emîn olmadığından nâşîdir. Böyle olunca, ‘ahde ri’ayet ve hîllet-i kadîmeye istikaamet için olmadığı, bi’l-bedâhe zâhir olur.

‘Ale’l-husûs, nice def’a Ümerâ ve A’yânı’yla müzâkereler sebkat édüp; «*Kefer*e’ye taba’iyyet eylesek, mezhebimize dañl ve dâr

ü diyarımıza ve kurâ ve ra'âyâmıza, muta'arrız olmazlar. Fe-ammâ, sizinle (Osmanlılar ile) mezheb gavgaamız kadîm ve bu sebeble 'adâvetimiz müstedîm olmağın, taba'iyyetimiz vukuu'unda, bizi harâb ve Mezhebimizi def'; ve 'umûm vâridâtımızı ve dâr ü meskenimizi zabt ve bizi ra'iyye edersiz»», derler. İşbu vehme tâbî' olmuşlardır.

Tafsîl ü beyânı sebkât eden Ağvan ahvâline gelelim. Yüzotuz-iki (1720) senesinde derd-mend-i bîdevâ Şâh-i hezîmet-edâ, var kuvvetin bâzûy-i hamiyete getürüp, mühimmât-i 'azîme ve tedârük-i 'amîme; ve yetmişbinden mütecâviz 'asker-i nâpâydâr ve la'ime ile, Türk-oğlu Safi-Kulu Khan'ı Sipeh-sâlâr ve Mir-Mahmûd muhârebesine irsâl eyledikde; alaylarıyla giderken dahve-i kübrâda bağteten Mir-Mahmûd 'askeri, Gülbâng-i Muhammedî ile tekaabül ve üç sâ'at mîkdârı muhârebe ve 'âdet-i me'lûfeleri üzere, yine Si'iyân münhezim ve Khan-i Sipeh-sâlâr katl (16a) ve orduları bi't-tamâm zabt; ve üserâları seby- olundukda; Şâh-i münhezim-penâh bi'n-nesf Sıfahân'dan hareket ve dârü's-seferleri olan Gazvîn'e nüzûl ve mâhul-yâya tevaggul (eyledi).

Ve rü'yâda gördüğü azgaas ü ahlâmı, vâkı'a-i tefe'ül; ve gûyâ serîr-i şâhiye henüz tevessül étmiş (gibi), cedîden tedârüke şürü' ve:

«—Mir-Mahmûd ne menedir? Şâh-i Merdân hakkı, gerekdir ki, hamu 'askerile, bu sene ma'dûm ve tîh-i harâbâtta bînâm ü mahmûm ve şânından nişâne koymıyayım!»

Deyü, me'lûf olduğu, ümmü'l-cinâyet olan, bâde ve afyon muktezâsı üzere, hemçünân bengî ve berrâş-i best-i lâf-i iftirâş ve çehresine hamret-i haşhâş zâhir oldukda, nüdemâsı kelâmına tahsîn ü şâbâş edüp; ba'zıları:

«— Şâh'â, siz, انما ولكم الله » (XXIV) nassına mütemessil olan 'irk-ı tâhirden ve Şeyh-Safi-i behiyy evlâdındansız, hiç kimesne size gaalib olamaz. Ve lâkin, İ'timâdü'd-Devleniz Safi-Kulu, Lezgi-yü'l asıl olmağla hâlâ, Şamahı tarafında hurûc eden Lezgiyân ile mu'âhede ve tahtınıza cülûs sevdeâsında olupdur. Anlar ol cânibden yörüüyüp, özü dahi sizi katl ve añlar ile ma'iyyet ve İrân ve Aderbây-cân'a Şâh olacaktır!».

Deyü, gamz etmekle, Şâh dahi: «Râst söylersiz» (söylüyorsunuz), deyü tasdik ve Hoca-Nasîrüddîn hikâyesi gibi, galatı destiye haml ve İ'timâdü'd-Devle'nin, iki dîde-i nâdidesin ihrâc (edüp) ve:

«Şâh çöreği (ekmeği) gözlerini kör eyledi», déyü haml-i i'vicâc-i Khan-i mezkûr ile, dil-i mahzûnuna tesliye-dâde ve zaḥm-i derûnuna merhem-nihâde oldu (11).

— IX —

(Şâh'ın, Osmanlı Şehzâdelerinin sünnet düğününü tebrik için [h. 1132/m. 1720 de] İstanbul'a Elçi göndermiş olduğu; Mir-Mahmûd'un İsfahan mıntakasında yeniden galebe ile, İran tahtına geçmesi ve Tokat'tan gitme Ermenilerin bulunduğu Culha kasabasında yerleşmesi).

(16b) Bu avânda tedârüke şürû' üzere iken, *Hazret-i Khilâfet-Me'âb*, *Saltanat-Âftâb*, *Pâdişâh-i Gerdûn-bârgâh* ve *Şehensâh-i İslâm-penâh Hazretleri*'niñ meḥâdim-i 'âlî-kadr necâbetli, sa'âdetli Efendimiz Şehzâdegân-i refî'ü's-şân,

استغفر الله تعالى نيأاً حسناً وكرمك مع الله تعالى بالسعادة
والسلامة والامانة. آمين آمين بحرمه سيد المرسلين .

(XXV) Hazerâtı el-hamdü-Lillâh ve mâşâ-Allâh lâ kuvvet-i illâ bi-L-lâh, âftâb-i 'âlem-tâb gibi, dîde-i Ehl-i-İslâmı rûşen édüp, ufķ-i sa'âdetden tulû' ve irtifâ'-i derece-i ḥitâna su'ûd étdiklerinde, icrâen lil-sünneti's-seniyye, sûr-i ḥitâne-i mübâreke ve meymûna, bed'e'a (olundu).

Ve teşrifât üzere mülûk-i heft-gişveri da'vet ve ziyâfet, resmi müstahsen olduğuna binâen, sâbıkaa *Muhâsib-i Cizye Dürrî Ahmed Efendi* (12) 'Acem Şâhi'na irsâl buyuruldukda; taraflarından te-

(11) Şi'îliği benimseyen bu «*İ'timâdü'd-Devle*»nin, gizlice Sünniliğe bağlılığı yüzünden, böyle felâkete uğradığı anlaşılıyor. Ona, «*Lûtf-i 'Alî Han*» da deniyordu (Şerafeddin Erel, «Dağıstan ve Dağıstanlılar», 1961 İstanbul, s. 101).

(12) Osmanlı Elçisi *Dürrî Ahmet Efendi*, «*Sefâretnâme-i Dürrî*» adıyla bir risale yazıp, Pâdişâh'a takdim etmiştir. Rapor şeklinde kaleme alınan bu eserde: Şâh'a yazılan «*Nâme-i Humâyûn*» sureti ile, İran'daki Sünnî mıntakaları, kaht-i ricâl, Safavîlerin inkırâza yüz tuttuğu, Safavîlerin teşrifât usulü ve saray teşkilâtı, ana-çizgileriyle anlatılmıştır. İyi bir nüshası Üniversite Kütüphanesi'nde («Türkçe Yazmalar», 3228 sayıda) bulunmaktadır. Bundaki haberler, «*Kaa'ime*»yi te'yid etmektedir.

berrükemâme ile, *Revân Eyâleti*'nde vâki' *Sa'idli Cemâ'ati*'niñ (13) Khanları olan *Mustafâ-Kulu Khan*, *Rikâb-i-Humâyûn*'a yüzürmek, üzere, élçi gönderildikde, mezkûr *Mustafâ-Kulu Khan*, ferzendân-i 'Acem'in ferzânesi ma'dûd olduğundan, cümle beyninden intihâb ve hazine-i şâhîde bir dahî misli nâyâb olmak üzere, bir murassa' hançer ve bir cevher-i girân-behâ engüşter ve sâir zîb ü zîvere müte'allik *Şâh*, kendü nefsiçün tahsis etdüğü bisâtdan verilüp; *Diyâr-i Anadolu*'dan, kibr ü gurûr ve cevr ü 'azamet ile mürûr; ve *Der-i Devlet*-medâra vaz'-i cebîn éyledikde; hançer ve engüşterinden a'lâ ve girân-kıymet ve ebhâsını, (17a) pes-pâyede olan gilmân ve havâdimde; ve melbûs olduğu akmişeyi, samsum (samsuñ) üzerlerinde; ve bir sene mukaddem ta'allüm éyledüğü mükâleme édecek güftârını, ehl-i sûk lisânlarında söylenir gördükde, vâlih ü hayrân ve sâir sûr-i humâyûnda olan debdebe ve ziyet ve nâdîde ve nâşenîde mühimmât ve fûnûn-i bü'l'-acâib ve şevket ü satvetden dembeste olduğundan, yine tavsiyyâne mu'âmele éyledi.

Élçi-i merkuum, *Dergâh-i-Sa'âdet*-karârda iken, *Şâh, Gazvin*'de bu minvâl üzere tedârük tasammum éyledi ki: ellibiñ atlu ile *Mehmed-Khan*'ı, mukaddem; ve ol mîkdâr ile 'akabince Korçubasıyı irsâl ve 'akablerinden, mânend-i ser-i idbâr, kendüsü kafâdâr olarak varmağa karâr; ve lâkin üç sene meks ve bir vechile mütecâsir olamayup; tebdîl-i karâr ve *Isfahân*'a revâne (oldu). Ve *Mir-Mahmûd* dahî, *Isfahân*'a altı merhale karîb يز Yiz nâm mahalle nüzûl éylediği haberi vüsûl ve derûn-i *Şâh*'a hafv-i kesir dârî (éyledi).

Ve *Isfahân* derbendlerine vâfir muhafız ta'yîn ve mânend-i dîdebân her cânibe güzerân iken, *Mir*-i merkuumuñ bir mîkdâr 'askeriyle 'ale'l-gafle tesâdüf ve telâkî ve muhârebe-i 'azîme ve muakaate-i 'amîmeden soñra, bâ-emr-Ullâh, yine 'Acemli münhezîm ve bakıyyetü's-süyûfu mecrûh ü 'uryân, dâhil-i şehir-i *Isfahân* olduklarında; *Mir*-i merkuum dahî, mahall-i merkuumda hareket ve taht-i şâhîyi taht ü zabt étmek mülâhaza ve bu iddî'a ile müteveccih-i *Isfahân* oldukda; *Isfahân* önünde cereyân eden *Zinde-Rûd* nâm nehr-i 'azîmiñ mâkablinde vâki' *Culha* ta'bîr (17b) olunan mahalde sâkin tüccâr (Ermeni) zimmîler ki, fi'l-asıl *Memâlik-i*

(13) *Revan-Ovası*'na eski *Saka Türkleri*'nin adıyla, «*Şagat/Cagatk*» ve sonraları «*Sahat-Çukuru*», *Çukur-Sa'ad* ve «*Sa'di-Çukuru*» denildiğinden, burada kışlayan *Karakoyunlular*'dan kalabalık ve güçlü bir boya, halk dilinde «*Sahatlı*» ve yazıda «*Sa'adlu, Sa'idlü*» adı verilmiştir.

*Mahrûse'*den Tokad cânibinden firâr ve hâlâ altmış biñ hânededen mütecâviz mahall-i merkuumda karâr, ve ekseriyeti tüccâr-i sâhib-i îtibârdır.

Mâbeynlerinden otuzbeş kadar kâ(r)-güzâr kocabaşı ve ihtiyâr olanlar, *Mir-Mahmûd'*u istikbal ve taba'iyet ve cizye ve harâcın kabûl; ve merâsim-i ra'yyetin der'uhde ve mecmûl olduklarında, *Mir-i merkuum daħi*, zamân-i *Şâhi'*de olan tekâlifî tansîf ve yedlerine menşûr verüp; «ba'dezâ üzerlerine varmak, lâyük-i emâret değildir» deyü, o garâbeti irtikâb étmeyüp; nefsi-*Isfahân'a* hücum ve *Abbâs-âbâd* ve *Ahmed-âbâd* nâm mahalle ve sâir mahallât-i *Isfahân'*ı şebhûn ve nice ebkâr-i cemîle ve nisvân-i şemîle ve emvâl-i kesîre tarac; ve *Isfahan'a* dört sâ'at karîb mevzi'de, *Şâh Hüseyin* binâ ve ta'mîr éylediği *Ferah-âbâd* ve *Çâr-bağ-i-Isfahân'a* nüzûl ve ahâlisiyle zabt (éyledi). Ve Biñyüzotuzdört senesi Cumâzi's-sânî'siniñ dördüncü (22 Mart 1722 Pazar) gününde, mahall-i merkuumlarda vâki' erîke-i şâhiye ku'üd éyledikde; *Şâh, Isfahan'da* tâb getüremeyüp, pâvdâr ve karâr édemedüğünden, hâ'ifen Muhtefî; ve *Mir-Mahmûd* daħi, nakl-i mekân ve *Culha'ya* revân (oldu).

— X —

(Kevkebi nühusette olan *Şâh Hüseyin'in* Büyük-Mirzâ'yı, «Şahvekili» ilân eylemesi; Ağvanlılar'ın, Safavî paytahtı olan *Isfahan'*ı neden zaptedemediği).

Şâh'in dahi Ümerâ (ve) 'Ulemâsı müctemi'; ve *Şâh'in* ihtifâ éyledüğü mahalle âdem irsâl (éderek):

«— Velîyü'n-ni'amâ *Şâh'a*, mukadder Khudâdandır, nusret ü hezîmet andandır, kimesneden vehmnâk olmayıñ. Mezhebimizde, rûy-i-zemînde sizden a'zam kimesne yokdur ve 'azl ü katliñize müsavvağ-i şer'i olmaz ve tezyîf ü tahkîr olunmañıza rızâ ve mesâğ yokdur. Lâkin, kevkebiñiz nühusette (18a) olmağın, *Böyük-Mirza* ya'nî ki *Şeh-zâde*'yi (II. Tahmasb) ihrâc (édiniz) ve Nâ'ib-i Cenâbiñız olup, ahz ü itâ ve tasarrufât-i şettâ ve rezm ü vegaa, añlarıñ tâli'ine ola».

Déyü, maslahat éylediklerinde; *Şâh* daħi, bu kelâmı kabûl; ve *İkinci Şehzâde*'yi ihrâc; ve minvâl-i muharrer üzere, *Vekil* (éyledi). Ol daħi, sîm ü zerden bulunan avâniyi, sikkeye madrûb ve hâzî-

nelerinde bulunan derâhim ü denâyîrden, hazine-i mevfûre cem' ve dârü's-seferleri olan *Gazvin*'e varup 'asker cem' ve *Mîr*-i merkuum muhârebesine müteveccih oldukda, *Mîr*-i mezkûr daği, *Culha*'dan hürûc ve tekaabül, ve *Şâh-oğlu*'nu mehzûm ve çerisin sıyup, *Şâh-oğlu* daği, fakat yüz elli atlu ile peder ü mâderine firâr; ve cem'iyeti perişân; ve *Mîr*-i merkuum daği, yine *Culha*'ya revân ve *Şâh* (da) mahsûr-i Isfahân olmuştur.

Ve *Şehr-i Isfahân*'da, sarayından gayri mutahassın olacak kal'ası ve bi'l-cümle otuzdan ziyâde topu olmayup; mühimmât-i sâiresi daği, kezâlik. Ve *Şâh*, *Mîr-Mahmud* ile musâfât olmak için, vâfir memleket ve mâl 'arz ve bir oğlunu rehîn vermek üzere elçi gönderdikde, *Mîr*-i merkuum kabûl etmeyüp:

«— Kesret-i evlâddan 'aczi olup, def' murâd éyledüğü ma'lûm olup, sâir vechile daği, 'ahd ü mîsâk ve yemîn ü sevgendine, i'timâdim yokdur. Herçi-bâd-â-bâd», déyü cevâb-i kat'î vérüp, 'ammüsi: «*Sulh münâsib idi*» déyü 'azîm tahrîz éyledikde, «*sen dalâlete musırr oldun*» déyü, katl éyledi.

Ve hâlâ, *Şâh*'ın kırk beş zükûr ve otuz beş inâs evlâdı, hayâtda olup; ve *Hamze-Mîrzâ* nâmında karındaşı daği vardır.

Ve (18b) bu âna dek Isfahân'ı istilâ ve ahvâlleri faysal-i bâb olmadığına bâ'is, *Mîr*-i merkuum daği, külliyetlü (esbâb-) ve mühimmât tedârükine kaadir değıl. Âlât-i darb ü harbden rimâh ve tüfeng ve kılıçdan gayri nesnelere yokdur. Ve zahîre cem'ine ve ordu tedârükine ve mesâfe-i ba'îdeye levâzım nakl éylemeğe, vüs'atleri yokdur; hemân, şebhûncu misillüdü. Ordu ve tabur sâhibi olanlarıñ, ordusu kadar, mühimmât bârgîri ve arabası ve sefinesi lâzım. Ve meşâhir-i kebîrlerinde tophâne ve tersâne ve sâir kârhâneye muhtâcdır. Ve her beldede iştirâ ile ve mübâyâ'a ile cem' olunmuş zahîresi lâzım. Yoksa, bi'l-farz yigirmi biñ âdem, sevâd-i a'zam bir şekilde bir gece meks éylese, devâblarına ve kendülerine iktizâ eden zehâirde, kaht olur.

Tâ'ife-i merkuumeniñ ise, 'Acemlü'den iğtinâm éyledüğü deve ve katırdan mâ'adâ, cerr-i eskaal ve haml-i ahmâl olunur nesnelere yokdur. Ve meşreplerinde, bir yerde ârâm édemezler. Ve cenge geldikde, kat'î merâhil ve tayy-i menâzil éderek, 'alenen gelmezler. Hemân, 'ale'l-gafle füc'eten gelüp ve her ne şekil olur ise, yine der'akab rüçü' ederler. İhsârdan ve bir mahalde muhâfaza için meksden, mahzûz değıller. Ve zehâir ve mühimmâtları daği müsâid

olmaz. Ve kârzârları, alay-cengi ve teferrüsdür, gayri harb bilmezler.

Ve 'ale'l-husûs bu senelerde *İsfahân*'da ve etrâfında kaht-i 'azîm ve hattâ *Şehr-i İsfahân*'da bir nân, kırk pâreye ve bir kelb yedi gurûşa ve kedi üç gurûşa ve kıss 'alâ-hâzâ. Bu minvâl üzere, kaht olduğu (19a) bâ'is-i 'adem-i meksleri olmuştur.

Ve *Mîr Mahmûd* ikaamet ettiği *Culha* ve *Yiz* ve mâverâları *Kandahar*'a varınca *Mîr-Mahmûd* cânibi, bi-emr-Ullâh münbit ve ma'mûr; ve *İsfahân* cânibi ve garbîsi *Şâh* tarafında kalan çöl ve vâdî ve gayri zî-zer' vâki' olmağla, kaht-i *İsfahân*, mübâlâgaya resân ve *Mîr Mahmûd* tarafı vüs'at ü firâvândır.

Ve *Mîr-Mahmûd*'un muzâyaka görmediğine bir vech daği budur ki, hâlâ muķim olduğu mahalden kendi diyârına varınca, mâbeyn munfasıl olmayup, mütevâliyen kendi mazbûtudur. Ve o havâlîde olan 'aşâir ve kabâil ve sâir ahâlî, kendiye taba'iyet éylediklerinden, lâzım oldukları muhârebeye gelürler; ve yine hânelelerine rücû' ve herkes evlerinde ma'îşet ve orduya sıklet étmezler. Ve 'Acemlü'den kat'â havfi olmadığından, ma'iyetinde kesret-i 'asker alkoymaz. Ol sebeble, refâhiyyetleri vardır.

Ve *Şâh* daği, bu kadar müddet muhâsaraya tâkat getürdüğü (nüñ sebebi), nîk ü bed bir şâhdır ve ahâlîsi kadîm (ve) mütemekkindir. Her ne deñlü olmasa, bir müddet muhâsaraya ârâm mümkindir. Ve *Şâh*'ın a'dâsıyla müsâleme ve musâleha olması, 'adîmü'l-îmkândır. Zirâ, i'timâddan müberrâ ve 'ahd ü yemîne vefâ étmiyeceği, meşhûr-i âfâkdir.

— XI —

(Astar-âbâd muntakasında Anadolu'dan gitmiş olan Yaka-Türkmanları Kethûdâsı Adına-Kurt'un, Safavî kuvvetlerine galebesi; ve sonunda, biñden fazla adamıyla birlikte hileyle yakalanması).

İşbu muharrerü'l-beyân tevâifiñ zuhûrundan mukaddem, *İsfahân*'ın garbî-şimâlîsinde *Astar-âbâd* ve *Kal'a-i-Mübârek* câniblerinde, asılları yine *Rûm* (Anadolu)dan gitmiş *Yaka-Türkmanı* ta'bir olunur kabâiliñ 'Aşîret Kethûdâları olan آدینه قورت *Adına-Kurt* (14), hüruc ve ol havâliyi zabt ü istîla. (19b) Ve bi'd-defe'ât *Şâh* tarafından 'azîm mühim ve mühimmât-i kesîre ve 'asâkir-i vefîre

(14) Bu *Türkmen Kethudası* adının başındaki «Adına» sözü, farsça Cuma günü anlamındaki «Azîne» ile ilgili olmasa gerek.

ta'yîn; ve her-bâr vardıkca, münhezim ve bir vechile çâre-yâb olamadıklarından; sâbıka, *Devlet-i-'Aliyye* tarafına sefâretle gelen *Gençe Khanı Kelb-i-'Alî*, ol mahalde Serdâr bulunmağın, ma'iyyetinde olan Khanân ve Ümerâ ile باسروم imân-i galîz ve 'ahd-i ekideyi mutazammın 'ahd-nâme ile re'y gönderüp: «*Zabt-éylediğîñ bilâd ü meşâhir, kendiyîñ (senin) olup, ve beher sene yüz biñ dümen (= tümen) akça, bahâ-i sadak ve cıda Hazîne-i Şâhîden vèrilmek üzere musâfât olalım*», dèdikde, *Türkman Tâ'ifesi*'niñ belâdeti gaalip olmağla, i'timâd ve teslimden soñra, te'yîd-i esâs-i sulh ü salâh ve teşdîd-i mebâni hîllet ü felâh için, pişkeş ve hediyyeler vèrmek üzere, da'vet (éyledi).

Ve mezkûr *Adına-Kurt* dağî, beş oğlu ve 'ammü-zâde ve *Türkman Torunları*'ndan (14a) ve sâir biñden mütecâviz âdem ile geldikde, mezkûr *Kelb-i-'Alî*'niñ tenbihiyle, her *Kızılbaş*, misâfirin aħz ü bend ve cümlesin deve üzerinde çarmıklara vurup, balmumlarını omuzlarında ve başlarında yandırıp, âteş-i bârân ile teşhîr ve bi'l-cümle ihlâk éyledi.

Ve hâkezâ (Safavîlerin) nakz-i 'ahdi nâmahsûr ve âfâka meşhûrdur. Her bâr *Mir-Mahmûd* ve sâir husemâsı, işbu kazâyâyı darb-i-mesel ve serzeniş-i küll ve müdârâlarına i'tibâr ve iltifât étmediklerine bâ'isdir. Ve Tâ'ife-i *Kızılbaş*-i evbâş, hemîşe böyle bir tâifeye münhezim (15) (azından bir yaprak, kopuktur).

— XII —

(Safavî Şâhı Hüseyin'in: Dağistan, Şirvan ve Karadeniz'e kadar bütün Gürcistan'ı Moskoflara vermeyi va'dederek, Çar I. Petro'dan yardım dilemesi; Petro'nun Tiflis ve Açıkbaş Gürcüleri, Abaza, Çerkes ve Suvan kavimleriyle anlaşıp, Kafkaslar güneyine ordu göndermeye hazırlanması; ve h. 1134/m. 1722 de Astarkan'dan donanma ile Şirvan'a asker çıkarıp, bozulması; Moskoflar'ın Kafkaslar güneyine hâkim oluşu ile, Osmanlıların Kars ve Çıldır Eyaletleri'nin tehlikeye düşeceği).

(20a) (Safavî I. Şah Hüseyin, çok bunalarak, Rus Çar'ı I. Pet-

(14a) Buradaki «*Torun*» deyimi, bugün Kürmançlar arasındaki gibi, «*soylu âileden, asîlzâde*» anlamındadır. Dîvânü Lûgati't-Türk'te (B. Atalaytercümesi), bu anlamda, «*Tarım*» deyimi vardır (I. 396).

(15) Bu «*münhezim*» sözü, y. 19b nin son satırı altına ve karşıki sahifenin ilk kelimesinin ne olduğunu belirtmek için, âdete göre yazılmıştır. Fakat, 19. yapraktan sonraki yaprak, kopuktur; ve Çar I. Petro'ya yazılan geniş ve korkunç tavizli tekliflerin başı, bu kopuk yapraktır.

ro'ya Elçi gönderip, Sünnî Dağıstan ve Şirvan Türkleri'nden yakınırken) Ve feryâd ve istimdâd ve:

«Bizi yedlerinden tahlîs ettikde, *Heştderhan* (= Astarkan) nâm Kal'añızıñ mukaabelesinde olan *Demirkapu-Derbend* ve *Bâd-kû* (= Baku) ve *Andıray* (16) *Kal'aları*, liman ve iskeleleriyle ve *Niyâzova İskelesi'n*, size verürüz. Ve *Gürcistân* tarafın dañi verürüz. Bu takrîble, bahreyne (Hazar denizi ve Karadeniz'e) nâil ve nice iskelelere ve 'umûm *Şamahı* ve *Tiflis* ve sâir *Gürcistân* eyâletlerine ve *Karadeñiz'de* olan *Sokum* (= Soğum) limanına ve sâir limanlara mâlik olursuz», deyü itmâ' edüp (17); bu bahâne ile :

- (16) Eskiden Hazar Türkleri Kağanlarının yazlık başkendi olan *Balancar* (= Balangar) şehrinin yerinde kurulmuş bulunan Dağıstan'ın kuzayındaki bu kasabaya, «*Enderey*» de denilmektedir.
- (17) Kırım Savaşı sırasında rusçadan terceme edilerek H. 1270 (1854) yılında taşbasmasıyla *İstanbul'da* basılan «*Büyük Petro'nun* (1689-1725) Kızı *Elizabeta'nın* kurenâsından *Şuvalof* nâm zâtın ba'zı resâil-i mev-sûka ve senedât-i sahîheden vukuuf ü ittlâ'ı hâsıl olan ahvâl ü keyfi-yâtı tafsîlen nakl ü hikâye» eden eserde (289-291 s.), esasen *Çar Petro'nun Önasya'ya* hâkim olmak istediğine de işaret edilerek, bu hususta şöyle denilmektedir («*Fasl-i Sâni*», «*Onaltıncı Bâb*»):

«*Lezgi* kabilesi... isyâna yüztutarak *Bahr-i Hazar'ın* sevâhil-i garbiyyesine doğru sevk-ı sınır-ı tuğyân edüp, *Derbend Kal'ası'na* kadar çapul etmek üzre iken, *Bahr-i mezkûrun* sevâhilinden on beş sâ'at mesâfede vâki' *Ermeni* ve *Rusyalu* ve '*Acem* tüccârının ticâretgâhu olan *Şamahı* şehrini basup, sükkân ve ahâlisini bi'l-cümle kantara-ı seyfden imrâr; ve emvâl ve eşyâ-yi meşhûdelerini nehb ü gaaret etmeğın, îrâs eyledikleri zarar ve hasâr mertebe-i gaayete varmış; ve *Büyük Petro* 'ahd-i karîbden berü şehr-i mezkûrda peydâ ettiği *Rusya* tüccârını, düzce boğazlayup; tahmînen yüz yirmi bin kise akçalık mâl ü menâllarını gasb ü gaaret eylemiş oldukları haberleri *Rusya'da* duyuldukta, *Büyük Petro* da'vây-i tarziyeye kalkışup '*Acem Şâhi'nı* haylice tazyîk eylediğinden, *Şâh-i müşârün-ileyh*, bir tarafda *Rusya İmparatorluğu'ndan* ve taraf-i diğerde teba'ası 'usâtından iz'âç olunmakta olmağla, bayağı iki kılıç arasında kalmış idi. Şöyle ki, diyârında vukuu' bulan fesâdın def' ü izâlesine kuvvet ü kudreti ta'al-lûk etmediğinden ve bu sebebden *Rusya* devletinin metâlîbini icrâya aslâ vakti olmadığından, Devlet-i müşârû'n-ileyhâya, redd ile cevap vermeğe mecbûr olmuşıdı»

«*Rusya İmparatoru*, '*Acem Şâhi* tarafından gösterilen işbu muhâlefete hafiyyen nazar-i memnûniyyet ile bakarak, fakat zâhir hâlde '*Acem Devleti'ne* izhâr-i infî'âl ü iğbirâr edüp; ve *Rusya* devletinin mutâlebe eylediği resm-i tarziyenin icrâsına '*Acem devleti* tarafından meşhûd olan '*adem-i muvâfakâ't mâddesi*, kendü devletinin kesb-i vüs'at eylemesini müntec olacak bir nizâ'n emr-i ihdâsına bir vesîle-i

«Düşmenlerimizi men' ü def' ve kendü merâmların icrâ ederler», devü ümmîd ve bu vech üzere, derûn-i habâset-meşhûnlarına tesliye-dâde ve min-vech gamdan âzâde olduklarında; *Çar-i dalâlet-şi'âr* sevdây-i hâma zehâb; ve me'ser-i nühûset makarr-i hükûmetinden *Topçubaşısı'n*, Kaa'im-makaam ve 'asâkir-i mevfûre ile hareket-i bîberket (eyledi).

ittihâz eyliyüp; '*Acem Şahı'nın* dûçâr olduğu müşkillerden min-vechin kesbi menfa'at etmek sevdâsına düşmegin, Şâh-i müşârü'n-ileyhden da'vâ ettiği tarziyeyi, cebren ve kahren tahsil etmeğe karâr verdi. Ve levâzımât-i seferiyye ve mühimmât-i harbiyyenin tedârüküne kıyâm ile, *Bahr-i Hazar'a* munsab olan nehirlerden bahr-i mezkûra donanma idhâl edüp, külliyyetlü 'asker ile berâber *Memâlik-i 'Acem'e* hemân isâl-i ta'arruza âmâde olmuş iken, bu havâdisât-i muvahişce *Diyâr-i 'Acem'e* ledi'l-in'ikas, '*Acem Şahı*, mu'temedi bulunan bir *Ermeni'nin* vâsıtasıyla: *Memâlik-i 'Acem'in* 'usât eline dûçar olduğu; ve kendüsünün kahr ü tedmîr-i 'usâta kuvvet ü iktidârı olmadığı; ve 'alâ-küllî hâlini *Rusya'dan* istimdâd ü isti'âneye muhtâc olduğu hususlarını, *Rusya İmparatoru'na* ihbâr eyledikde; *İmparator* müşârün-ileyh, '*Acem Şâhı'nın* işbu muhâberesini, *ötedenberü zamîr-i muzmarı olan tevsî-i hudûd-i mülk ve ticâret niyetine* *tıbk-i tıbkına mutâbık* görerek, *sem'-i kabûl ile isгаа edüp*, bin yüz otuz altı (doğrusu 1134 olacak, milâdî sene yanlış tahvil edilmiş) sene-i hicriyyesinde vâki' Mayıs ayının onbeşinci günü ve Volga nehri üzerinde bir *ince donanmaya* râkiben, *yirmi iki bin nefer piyâde ve dokuz bin nefer süvâri ve on beş bin nefer Kazak askeriyle üç bin nefer kalyoncu neferâtı* (ve) ma'iyetinde zevcesini dahi bi-l-istishâb, *Ejderhan* (= Astartkan) şehrine doğru bad-bân-güşây-i 'azîmet olmağle; şehir-i mezkûrun semt-i cenûbisinden yüz sâ'at mesâfede vâki' *Endireylof* şehrine muvâsalat edüp, andan berren *Dağîstân'a* doğru gitmek üzere iken, o aralık *Devlet-i 'Aliyye'yi* müdârâ ile kullanmağı icâb-i maslahatdan 'add etmekden nâşi, Devlet-i müşârün-ileyhânın mülteci-i sâye-i himâyes'i bulunan *Gürcü* ve *Çerâkis(e)* kabâiline, *Rusya* 'askeri tarafından isâl-i ta'arruz olunmıyacağını mu'lin, türki ve fârisiyü-l-ibâre b'azı beyân-nâmeler neşr ederek; sene-i mezkûrede vâki' şehir-i tçşrin-i-evvelin avâsıtında (şimdiki Ekim ayı sonlarında, Dağîstan'daki «Demirkapı» da denilen) '*Acem Derbendi Kal'ası* pîşgâhına vaz'i kademi muvâsalat eyledi».

«*Derbend Muhâfızı* bulunan zât ise, bir taraftan '*usât-i 'Acem* ve taraf-i diğerdan *Rusya* 'asâkiri arasında kalmış olduğunu ledi'l-mü şâhede, bir müddet te'emmül ve tedbîrden sonra, «kal'ayı harben ve darben, devleti 'usâtının re'îsi olan sâlifü'z-zikr *Mîr-Mahmûd'a* teslim etmekden ise (Şâh Hüsey'n'in yaptığı gibi), *Büyük Petro'dan* istid'ây-i imdâd ü himâyet etmek ve Kal'ayı, müşârün-ileyhe teslim eylemek müreccahdır,, diyerek, bin yüz otuz dokuz senesi ibtidâsında, gümüş olarak Şehir ve Kal'anın mefâtihini, *Büyük Petro'ya* yeden be-yed teslim edüp; hemân *Rusya* 'asâkiri, bilâmühârebe, Kal'a'ya

Ve *Eyâlet-i Kars* ve *Çıldır*'in mültekaalarında vâki' *Tiflis*'de *Khan* olan mezkûr *Vaktan* ve bi'l-cümle *Kefer-e-i Gürcü* tâfesiyle ve inâverâsında olan *Açıkbaş* (İmeretli) *Gürcü Keferesi* ve *Abaza* ve *Çerkes* ve *Suvan* (18) tâfeleriyle, cevâb-i nâsavâb ve 'ahd ü peymân édüp; 'asker-i vâfirine, sâbıkaa *Boğdan Voyvodası* olup firâr eden *Kantemir-oğlu* (19) nâm kâfiri Re'is ve *Çerkes* içinden göndermek üzere; ve *Topal-Yivan* nâm kâfirin, *Dağistân* yakasında vâki' *Terek Kal'ası*'nda tedârük görüp, *Tarhu* üzerinden varmak üzere, ve (Çar) kendüsü, *Heşterhan Kal'ası*'nda tekmil-i mühimmât ve *Niyâzova*'ya sefâin ile mürûr éylemek üzere, karâr-i bed-girdâr (éyledi).

Ve *Kantemir-oğlu*, *Çerkes*'den *Gürcistân* içine ve (20b) andan *Tiflis*'e çıkup; *Han* ve *Gürcüsü* ile ma'an, *Gence* ve *Şirvan* Eyâletleriniñ aşağı cânibinden vasat-i *Şirvan*'a; ve *Topal-Yivan* daḥi, *Terek*'den *Tarhu* tarafından ve *Kal'a-i Andıray*'dan vasat-i *Şirvan*'a; (donanma ile gelen I. Petro) kendü daḥi, *Niyâzova*'da olan *Müskür* ve *Kuba* ve *Şaburan* nahiyelerini ve gayri nevâhilerin zabt ve (3

dühül ile, itâle-i akdâm-i ârâm etdi». (W. BARTHOLD, «Derbend» maddesinde [IA, IV. 538], bu tarihi doğru olarak, şöyle belirtiyor: «Derbend, [rûmî] 23 ağustos/[efencî = greyoryen takvime göre] 3 eylül 1722 de, *Petro I.* tarafından zaptedilip»).

«Ancak, Rusya ordusunda, *Memâlik-i Rusya*'dan nehren muntazar-i vürûd olan zâd ü zahîre ve hayvanât ve 'asâkir-i cedîdenin mahmûl oldukları sefâin, *Ejderhan* taraflarında şikest olup, (içindekilerin) telef oldukları ahbâr-i muvahhişesi, hemân mevsim-i şitânın hulûl eylediği avânda, orduy-i mezkûrda işidilüp; kış eyyâmı, ol havâlide bilâmühimmât ikaamet étmek, pek de kolay olmadığı anlaşıldıkda (doğrusu, Dağistanlıların elbirliği ederek hücumu başlamalarından da çekinerek), *Büyük Petro*, *Rusya*'ya 'avdeti kurup; yola revân olarak, diyânına muvâsalat, ve *Diyâr-i 'Acem*'de mazhar oldukları galebeyi, bermu'tâd, şenlik ve ziyâfetler tertibi ile, ilân ve işâat éyledi.»

- (18) Bu «*Suvan*»lar, Osmanlı tarihlerinde «*İsvan*» olarak ta geçen kuzey-batı Mingirel'deki *Dadyan* («*Suvanet*=*Svaneti*») ahalisidir.
- (19) Bu «*Kantemir-oğlu*» *Dimitrie* (1673-1723), Osmanlılar'ın (Romanya'daki) *Boğdan Beği Kontemiroğlu Konstantin*'in oğlu idi ve 1688-1710 arasında 22 yıl *Istanbul*'da kalarak, beş yıl Enderun Mektebimizde okumuş; Türk, Fars ve Arap dillerini iyi öğrenmişti. Sonra Rus Çarı I. Petro'nun hizmetine girerek, 1711 *Purut Savaşı*'nda, Türklerle döğüşmüş, 1716 da «*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*»ni, 1720 de de lâtince «*İslâm Dininin Sistemi*» kitabını yazmıştır, ki 1722 de bunu I. Petro rusçaya çevirtip bastırmıştır (Prof. Dr. Guboğlu, «*Dimitriye Kantemir'in Eserinde Türk Flokloru*», I. Uluslararası Türk Flokloru Semineri Bildirileri, 1974 Ankara, s. 383-390).

Eytül 1722 de) *Demirkapu-Derbend* ve *Bâdkû Kal'alari'n* zabt; ve *Kantemir-oğlu* ve *Yivan kâfirler* ile *Şamaḥı* sahrasında mülâkaat; ve hudûd-i *İslâmiyye* (Osmâniyye)ye gelince, istilâ (éyledi). Ve gûyâ *Lezgiyân* ve (Şirvanlı) *Sünniyân Müselmân'ı*, mâbeynden bi'l-külliye ref' ve *Heşterḥan'dan* mütevâliyen *Karadeñiz'e* ve *Kars* ve *Çıldır'a* varınca, lâyenkatî' mâlik olmak zu'munu mülâhaza (éyledi). Ve:

«Mukaddem, *Şamaḥı Hâkimi El-Hâc Dâvûd* ve rüfekaası, *Şamaḥı* istilâsında, gerek şehirde ve iskelelerinde ve bi'l-cümle eyâletinde mevcûd olan *Moskov bâzîrgânı'ndan*, şu kadar biñ gurûşluk emvâl gaaret ve bu kadar âdemlerimizi katl éyledikleriçün, aḥz-i inkiaam étmeğe varurum; sâire, taarruzum yokdur», déyü sûret-i zâhirde, böyle bahâne édüp. Beş-altı biñ *Moşkov Keferesi'n Niyâzova'ya* geçürüp, bağteten şebḥûn; ve nevâhî-i sâbîkul'beyânda olan *Ehl-i İslâm'dan* bir mîkdârın, top ve tûfeng ve ḥumbâle (ḥumbâra) ile, zümre-i şühedâyâ ilhâk (éyledi).

Ve bakıyyesi, mütevekkilen 'al-Allâh ve müteşebbis-i yerteli mu'cizât-i Resûl-Ullâh, sell-i seyf-i hüçûm ve *Keferesi* mehzûm; ve üç biñ mîkdârın irsâl-i sa'îr ve mâ'adâsı zehîr ü şehîk gibi *ابن المفر* «ine'l-meferr» déyü, sefînelerine ferîr olduklarında; *Ehl-i İslâm*, îkaaz olunup, basîret ve intibâh (21a) üzere, iskele-i merkuuma ve sâir derbend-i maḥûfa muhâfızın vaz' edüp; mecmû'î yüzbiñ kadar *Ehl-i İslâm*, işbu (1722) sene-i erba'a ve selesîn ve mi'a ve elfde, Melce-i Mülûkü'l-akyâl ve ma'ûnü'l-ricâlü-âmâl, kehfü'l-islâm ve'l-müslimîn, melâzü'l-halk-ı ecma'în, mu'înü'l-hakkı ve'd-dîn ve *Khalîfe-i Rûy-i-Zemîn*, *Sultânü'l-Enâm*, *Şehenşâh-i Benâm*, *Zübde-i Âl-i Osmân* ve güzîde-i mülûk-i cihân *E's-Sultân Ebû'n-Nasr* ve'l-Fevz ve'l-Megaazî *Ahmed Khan* ibni *E's-Sultân Mehmed Khanü'l Gaazî ḥalled-Allâhü Ta'âlâ* saltanatıhi ve idâmehu 'umrihi ve iqbâlihi, mahfûfen bi'rre'feti ve'l-eyâdî, âmîn âmîn, bi hurmeti Khâtemü'l-Enbiyâ ve'l-Mürselîn, *Hazretleri'niñ* 'Atabe-i-'Aliyye-i sa'âdet makaam ve südde-i seniyye-i harem-i ihtirâm dâmeti masûnetihi bi-himâyet-i Melikü'l-'Allâm savbına ilticâ ve taba'iyet ve 'ubûdiyyetlerin, mazhar-i niyâz-eser irsâl éylediler.

— XIII —

(Dağıstan Şamḥalı'nın, Moskof tehlikesi karşısında, Dağıstan ile Şirvan'ı korumaya azmetmesi; buna karşı Şâh tarafının kayıdsızlık gösterip, hattâ Moskoflar'la dostluk kurması).

Bu avânda merkuum *El-Hâc Dâvûd Beğ'in*, kemâl mertebe ri-yâset ü kiyâset ve metânet ü şecâ'ati ve merdâne ve gayûrâne hare-

keti, şöhret-yâb ve nâm ü şanı zâhir oldukda, mâre'z-zikr *Surhay Beğ* gayzesin eفزûn (éyledi). Ve hâlâ *Dağistân* ve *Lezgiyân Meliki* olan *Şamhal 'Adil Girey* (Khan) ile mu'âhede ve:

«Selefiñ 'ammüñ *Umalat* امالات Khan zamânında *Lezgiyân*, böyle serkeşlik étmeğe kaadir olamazdı. Hâlâ benim istilâ éyledü-ğüm memleketi, *El-Hâc Dâvûd* hâkim ve mutasarrıf olur. Siziñle ba'de'l-yevm müttehîd ve makaam-i bendelikde kıyâm ve emriñize râm olurum. Merkuum *El-Hâc Dâvûd*'u (21b) ref' édiveriñ», deyü ilkaa; ve merkuum *'Adil-Girey* عدل كرى Khan dañi, mukaddem *El-Hâc Dâvûd Beğ*'den muğber iken, bu kelâm-i fitne-engîze meyl; ve üzerine varmak için mücehhez ve 'asker cem'i kaydinde iken, vech-i meşrûh üzere, tafsîli beyân olunan *Moskovlu*'nun hareketi mukarrer (oldu) (20).

Mûmâ-ileyh *'Adil-Girey Khan*'ın dañi 'urûk-ı islâmiyyesi hareket ve nâmûs-i recûliyyeti gaalib oldukda, nâdim ü peşimân ve gürûh-i *Ehl-i İslâm*'a yâver ü meded-resân olmak üzere, kelâm-i tesliyet-âmîz gönderüp; cünûd-i *Ehl-i İslâm*'dan onbiñ kadarı üzere (21), nâm merdi, Serdâr; ve *Tiflis Khanı Vaktan, Moskovlu*'ya ma'iyet için vardıkda, sebîlin sedd ve mürûrdan صد sad ve mukaatele étmek üzere, *Tiflis cânibine* irsâl (éyledi). (*Şamhal*) kendüsü dañi 'asâkir-i mevfûre ile, *Demirkapu-Derbend* ve *Bâdkû Kal'aları*'n alup, iskelelerin ve *Niyâzova İskelesi*'n ve sâir *Moskovlu*'nun mürûr édecek mahallerin zabt ü sedd, ve iyâb ü ze-hâbdan men' (éyledi).

Ve bi-'inâyet-Ullâhu Ta'âlâ, *Küffâr-i ħaksârûñ* tabur-i mağhûr-larile mukaabele ve muhârebe étmek niyyetiyle, sâhil-i *Bahr-i Ahzar* (= *Hazar*)'a 'azîmet édüp; lâkin, bu kadar güft ü gû ve bu mertebe hây ü hû zuhûrunda *Kızılbaş* 'askerlerinden, (22a) gerek *Moskovlu* ma'iyetine ve gerek *Gürcü Keferesi*'ne bir ferd gitmeyüp; ve *Lezgiyân* ve *Ağvan* gavgaalarına dañi bir merd vardığı yokdur.

Ve 'asker cem'i ve tedârük kaydi ve buna müte'allık kendü mâbeynlerinde bir sıyt ü sadâ olmamışdır. Ve *'Acem Halkı* zikri, mâbeynden ber-taraf olduğu gibi, ferden ol havâlîde *Kızılbaş* gö-

(20) Metnin burasından sonra, üç satırlık kadar bir yer, açık bırakılmıştır. Sonradan gelen cümle bu ibareden ayrı olduğuna göre, boş bırakılmış olan yere, başka bir haber yazılmak istendiği anlaşılıyor.

(21) Metinde buradaki isim yeri, boş bırakılmıştır.

rünmez olmuşdur. Bu daḥi, 'alâmet-i inkırâz ve emâret-i rezâletleri olduğu, ḥafî değildir. Hattâ 'Acem (Şirvanlı olacak) *Beğleri*'nden bir kimesne, *Şamaḥı Fethi*'nden sonra, ba'zı nevâhî şebḥûnuna me'mur oldukda:

«— Eger bu seferimde bir *Kızılbaş* katl édersem, yiğirmi kur-bân zabḥ étmek nezrim olsun» deyü, 'ahd édüp, niçe eyyâm etrâf-d(a) cevelân ve bir nefer *Kızılbaş* bulamadığından, müstahakk-ı ifây-i nezr olmadığı, muhakkaktır.

Ve ba'zı mahalde bulunanları daḥi, mebhût ü dem-beste ve vâlih ü hayrân ve mânend-i mecânîn, her cânibe nigerân; ve hemân meyyit-i müteharrik gibi câmidân kalmışlardır. انما العلم عند الله تعالى
(XXVI) zamân-i inḳırâzlarıdır.

Mezheb-i Şî'anın mütemerridi *Nasîr-i Tûsî*'nin *Îrân* hakkında ihrâc éyledüğü احكام الكدوب قد يصدق (XXVII) fehvâsı üzere, zâ-hir oluyor:

(22) سال مُغْكَانَ خَلْمِ مَغْيِدِ گَر دَدِ در سال غَلْصِي ز يروز بر گَر دَدِ
بعد از غَلْصِي گَر بزر يرد بِنِي مَلَك [و] مَلِك [و] مَلْت [و] دِين بر گَر دَدِ

(23) (XXVIII). Deyü istihrâc éyledüğü, ma'rûf-i âfâkdir. Fî nefsu'l emr kaziiye-i ittifâkiyye gibi, öyle muvâfık vâki' olmuşdur.

Ve daḥi, *Moskovlu*'nun *Kızılbaş* ile kadîmden 'ahd ü hülletleri vâki'dir. Hattâ *Moskov Çarı*'ndan 'Acem Şâhı'na nâme ve hediye ve asnâm ile musavver levha-i mücevher gelüp, *gerden-i Şâhî*'den (22b) ta'lik ü âvîhte ve ḥil'atlerine daḥi dühte olunagelmişdir. Ve ser-levha-i nâmesinde: «*Şâh-i Îrân Khâce-i Kiristiyân (Hiristiyan)*» ya'ni ki, Gebrân deyü 'unvân-i mektûbu böyle olduğu mütevâtirdir. Ve *Şâh-i 'Acem*'den daḥi, hemîşe hediye ve pişkeşler gider idi. Zîrâ Şî'ada tukiiyet mezhebi, me'hûzlarıdır. Li-maslahatin, *Kefere*'ye ta'zîm ve ma'rızlarla 'arûz éylemek, şer'lerinde müsevvağ ü mücevvezdir.

(22) «Ebced hesabı»yla مُغْكَان (Muğakân) ibaresi, 1111 yılını gösterir ki, bu yılda «muğber» olan halk, sonradan isyan eylemiştir.

(23) «Ebced hesabı»yla غَلْصِي (galas) da, 1120 yılını göstermektedir.

(Moskofların, Khazar denizinden faydalanarak, nereleri istilâ edebilecekleri; ve Astarkan'dan Demirkapu ve Şirvan iskelelerine, ne kadar zamanda gelinebileceğinin beyanı).

Ve *Moskov Memleketi*'niñ, *Lezgiyân Vilâyeti*'ne ve *Şirvân Eyâleti*'ne ta'allûk ve ittisâli vardır. Bundan esbak nice def'alar *Lezgiyân* ile mukaatele ve muhârebeleri vukuu' édüp, hattâ *Dağistan Beği* mezkûr (Komuk Hâkimi Çolak) *Surhay Mustafâ Beg*'in yedini, kılıç ile kat' (étmişlerdir) ve hâlâ bîdestdir.

Ve *Moskovlu*, *Ağvan* tarafına ba'îd ve mâbeynleri mesâfe-i 'azîme ve mefâzât-i hâliye ile munfasıl ü munkatı'; ve 'asker ve mühimmât götürmek, gayri-i-kaabildir. Meğer kim *Ağvan*, *İsfahân*'ı istilâ-ye anda iağaamet etdikde, *Moskov(lu)* daği *Bahr-i Ahzar* ile *Gilân*'a çıkup, *Gilân*'dan varalar. Ammâ bu daği mutasavver değildir. Zîrâ, ol mahaller ziyâde sehl ü saķil ve gayr-i münbit ve hemîşe kaht üzere, ve sükkânı daği za'îf ü nahîf ve bir mertebe 'alillerdir ki, iktisâb ü 'amele kaadır olamayüp, bi'l-cümle avretleri zirâ'at ü herâset ve a'mâl-i sâire édüp, ta'ayyüş ederler.

Ve *Lezgiyân*'iñ daği, *Ağvan* tarafına mülâkaat ü ictimâ' ve birbirlerine imdâd éylemeleri, bir taraftan mümkün değildir. Zîrâ, minvâl-i muharrer üzere, mâni-i külli olup; mümkünü'l-'ubûr değildir. Meger kim, tahrîr olunduğu üzere, *Erdebil* ve *Tebrîz*'e varınca *Ehl-i Şirvan* yesinde; ve *İsfahân*'dan ol mahalle varınca (23a) *Ağvan*'iñ olup; *Tebrîz*'iñ mâverâsında olan yaylağa, herbiri kendi cânibinden gelüp, muktezây-i ittihâd üzere mülâkaat éyliyeler. Bundan gayri, telâķilerine vecih yokdur.

Ve *Bahr-i Ahzar* ki *Bahr-i-Kulzüm*'dür, *sâhil-i şarkîsi Moskov* tâifesi, erzelihüm-Ullâhü Ta'âlâ ve hazelehüm, *Kal'aları* olup, ez-cümle *Heşterhan* demekle meşhûr kal'a ki, makarr-i bâzîrgân ve güzergâh-i tüccârân ve memerr-i nâs bir bender şehirdir; ekser kürk ve sâir *Moskov* memâlikinden çıkan eşyâ, andan *Şirvan Eyâletinde* vâķi' *İskele-i Niyâzova*'ya mürûr éder. *Bahr-i mezbûruñ* şimâlisî, kuruya çıkup müntehî olduğu mahalde, *Moskovlu*'nun *Terek* nâm bir *Kal'ası* ve bir mîkdâr arâzî ve nevâhîsi olup, dâmeni *Kûh-i-Alburuz* (Kafkaslar)da vâķi' olmuşdur.

Bi'l-farz *Moskovlu*, gerek *Şirvan*'a ve gerek garb taraflarında olan memleketlere tecâvüz murâd éyledikde, bahren gelmek kasdı

oldukda, mezkûr *Heştderhan Kal'ası*'na gelüp, andan *Demirkapu-Derbend yâhud Bâdkû Kal'aları*'nda olan iskeleye yanaşmaga muhtâcdır. Kal'a-i merkuumeler ise, kemâl-i mertebe sa'b(dır).

Ve hattâ *Demirkapu-Derbend* dedikleri, deryâ derûnuna girmiş bir burundur. *Ehl-i İslâm* yedinde olucak, men' edüp, bir vec-hile 'ubûr etdirmezler. *Yâhûd Niyâzova İskelesi*'ne çıkmağa mevkuufdur. Ol dahi, *Müselmânân* yedinde olmağa; andan dahi tecâvüz etdirmezler, *Fî'l-vâki'* tecâvüz mümkün olsa, riyh-i muvâfık ile on üç günde *Heştderhân*'dan iskele-i merkuumûna sefine gelür. i'tidâl-i cereyân olmayup; rîh-i şedîd oldukda, dahi endek zamânda gelinmişdir. Ve bu minvâl üzere, (23b) iskele-i merkuumûna varmak mümkün olmayacak, bahr-i mezbûr ile akup, *Gilân'a* çıkmağa muhtâcdır. Zîrâ bahr-i merkuum, *Gilân'a* çıkup, andan *Astarâbâd* tarafına varup, müntehî olmuşdur.

— XV —

(Dağıstan, Çerkes ve Abaza Ülkeleri ile Kafkaslar güneyinden, Moskofların geçebileceği yollar ve bellibaşlı konaklar; Khazar denizinden başka, Tırabuzan'a yakın Karadeniz kıyılarına bile kolayca çıkılabileceği; Osmanlıların muhtemel bir Moskof istilâsına karşı, doğuda alacağı tedbirler).

Ve *Kefere-i* merkuume, cevânib-i meşrûha, kuru tarafından berrisinden tecâvüz kasd-etdikde, reh-i râstdan kal'a-i merkuumân ve iskelelerine mümkünü'l-'ubûr tarîk yokdur. Zirâ bir taraf *Kûh-i-Alburuz* ve bir taraf *Binbir-Dehne* ta'bîr olunur enhâr-i 'azîme ve haceristân ve şeceristân ve sa'b-i şedîddir. Pes *Terek'e* varmak iktizâ eder. Andan dahi tarîk-i câddeden gelince, bilâd-i *Dağıstan* olan *Avar* ve *Kazanış* ve *خانات* *Khaytalar* ve *Komuk* Tâifelerine ve kal'alarına; ve hâlâ *Şamhal* olanların neşimengâhları *Tarhu Kal'ası*'na ve *Endirey Kal'ası*'na uğramaya muhtâcdır. Yolvermedikleri hâlde, bir vechile mürûr edemezler. Zirâ niçe boğazlar ve derbendleri vardır. Ve ol havâlî, bi'l-cümle *Ehl-i İslâm-i* Müttebi'ü bi's-Sünnet tâifelerdir.

Ve bilâd-i *Dağıstan*, Müselmândır; ve dâmen-i *Kûh-i-Alburuz'* da, iki cânibe vâki'dir. Fakat ol mahalde, *Zunta* *لوانا* nâm vir kavm-i Küfr-irtisâm vardır ki, sâir kefere meslekine benzemez ve ehl-i kitâb değildir. Ehl-i İslâm'dan olup, *Moskov* Vilâyetinde kalan

Kazan ta'bir olunan ve sair cemâ'at, ol cânibe nezdik mahalde sâkinlerdir. fi'l-vâki' tarîk-i mezkûrdan iyâb ü zehâbı müyesser olmayacak, mezkûr *Terek*'den, *Çerkes* içine çıkup; andan *Abaza*'ya ve andan *Açıkbaş*'a ve andan *Tiflis*'e (24a) çıkmak lâzım (gelir). Ve işbu tarîk daği sa'b olmağla, tahmîli eskaal için araba ve deve gitmeği mümkün olmamağla, mücerred at ve katır varır.

Minvâl-i meşrûh üzere, turûk-i mezkûre sedd ve Kefere-i mesfûre sad oluncak, hiçbir tarafa havf lâhik olmaz; ve mürûrları mutasavver değildir. Ve illâ mâni' olmadığı hâlde, minvâl-i merkuum üzere, *Moskov* (doğrusu *Astarhan*)dan *Şirvan*'a sefine ile, iskele-i mezkûrâna on üç günde; anlardan şehir-i *Şamakı*'ya otuz sâ'atda; ve andan *Gence*'ye altı merhale; ve *Gence*'den *Tiflis*'e beş menzilde varılır. Ve *Tiflis*, *Kars* ve *Çıldır* (*Ahıska*) Eyâletine mülâsık ve kurâ ve arâzîsi birbirine maḥlûtdur. Ve *Kars*'dan *Erzurûm*, otuz altı sâ'atdur.

Ve *Tiflis* hizâsında, hatt-i müstakim üzere, cenûbide *Eyâlet-i Revân*'dır. Ol daği *Kars Eyâleti*'ne muttasıl ve maḥlûtdur. Mücerred *Tiflis Eyâleti*'nden çıkup, *Revân Eyâleti*'nden ceryân eden *Arpaçayı* demekle me'rûf nehir, hadd ve sınırdur. Ve *Tiflis* ve *Revân* şehirleri, *Kars* şehrine yigirmi iki - yigirmi üç sa'atdır. Ve nehri merkuumuñ nehr-i *Aras* ile takattu' éyledikleri mahal, *Kars* ile *Bayazıd Kürdistânı*'nın sınırudur. *Bayazıd*'iñ bir taraf(1), *Erzurûm*'dan gelüp, *Revân* mukaabelesinde muntelhî olmuştur; ve *Kars*'iñ cenûbunda vâki' ve *Revân*'a karîbdır. Ve yine *Bayazıd*'a ve *'Acem* yedinde olan *Çors* ve andan *Tebrîz*'e varır.

Ve *Van*'dan daği, *Tebrîz*'e karîbdır. Ve *Tebrîz*'den *Zengiyân* (= *Zengân*)a (ve) *Sultâniyye*(ye) ve andan *Isfahân*'a varılır. Bir tarîk (24b) daği, *Astarâbâd* ve *Gilân* cânibelerine varır.

Ve Kefere-i merkuumeniñ berriden olan sebilleri, *Kal'a-i Terek*'den *Tarḥu* ve *Endirey* ve havâlisine, yedi merhale; ve anlardan *Demirkapu-Derbend* ve *Bâdkû* ve *Niyâzova* iskeleleri'ne altı ve yedi menzilde (varılır). Ve anlardan *Tiflis*'e, kaç eyyâmda gelineceği, beyân olundu. Ve yine mezkûr *Kal'a-i Terek*'den, onbir günde *Çerkes*'e; ve andan beş günde *Abaza*'ya; ve andan bir haftada *Açıkbaş* memleketinde vâki' ve *Tiflis Hanı Vaktan*'ın dâmâdı *Vahuş Abaşizi* (= *Abaşidze*) (24) nâm *Gürcü* kâfirinin mülkü olan

(24) Bu *Vahuş*, 18. Asırda yaşamış olan meşhur gürcü tarih ve coğrafya müellifi *Vahuş* (1694-1776) tan başkası ve *Abaşidze* hanedanından

Sâzîr ساڟير (Sasiret?) ve *Telü* تلو nâm mevzi'e varılıp; andan dahi, üç menzilde *Tiflis*'e varılır. *Tiflis*, ĥod beyân olundu.

Ve mezkûr *Çerkes* içinden bir tarîk dahi, *Dadyan*'a (25) ve andan *Kutatis* (26) ve *Bağdadçık* (27) ve *Suşât Kal'alari*'na ve 'umûm *Açıkbaş*'a varur. Bir dahi, *Dadyan* vilâyetinden *Güryél* (= Guryel/Gurya) *Gürcüsü*'ne ve *Güryél*'den *Eyâlet-i Çıldır* mülhakatından *Macahél* ve *Acara Sancakları*'na var(ur) ki, *Batum* ve *Gönye* ve *Khoba* ve *Arĥavi*'ye çıkar ki, bunlar *Karadeñiz'in Tırabuzan* tarafıdır.

Ve *Çerkes*'den *Abaza*'ya ve *Dadyan Memleketi*'ne gelen tarîk bir cihetden dahi *Rah* رخ ve *Anakara*'ya ve *Khatalı* خطالی Kal'alarına müntehî olur. Ol dahi *Karadeñiz* sâhilidir. Ve *Sokum* (= Soĥum) *Limanı* dedikleri, 'inde olan *Vîrân-Kal'a* ile ol cânibedir.

Ve *Çerkes* ile *Abaza* ve *Dadyan*'iñ beyninde, *Suvan* ve *Kelvan* كلوان nâm tâ'ifeler vardır. Ba'zıları *Müselmân* ve ba'zıları *Gâvür*'dur. Ve'hâsıl, *Karadeñiz*'iñ nihâyeti, (25a) ol mahallerdir. Ve andan berü bahri merkuumun iki cânibi, *Memâlik-i Mahrûse*'den mübeyyinü'l-ahvâl olmağla, bu hakîriñ tafsîli, muktezâ değildir.

Ve fi'l-vâki' şerh ü beyân éylediğimiz vücûh ile, Kefere-i mes-fûreniñ (Moskofların) sebîlleri mesdûd olunup, suguur-i İslâmiyye olan mevâzi'e, kârdân ve ahvâl-i hudûdeyne vâkıf muhâfızın vaz' ve kemâ-yenbağî te'yîd ü teşdîd ve istihkâm verildikde, bi'inâyet-Ullâhü Te'âlâ, berren ve bahren *Memâlik-i Ehl-i-İslâm* (= Türkiye İmparatorluğu Ülkeleri) ahâlisine, ĥavf dârî olmak muhtemel değildir. Ve illâ ol havâlîde nizâm bulunmadığı hâlde, *Eyâleti Kars*

olduğu, tariften ve soyadından anlaşılıyor. «*Abaşidze*» hanedanı, Tiflis kuzeybatısındaki *Mukhran* bölgesinde idi (M. BROSSET, «Liste des Thavads», Description Géographique de la Géorgie par le Tcharévitché Wakhoucht, S. - Pétersbourg 1842. s. 487).

- (25) Yukarıda (18. notta) da işaret ettiğimiz gibi, burada geçen «*Dadyan*» ülkesi, Kutayıs-la Abaza-Eli arasındaki Megrel (= Mingireli) ve *Suvanet* (asıl *Dadyan* veya şimdiki *Dadyan*) bölgesidir. Dede-Korkut Kitabı'nda, «*Başı-Açuk, Tatyân* طاطيان *Kal'ası*» şeklinde adı geçen bu «*Dadyan*» ülkesinin, eskiden daha geniş olduğu anlaşılıyor.
- (26) *Kutayıs* adının başka türlü söylenişidir. Eski metinlerimizde de geçer.
- (27) Ahıska ile Kutayıs arasında eskiden kaza merkezimiz olan bir kasabadır.

ve *Çıldır* taraflarında ve *Karadeniz* sâhilinde, ihtilâl vehmi tataruk ve ihtimâma muhtac olur.

Hakkı Subhânehu ve Te'âlâ tevfiğin refik ve bi'l-cümle *Ümmet-i-Muhammed* 'aleyhi's-selâma her cânibde selâmet ihsân eyleyüp; 'ale'l-husûs, *Beyt-i-Şerîf*'i ve *Merkad-i-Habîbî* hizmetlerine belbağlayup, kemer-i istikaametın dermeyân buyuran Zıll-Ullâh-i-'Âlî olan *Âl-i-Osmân Pâdişâhı*'nı ve cemî' *Memâlik-i-Mahrûse*'sın, âfât ü 'âhâtdan, hıfz u emîn eyliye; âmin.

— XVI —

(Tiflis Khanı Vaktan ile diğer Gürcülerin, Moskoflara meyletmesinin sebebi; eskiden Dağıstan'ın da Osmanlı Ülkesinden olduğu).

Ve dahi, sâlifü'l-beyân *Tiflis Hanı Vaktan* ve sâir *Gürcü Keferesi*, işbu zikr olunan fesâd ü ihtisâdda, 'illet-i müstakille olup, *Keferesi Moskova*'a mutâba'atı, neden nâsîdür? deyü hutûr-i bâl buyurulur ise; bir vechi budur ki, tâife-i *Müslimîn-i mezkûrîn*, gaayet savâmi' ve kilisaya ve *Erâmine* ve *Gürcü*'ye ihânet etdiler. Bir dahi budur ki, fi'l-asıl *الکفر علی واحد* (XXIX) me'âli üzere, *Millet-i Nasârâ*, birdir. Lâkin (25b) üç fırkaya müteferrik olmuşlardır: *Nâsûrî*, *Nastûrî*, *Melkâî*'dir. Ve mesfûr *Moskov* ve *Gürcü* ve *Râm*, *Nastûrî* dirler (= Ortodoksdurlar). Pastaliyye ve penâyîr ü perhîz ve sâir âyîn-i küfürleri, bir nev'idir. Çünkü üçü dahi, bir meslekde bulunmuşlar. Mutâba('a)tlarına karîn olur.

Ve dahi mukaddemen, *Kızılbaş* tâ'ifesiyle *Devlet-i Âl-i-Osmân*, ebbed-Allâhu el-Melik-ül-Mennân, muhârebe ederler iken, *Özdemir oğlu Osman Paşa*, bu fakîriñ sâbıkaa *Mir-i Livâ* olduğu *Zarüşad Sancağı Beği* olup (28), *Çaldıran Cengi*'nde (29) *Tohmah Sultan Mu-*

(28) Özdemir oğlu Osman Paşa'nın hayatından bahseden umumî ve hususî eserlerin hiçbirisinde, onun Kars'ın Zarüşat Sancağı Beği olduğuna dair işaret yoktur. Esasen buna, Paşa'nın bulunduğu yerler ve vaziyet müsait değildi. Olsa olsa, Zarüşat Sancağında onun arpalığı veya adamlarının tımarı bulunabilirdi.

(29) Eskiden «Çıldır» Eyâletinin adı —bugün bile gürcücede yazıldığı gibi— «Çaldır» diye söylenirdi. Evliya-Çelebi de dahil olmak üzere, bazı eski müellifler, Safavîlerle yapılan 1514 teki meydan muharebesine sahne olan Maku-Çaldıranı ile, 1578 de kurulan bu Çaldır Eyâletinin adını birbirine karıştırırlar. Mirilivâ Ali Beğ'de de, bu hatayı görüyoruz.

hârebeleri'nde merdânelikleri zuhûra gelüp, 'avâtif-i-'aliyye-i Hüsrevâ-neden, yüzaklıkları mukaabelesinde, Vezâret ihsân ve 'Acem Seferi'-ne *Serdâr* nasb ü ta'yîn buyuruldukda; *Eyâlet-i Şirvan*'a varınca, feth (éyledi).

Ve mesbûku'l-beyân *Dağtân Şamhalı* olan kimesnenin kerîmesin (doğrusu, kardeşi kızını), kurbiyyet ve dostluk hâsıl olmak için, kendüye nikâh ve tezevvüc (éyledi). Ve *Tabasarân* nâm mevzi'de, *Şamhal*-i merkuume, serâsere kaplı samur ilbâs ve murassa' bisâtla rahş ve tîr ve cevher-kabza ihdâ (éyledi). Ve *Devlet-i-'Aliyye-i* ebed-peyvend cânibine taba'iyet étdirüp, ol mahalleri daği kabza-i *Âl-i-'Osmân*'a idhâl (éyledi). Ve mezkûr *Heşterhan-Kal'-ası*'na varup (30), lâkin ol vakitte harâbe bulunmağla, ta'mîr ve derûnuna muhâfızûn vaz' ve yine savb-i *Devlet-i-'Aliyye'*ye (26a) rü-cû' eyledikde; mezkûr *Şamhal* yine 'Acem Şâhi'na taba'iyet édüp; kal'a-i merkuuma daği eyyâm-i mütârekede yine vîrân, ba'dehu *Moskovlu* zabt ve ta'mîr éyledikleri, tevârihlerde mestûr ve mu-sarrahdır (31).

Ve bunu beyândan murâd, *Salâtın 'İzâm-i Âl-i-'Osman'*ın, yedi zaferleri, ol mahalle daği yerleşmiştir.

ایزدیم الله و نصرهم و افاض علی العاطین بر اہم .

(XXX).

- (30) Özdemir-oğlu Osman Paşa, hiçbir zaman *Astarkan*'a gitmemiştir. Ancak, 1475 Kırım Fethinden beri İstanbula tâbi bulunan *Dağtân*'dan sonra, itaatini yeniden arzetmiş bulunan *Kabartay* yoluyla *Kırım*'daki *Kefe*'ye, oradan da *İstanbul*'a gelmiştir. Bugün bile *Dağtân*'dan *Türkiye*'ye gelmiş olan âilelerin yaşattığı ananeye göre, Osman Paşa, bütün Hazar denizi batı ve kuzayını fethetmiştir. Eski Hazarlar çağından kalma destanı tarih an'anelerinde, güneyden *Dağtân*ya yapılan akın ve istilâlar yüzünden sonradan bu gibi rivayetlerin, Osmanlılara maledilmesinden, doğduğunu zannediyoruz.
- (31) Bu «*tevârih*»lerin, bugün bile *Dağtân*lı eski âileler elinde bulunan «*Derbendnâme*»ye eklenen yeni ilâve parçalarından olduğunu, ve bunlara son çağların hâdiselerinin de eklendiğini sanıyoruz. Bu «*Derbendnâme*»ler, Kür ve Aras boyları ile *Fırat* doğusunun destanı olan *Dede Korkut Kitabı*'nın, *Dağtân* rivayetleri gibidir. *Genceli Nizâmî* (1141-1204) çağından beri bunlar, «*İskendernâme*» adıyla da tanınmıştır.

(Kızılbaşlar'ın Sünniler'e verdiği zararlar; bunların mezhebindeki bid'atlar; ve Sünnilerle olan 'adâvetlerinin eskiliği)

Ve dahî, ma'lûm 'ola ki, *Kızılbaş-i evbâş Tâ'ifesi*, fi nefsi'l-emr, *Ehl-i Sünnet*'e aduvv-i 'anîd ve rafz-i irtidâdların muktazî nice akvâl-i şedîde ve ef'âl-i 'adîdeleri vardır. Hîn-i fırsatda, *Ehl-i Sünnet-i ihrâk* ve katl ü sefkden kat'â iftirâk étmeyüp, müsâb olmak zu'méderler.

Ve *Tâ'ife-i Lezgiyân* ve (Şirvanlı) *Sünniyân* ile bu def'a menşe'i 'adâvetleri, Sünnî ve 'ulemâsınıñ katline ve kitâblarınıñ ihrâk olunmasına, iftâ' ve istihlâl éyledikleridir. Ve, hâşâ, *Hazret-i Şeyheyn*'e (Çâr-i-Yâr'dan Hz. Ebûbekir ve Ömer'e) itâle-i bed-lisâna; ve ezânları 'akîbinde la'n ü sebb ve şetm-i galîz; ve bu makuule küfürlerini istihsân ve sevâb i'tikaad éylediklerin, bi'n-nefs, nice def'a cemâ'at-i *Müslimîn* ile görüp ve işidüp; bâ'is-i muhârebe-i 'azîmemiz olmuşdur (32).

Ve bu küfür üzere, cümlesi müctemî' ve rızâ-dâde ve istihve véricidirler. Ve bu rütbe küfrü işâ'at ü i'lân ve şöhret vérip, meşher-i nâsda ve bâ-husûs mahall-i 'ibâdet olan mesâcid ü menâbirde iştihâr éyledikleri, küfr-i fâhiş olduğu, nihân değildir. Ve hemîşe sıgaar ü kibârı: «*Yâ 'Âliyye'd-Murtezâ, bize evlâd vér, mâl ve câh vér*», déyü, sâir iştirâki mutazammın, elfâz-i (26b) bâtıla îrâd; ve fî'l-asıl kütüb-i i'tikaadiyyelerinde olmayan elfâz-i küfrü mu'tekid-i savâb oldukları hâlde, rafz ve lâfz ve kazf éderler.

اِنَّهُ فَرَا لَا تَكْفُرْ اِحْرًا مِنْ اهل القبلة .

(XXXI), déyü buyurdıkları, usûllerine nazarandır.

Ma'hâzâ usûlden hâric, mûcib-i irtidâd kavlen ve fi'len niçe ha-

(32) Kars gibi Safavilere karşı Osmanlılığın en mühim serhad bölgesinde yetişen ve koyu Sünnî olup, «Şî'i» düşmanı sayılan *Mirlivâ 'Ali Beğ*'in bu hâtıraları, o zamanlar serhad ahâlisinin *Safaviler*'e karşı olan görüş ve duygularını göstermesi bakımından, değerlidir. Osmanlı ve Safaviler, devlet hududlarının her iki tarafındaki, aynı boy ve oymaklardan olan Türk ve Türkmenleri birbirine düşman edebilmek için, *Sünnî-Şî'i mücadelesi*'ni ve anekdotlarını çok inkişaf ettirmişlerdi. Bugün bile Kars Eli ve çevresinde, bunun yaygın izlerine tesadüf etmekteyiz.

reketleri bi'l-bedâhe nümâyândır. Ehl-i *İsfahân* ve sâir büldân, *İmâmîyye Mezhebi*'nde olup, lâkin bid'at-i bînihâye ile me'lûf oldukları, hafî değildir. Ez-cümle 'Aşr-i Muharremü'l-Harâmda, mâtem ü yas; ve niçe kitâl ile, envâ'i küfürleri izhârları; ve zikri müstehcen kavî ü fi'illeri, bîhadd ve mütevâtirdir. Ve *Şâhları* olan kimesne, Hanlarınıñ ve sâyiriniñ menkûhelerin, Dârü'n-Nedve'sine götürüp, takarrüb etmesini, istihsân görürler! Ve mutâ'îyye ile, beş yüz avreti nikâh étmeğe, meşrû'dur, derler (33).

Ve namâz kıldıklarında, kat'â huzû' ve huşû' etmeyüp, hilâlinde kelâm-i dünyâ ve niçe def'a şütüm ile lâfz (sarf edüp) ve yine namâzlarını tamâm oldu, deyü i'tikaad édüp, bu cihetle:

فويل للمصلين الذين هم صلواتهم ساهون .

(XXXII), va'îdine dâhillerdir.

Ve dahi,

قد افلح الطومنون الذين هم في صلواتهم خاشعون .

(XXXIII) nass-i kerîmi üzere, beşâret-i felâhdan mahrûmlardır. Bu vechile, iflâh bulmıyacaklar bir tâ'ifedir. Hattâ, henüz mü-râhık olmamış ferzend-i nâbekâr ve etfâl-i bîberhurdarlarına, sebb ü lâ'ni ta'lîm éderler. *Müselmân*'a 'adâvetleri, kadîmdir. *Şâh-Abbâs-i-Sânî* 'Ulemây-i Sünniyân'ı ve kütüb-i fıkhi cem' ve ihrâk ve 'ulemâyı hârmân gibi (34).

(27b) Ve merkuum *El-Hâc Dâvûd Beğ* ve sâir Sünniyân ve *Lezgiyân* ahvâli dahi, sene-i merkuume (35).

- (33) Öteden beri *Şi'iler*'de, gurbette veya evinde iken erkekler, «Mütâ'îyye» veya «Mut'a» (halk dilinde «Sirga») yani geçici nikâh ile bir gün, bir hafta, bir ay veya belli bir zaman için evlenirler. Belli müddeti dolunca, kadın «boşanmış» ve harâm olur. Doğan çocuk, anada kalır.
- (34) Buradan sonra gelen 27. yaprağın (a) yüzü, boş bırakılmıştır. «*Mukaddeme*»nin başında: «Mezheb-i bâtılları ne güne olduğu ve ne vech ile merdûd olduğu, edillesiyle *Khâtîme-i Kaa'ime*'de tasrih olunmuşdur», denildiğine göre, eserin sonu, buralarda bitmek üzere imiş diyebiliriz.
- (35) Bu cümle, 27 b. yaprağı başında bulunmaktaysa da, sonu yazılmadan bırakılmıştır.

— XVIII —

Metinde geçen arapça ve farsça parçaların, türkçeleri ()*

- I. Ulu ve Yüce-Tanrı'ya hamd-ederiz, Onun Peygamberi'ne salâvat göndeririz. O Peygamber kim, pâk ve temizdir, o Peygamberin pâk ve temiz mansublarına, necib ve muttakî Ashâbına, yerle gök durdukça ve geceyle gündüz devreyledikçe, selâm olsun.
- II. Allâh, hiçbir kavme zulmetmez; ancak, onlar kendi kendilerine zulmederler.
- III. Her nasıl olursanız, size o şekilde muâmele edilir.
- IV. Yüce Tanrı, Rahmân ismi hürmetine, ona yardım edip, desteklesin ve devranın sonuna kadar Farkadân Yıldızları'nın görüldüğü, geceyle gündüzün tekrarlandığı müddetçe, Allah onu ebediyete kadar ulaştırsın. Hazreti Muhammed Emîn hürmetine, âmîn.
- V. Allah, ona uzun ömürler verip yaşatsın; korkulup çekinilen şeylerden onu korusun; ve Cenâb-ı-Hak, onun sonunu, istediği ve dilediği gibi iyilikle getsin.
- VI. Boyunlarında zincirler, sanki onlar güvercinlerin boynundaki gerdanlık ve halk ise, güvercinlerdir.
- VII. İlbahâr buludunun saçtığı bereket, emîrin sahâvet günü bağışlaması gibidir. Emîrin bağışlaması, pınarın gözesi gibidir. Buludun bağışlaması ise, ancak bir damla sudur. Emîrin bağışlaması, keyifli vakitte olduğu halde; buludunki, ağlama zamanındadır.

(*) Arapçaların tercümesinde, çok yardımını gördüğüm arkadaşım Dı Ali Ekber Genceli Bey'e, burada teşekkürü bir borç bilirim.

- VIII. Onun devletinde, karışıklıklar sükûnet bulur ve onun satvetinin korkusundan yatıştır. Nitekim, bütün ülkelerde, emniyet ve korkusuzluk görürsün.
- IX. Allah, emanetleri, sahiblerine tevdi etmenizi emrediyor.
- X. Ey (saḥâvetiyle meşhur olan Zâide-oğlu) *Ma'an*'ın cömertliğini anlatan, ma'nâ bul ve ona söyle ki, burada senden başka ona şefâ'at edecek yoktur.
- XI. Onların yanında bulunanların hepsi, sevinirler.
- XII. Büyüklerin indinde özür kabul olunur; ve bu, en büyük arzu ve istektir.
- XIII. Bağışlaması, keremi, lûtfü ve ihsânı hürmetine.
- XIV. Allah ırak etsin, Allah korusun ve saklasın, Allah kötü işlerden ve fuhuştan korusun.
- XV. Allahın indinde din, İslâm dinidir. Söyle ki, Cenab-ı-Hak, mülkün sahibidir; O, mülkü istediğine verir ve istediğinden alır.
- XVI. Eş ve arkadaşlardan mukaddestir; Allah, İntikâm Sâhibi ve 'Azîzdir.
- XVII. Onlar için, Cehennemden (yakıcı) döşekler ve üzerlerinde de örtüler vardır.
- XVIII. Bizim ordumuz, onlara galîbirdir.
- XIX. Affetmek, zaferin zekâtıdır.
- XX. Kafese girmiş karga gibi.
- XXI. Cenab-i-Hak, bana yeter! O, ne güzel yardımcıdır.
- XXII. Ben, gömleğimi kefen etmiş bulunuyorum; artık düşmandan korkar mıyım? Ey düşman, benden sakın ki, ağzımdan ateş püskürüyorum.
- XXIII. Yok olup, unutulup gitmiş gibi.
- XXIV. Cenab-i-Hak, sizi velî (hükümdâr) tayin etti.
- XXV. Cenab-i-Hak onları, güzel niyetlerine kavuştursun ve onlara saâdetle, selâmetle, emniyet ve korkusuzlukla, uzun ömürler versin, Peygamberlerin Efendisi hürmetine, âmîn, âmîn.

- XXVI. En doğrusunu, Yüce-Tanrı bilir.
- XXVII. Yalan hâdise, sonunda doğrulur.
- XXVIII. Bu طغان «muğakân» (= h. 1111) senesinde halk muğber olur. غلاس «Galas» (= h. 1120) yılında ise, perişan ve dağınık olur. Eğer «galas»dan sonra yaşıyacak olursan, göreceksin ki, padişah, memleket, millet ve din, yeniden canlanacaktır.
- XXIX. Bütün kâfirler, bir tek millet sayılır.
- XXX. Cenab-i-Hak, onlara yardım etsin ve muzaffer kılıp, onların ihsanlarından bütün halkı müstefid eylesin.
- XXXI. Pâk ve doğru İmamların hiçbirisini, kible-ehlinden inkâr etmeyiz.
- XXXII. Vay olsun o namaz kılanlara ki, namazlarında huşû' etmezler.
- XXXIII. Namazlarında huşû' eden müminler, necât bulurlar.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعل في كل شيء
دروسا لمن يتفكر في خلقه
ويعلم ان الله لا يبدل ما
عقد له الا بالقرين
الذي هو خيرا منه
او يساويه
والله اعلم
بما يخفى
عن العباد

الحمد لله الذي جعل في كل شيء
دروسا لمن يتفكر في خلقه
ويعلم ان الله لا يبدل ما
عقد له الا بالقرين
الذي هو خيرا منه
او يساويه
والله اعلم
بما يخفى
عن العباد

الحمد لله الذي جعل في كل شيء
دروسا لمن يتفكر في خلقه
ويعلم ان الله لا يبدل ما
عقد له الا بالقرين
الذي هو خيرا منه
او يساويه
والله اعلم
بما يخفى
عن العباد

5b
 چو بوی بیگانه در غم غافلند . **ب** هر چه در غم خندید که در آن کم
 گمبیدی بحکم بدید که گشتی . **ب** چرا با آنه از آن گمبید باز
 . **ا** ای که در وقت هر دو . **ب** در کنار او راه طوبی کنی از آن خورشید
 هشت دست سینه از آن راه از آن **ب** شیرینی ای اول کرده از آن گمبید
 چرخ زده نه بود و گلی از آن **ب** لیسند سادانه ز غم اول از آن
 هر فریبی غمتی با آن راه **ب** هر چه از این راه **ا** اول از آن
 بنده کنیز از غم زار و فریب **ب** شنید ناب نال آن گمبید
 حکم خسته در آن نال حکم سندان غم زار **ب** زو که سیر از آن
 او در غم خسته سوتی نکاید مال با بیرون حواشیش از آن گمبید
 ساینده ای که سید بر آن **ب** دولت لعل آن گمبید **ب** بی درون
 اولتی او در آن گمبید **ب** هر چه که دست و پا از آن نال
 مسکنه در غم زار **ب** هر چه بنای و پیکر **ب** نال آن گمبید
ب دور نیاید **ب** هر دو از آن گمبید **ب** نه از آن **ب** هر چه که یک
 او در شایسته از آن سادست **ب** هر چه که از آن گمبید **ب** درین
 غم زار **ب** هر چه که از آن گمبید **ب** هر چه که از آن گمبید **ب** در آن
 بقدر سزاوار **ب** هر چه که از آن گمبید **ب** هر چه که از آن گمبید

6a.

مخالف عینیں ہیں متعلقہ ہاوائے پہلے تصانیف کا کل علم
از ایضی شیخنا کا لکھنے سے وہ سننے سے ہوتا ہے کہ ان کی دلجواری تھی کہ
ہیں کا لکھنا اور ان کے دل پر توفیق تو ہی ان کی خصوصیت تھی یہ وہ ان کی
سننے اور ان کی فہم تھی وہ تفسیر سے فہم آئے اور سننے سے ان کی فہم
پہلے پہل دیکھ کر ان کی فہم اور ان کی فہم سے وہ پہلے پہل پہنچتے تھے
وہ کہ وہ ان کے ہونے سے وہ ان کے ہونے سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے

نہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے
ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے وہ ان کی فہم سے پہلے پہل پہنچتے تھے

منع از دور کجی و کجی و در طرف دیگر از طرف دیگر در تمام
در او کجی و غیر این بود کم نشسته آنگونه هیچ از این ایوان کجی
کجی که در قیود این و کجی است و این تغییر است از این است که
کجی است

سوی ایوانی که خانه در آن است و در آن است و در آن است
خانه که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
هم در آن است و کجی است و کجی است و کجی است

و در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است

کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است

کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است

کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است

کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است
کجی است که در آن است و کجی است و کجی است و کجی است

طریقی در استازاد و کجاسته فیتوریه و ایسور و کوفه و قرصه تک بریزد
 و در سیسیر و عقیق زکندر ترخ و اندازی و در لیسینه برای بر صند
 اندوز و دیسور و قیو و یسوز و یا در کوز و نیا از او یک کله اندازی و بر این ترخ زده
 را خورد ز عقیق قایح ایامه کلانگی بیخ اخی و پسته ترخ کله اندازی
 و نیز کوزه و کسه و اندوز منی کوزه ایاز چه و اندوز برافشته ده
 بین تنی مشکند و اش قلیف علی ذو قانک را نادای و افرخت
 یا سینه نیک کوری که از تخم سکی و در ساسا از بر و ترخ و مرغ و سوز
 اندوز و قیو اش من ز کله قلیف و از مرغ و صفتش در پسته او اندی و نیز در ساسا
 ایخیزد بر طریقی و داد یانه و اندوز کوزه و غدا و صی و کسوفی نه غدا
 و قلم ایسی یست واده بر دخی و در یانه و لایند و کوری که کجینه کله
 و کور جود الیت جلد کله کله سوز و جیله و ایاز کله کوری و اگر کیم
 و کوبید و ضربه و ارفاوی به صفا که در ترخ و کوزه از برون لطیفید
 و کجینه یانه به و در یانه مشکند کله کله طریقی بر همدن دخی رخ
 و اش قره به و وصلی به فله در نه سننی اولد اولد دخی قره و کوز کله
 در سوز کله کله دیکوری خندوز و اولد و برون قلیف لای اولد و در
 و کسوفی لای یانه و داد یانک بیسینه و صورت و کسوفی لای یانه
 و در داد و اندوز کله کله و وضوئی که در رود و لای قره و کوزه یانه

اولد کوز و اندوز و کله کله و کسوفی لای یانه کله کله کله کله
 اولد و کسوفی قلیف و قلیف کله کله کله کله کله کله کله کله
 ایاز کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 اولد و ترخ کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 نایب لیسینه و کسوفی لای یانه کله کله کله کله کله کله
 ایاز کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 قلم لای یانه کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 و هر ترخ و ایاز کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 است کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 ترخی و در قلیف کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 بیز ترخ کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 افات و عات کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خند و قان و ساسا کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خط کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله

بجزایر دلی که مسکن است اصفا آورده اولیاد الله خاتونی خدیو
 طلب ای که کوی طاهر نفس نشسته و زلف ایدر الله بهار است
 اعدا نفس باطنی بجز مجروح و توری اسوارت نظار در معینا الصولت
 خارج و ریب ارشاد قرآن و فتنه خورگن و با بلبه به با یا بندر این
 اسخار و سایر بزمه امانه خدیو به در اولیاد کنی بیت به به
 ایوان اولیاد خدیو و کله از کله که کرم کرم لاله غم و یاس
 بچو قالی بر ابلغ خوری انچه داری و در کس خدیو نفس و طوری ای که
 و خطور در دست بوی امانه کینه فارسی و سایر کس که در این
 و الله که کینه که زوی است کس که کینه که کینه و ستا به به
 لب نه خور و زلفی که کله کله در دایره قید کوره خلق خدیو
 و شمع انبیه خدیو که کتا و کتا و زلفی که کله کله و کله کله
 اولیاد تراست در هر ایچو به کله کله کله کله کله کله کله کله
 سایر و مجروح خدیو در کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 خدیو نفس کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 بر ایچو کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 عیسای معین کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله

264
 کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله
 کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله کله

MERV VE MURGAB SUYUNUN CEREYANI*

Çeviren : Dr. İsmail AKA

Cuzcan, batı tarafından Murgab ovası ve onun şubeleri ile çevrili olup, eski zamanlarda Merkiyana diye anılmakta idi. Bu bölgenin en önemli nehirlerinden olan Murgab suyu, kuzeye doğru o civardaki ırmaklardan daha fazla uzanmakta ve yatağının bir kısmı çöl ortasından geçmektedir. Irmağın geçtiği yerler dışında kalan bayındır mıntıklar, çok az bir sahaya inhisar etmektedir. Bu yüzden Araplar zamanında Horasan'ın en mühim şehirleri olarak kabul edilen Merv ile Belh arasındaki yol, Merv'den başlayarak Murgab suyu boyunca güneye doğru ta dağlara kadar gittikten sonra, dağlar uzantısınca, Faryab (yani Devletâbâd) ve Şaburgan yolu ile kuzeydoğu istikametinde devam ederdi. Talikan şehri Murgab havzasının doğusunda bulunuyordu. Talikan ile Murgab suyu kıyısında bulunan Merverrûd ve Faryab (Devletâbâd) arasındaki mesafe birbirine eşit, yani üç günlük yol idi. Merverrûd ile Talikan'ın yerlerinin neresi olduğu meselesi hakkında görüşler çeşitlidir. Bugüne gelinceye dek, Merverrûd'un şimdiki Meruçak mevkiinde mi bulunduğu, yoksa biraz daha güneyde Balâ Murgab mahallinde mi yer aldığı mes'elesi tamamı ile çözümlenememiştir. Arap coğrafyacılarının ifadelerinin seyir hattına bakılırsa, onlar Balâ Murgab lehine sahadette bulunmaktadırlar. Bu hat üzerinde bulunan noktalar cümlesinden olarak, Murgab kıyısından Belh'e buradan dosdoğru

(*) Bu yazı Wilhelm Barthold'un «Istoriko-geografiçeskiy obzor İrana» (İran'ın tarihî coğrafyasına bakış), St. Petersburg 1903 adlı eserinin, Hamza Serdadver tarafından yapılan farsça tercümesinin —Tezki-re-i coğrafya-yi tarihî-i İran,, Tahran 1308. h.ş. (1930 m.)— 85.98 sahifeleri arasındaki kısmının tercümesidir.

bir yolun gitiği Kasr-ı Ahnef b. Kays bulunmaktadır. Burasının Karavulhâne adı ile anılan, Türkmenler'in oturduğu Kale-i Veli suyunun Murgab suyuna döküldüğü yerin yakınlarındaki küçük bir köyün bulunduğu yer olması mümkündür. Bu köyün yakınında üzerinde tuğladan yapılmış yıkıntılar ve diğer bina kalıntıları bulunan tepeler görünmektedir. (1) Balâ Murgab'a 6 mil mesafede, 14 mil kadar uzunluğunda bir geçit bulunmaktadır. Görünüşe göre, bu geçit coğrafyacı Kudame'nin (2) bahsettiği geçidin aynıdır. Geçidin kuzey tarafından girişinin yakınında ve aynı şekilde güney girişinde, geçidin muhafazası için taştan burçlar bina edilmiştir. Kuzeyde bulunan burç, görünüşe göre Arap coğrafyacılarının bahsettikleri «Kale-i Amru»dur. Kudame'nin, geçidin başlangıcının Merverrûd'a bir fersah mesafede olduğuna dâir sözleri, diğer kaynaklardan daha fazla olarak Balâ Murgab lehine ve Meruçak aleyhine delâlet etmektedir. O derecede ki, Yate'in yazıları ve tariflerine bakarak Meruçak'tan Karavulhâne'ye giden yol üzerinde hiçbir geçidin bulunmadığı hükmünü vermek mümkündür. Adı geçen bu yol, ırmağın sağ sahili boyunca ve tepelerin eteklerinden geçerek iki kere bu tepelerin kollarını keser. Aşağıdaki delil, hernekadar pek az doğruluğa sahip ise de, önemsiz de değildir. Şerefeddin-i Yezdî (3), Merverrûd hakkında, kendi zamanında oraya Murgab denildiğini söylemektedir. Bilindiği kadarı ile Meruçak bu isimle adlandırılmıyordu. Öte yandan meselâ J. P. Ferrier'in 1845 yılında orasını bu adla tanımladığı gibi, Balâ Murgab, bazen Murgab olarak adlandırılıyordu (4).

İnsanlar tarafından mesken olarak kullanılan ve Kudame'nin eserinde de görülen mağaralar, zamanımızda da Murgab vadisinde kayalıklar arasında görülmektedir. Yate, ırmağın sol sahilinde bulunan bu mağaraların bazıları hakkında araştırmalarda bulunmuş, fakat ilgi çekici bir şey elde edememiştir (5). Yate'in ifadesine göre, şimdi artık bu mağaralarda onlara bakarak bura sakinlerinin yaşayış tarzlarını anlamağa yarıyacak bir şey bulunmamaktadır.

(1) C. E. Yate, Northern Afghanistan or letters from the Afghan Boundary Commission. Edinburgh and London 1888, s. 121.

(2) Kitabu'l-harac, Bibl. Georg. Arab. nşr. M. J. de Goeje, Pars VI, Lugd-Batav. 1889, s. 161.

(3) Zafernâme nşr. Maulavi Muhammed İlâhdad, Calcutta 1887-1888, I. 311

(4) Voyages et aventures en Perse, dans l'Afghanistan le Bleoutchistan et le Turkestan, Paris 1870, I, 368.

(5) S. 222-223.

Murgab'ın başka bir yerinde, yani Pencdih ve Rus hududu yakınlarında bulunan mağaralara dâir, etraflı bir araştırma yapılmıştır. Bir İngiliz subayı (6), mağaraları resimleri ile birlikte kaydetmiştir. Mağaraları dağlara iki kat halinde kazmışlardır. Aşağı kat, bir dehliz ile iki tarafı da aynı ölçüde birkaç hücreden ibaret olup, her hücrede bir çukur bulunuyordu. Üst katta ayrıca üç hücre daha mevcuttu. Hiçbir yerde herhangi bir kitabe görülememiştir. Aşağı kattaki mağaralar tamamen boş oldukları halde, sanki orada oturanlar orayı yeni terketmişler gibi, o kadar iyi bir durumda kalmışlardır.

Geçitten çıktıktan sonra, görünüşe göre yol Murgab'ın yukarılarına doğru gitmekte ve sonra yeniden kuzeye doğru ve vadilerden birine, sıradağlar arasından, Kara Cengel suyu vadisinde Kale-i Veli'ye gidiyordu. İstahrî'nin ifadesine göre (7), Talikan dağlık bir yerde bulunuyordu. Buraları hakkında müphem bilgilere sahip bulunan Yakubî'nin ifadesine göre (8), şehir iki büyük dağ arasında yer almıştı. Talikan'ın ya Kale-i Taht-ı Hatun veya eski bir kale olan Kurmah ve Kale-i Veli vadisinin güney tarafında yer almış olması mümkündür. Kurmah, tâ XIX. yüzyılın ortalarına gelinceye dek, buraların yeni sakinleri olan Cemşidîler'in en mühim kalesi idi. Eğer burada bir kale bulunmuş olsa idi, o vakit şehrin kendisinin Kale-i Veli suyuna kadar bir sahayı işgal etmiş olması gerekirdi. Yate'in (9), burasını tavsif ederken bahsettiği tepelerin, şehre dahil ve onun cüzleri olması mümkündür. Nusret-Kuh adı ile tanınan Talikan kalesi, Çengiz Han'ın seferlerinin tarihinde zikredilmiş olup, Mogol ordusu karşısında 6 ay dayanmıştı. IX. yüzyılda şehir o kadar büyük idi ki, şehirde iki Mescid-i Cami bulunuyordu. Talikan yünlü kumaşları ile meşhur idi (Yakubî). Murgub bölgesinin dağlık yukarı kısımları Garc veya Garcistan diye adlandırılıyordu. Bu bölge ahalisine Garç deniliyordu. Garç, kavmî bir ıstılah olup, Amuderya'nın dağlık yukarı bölgeleri ahali için Galç şeklinde Orta Asya'da bugüne gelinceye kadar kullanılmıştır. Bu ıstılah Tomashek'in kanaatinca, eski Bahteri dilinde Gar (dağ) kelimesinden tü-

(6) de Laessoe, *Proceedings of the Royal Geogr. Society, New series*, C. VII, London 1885, s. 584-588.

(7) *Kitabu' l-mesalik ve l-memalik*, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars I, Lugd-Batav. 1849, s. 270.

(8) *Kitabu' l-Büldan*, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars VII, Lugd-Batav. 1892, s. 287.

(9) S. 211.

remektedir. Her iki hususta, iki kelime kullanılmış olmasından anlaşılacağı üzere, Garcistan tabiri, Zerefşan'ın dağlık yukarı bölgesi için de kullanılıyordu. XII. yüzyıl müelliflerinden Sam'anî, Semerkand Garcistan'ında bulunan bir köyden bahsetmektedir (10). Murgab Garcistan'ı, Şar lâkabı taşıyan ayrı hâkimler tarafından yönetiliyordu. İstahrî (11) ve İbn Havkal (12) bu bölgenin iki önemli şehrinin adlarını sayarlar. Bunlardan biri, Murgab suyunun doğusunda ve sağ tarafında, Dize'ye bir günlük mesafede (Diğe köyü yukarıda sözü edilen geçidin güneyinde bulunmaktadır) bulunan Pişin (Cuzcanî Afşin okumaktadır) ve ötekisi, dağlarda ve evvelki şehrin güneyinde ona bir günlük mesafede bulunan Şurmin şehri idi. X. yüzyılda Garcistan'da İslâm dini yayılmış olmakla beraber, yine de, mahallî hâkimler hüküm sürüyorlardı. X. yüzyılın sonlarında, Mukaddesî'nin zamanında (13) Merverrûd bile Garcistan hâkimlerinin hükmünde idi. Garcistan'ın mahallî sülâlesine XI. yüzyılda Sultan Gaznelî Mahmud tarafından son verildi.

Bugün artık Murgab bölgesinin durumu Arap coğrafyacıları zamanına göre tamamen değişmiştir. Arap coğrafyacılarının Merverrûd bahçelerinden bahsetmeleri hususu, Yate'in de dikkatini çekmişti (14). Halbuki bugün ne Muruçak'ta, ne de Balâ Murgab'da ağaç değil, çalı bile bulunmamaktadır. Arî asıllı Cemşidîler ve Türk asıllı Türkmenlerden meydana gelen bölgenin göçebe halkı, pek az olarak bahçecilikle meşgul olurlar. Zira, yerleşik hayata geçmeğe hiç de temayülleri olmayan bu insanlara göre, bahçecilik ziraatı, tarla ziraatından daha fazla fedakârlık isteyen bir iştir.

Hiçbir zaman Murgab'da baştanbaşa bayındır bir mıntika olmadı. Bâzı noktalarda ve bilhassa suyun sol yakasında başlayıp su boyunca uzayıp giden ve sahilde birkaç vadi meydana getiren yüksek engebeler, geniş bayındır bir mıntikanın meydana gelmesine engel olmaktadır. Meruçak vadisi, bugünkü Meruçak kalesinin 3 mil kuzeyinde, her iki taraftan tepelerin ırmağa kavuştukları yerde sona erer. Meruçak vadisinden sonra, Murgab bölgesinin bayındır ova-

(10) W. Barthold, Turkestan v epochu Mongolskago naşestvija, St. Petersburg 1898, s. 130.

(11) S. 271-272.

(12) S. 323.

(13) S. 314.

(14) S. 224.

larından Pencdih gelir (Türkmenler bu adı tahrif ederek Pendi şekline sokmuşlardır). Yate'in tarifine göre (15), Pencdih 25 mil uzunluğunda ve yaklaşık olarak 2 mil genişliğinde dar-uzun bir vadiden ibarettir. İngiliz subayı de Laessoe'nin ifadesine göre (16), şehrin harabeleri eski Pencdih köyünün güneyinde görülmektedir. Bu harabeler, suyun sağ sahilinde, eski Pencdih'in karşısında ve aşağısında da görülür. O derece ki, bilindiği kadarı ile Pencdih bu unvan ile ilk defa olarak XIII. yüzyıl başlarında Yakut'un eserinde kaydedilmiştir (17). Timur devrinde Türkmenler bu İran asıllı adı Pendi şekline çevirmişlerdir (18). Bugün Pencdih vadisinde tarım yapılan arazi miktarı oldukça ehemmiyetsizdir. Yate'in işaret ettiğine göre (19), Pencdih vadisi kendi sakinlerinin ihtiyacını bile karşılamaya muktedir değildir. O kadar ki, 1885 yılında sınır tesbiti sırasında Meymene'den Pencdih'e zahire getiriyorlardı. Zamanımızda Pencdih bölgesinin en mühim köyü, Tahta Bazar köyüdür. Burası Rus toprakları içinde olup, Afgan emiri kendi halkına ticaret için oraya gitme izni veriyordu. Demiryolu, buraya kadar erişmemekte ve Köşk suyu üzerinde, bu suyun Murgab ırmağına döküldüğü yerin yakınındaki Pul-i Heştî (farsça) veya Taşköprü (türkçe)'ye dek uzanmakta ve buradan itibaren Köşk vadisinden Afganistan sınırına doğru gitmektedir.

Bayındır Pencdih bölgesi, mamur Merv mıntıkasından geniş bir çöl sahrası ile ayrılmış olup, IX. ve X. yüzyıllarda da aynı çölü görüyoruz. Bugün, demiryolu durağı olan Sarı Yazı, mamur Pencdih bölgesinin sınırı kabul edilir. Çıplak yamaçlar ve taşlık tepeler aşağı yukarı kesilmeksizin 70 verst devam eder. Ortaçağlarda Merv'e bağlı en güney nokta Dih-i Karineyn olup, burası Merv'e 25 fersah mesafede ve özel adı Bergediz idi. Burası bazen Merv ve bazen de Merverrûd'un bir parçası olmasından dolayı Araplar Karineyn diye adlandırmışlardır. Adı geçen köy, ırmak kıyısında yüksek bir tepe üzerinde bulunuyordu. Ekili arazi burada pek görülmemekte, ve bu bölgede oturan Atesperestlerin işi olan eşeklerini yolculara kiralamakla geçiniyorlardı. Profesör Jukovskiy (20), bâzı esas ve delil-

(15) S. 184.

(16) Proceedings, s. 589.

(17) V. Jukevskiy, Ravzalini staroga Merva (Eski Merv Harabeleri). St. Petersburg 1894, s. 40.

(18) Serefeddin-i Yezdî, Zafernâme, I, 353.

(19) S. 189.

(20) Merv, s. 181.

lere dayanarak, Karineyn'i bugünkü İmam Baba'nın olduğu yerde göstermektedir. Burası Sarı Yazı'nın 30 verst aşağısındadır. Yüksek bir tepe üzerinde eski bir kervansaray ve onun alt tarafında eski bir müslüman mezarlığı görülür. Karineyn'e ilâve olarak X. yüzyılda oradan daha aşağılarda birkaç yerleşme yeri daha mevcuttu. Ancak bunlar birkaç karakol ve kervansaray'dan ibaret idiler. Hat-tâ, Merv'den Merverrûd'a giden, yani eski Faz'a 6 fersah ve Merv ile Mehdiâbâd köyüne 7 fersah mesafede bulunan ikinci menzilin bulunduğu yolun ziraat yapılmayan bir arazi ortasından geçtiğini yazmaktadırlar (21). Profesör Jukovskiy'in tarif ettiğine göre (22), bugün oradan güzel bir posta yolu geçmekte ve eski derin kanallar, sayısız arklar yolu kesmektedirler. Yol, darı ve kavun tarlaları arasından ve bazen de ılgın ağaçları ile kaplı geniş ormanlar arasından geçer. Eski sulama kanalları Arap coğrafyacılardan sonrakı zamanlara ve belki de XV. yüzyılda Timurlular hakimiyeti zamanlarındaki Merv'in gelişme ve yükselme devirlerine aittir. Sonuncu tahmin doğruya daha yakındır. Zira, eserini 1492 yılında yazan Heratlı tarihçi İsfizari'nin ifadesine göre, 1469 yılında tahta oturan Sultan Hüseyin (Baykara)'ın saltanatı zamanında yeni açılan kanallar vasıtası ile, Balâ Murgab ile Merv ve aynı şekilde Merv ve Serahs arasında mamur sahalar genişlemişti. Adı geçen tarihçinin belirttiğine göre, eskiden bayır ve hiçbir şeyin ekilemediği bu yerlerin her birinde arazi sulanıp ekilebilir hale getirildi. Öyle ki yukarıda adı geçen şehirler arasında baştanbaşa bayındır ve mamur bir bölge meydana geldi. Ancak bu rivayetin doğruya yakın olması müşküldür (23).

Merv ve ovası, hakkında etraflı bir tarihî ve coğrafî araştırma yapılmış Orta Asya'da tek şehirdir. Bu araştırma Profesör Jukovskiy'in «Eski Mery Harabeleri» adlı kitabıdır. Merv şehri bütün Ortaçağlar boyunca ovanın doğusunda bulunuyordu. Şehrin varlığı bir su bendine bağlı olup, bugün Sultanbend adı ile tanınmaktadır ve bir müddet önce yeniden tamir etirilip kullanılmağa başlanmıştır. Adı ilk defa X. yüzyılda zikredilen bu su bendi, birkaç kere, bazen Muğub suyundan ötürü, bazen de şehri susuz bırakarak teslime zorlamak isteyen Merv fatihleri tarafından tahribata uğradı.

(21) Kudame, s. 160.

(22) Merv, s. 175.

(23) Merv, s. 71.

(24) Merv, s. 174-175.

Su bendi ile şehir arasındaki yolun ortasında Zerk köyü bulunuyor ve burada ana kol talî kollara ayrılıyordu. Burada, Sasanîler'in son hükümdarı III. Yezdigerd'in öldürüldüğü bir değirmen bulunmaktadır. Profesör Jukovskiy bahsedilen köyü, bugün harabelerinin mevcut bulunduğu Türkmen Kale'nin yerinde göstermektedir. Şehrin kendisi, Profesör Jukovskiy'in isbat ettiği üzere, gitgide batıya doğru yer değiştirmiştir.

Eski şehrin en eski harabeleri Kâfir Kale'dedir (25). Profesör Jukovskiy'in tesbit ettiğine göre, Kâfir Kale X. yüzyılda Şehristan yani Merv şehrine dahil bulunuyordu. Etrafındaki mahallerle şehrin genişliği yaklaşık olarak 40 verst² idi. Horasan ve Mâveraunehr'in, tek hânedanın hakimiyeti altına girdiği X. yüzyılda, şehir askerî önemini kaybettiği gibi, hemen aynı devirde şehrin kalesi harap bir vaziyete düşmüştü. Şehristan'ın dört kapısı mevcuttu. Profesör Jukovskiy şehrin kapılarını, şehrin doğu ve batı duvarlarında göstermektedir. Yani daha sonraki zamanlarda olduğu şekilde idi. Ancak Orta Asya'nın dört kapılı bir şehristana sahip olan diğer büyük şehirlerinde (meselâ Belh, Herat ve Semerkand) kapılar, dünyanın dört yönüne doğru inşa edilmişlerdi. Merv'de değişik bir şekilde görülen bu tahminin doğru olmuş olması müşküldür. Zira, Merv'de dört yol birbirlerini kesmekte idiler: Serahs, Harezm, Buhara ve Merverrûd yolu.

Daha kuzey veya kuzeydoğuda «Merv-i Kadim» diye adlandırılan ve kumlar altında kalmış olan başka bir harabelik görünmektedir. Hattâ, XV. yüzyılda tarihçi Hafız-i Abrû'nun şahadetine göre, kumları da kendisi ile birlikte götüren şiddetli rüzgâr estiği zaman orada duvar ve bina kalıntılarını meydana çıkarırdı. Eski Kâfir Kale şehri harabelerinin batı tarafında Sultan Kale adlı başka bir şehir mevcuttu (26). Harabelerin tam ortasında Sultan Sancar'ın defnedilmiş olduğu türbe yer almaktadır. Sultan Kale harabeleri Selçuklular devrine ait olup, etrafındaki suru Sultan Melikşah inşa ettirmişti.

1157 yılında ölen Sultan Sencer (veya Sancar)'in makberesi olan bu yüksek türbeyi, Sultan Sancar kendi sağlığında yaptırtmıştı. Hattâ, XIII. yüzyılda tarihçi Reşidüddin'in ifadesine göre makbere, islâm aleminin en yüksek binası olarak kabul ediliyordu (27).

(25) Merv, s. 111.

(26) Merv, s. 119 vd.

(27) d'Ohsson, Histoire de Mongols, La Haye et Amsterdam 1834, IV, 273.

Mogollar 1221 yılında Merv'i tahrip ettiler. Profesör Jukovskiy'in tahminine göre (28), Mogol ordugâhı harabelerin bulunduğu Şayım Kale (Kâfir Kale'nin güneybatısında)'de idi. 1409 yılında Timur'un oğlu Şahrüh başka bir yerde Merv'i kurdu. Bu şehrin kalıntıları Bayram Ali ve Abdullah Han harabeleri olup, birbirine bitişik ve genişlik itibarı ile de öncekilerden bir miktar daha küçük türler.

Profesör Jukovskiy Merv ovasındaki köyler hakkında da malûmat toplamıştır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, bu ova Ortaçağlarda da bugünkü gibi küçük bir saha olarak şehrin dört tarafını kaplıyordu. Bu ovanın güney sınırı hakkında yukarıda söz edilmişti. Şehrin kuzeydoğu tarafından Belh'e bir yol gidiyordu. Şehre 5 fersah mesafede, halen Kuşiman adı ile bilinen Kuşmahan (Kuşmeyhen) köyü bulunuyordu. Buradan itibaren çöl başlamaktadır. Kuşmeyhen'den Amurderya sahiline varıncaya dek sadece konakların adları sayılır. Yolun solunda, Kuşmeyhen'den bir fersah mesafede Hürmüzferah köyü bulunuyordu ki, bu ad daha sonraları Musafere şeklinde söylenir olmuştur (Merv'e 5 fersah mesafede). Çölün ortasından geçen Harizm yolu bu köye uğruyor ve çöl bu köyün hemen altında başlıyordu. Merv'in güneybatısından ise Serahs'a bir yol gidiyordu. Bu yol üzerinde birkaç yer adı sayılmaktadır. Bunlardan ikincisi, yani Merv'e 10 fersah uzaklıkta bulunan Dandenekan kalesinin çöl ortasında bulunduğunu yazarlar. Kalenin çevresi 500 adımdan fazla gelmiyor ve hemen yakınında kervanlar için bir yer inşa edilmiş bulunuyordu (29).

Merv şehrinin mevkii ve çöle yakın olması şehrin ticaretine devamlı bir şekilde tehlike arz etmekte idi. Merv ovasının göçebe aşiretlerin yağma ve akınlarından korunması, muktedir devletler zamanında nadiren müyesser olabiliyordu. Batı Asya'dan Doğu Asya'ya giden ana yolun başında olduğu halde bu yağma ve akınlar şehrin inhitat ve gerilemesine sebep oldu. Bu topraklar üzerinde M. Ö. III. yüzyılda Antiyoh Soter (280-261) Antakya şehrini kurmuş ve ova etrafınca 40 coğrafya mili uzunluğunda bir duvar inşa ettirmişti. Profesör Jukovskiy (30), buna dayanarak ovanın genişliğinin o zaman da bugünkü kadar olduğunu ispat etmektedir. Aşiretlerin yağma ve akınlarının Merv'in ticarî ehemmiyetini azaltmış

(28) Merv, s. 173.

(29) Merv, s. 21-22.

(30) Merv, s. 45

olması gerekir. Milât sıralarında eserini yazmış olan İzidor Harak-si, Merv'den Amuderya tarafına doğru giden herhangi bir yolu kaydetmemektedir. Onun tarif ettiği bir ticaret yolu, ta Murgab'a kadar ulaşıyor (büyük bir ihtimalle daha sonraki zamanlardaki Merverrûd yakınlarına kadar) ve oradan güneye bugünkü Herat'a doğru devam ediyordu. Profesör Jukovskiy'in kanaatınca Merverrûd'un olduğu yerde Makedonyalı İskender'in tesis etmiş olduğu İskenderiye Merkiyana şehri mevcuttu. Sasanîler devrinde Merv şehri hakkında elde pek fazla bir bilgi yoktur. Sadece Profesör Jukovskiy'in naklettiği VII. yüzyılın Süryanî müellifinin pek muhtasar ifadesi, mezkûr rivayete uygun düşmektedir (31). Buna göre Merv ovası o zamanlar uzunluğu 12 fersah kadar olan bir duvarla çevrili idi. Horasan'daki Arap emirleri daha çok Merv'de oturuyorlardı. Profesör Jukovskiy'in işaret ettiği üzere (32), Merv, Araplar'ın buradan Türkistan içlerine istilâ ve nüfuzlarını yayabilmek için tabî bir merkez durumunda idi.

Şehrin inhitat ve gerilemesi Tahirîler'in Horasan'ın merkezini Nişabur'a nakletmeleri ile bir dereceye kadar gözle görülür bir hal almıştı. XII. yüzyılda hernekadar Sultan Sancar Merv'de ikamet etmiş ise de, yine de Nişabur, Mogol istilâsına gelinceye dek, Horasan'ın en mühim şehri olmakta devam etti. Bununla beraber, o zamanlarda bile ana ticaret yolu Merv'den geçiyordu. Yani İbn Hor-dadbi ve ondan sonraki IX. ve X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının tarif etikleri gibi, Bağdad'dan itibaren yol Hemedan ve Rey üzerinden Nişabur'a; oradan da Serahs üzerinden Merv'e gidiyor ve Merv'de yol ikiye ayrılıyordu. Yolun biri kuzeydoğuya Buhara ve Semerkand'a; öteki yol ise, güneydoğuya Merverrûd ve Belh'e gidiyordu. Fakat, Saman-Oğulları hükümdarları yol üzerinde nizam ve asayiş sağlamaya muvaffak oldular. Saman-Oğullarından önce, yani IX. yüzyılda coğrafyacı Yakubî'nin ifadesine göre (33), Serahs'tan Merv'e giden ve çöl ortasından geçen yol üzerindeki konakların herbirinin yanbaşında bir kale inşa etmişlerdi. Böylelikle bu kaleler ahaliyi ekseriyetle bu konaklardan bâzılarına hücum eden Türkler'in akın ve yağmalarından koruyorlardı.

1221 yılında Mogollar Merv'i tahrip ettiler ve bundan sonra şehir artık bu harap vaziyetten kendini bir daha kurtaramadı. 1250

(31) Merv, s. 8.

(32) Merv, s. 10.

(33) Merv, s. 14.

yılında Mogol hâkimi Argun, şehrin güneyindeki Razikâbâd köyünde bâzı binalar inşa etti (34). Bu zamanda Merv'e 3 fersah mesafedeki Mahan köyü, ovanın önemli bir merkezi haline geldi. XIV. yüzyılda Timur zamanında burada Türkmen asıllı müstakil bir hâkim bulunuyordu. Merv'in eski ehemmiyetini kaybetmesi sonucu, Herat terakkiye yüz tuttu. Hernekadar Herat da Mogollar tarafından tahrip edilmiş ise de, yine de daha hemen Çingiz Han'ın halefi Ögedey zamanında onarım gördü. Merv ise sadece 1409 yılında yeniden inşa edildi. Bu yeni şehir ise genişlik ve büyüklük itibarı ile Mogol öncesi Merv'inden daha küçük idi. Herat Timurlular devrinde Horasan'ın en mühim şehri ve bu hânedan'ın en muktedir temsilcilerinin başşehri idi. Safevîler'in İran'da yeni bir devlet kurmalarından sonra, Merv (ovası ile birlikte) umumiyetle Buhara ve Hive Özbekleri ile aynı şekilde zamanla Murgab boyu sahillerini tamamen ellerine geçirmiş ve Hive'ye tâbi olan Türkmenler'in hücumlarına maruz kalmaya başlamıştı. Bu yüzden İran'ın ticareti Herat üzerinden bir kavis çizerek yapılmaya başladı ve bunun sonucu Herat Orta Asya'nın en mühim ticaret merkezi haline geldi. Herat hâkimleri, Ortaçoğlarda Kert hânedanı zamanından ta XIX. yüzyılda Afgan emirlikleri zamanına gelinceye dek, daima Murgab'a kadar bütün bölgeyi ve aynı zamanda bu ırmak boyundaki mamur bölgeyi kendi hakimiyetlerinde tutmaya gayret ediyorlar ve bâzen bunda başarı da sağlıyorlardı. XIX. yüzyılda olaylar ve durum her zaman için Afganlılar'a müsait bir gelişme arzemedi. İranlılar'ın Herat'ı kuşattıkları XIX. yüzyılın 40-50. yılları arasında Hive Hanları Pencdih'e kadar bütün Murgab vadisi ile, Kale-i Mur'a dek Köşk vadisini kendilerine tâbi kıldılar. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Murgab vadisinin tasarrufu için mücadeleler sadece muhtelif Türkmen aşiretleri arasında devam ediyordu. Teke taifesinin baskısı ile Merv'den sürülmüş olan Sarık aşireti, Penedih ve Meruçak'a hâkim oldular. 1860 yılında İran devleti Merv'e bir ordu sevketti ise de, hiçbir muvaffakiyet elde edemedi. Kuzeyden Ruslar'ın ilerlemesi ve güneyden Afganlar'ın hareketi daha başarılı oldu. 1884 yılında Merv'in Ruslar; Balâ Murgab ve Meruçak'ın Afganlılar tarafından işgali aynı zamanda vaki oldu ve bu hadise az kalsın İngiliz-Rus savaşına yol açacak olan bir sınır ihtilâfının doğmasına sebep oldu. Bu çekişme Ruslar'ın ısrarı neticesi Afganlar'ın Pencdih'den çekilmesi ile sona erdi.

(34) Barthold, Turkestan, s. 117.

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI HİZMETİNDEKİ HALAÇ BEYLERİ (1201-1290)

Dr. Enver KONUKÇU

Hindistan'da, İslâm hâkimiyetinin esaslı bir sûrette yerleşmesi, Gaznelilerle başlamış, daha sonra da Gurlular zamanında gelişmiştir (1). 1192 yılında, Kuzey Hindistan'ın kaderini çizen **II. Tarrain Savaşı**, Gurluların muzafferiyeti ile sona ermiştir (2). **Sultan Muizzeddin Muhammed Gurî** bu zaferin kazanılmasında başlıca rolü oynamıştı (3). Sonra bu sultanın diğer işleri için Gazne'ye dönüşünü takiben, yerine Aybek isimli bir Türk'ü vekil olarak bırakmıştır. Delhi Türk Sultanlığı'nın kurucusu olarak karşımıza çıkan Aybek, memlûk (:köle) asıllı bir kimse idi (4). Orta Çağ Hindistan tarihçileri, bu meyanda Minhac Sirec Cüzcanî (5), Delhi'deki bu Türk memlûkluları saltanatının ilk tabakasına **Selâtin-i Muizziye** adını vermektedirler. Memlûk menşeli kimseler Taceddin Yıldız (Yulduz), Nasreddin Kabaca, Melik Bahaeddin Tuğrul, Muhammed Bahtiyar, Muhammed Şiran, Ali Merdan, Hüsâmeddin İvaz Hüseyin'dir (6). **Tâcü'l-me'âsir** ve **Edebü'l-harb ve's şüce'ât** gibi eserlerin her ikisinde, Sultan Muizzeddin Muhammed bin Sam'ın ordu-

-
- (1) A. Lal Srivastava, The Sultanate of Delhi, Agra 1959, s. 52-68. 69-97.
 - (2) aynı eser, s. 79-80.
 - (3) T. W. Haig, Muhammed bin Sam, İA VII, 483-484.
 - (4) M. Aziz Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahor 1949, s. 127 vd.
 - (5) Tabakat-ı Nasirî, Abdülhayy Habibî neşri, Kabil 1963, I, 415.
 - (6) M. Aziz Ahmed, aynı eser, s. 97-122.

sunda temâyüz etmiş Halac emirlerinden bahsedilmektedir (7). Ki yukarıda zikri geçen ve Minhac Sirec Cüzcanî tarafından da zikredilen Muhammed Bahtiyar, Muhammed Şiran, Ali Merdan, Hüsâmeddin İvaz Hüseyin, bunlar arasındadır. Bu beyler, Afganistan'da, Gur ve Germsir havalisinde yaşayan Türk kabilesi Halaclara mensupturlar. Yeni bir gâzâ ucu olarak açılan Kuzey Hindistan Şetihlerinde bulunmuşlar, sonra da Ganj Nehri'nin Bengâle Körfezi'ne doğru aktığı havâliyi ele geçirerek, Tibet sınırlarına kadar gitmişlerdi. Lahnauti şehrinde ikâmet etmeleri ve buranın iktasına sahip olmalarından, çağdaş tarihlerde, **Lahnautî Halac Beyleri** diye anılmışlardır (8).

I.

İHTİYAREDDİN MUHAMMED BAHTİYAR HALACÎ (1201-1205)

Muhammed Bahtiyâr Halacî, Gur ve Germsir bölgesinde sakin Halac kabilesindendi (9). Bu kabile eskiden beri Gazneliler ve Gurular gibi zamanlarının en kudretli devletlerine yardımcı, çok defa ücretli asker çıkarmıştı. Gitgide, geçim şartlarının askerlik mesleğinde daha kolaylaştığını gören Halac gençleri, devrin sultanlarının emrine giriyorlardı. Nitekim Muhammed Bahtiyar Halacî de bu düşünceler altında, Gazne'ye giderek, Gur hükümdarının hizmetine girmeyi istemişti. Korkusuz, akıllı, hareketli, savaş hilelerini bilen bir karakteri vardı. Fakat, müraca'at ettiği **divân-ı 'arz** memuru tarafından orduya kabul edilmedi. Bu hadise üzerine Gazne'den ayrılarak Hindistan'a gitmeği kararlaştırdı. Delhi'deki **divân-ı 'arz** yetkilisi de orduya yazmaktan çekinmişti. Geriye, Gur ve Germsir'e dönmektense, Hindistan'da kalmayı ve başka yerlerdeki beylerin hizmetine girmeyi aklına koymuştu. Bedaun'a giderek, sipâhsâlâr **Hazbereddin** Hasan-ı Edib'in huzuruna çıktı. Burada askere ihtiyaç olduğundan, müslüman ordusuna kabul edildi (10). Bir müddet sonra da Oudha şehrine giderek Melik Hüsâmeddin Ağılbeğ'in maiyetine girdi. Başında bulunduğu askerlerle

(7) Sadreddin Hasan Nizamî, Tac'ül Meâsir, İndia Office Yzm, vrk. 186 a. Fahri Müdebbir, Edebü'l-harb ve's-Şüce'ât, British Museum Yzm. vrk. 31-2.

(8) Tabakat-ı Nâsırî I, 422.

(9) aynı eser I, 423

(10) Tabakat-ı Nâsırî I. 423

Münir ve Bihar taraflarına akınlar yapmakta ve ganimetler kazanmakta idi. Bu akınlardaki mahareti, kısa zamanda, diğer askerler arasında yayılmaya başlamış, çok sayıda insan onun emrine girmeyi arzulamıştı. Osmanlı tarihçilerinden Müneccimbaşı'nın «Bahtiyar'ın kendi aşireti olan Halaclardan çok kimseler gelerek ordusunda yer aldılar» kaydı da bunu desteklemektedir (11). Muhammed Bahtiyar, daha sonra Kutbeddin Aybek tarafından Delhi'ye davet edilmişti. Bihar taraflarındaki akınlar 200 kişi kadar az bir kuvvetle yapılmıştı. Hindistan tarihinde böyle cür'etli bir işe girişmek, şimdiye kadar kimsenin aklına gelmemiştir. Hind ülkesini ve ahâlisini iyice tanıyan Muhammed Bahtiyar, aslen Fergana'lı iki kardeş Nizameddin ve Şemseddin'in oldukça yardımlarını da görmüştü. Brahmanlar sıkı takibata uğramışlar, çoğu da katledilmişti. Hindu'ların terk ettikleri mabedlerde ele geçen kitaplar, diğer istilâcıların aksine, tahrip değil, islâm âlimlerinin hizmetine sunulmak üzere toplanmıştı. Kaynaklarda pek açıklık görülmemesine rağmen, bu Halaç beyinin ilim ve âlimlere karşı tutumunun olumlu olduğunu farketmekteyiz. Bihar akınından çok sayıda ganimet ele geçirilmiş, asker de memnun edilmişti. Bundan sonradır ki Muhammed Bahtiyar Delhi'ye giderek sultanın huzuruna çıktı (12). Kutbeddin Aybek, Muhammed Bahtiyar'ı huzuruna kabul ederek kazandığı başarılarından dolayı tebrik ve takdir etti. Halaç beyinin böylesine bir rağbet görmesinin, sarayın ileri gelenlerince pek de hoş karşılanmaması tabii idi. Bir toy esnasında Muhammed Bahtiyar'ı açıkça yermekten, küçümsenemekten geri kalmadılar. Alay edici sözlerin kendisini hedef aldığını gören Muhammed Bahtiyar, onlara, büyükçe bir fili, o zamana kadar görülmemiş bir darbeye öldürerek, cevap vermişti (13).

Delhi Sultanı Kutbeddin Aybek, Muhammed Bahtiyar'a Bihar'ın kat'i olarak zaptedilmesi emrini verdi. Bu sefer hazırlıkları için Delhi'den ayrılan Halaç beyi, son hazırlıklarını da ikmal etti. Bölgenin büyük şehirlerinden Lahnauti'yi ele geçirmeyi tasarlamış, sonra da burasını doğu fetihleri için üs kullanmak istemişti. **Kamrup, Bihar, Gang** (:Ganj) kısa zaman sonra Türklerin istilâsına marûz kalacaktı. Bu sıralarda Bengâle ve Lahnauti bölgeleri, islâm

(11) Sahaifü'l-ahbar, Nedim tercümesi, III, 605

(12) Tabakat-ı Nâsırî I, 424-5.

(13) Tabakat-ı Nâsırî I, 425

kaynaklarınca Lahman Sen, yahut Ray Lahmaniye denilen race tarafından idare edilmekte idi (14).

Türklerin Lahnauti üzerine yürüdüğünü duyan Ray Lahmaniye, brahmanları ve müneccimlerini toplayarak, durum hakkında bilgilerine müracaat etti. Bunlar ise «kitaplarımızdaki brahman deyişlerine göre, ülkemiz Türklerin eline geçecektir. O zaman da gelmiştir» cevabını vermişlerdi (15). Lahnauti rayı Türklerin, memleketini istilâsının muhakkak olduğunu, bunun da yakında olacağını bilmekte idi. Ancak yaygın olan menkıbeyi de kabul etmek, inanmak istemiyordu. Müneccimlerine ve brahmanlara şehri alacak olan Türk'ün özelliklerini sordu. Bunlar da, bölgeyi zapt edecek kimsenin tasvirini yaparlarken, ayakta durduğunda ellerinin diz hizasının altına kadar uzandığını söylediler. Ray Lahmaniye durumu tahkik için gizlice adamlarından bir kaçını yolladı. Bunlar Muhammed Bahtiyar'ın yanına iyice sokularak, gizlice tetkik etmişlerdi. Ray'a Brahmanların ve müneccimlerin dediklerinin doğru olduğunu teyid ettiler. Haber şehirde panik havası yarattı. Ahâlinin çoğu hayatlarını kurtarmak için göçe başladı. Brahmanların ve ahâlinin mühim kısmı **Sankanat, Bang, Kamrup** gibi yerlere sığındılar. Ray Lahmaniye ise Nadia şehrinde Muhammed Bahtiyar'ı karşılamak istemişti. 1203 yılında Türk-Halaç kuvvetleri **Bihar** üzerinden **Nadia**'ya yürüdüler. Ordu iki kısma ayrıldı. 18 kadarı tüccar kıyafetine girerek, kimsenin kuşkusunu çekmeden Nadia'ya girdiler. Herkes onları meşhur Bihar atlarını satmaya gelen tüccarlar zannetmişlerdi. Müsait bir zamanda Ray Lahmaniye'nin sarayda içki meclisinde bulunduğu sırada hücumla kalkıştılar. Bunlar önüne gelen herkesi öldürerek Ray'ı yakalamak için acele ediyorlardı. Kargaşalık anında ise Ray Lahmaniye, arka kapıdan kaçma fırsatını bulabilmişti (16). Bütün hazinesi ve haremî ganimet olarak sonradan gelen esas ordu tarafından ele geçirildi. Bu ganimetler arasında şüphesiz ki en önemlisi **f i l l e r** idi. Fil Hindistan şartları içinde, bir ordu için, en önemli bir unsur idi. Sonraki Halaç sultanları da hakimiyetlerini tesis edebilmek için orduda muhakkak sûrette fil buldurmaya çalışmışlardı. Muhammed Bahtiyar **Nadia** şehrinin tahrip ettirdi. Lahnauti bölgesinin alınması ile, Halaçlar bundan böyle

(14) Bu race hakkındaki rivayet için bakınız; Tabakat-ı Nâsırî I, 425

(15) aynı eser, I, 425

(16) Tabakat-ı Nâsırî I. 426. Cüzcanî, kendi zamanında bile Ray Lahmaniye'nin oğullarının saltanat sürdürdüklerini de ayrıca kaydetmektedir.

bu yerlerin sahibi olarak islâm kaynaklarında zikredileceklerdir. Brahmanlar sıkı şekilde takibata marûz kaldılar. Mabedler tahrib edildiği gibi, âyinleri de yasaklandı. Câmiler tesis edilerek, hutbe kendi adına okutuldu. Aynı zamanda para da kestirildi. Mescid ve medrese gibi sosyal tesislerin yapılması da, artık burada devamlı kalınacağına işaret oluyordu (17). Lahmaniye'yi mağlûp ettiği müjdesi de bir ulak vasıtası ile Delhi'ye haber verildi.

1205 yılında, Muhammed Bahtiyar 10.000 kişilik bir ordu hazırlığına girişti. Bir çok ücretli asker de, gönüllü olarak Halaç ordu-suna katılmıştı. Kaynaklara göre Halaç beyi bu defa **Türkistan Dağları** ve **Tibet** cihetlerine, cür'etli bir sefere çıkacaktı (18). Türkistan Dağları Tibet ve Lahnauti üçgeni arasındaki sahada Göç (گچ), Miç (میچ), Taharu (تھارو) gibi üç ayrı topluluk vardı (19). Cüzcanî'ye göre bunlar, Hindu asıllı değillerdi ve dilleri de onlarınkinden farklı idi. Çehre yapıları itibarı ile Türklere benziyorlardı (20). Prof. Togan, bu üç kabilenin Kirayitlerden olabileceğini, T. W. Haig'den farklı olarak ileri sürmektedir. Fakat bu üç kabilenin etnolojisi hâlâ aydınlanmış değildir (21).

Miç kabilesi reisi Ali, Muhammed Bahtiyar ile temasa geçen ilk kimse olmuştu. Kaynakların pek tafsilâta girmemesine rağmen havâliyi iyi bilen Miç reisi, Halaçlara rehberlik etmişti. Birlikte Burdhankut (:Merdankut) şehrine geldiler (22). Bu şehir, Hindistan topraklarına dahil olunca, yerlilerce **Semender** diye isimlendirildi.

(17) Tabakat-ı Nâsırî I, 427.

(18) Bu sefer için bk; N. Bhattasal, Muhammad Bahtiyar's expedition to Tibet, IHQ IX (1933) s. 49-62. Ord. Prof. Z. V. Togan, About the campaign of the Indian Khalach-Turks against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the year 1205-6 (Bk: Proceedings of the XXVI th International Congress of Orientalist, New Delhi '4-10 th January, 1964 cild: II, s. 174-178, Delhi 1968).

(19) Tabakat-ı Nâsırî I, 427. Bu kabileler T. W. Haig tarafından Moğol asıllı olarak gösterilmektedir. Bk; The Cambridge History of India: Vols III Turks and Afghans, Delhi 1965, s. 49. " تھارو " ise Prof. Togan tarafından "Kaçarı" olarak okunmuştur. Bk: a.g.m., s. 174.

(20) Tabakat-ı Nâsırî I, 427.

(21) Not: 19'a bkz.

(22) Tabakat-ı Nâsırî I, 427. Rivayete göre bu şehir, Çin seferinden dönen İran şahı Guştâsb tarafından bina edilmişti.

rilen, akıntısı ve suyu bol bir nehrin kenarında bulunmakta idi (23).

Semender geçilmeyerek, on gün kadar, sahilini takiben yol alındı. Yirmiden fazla kemeri bulunan bir köprüye tesadüf ettiler. Nehri bu surette geçtiler. Muhammed Bahtiyar, dönüş esnasında kendisini emniyete alabilmek için burada biri Halaç ve diğeri bir başka Türk kabilesine mensup olan iki beyini bıraktı. Halaç ordusunun faaliyetlerini yakından takip etmekte olan Kamrup (:Assam) rayı, Muhammed Bahtiyar ile sulh yaptı. Halaç kumandanı ise esas gayesinin Tibet seferi olduğunu ima etti. Kamrup rayı hayli uzak bir yere sefer tertib edilmesinin iyi olmayacağını, daha hazırlıklı olunması gerektiğini söyledi. Fakat Muhammed Bahtiyar kendisinden son derece emin olduğu için, rayın fikirlerini kabul etmedi. Hatta ray, gelecek yıl yapılacak bir Tibet seferine kendisinin bile yardımcı olabileceğini belirtmişti (24). Muhammed Bahtiyar on beş gün kadar yüksek ve arızalı dağlar arasında tereddütsüzce yol aldı. Kaynaklar bu müddetin nihayetinde ordunun bir düzlüğe çıktığını zikrederlerse de ismini belirtmemektedir. Ovaya hâkim olan kale hemen kuşatılmış, fakat bir netice elde edilememiştir. Kaledekilerin attıkları okların ve mızrakların hemen hepsi hedeflerini bulduğundan, Halaç ordusunda çok kimse hayatlarını kaybetmişti. Ele geçirilen bir esirden, civarda bir başka şehrin de bulunduğunu öğrendiler. Burası Kerem Beten (كرم بتن) adını taşıyordu (25). 5000 kadar ok ve yay ile mücehhez Türk askeri bu şehri müdafaa ediyordu. Ertesi sabah Kerem Beten muhasarası başladı. Tahkimli surları bulunan şehir emniyette sayılabılırdi. Ahalisi brahman ve nuviye (:Tutiyân) idi. Hükümdarı ise Hıristiyan, yâni Terse dininden idi (26).

Kerem-Beten surları önündeki mücâdele, inatla savaşa devam eden Muhammed Bahtiyar'ın aleyhine bir durum almıştı. Gittikçe ağır kayıplar verilmesi üzerine, ileri gelen kumandanların da tavsiyesi mucibince, kuşatma kaldırıldı. Gelecek yıl tekrar gelerek, mu-

(23) Cüzcanî'de, nehir Bang-Mati (:Beg Bati) dir. Semender nehri Ganjdan daha büyüktü. Bazen Bağmaç, Bargmat veya Brahmaputra da denilmekte idi. Bk; Prof. Togan, a.g.m. s. 174.

(24) Tabakat-ı Nâsırî I, 428.

(25) Krm-btn imlâsı ile yazılan bu ismi Prof. Togan, Kärä-Bätän diye yazmaktadır. Bk: a.g.m. s. 176.

(26) Tabakat-ı Nâsırî I, 429.

hasara edilmesi kararlaştırıldı. Halaç ordusunun ric'at edişi ve Tibet-Kamrup yolculuğu, tam bir felâketle neticelenmişti. Her geldikleri yerde ne ot ve ne de diğer ihtiyaç maddelerini bulabiliyorlardı. Yanlarındaki yiyecek tükenmeye başlamış, asker atlarını keserek yemek zorunda kalmıştı. Muhammed Bahtiyar'ın tek düşüncesi mümkün olduğu kadar erken köprüye vararak, nehri geçmek idi. Diğer taraftan her uğradığı yerin terkedilmiş olması da hayra âlâmet değildi. Hinduların kendisini sıkıştırarak zâyi'at vermesi cihe-tine gideceklerini de biliyordu. Arkasında bir çok ölü bırakarak köprüye kadar gelebilmişti. Fakat, onu acı bir süpriz beklemekte idi. Köprü muhafazası için bırakmış olduğu iki bey, aralarındaki husûmetten dolayı kavga ederek, çekilip gitmişlerdi. Hindular da bunu fırsat bilmişler, köprüyü tahrip ederek, ric'at için hayati ehemmiyeti olan unsuru ortadan kaldırmışlardı. Muhammed Bahtiyar, durumun kötülüğünü gördüğünden, hemen karşı sahile çıkmanın zorunlu olduğuna kana'at getirdi. Hemen sallar yapılmasını emretti. Ancak civarda sal yapımı için elverişli ağaç v.s. yoktu. Hindular ile Halaç ordusunu bu köprü civarında ortadan kaldırmak düşüncesinde idi. Muhammed Bahtiyar ise zaman kaybı olmaksızın, etrafa gözcüler çıkardı. Bunlar yakında bir Hindu mabedinin olduğunu haber verdiler (27). Buradaki enkaz ve ağaçlardan faydalanmayı istediler. Ancak Hinduların ortaya çıkması üzerine burasını terketmek zorunda kaldılar. Halaç ordusu bitkin bir vaziyette iken nehir sahiline kadar sıkıştırılmıştı. Şimdi tek bir kurtuluş çaresi vardı. O da, nehri her ne olursa olsun geçmektir. Muhammed Bahtiyar'ın adamlarından biri suyu bol ve akıntısı fazla olan nehre atını sürdü. Diğerleri de onu takip ettiler. Günlerce yiyecek bulamamış ve halsiz düşmüş olan askerler nehri geçemiyerek boğuldu. Pek az sayıda kimse, bu arada Muhammed Bahtiyar da, sağ olarak karşı sahile çıkabilmişlerdi. Şimdiye kadar verdikleri kayıp 9900 kişi kadardı (28). Kuçan (کوجان) ve Miçan (میچان) ahalisi reisleri ile birlikte, bitkin düşmüş ordudan arta kalanları karşıladılar. Muhammed Bahtiyar Divkut'a geldi. Kadın ve çocuklar, yakınlarının ve akrabalarının dönmediğini görünce, galeyâna gelerek, Mu-

(27) Tabakat-ı Nâsiri I, 429.

(28) 1206 tarihli Gauhati sanskrît yazıtında, Kamrup Hindularının muzafferiyetinin Turuşka'lar, yâni Türkler üzerine olduğu yazılıdır. Turuşka (Türk) lardan maksat da Halaçlar'dır. Bu yazıt için bk; Nalinikanta Bhattasali, "Muhammed Bahtiyar's expedition to Tibet", Indian Historical Quarterly IX (1933) s. 49.62.

hammed Bahtiyar'a açıkça beddu'ada bulundular. Sonraki günlerde şehre bile inemiyor, büyük bir ordunun yok olmasından kendisini birinci derecede mes'ul tutuyordu. Üzüntüsünden gittikçe sıhhati bozulmuş ve yatağa düşmüştü. Tibet ve Türkistan seferi, gerçekten felâketle neticelenmişti. Hele nüfusu oldukça kalabalık Hindistanda, böyle bir kayıp, derin yaralar açabilirdi. Nitekim halefleri, artık uzak seferlere girişmeyeceklerdir. Şanlı bir mâziye sahip kimse için en büyük ceza terkedilmek idi. Muhammed Bahtiyar utançından, artık şehire çıkamaz olmuştu. Lahnauti'ye dönüşü üzerine ihtiras sahibi akrabası, Narankui iktası sahibi **Ali Merdan** tarafından öldürüldü (29). Bu cinayet, Halaç beyleri arasında intikam havasına bürünmeden, aşağıda işaret edildiği gibi örtbas edilecektir.

II.

İZZEDDİN MUHAMMED ŞİRAN HALACI

Bu devrin kaynakları, Muhamed Bahtiyar Halacı'nin halefi olarak, İzzeddin Muhammed Şiran'ı gösterirler. Muhammed Şiran ve Ahmed Şiran iki kardeş olup, Tibet seferi esnasında orduya katılmamışlardı. Onlar bir kısım süvâri ile **Lahnauti** ve **Cacnagar** (جاجنجر) muhafızlığını yapmakta idiler. Tibet seferi bitip de, Muhammed Bahtiyar bir suikast sonucu ölünce, bu iki kardeş hemen Divkut'a gelmişlerdi. Bu şehirden suikast faili Ali Merdan'ın iktası olan Narankui'ye gelmişlerdi. İntikam için Ali Merdan'ı yakaladılar. Ancak onu ortadan kaldırmaları, kendilerini sultan nezdinde suçlu duruma düşüreceğinden, **Baba Kutval İsfahanî** isimdeki kutvale teslim ettiler. Divkut'a dönüşlerinde bütün emirleri ve Halac ileri gelenlerini toplantıya çağırıldılar. İzzeddin Muhammed Şiran bu toplantıda kendisine hayli taraftar bulmuş, kabilenin reisliğini üzerine almıştı. Cüzcanî'ye göre Muhammed Şiran son derece iyi huylara sahip bir kimse idi (30). Muhammed Bahtiyar'ın güvendiği kumandanlarındandı. Nudiye şehrinin zaptından sonra ormandaki filleri oradan çıkararak iktâ merkezine naklinde maharet göstermişti (31).

(29) Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsırî, I 432'de, Muhammed Bahtiyar'ın bıçaklanarak öldürüldüğü kaydedilmektedir. Keza bk; J. Allan-T. - W. Haing-H. H. Dowell, The Cambridge Shorter History of India, Delhi 1969, s. 211 T. W. Haig, The Turks and Afghans, s. 50.

(30) Tabakat-ı Nâsırî I, 432.

(31) Aynı eser I, 433

Lahnauti iktasının başına geçmesi İzzeddin Muhammed Şiran'ı siyâsi sahnenin organizatörü yapmıştı. Fakat bu sırada Ali Merdan da boş durmamış, Kutval Baba İsfahanî'yi ikna ederek, onunla anlaşmıştı. Vakit geçirmeksizin Delhi'ye giderek Kutbeddin Aybek'in huzuruna çıkmış; bu sultan da diğer Halaç beylerine gösterdiği ilgiyi, ona da göstermişti. Bir ricası üzerine Sultan'dan yardımcı almayı başarmıştı. Oudh valisi Kaymaz Rumî (32), Halaç emirleri ile savaşarak onları mağlûp etmişti. İzzeddin Muhammed Şiran, Delhi kuvvetlerinin eline geçmemek için, Maksidah ve Santus taraflarına firar etmek zorunda kalmıştı. Ancak Halac emirleri arasında başgösteren anlaşmazlıklar, İzzeddin Muhammed Şiran'ın vakitsiz ölümü üzerine, ortadan kalkmıştı (33). Kaynaklarda İzzeddin Muhammed Şiran'ın ne suretle öldüğüne dair malûmat görülmemektedir (34).

III.

ALÂ EDDİN ALİ MERDAN HALACÎ

Ali Merdan, Halaç kabilesinin ileri gelen şahsiyetlerindendi. Muhammed Bahtiyar'ı ortadan kaldırdıktan sonra, yukarıda temas edildiği gibi, Delhi'ye Sultan Kutbeddin Aybek'in yanına gitmişti. Delhi ordusu ile Gazneye de gitmiş, bu şehir Türkleri tarafından ele geçirilmişti. Hürriyetine kavuştuktan sonra tekrar Hindistan'a dönmüş, siyâsi hadiselerde rol oynamaya başlamıştı. Bu da şüphesiz İzzeddin Muhammed Şiran'ın ölümü ile ortaya çıkan durumdan sonra olmuştur. Halac emirleri aralarında anlaşarak Ali Merdan'ın reisliğe geçirilmesini kararlaştırdılar. Vakî davet üzerine Lahnauti'ye hareket eden Ali Merdan, Kos Suyu'nu geçtikten sonra, Hüsameddin İvaz Halacî tarafından istikbal olundu. Divkut'a gelerek Halac reisliğine başladı. Delhi Sultanı Kutbeddin Aybek vefat edince (öl:1210), Aram Şah'ın tahta geçmesi esnasında Ali Merdan, Bengal taraflarında istiklâlini ilân etmişti (35). Hutbeyi kendi adına okut-

(32) Rumî mahlasına bakılacak olunursa, Anadolu'lu olması gerekmektedir. Muhtemelen Selçuklular devrinde, Hindistana kadar gelmiş ve valilik mevkiine kadar yükselbilmiştir.

(33) Tabakat-ı Nâsırî, I, 433

(34) Cüzcanî; "Muhammad Şiran öldü. Mezarı aynı mahaldedir" diye yazmaktadır (Bk: Tabakat-ı Nâsırî I, 433)

(35) T. W. Haig, Turks and Afghans, s. 53; Tabakat-ı Nâsırî I, 434

tuğu gibi, para da kestirtmişti. Bu sikkelerinden onun, «Alâeddin» ünvanını da aldığını müşâhede etmekteyiz (36).

Alâeddin Ali Merdan, gaddar ve kan dökmekten hoşlanan bir mizaca sahipti. Kendisi için rakip gördüğü kimseyi ortadan kaldırmakta acıma hissi göstermezdi. Hiç kimse ona karşı gelmeğe cesaret edemezdi. Hatta devlet işlerinde bazı fikirleri ileri sürmekten bile çekinmekte idiler. Komşu Hindu rayları ona harac verdikleri gibi, aleyhte bir duruma da kalkışmıyorlardı. Alâeddin Ali Merdan, gittikçe tuhaf hareketlerde bulunuyordu. Kendi hakimiyetinde olmamasına rağmen Horasan, Gazne, Irak gibi yerlere, lüzûmsuz emirnâmeler gönderiyordu. Cüzcânî'ye kadar gelen rivayetlere göre, iflâs eden bir tacir, huzuruna, yardımında bulunması için ricaya çıktığında, onu İsfahan valiliğine tayin etmişti (37). Halbuki İsfahan, kendi hududlarının bir hayli uzağında bulunuyordu. Bu ve buna benzer acaip hareketleri, kan dökücülüğü ve keyfi idaresi, diğer Halaç Beylerini harekete geçirmişti. Aldıkları kararlar Alâeddin Ali Merdan'ı öldürdüler ve yerine Hüsameddin İvaz Halacı'yi geçirdiler (38).

IV.

H Ü S A M E D D İ N İ V A Z H Ü S E Y İ N H A L A C İ

Hüsameddin İvaz Halacı, Muhammed Bahtiyar gibi Germsir ve Gur havalisinde oturan Halac kabilesindendi (39). Zabulistan Dağlarında Efruz (افروز) denilen yerde avlanırken, tesadüf ettiği iki derviş'in tavsiyesi üzerine, Hindistan'a gitmişti. Diğer müslümanlar gibi o da, Muhammed Bahtiyar'ın hizmetine girmişti (40). İzzeddin Muhammed Şiran ve Ali Merdan gibi Halaç beylerinin hizmetinde çalışmış, zekâsı ve siyâsî alandaki başarıları ile Lahnauti şehrinin idaresini ele geçirmişti. Son derece iyi kalpli ve bağışlayıcı bir karaktere sahipti. Onun zamanında asker ve re'aya refah içinde yaşamıştı. Câmi, mescid ve bir çok hayratlar yaparak, teba'asının takdirini kazanmıştır. Alimlere ve din adamlarına ilgi gösterir ve gerektiğinde ihsanlarda bulunurdu (41). Siyâsî hadiseler Hüsameddin İvaz

(36) aynı yer

(37) aynı yer

(38) aynı yer

(39) Tabakat-ı Nâsırî I, 435.

(40) aynı yer

(41) aynı yer

Halacî'yi Delhi sultanı İltutmuş'la karşı karşıya getirdi. Lahnauti Halac Bey'i sultan ile anlaşmazlığa düşmektense, onunla anlaşmayı tercih etti. 50 fil ve 80 lek tutarındaki parayı ödemeyi de va'ad etti. Kendisinin hâkim olduğu yerlerde Delhi Sultanının adına hutbe okuttu. Doğuda Bang ve Kamrup taraflarında meşgul bulunduğu sırada Lahnauti şehrinin boşaltıldığını gören İltutmuş fırsattan faydalanarak, şehri zaptettirdi. Hüsameddin İvaz Halacî bunun üzerine hemen geri dönmek zorunda kaldı. Şehirden Sultanlık kuvvetlerini çıkarmak ve sürmek teşebbüsü, bir netice vermedi. Vaki savaşta taraflardan Hüsameddin İvaz Halacî mücadeleyi terk zorunda kaldı. Bir çok Halac emiri de bu kanlı savaşta hayatlarını kaybetmişti. Daha sonra bizzat Halaç reisi de ölmüştü (42).

V.

1226 - 1290 TARİHLERİ ARASINDAKİ HALAÇ BEYLERİ

İltutmuş'un hâkimiyetini tanıyan Halac ileri gelenleri arasında Lahnauti muktisi **Melik Kazal Han Devlet Şah, Melik İzzeddin Baytiyar, Melik İhtiyareddin İransah** bulunuyordu (43). Bunlardan başka **Bilge Melik Halacî** (44) babası Hüsameddin İvaz Halacî'nin intikamı için, Delhi Sultanı ile uğraştı. Bengâle'deki isyân hareketi Sultan'ı epeyce meşgul etmişti. 1230 yılında Kabaca meselesinin hallinden sonra İltutmuş, 1230-1 kışında, bu âsiyi tedip ve Lahnauti'yi mutlak surette Delhi'ye bağlamıştı (45). Bu tarihten itibaren Lahnauti şehri Sultan adına, Alâeddin Canî tarafından idare edilmeye başlandı. Ondan sonra da **Melik Seyfeddin Aybek-î Yiğân Tat** idareyi devam ettirdi.

Delhi sarayına Balabanlıların hakim olmasından sonra bazı Halaç Beyleri, hem sarayda ve hem de iktidâr olarak hizmette bulundular. Muhtemelen bunların ilki Yuğruş Han'lığa (46) kadar yük-

(42) aynı eser I, 438

(43) S.P.B. Nigman, Nobility under the Sultans of Delhi, Delhi, 1968, s. 52

(44) " 𐰇𐰪 " imlâsı ile yazılan bu kelime, Y.H. Bayur tarafından Balka olarak okunduğuna da işaret edilmelidir. Bk; Hindistan Tarihi, I, 280

(45) M. A. Ahmed, a.g.e., s. 173

(46) Yuğruş, Türkler tarafından kullanılan bir ünvanıdır. Bk; F. Köprülü, Eski Türk Ünvanlarına ait notlar, THİTM II (1939) s. 25-28

(47) Yuğruş Han kaynaklarca malûmdur. Fakat bu ismin Yuğruş Kasım Han olduğunu, merhum Prof. Togan, Rampur Kütüphanesindeki bir yazmada tesbit etmiştir. Bk; Heftâlit Devletini Teşkil Eden Kabileler, (neşredilmemiş makale) s. 10

selen Kasım Han ve çocukları olmuştur (47). Firuz Halacî ve kardeşi Melik Şihabeddin de Balaban'ın (1266-1287) büyük lûtuflarını görmüşler ve diğer Halaç beyleri arasında mühim bir mevki kazanmışlardı. Babalarının, biraz yukarıda temas edildiği gibi, **yuğruş** lâkabını taşımasına, Delhi'deki köşkünün dedesinden kalmış olmasına bakılacak olursa, ailenin ehemmiyeti anlaşılır (48).

Firuz Halacî, Moğollar ile yapılan savaşlarda (49) yararlıklar göstermiş, ser-cândârlık ve nihayet Samana naipliği gibi, mühim mevkilere yükselmişti (50). Balaban ailesinin düşmüş olduğu acizlik havasında, merkezde tecrübeli ve nüfuzlu devlet adamlarına ihtiyaç belirmişti. Bu gibi zarûretler ile büyük memuriyetlerde mühim değişiklikler yapıldığı sırada, o aralık ehemmiyetleri artmış bulunan ve Nizameddin'e karşı derin bir husûmet besleyen Halaç emirlerinin tesiri ile, onlar arasında büyük nüfuzu olan Firuz Halacî de, Samana'dan merkeze getirilmişti. En büyük askerî mevki olan 'arız-ı memâliklik vazifesi, Baran iktası ile beraber, uhdesine verilmişti (51). Balabanlı'lardan **Keyümers** adındaki küçük şehzâde, Sultan Şemseddin ünvanı ile tahta geçirilmesi de bu esnada ceryan etmiştir (52). Kehyümers'in tahta geçirilmesi ve kendilerine türlü ünvanlar, vazifeler ve iktalar temin edilmesi gibi hareketler, o esnada Baharpur'da orduyu teftiş ile meşgûl olan Firuz Halacî'nin hiç de hoşuna gitmemişti. Bütün Halaç emirleri ve son değişmeden pek istifade edemeyen bazı Türk beyleri de, onun etrafında yer almışlardı (53). Keyümers'i tahta çıkaran zümrenin başında Ay-Temür adını taşıyan barbeg ve yine aynı isimde bir vekil-î dâr, bu şüpheli vaziyeti düzeltmek için, Firuz Halacî başta olmak üzere, Halaç emirlerine karşı suikast hazırladılar (54).

Firuz Halacî, daha evvel davranarak Ay-temür'ü yakalayıp öldürttü. Ki bu esnada Kilughari'de hasta yatmakta olan Muizeddin ile oğlunu da ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Firuz Halacî, sultan ilân edilerek, Kilughari'de Muizeddin tarafından yaptırılmış olan Kasr-ı Muizzî'de Saltanat tahtına oturdu (55). 1290 yılında

(48) F. Köprülü, Firuz Şah Halacî, İA IV, 661

(49) aynı makale

(50) Baranî, Tarih-î Firuz Şahî, Calcutta 1862, s. 170

(51) Baranî, Tarih-î Firuz Şahî, s. 170

(52) Baranî, Tarih-î Firuz Şahî, 171; F. Köprülü, Firuz Halacî İA VI, 661

(53) F. Köprülü, a.g.m. s. 661

(54) Baranî, Tarih-î Firuz Şahî, 172

(55) Tarih-î Ferište'de ise (Bk; I, 89), Kasr-ı Kilughari'dir.

Delhi'ye gelerek tahta oturan Firuz Halacî, «Celâleddin» ünvanını alarak, Delhi Halaç Sultanlığı'nın ilk hükümdarı oldu (56).

Bu suretle Afganistan'ın Gur ve Germsir havalisinden gelen ve Bengâle taraflarında ikta sahibi olarak temayüz eden Halaçlar, XIII. asrın sonlarına doğru, yine kendilerinden olan bir Türk hanedanına son vermişler, ilk olarak Halaç kabilesini siyâsî teşekkül haline getirmişlerdi. Onların 1290 da kurduğu Delhi Sultanlığı, 1320'ye kadar devam etmiş, Hindistan - Türk tarihinde önemli bir yer kazanmıştı (57).

(56) N. B. Røy, Career of Jalal ud-din Firuz Khalji, New Indian Antiquary 2 (1939-1940) s. 521-550

(57) Delhi Halac Sultanlığı için önemli eserlerden bazıları şunlardır; K. S. Lal, History of the Khaljis, London 1967

Şeyh Abdurrashid, The Origin of the Khalji Sultans of Delhi, Indian Historical Quarterly (1938) s. 297-303. Bu makalenin yazarı da, doçentlik tezi olarak "Delhi Kalaç Sultanlığı"nı hazırlamaktadır.

ÖMER FAİK NUMANZADE*
(1872-1937)

Prof. Abbas ZAMANOF
Çev.: Yavuz AKPINAR

Ömer Faik Numanzade, 1872 yılında Gürcistân'ın Tiflis civârındaki Azkur köyünde doğmuş, 1937 de vefât etmiştir. O'nun 65 yıllık ömrünün 45 yılı içtimaî faaliyetlerde, siyasî mücâdelelerde, Azerbaycan matbuatının sahifelerinde ideal uğrunda cereyân eden çarpışmalarda geçti. Asrımızın ilk yıllarından başlayarak Kafkasya ve Azerbaycan matbuatında zulme ve istibdâda cehâlet ve hurâfelere karşı ölüm-kalım mücâdeleleri veren inkılâpçı demokrat muharrirlerin arasında Ömer Faik'in kendine mahsus, ögünülecek bir yeri vardır.

XX. yüzyılın ilk Azerî gazetesi olan **Şark-ı Rus**'un ortaya çıkışı, mürekkeb ve çetin mücâdeleleri, halkımızın ictimâî uyanışında yeni merhâle açıp cihânşümûl bir değer kazanan **Molla Nasreddin** mecmuasının te'sisi, neşri ve eski dünyaya karşı sürdürdüğü şanlı mücâdeleleri, Ömer Faik'in adı ile yakından ilgilidir. O, hassas bir insan, ictimâî mes'elelerin hâdimi, güçlü ve mantıklı kalem sâhibi bir gazeteci olarak matbuat sahifelerinde cereyân eden siyasî mücâdelelerin her zaman merkezinde, her zaman ön saflarında bulunmuştur. XX. yüzyıl Azerî matbuatı tarihinde yazarımızın eşsiz hizmetleri, orijinal yazıları ve üslûbu vardır.

O, Çar hükûmetinin kaba millî müstemleke siyâsetinin, halkı

(*) Bu yazı Ömer Faik Numanzade'nin doğumunun 100. yıldönümü münasebetiyle Bakû'de çıkan **Dil ve Edebiyyat** dergisinin 1973 yılı 6. sayısında neşredilmiştir. Buradan bazı kısaltmalar yaparak Türkiye Türkçesi'ne aktardık.

cehâletin esiri hâline getirmiş olan hurâfelerin hüküm sürdüğü karışık ortamda:

**«Yok milletimin hattı bu imzâlar içinde
Lâkin olmalıdır ve olacaktır!»**

diye ictimâî hayat sahnesine atılan müterakkî Azerî münevverlerinin uzak görüşlü liderlerinden biri olmuş; Neriman Nerimanof, Mehmed Ağa Şahtahtlı, Celil Mehmed Kuluzade, Feridun Bey Köçerli, Üzeyir Hacıbeyli ile birlikte XX. yüzyılın başlangıcında Azerbaycan matbuatının inkişâfına istikamet vermiş; onun siyasî simâsını, mazmûn, şekil ve ifâde hususiyetlerini belirtmiştir.

Lâkin Ömer Faik'in şansı hiç de yaver olmamıştır: O'nun matbuatımızın tarihindeki önemli hizmetleri uzun zaman lâıyk olduğu şekilde değerlendirilmemiş, eserleri şimdiye kadar toplanıp neşredilmemiştir. Yalnız son zamanlarda bu şahsiyet hakkında az-çok bir şeyler yazılmış ne yazık ki, yazılanların da çoğu henüz basılmamıştır.

Celil Mehmed Kuluzade gibi Ömer Faik de matbuat âlemine tam on yıl süren öğretmenlik hayatından sonra girmişti. İlk yazarlık tecrübelerini; 1903 yılından itibaren neşredilmeğe başlayan **Şark-ı Rus** gazetesinin redaksiyonunda —bu gazetenin neşrinden çok daha önce Rusya ve Garb matbuatında usta bir gazeteci olarak şöhrret kazanmış olan— Mehmed Ağa Şahtahtlı'nın rehberliği altında kazandı.

Celil Mehmed Kuluzade, **Hatırâtım** adlı eserinde minnetdârlıkla itirâf etmiştir ki, «**Muhterem edibimiz Mehmed Ağa Şahtahtlı beni kendi gazetesinin idâreşine getirerek gazetecilik dünyasına dâhil etdi.**» (1) Bu sözleri Ömer Faik Numanzade için de aynen söyleyebiliriz. Hattâ bu iddiayı biraz daha genişleterek belirtmek lâzımdır ki; doğrudan doğruya gazetenin idâresinde çalışan yalnız Mirza Celil Mehmed Kuluzade ve Ömer Faik değildir; İnkılâbdan evvelki Azerbaycan matbuatının, Mehmed Said Odrubadî, Ali Kulu Gankûsar, Ali Nazmi, Mirza Mehmed Ahundzade, Abdullah Tevfik... gibi birçok tanınmış simâları da gazetecilik âlemine **Şark-ı Rus** ile girmişlerdir. Bunların ilk eserleri yine bu gazetenin sahifelerinde ışık yüzü gördü.

(1) C. Mehmed Kuluzade. **Eserleri** (üç ciltte), 3. c. Azerbaycan SSR EA Neşriyyatı, Bakû, 1967, s. 659

Böylece **Şark-ı Rus** XX. yüzyıldaki yazarlık sanatımızın temel-lerini atmış, gelecekte dal-budak salıp yoğun bir faaliyet gösterecek olan ileri görüşlü jurnalistler neslini yetiştirip geliştirmiştir. Bu gazetecilerden biri de Ömer Faik Numanzade idi.

Ömer Faik'in yoğun yazarlık faaliyetini aydınlatan bir mes'eleyi de belirtmek gerekir: Mirza Celil ile Ömer Faik'in sonra uzun müddet devâm eden, asrın keşmekeşlerinden, karışık ictimâî hadiselerin çetin denemelerinden başarı ile çıkan ülkü ve mücâdele dostluğu **Şark-ı Rus** gazetesinin yazı hey'etinde çalıştıkları günlerde başlamıştır. M. C. Mehmed Kuluzade **Hatırâtım** adlı eserinde bu ciheti bilhassa gözönüne sermek maksadıyla şöyle diyor. «...arkadaşım **Ömer Faik Numanzade'yi ben ilk def'a Şark-ı Rus gazetesinin idâ-rehânesinde gördüm ve burada onunla dost oldum.**» (2)

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi onların bu dostluğu devâm etmiş hiçbir zaman bozulmamıştı.

Yazarımız **Şark-ı Rus** gazetesinin yazı hey'etinde iki yıla yakın bir zaman hizmet görmüş gazetenin esâs elemanlarından biri olmuştur. **Şark-ı Rus**'un redaksiyon hey'etinde çalışması Ö. Faik'in birinci faaliyet devresi olarak adlandırılabilir. Elbette O'nun **Şark-ı Rus** gazetesindeki yazıları siyâsî bakımdan müşahhas bir mahiyet taşı-mıyordu. Yazarımız henüz Çarlık hükûmeti ve istismârcı zümre-lerle mücâdelenin yollarını ap-açık tasavvur edemiyordu. Aslında bu, o zaman —yani 1905 inkilâbından önce— hüküm süren ictimâî şartlarda mümkün de değildi. Mirza Celil daha sonra bu şartları şöyle hâtırlıyordu: «... o zaman sansürün istekleri o kadar sert idi ki, siyâset ne demek, siyâsetin korkusundan «s» harfini yazmağa cesâret edemezdik!» (3)

Lâkin buna rağmen **Şark-ı Rus**'un muharrirleri ve o cümleden Ö. Faik, ibret-âmiz yazıları ile donmuş şuurları uyandırıyor, cehâ-letin kara perdesini yırtıp onun arkasındaki çirkinlikleri bütün pis kokuları ile birlikte açıp gösteriyor, böylece halkı gaflet uykusundan uyandıрмаğa cân atıyordu.

Numanzade'nin **Şark-ı Rus**'da yazdığı makalelerinde siyâsî dü-şünce bakımından birlik olmasa da halk, halkın derdi, ihtiyâcları

(2) a.y., s. 658

(3) a.y., s. 657

bu yazıların esâs ruhunu teşkil ediyordu. O halkı, istismârcı zümrelerden üstün tutmaktaydı. Meselâ; 1904 yılı Nisan ayında **Şark-ı Rus**'da çıkan bir makalesinde «**Akıllı cemiyetler sultanların, vezîrlerin, mollaların, ağaların aksine olarak târîhde ne kadar büyük işler görmüşler inkılâblar meydâna getirmişlerdir. Cemiyetin yaptığı işlerin yüzde birini, siz ağalar yapamazsınız!**» (4) diyordu.

1905 yılı Ocak ayında **Şark-ı Rus** gazetesi kapandı. M. C. Mehmed Kuluzade ve Ö. F. Numanzade bu matbaanın binâsında yeni bir neşriyat teşkil ederek, bu müesseseye «**Gayret Batbaası**» adını verdiler. Bu matbaada halka terakki yollarını gösteren, «**ulûm ve fûnûn-ı hâzıradan, (ilimler ve çağdaş fennlerden), mahabbet-i milliyeye ve vataniyyeden malumat veren**» kitaplar, bildiriler, hattâ inkılâbcı uyarılar neşreliyorlardı.

Gayret Matbaası'nın ilk bastığı kitaplardan biri de Ömer Faik Numanzade'nin **Da'vet** adlı eseridir. Bu kitap aslında **Gayret** neşriyatının manifestosu idi. **Dâ'vet**'in müellifi bildiriyordu ki; «**Gayret Matbaasını kurmaktaki maksadımız; vatanın dertlerine çâre aramaktır. Biz bu yolda milletimizin hamîyyet ve yardımına güvenip hiçbir masrâfdan çekinmiyeceğiz.**» (5)

Yazarımız **Da'vet**' de halkı gözlerini dört yerine sekiz açıp terakîmize çalışmağa, komşularımızla uyuşmağa, bir meslekde, bir kârda bir fikirde durmayıp para ve menfaat gelen tarafa bakıp uyanan abrozovanni adındaki döneklere uzak olmağa davet ediyordu. (6)

Da'vet'in müellifi Kafkasya'da kardeş milletler arasında kırılgın çıkmasına sebep olan fitnekârların, kıskırtmalarını nefretle damgalıyor, halka onların hilelerinden uzak olmak gerektiğini söylüyordu: **Şimdi Kafkasya'da sonu pişmânlık ve zarârdan başka birşey olmıyan kaza ve vukuâta meydân veriliyor ki, insânlık ve komşuluk açısından ne kadar teessüf edilse yine azdır. Çünkü vatandaşlık ve komşuluk vazifesi, biribiriyile kavga etmek değil, belki vatanın muhâfazası için biribirlerine yardım etmektir. Komşu evini yıkanın hiçbir zaman evi âbâd olmaz!** (7)

(4) Bak. **Şark-ı Rus**, 20 Kasım 1904

(5) Ö.F. Numanzade, **Da'vet**. Gayret Matbaası, Tiflis, 1905, s. 26

(6) a.y., s. 36

(7) a.y., s. 11

Ömer Faik'in muharrirlik ve ictimâî faaliyetinde **Şark-ı Rus** gazetesinden **Molla Nasreddin** mecmuasına geçiş devri olan **Gayret Matbaası** Azerbaycan kitap neşriyatı târihindeki parlak sahifelerden biridir.

Azerbaycan Matbuatı târihinde Ömer Faik'in en büyük hizmeti **Molla Nasreddin** mecmuasının kurulması ve neşri sahasındaki faaliyetidir. O'nun bu faaliyeti uzun müddet gölgede kaldığı, böylece geniş okuyucu kitlelerine malûm olmadığı için biraz teferruata geçmek gerekir. Mes'eleyi aydınlatmak için C. Mehmed Kuluzade'nin **Hatirâtım** adlı eserinden aşağıdaki parçayı gözden geçirelim: «...**bu gazetenin** (Şark-ı Rus gazetesinin. A. Z.) **idâresinde ben öyle bir arkadaş'a rastladım ki**, (müellif Ömer Faik'i kastediyor. A. Z.) **onun varlığı ile, onun arkadaşlığı ile Molla Nasreddin mecmuasını binâ etdim. Daha doğrusu onunla berâber, onunla birlikde Molla Nasreddin mecmuasını te'sis etdik.**» (8)

Görüldüğü gibi, **Molla Nasreddin'i** C. Mehmed Kuluzade ile Ömer Faik birlikde kurmuş, ilk yıllarında onu birlikde yönetmişlerdir. Bu husûsda tabii olarak şöyle bir soru sorulabilir: Peki niçin mecmuada redaktör olarak bunların her ikisinin değil de yalnız C. Mehmed Kuluzade'nin imzâsı görülüyor? Hatıralarında C. Mehmed Kuluzade bu soruyu da cevâbsız bırakmıyor: **Gayret Matbaası'nın** kurulduğu ilk günleri anlatırken «...**Matbaanın yerleştiği binânın ikinci katında muhtasar «Leyli» mektebi meydana getirmiştik... bu mektebin de Gayret Matbaası'nın da resmî müdürü yalnız bendim. Bunun da sebebi; söz konusu müesseselerin kuruluş izinini o zamanın hükûmeti belki ancak bana verirdi. Ömer Faik'e vermezdi. Çünkü ben (rus) hükûmeti öğretmen okulunu bitirmiş bir gençtim. Fakat Ömer Faik tahsilini Türkiye'de yapmış bir gençdi. Zannedirim mes'ele burada anlaşıldı.**» (9)

Görülüyor ki, matbaa ve mektep müdürlüğünü Ömer Faik'e itibâr etmiyen Çar hükûmeti **Molla Nasreddin** gibi mücâdeleci bir mecmuanın neşri için yazarımıza hiçbir zaman güvenip izin vermezdi. Şunu da hâtırlatalım ki, 1905 yılında Ömer Faik, **Toprak** adlı aylık bir mecmua çıkarmak için Çar sansüründen izin istemiş, lâkin bu isteği reddedilmişti. Bu durumda, böyle bir iş için tekrâr hükûmet organlarına müracaat etmek manasızdı.

(8) C.M. Kuluzade, a.e., s. 661

(9) a.y., s. 661

Tarihî vesikalardan öğreniyoruz ki, 1911 yılına kadar Ömer Faik Molla Nasreddin'in ikinci redaktörü olarak faaliyet göstermiş, mecmuanın karşılaştığı bütün güçlükleri Mirza Celil Mehmed Kuluzade ile birlikte omuzlarında taşımış, takiplere, tahkirlere onunla berâber marûz kalmış, çetin «sınak» yıllarında onun sâdik ülkü dostu, mücadelede silâh arkadaşı olmuştur.

Asrımızın başlangıcında Azerbaycan matbuatını meşgul eden «**Bize hangi ilimler lâzımdır?**», **Âlem-i nisvân**, **alfâbe**, **dil** vs. gibi bütün halk için önemli olan problematik konularda Celil Mehmed Kuluzade ve Ömer Faik müterakkî cebheye başkanlık ediyorlardı. Matbuatda bu konuyla ilgili yazarımızın onlarca keskin publisistik makaleleri çıkmıştır. Ömer Faik, mâhir bir polemikçi idi. Kuvvetli mantığı ile her zaman düşmanlarına galebe çalardı. O sıralarda yazarımızın, **biz ancak dinî ilimleri okumakla hakikate kavuşup hoşbaht oluruz** diyen mürteci ahund Ebu Turab'a verdiği meşhûr cevap, ictimai fikir âleminde örnek bir hadise olarak yankılandı. Bu makale «ilm-i edyân» tarafdârlarının cebhesini sarsarak bunların toplumun gözünden düşmesine büyük ölçüde yardım etdi.

Ömer Faik, bu makalede rakiplerinin temel fikirlerini inandırıcı delillerle alt-üst etdikten sonra şöyle diyordu: «**Ey ahundlar, artık yeter! İlk mekteplerimizde büyük insânlarımızın bile kolaylıkla anlamadığı çetin mes'eleleri, ihtilâf ve fûrûâta âid bahisleri, boş yere ezberletip çocukların zihinlerini kör etmek. Yeter! müslümanların akıl ve muhakimelerini küçük yaşta iken asılsız nakliyat ile çürütüp hakikatden uzaklaştırmak!**» (10)

Yazarımız bundan sonra yüzünü Usûl-ı cedîd mekteplerinde ders veren öğretmenlere çevirip şöyle diyor: «**Aziz muallimler, terakkisini arzû ettiğiniz mekteplerde, kim ne derse desin usûl-i talimin, kanun-ı tekâmülün hâricine bir adım da olsun çıkmamalısınız! Aksi takdirde millete, vatana, hakikate, istikbâle hıyânet etmiş olursunuz!**» (11)

Bir jurnalist olarak Ömer Faik'in kendine mahsûs, ferdî üslubu, vardı. Kesin ictimai mazmûn, nüfûz edici bir mantık, müşahhaslık, öldürücü kinâye ileri sürdüğü düşünceleri inandırıcı delil-

(10) Ö. Faik'in cevabı: **Bize hansı elmler lâzımdır?**, Gayret Matbaası, Tiflis, 1907 s. 43

(11) a.e., s. 44

lere dayamak, sâdelik, kaleminin darbesini esâs tehlikeye doğru yöneltmek... bunlar Ömer Faik'in gazete muharrirliğinin başlıca husûsiyetlerindendir. O, okuyucuyu kendi mantığına tâbi kılmağı, rakiplerine verdiği cevâbların doğruluğuna inandırmağı beceriyordu. Yazarımız âdet etmişdi, küçük mes'eleleri yazmazdı; büyük problemleri kaleme alırdı.

Birinci Rus inkılâbı yıllarında Çarlığa hizmet eden dîn adamları, halkı inkılâbcı mücâdeleden uzaklaştırmak için mürteci matbuat sahifelerinde bunların inkılâbcı hareketlerine karşı çıkıyor, şöyle iddialar ileri sürüyorlardı: **İnsân ma'neviyatının en mukaddes keyfiyeti susmaktır. Konuşmak gümüş ise susmak altındır. Yeryüzünün Allah'ı sayılan pâdişâha karşı gelmek şer'en yasaktır.** vs.

Ömer Faik makalelerinde dîn adamlarının bu gülünç sayıklamalarını şiddetli tenkid ediyordu. O yüzünü halka dönerek gür sesle şöyle diyordu: «**Zâlim yalnız başkalarına eziyet eden değildir; zâlimliğin en büyüğü mazlûmluğu kabûl etmektir; büyüklere hayvancasına itaat edip zulm ve istibdâdın artmasına sebep olmaktadır:**» (12)

Çarlığın millî müstemleke siyâsetinin ifşâi ve ma'nevî hürriyetin mahiyetini ve bunu elde etmenin yollarını geniş halk kitlelerine izâh edip, onları mücâdeleye çağırarak Ömer Faik'in en çok kaleme aldığı motifler idi. Bütün bunları öncü ideallerden ilham alıp müterakkî dünya görüşü cebhesinden yazıyordu. Meselâ: Ömer Faik'in yalancı hürriyet-severlere cevâb olarak yazdığı makalenin birinde şunları okuyoruz; «**Şimdi yerinden kalkan hürriyetden dem vuruyor. Hürriyetin ne demek olduğunu, onun nasıl kazanılacağını bilenlerde bu hususda konuşuyor, bilmiyenler de. Böyle konuşmaların hayrı olmamaktadır. Çünkü câhil halk hürriyetin ne olduğunu hâlen dahî anlamıyor. Arkadaşım «Molla Nasreddin» (Celil Mehmed Kuluzade) «İran'da hürriyet» adlı hikâyesini boş yere yazmıştır. Biz kalem sâhibleri cem'iyete iyice anlatmalıyız ki; hürriyet günlük birşey değildir ki, gidip kazanıp getirip oğul-uşağının önüne dökesin, yiyip sana «ömrün uzun olsun» desinler. Târihde hürriyet henüz hiçbir halkın kapısını döğüp evine girmemiştir. Eğer hür yaşamak istiyorsak, gençlerimizden kurbânlar vermeliyiz. Kurban verdikten sonra da onlara ağlamakla, yas tutmakla**

kendimizi takatsiz bırakmamalı, tekrâr kurbân vermeliyiz, tâ ki, hürriyet halkın kanı ile kazandığı m:lı olsun! Eğer oturup beklessek ve beynimizi boş konuşmalarla karıştırsak, dilimizde hürriyet sözü bitse de bir faidesi olmayacaktır.» (13)

Nikolay Ostrovski «kim ki yaşar o his verir» demişdi. Ömer Faik bütün ömrü boyunca kendi vatani, kendi milleti için yaşamıştı. O'nun necib yüreği her zaman püsküren alevlerin koynunda döğünmüştür. O yazılarında adeti üzre bunu hissettirmiyor, temkinliliğini bozmuyordu. Lâkin bazan vatandaşlarının gerililiğinden, himmetsizliğinden ürperiyor, bu zaman yüreğinin alevi sinesine sığmıyor, sözleri satırlarda püskürüyordu. Bakınız «atılan toplara tiksiniyen» vatandaşlarına makalelerinden birinde o nasıl gazapla hitap ediyordu:» **Yeter, yeter ey Türk!** (Azerî türklere A. Z.) **Biraz ayıl da toz toprakla dolan ağırlaşan dinî akide perdesini gözlerinin üstünden kaldır! El-ayağını biraz terpet, vücûdunu, varlık ağacını saran örten, dikenleri, sarmaşıkları, yabancı ağaçların yapraklarını, dallarını kır, at kurtul! Vücûduna güneş, hava değsin! Başını biraz yukarı kaldır. Kendi varlığının, kendi vücûdunun kıymetini bil. Şimdiye kadar yabancılar için, başka varlıklar, başka vücûdlar için kendini helâk etmişsin. Bâri bundan sonra da olsa ayıl, kendine gel, öz gününe çalış!» (14)**

Celil Mehmed Kuluzade'nin **Azerbaycan** adlı «felyeton»u ile sesleşen bu ateşli satırlar 1917 yılında Romanoflar sülâlesinin sükû-tundan sonra yazılmıştı.

Ömer Faikin muharrirlik faaliyetinde rastladığımız bazı zıddiyetleri tabii karşılamak gerekir. Çünkü, her bakımdan karışık bir devrede yaşamıştır.

Uzun yıllar boyunca bizim saadetimiz için fedâkârlıkla çarpışan, hayât ve mücâdeleleri, vatanseverliğin remzi olan Ömer Faik Numanzade'yi ve onun emel dostlarını büyük bir iftihar ve minnetdârlık hissiyle yâdediyor, onların azîz hâtıraları karşısında ihtirâm-la başeğiyoruz.

Halkın saadeti uğrunda çalışanları halk hiçbir zaman unutmaz!

Onlara aşk olsun!

(13) Bak. **İrşad**, 15 Kasım 1906 (Bakû)

(14) Bak: Ömer Faik Numanzade. **Men kimem.**, Gardaş Kömeği, Açık göz Gazetesi'nin Elektrik Matbaası, Bakû, 1917 s. 11

DOĞU KARADENİZ BÖLÜMÜNÜN NÜFUS VE YERLEŞME ÖZELLİKLERİNİN ANA ÇİZGİLERİ

Prof. Dr. Tevfik TARKAN

Doğu Karadeniz Bölümü, memleketimizin kuzey doğu ucunda karadeniz Bölgesinin bir bölümüdür. Doğu yönünden Milli sınırlarımızla başlayan bölüm, batıda Melet suyuna kadar uzanır. Kuzeyi Karadeniz, Güneyi ise Karadeniz sıradağlarının doruklarından geçen bir hatla çevrilidir.

Bu sınırlar içinde Artvin, Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon illeri (Alfabetik sıra ile) yer almaktadır.

Bu illerin yüz ölçümleri őyledir (Km.² olarak) :

Artvin	7436
Giresun.	6934
Gümüşhane	10227
Rize	3920
Trabzon	4685
Toplam	33202 Km. ²

Doğu Karadeniz Bölümünün nüfus ve yerleşme özelliklerinin ana çizgilerini belirtmeden önce, bu özelliklere etki gösteren, doğal şartları incelemekte fayda vardır.

Bu bölümün yüzey şekillerini meydana getiren dağlar, Kuzey Anadolu sistemine dahildir. Bu sistem de esas olarak paleozoik bir temel üzerinde ve kretasede başlayan büyük orojenezle yüzeye çıkmış grano-diorit ve kretase fliőinden ibarettir. Bu oluşumun ara-

sında yer alan neojen depoları da bazı yörelerde oldukça önemli bir yer işgal eder.

Bu dağ sistemi güneyden ve kuzeyden gelen yan basınçlarla yükselmiş, kubbeleşmiş ve kubbeleşme eksenini Rize-Kaçkar dağlarından itibaren batıya doğru alçalmış ve geniş dalgalı bir antiklinal meydana getirmiştir. Kıyı kesiminin yüzeyinde, üst kretase serisi volkanik örtü ve tüflerin fazlalığı ile dikkati çeker. Bölümün doğu kısmında yani Rize'nin birkaç km. doğusunda yüzeye çıkmış eosen flišide geniş yereyler kaplar.

Bölümde arazi, genel olarak çok şiddetli hareketlere maruz kalmıştır. Bu şiddet hareketleri sonucunda kaide serisinin orta sahreleri, çatıdaki paraşistleriyle karışmışlardır.

Yukarda varlığından kısaca söz edilen eosen fliši üst kretasenin üzerinde transgresiv olarak bulunur. Ve burada kısmen belirli olarak seçilebilen bir diskordansı haizdir. Bu seri ihtiva ettiği elemanlar itibariyle fliš karakterindedir. Bazı kesimlerde ise bu seri doğrudan doğruya üst kretase sedimanları üzerindedir. Bu sediman serisi ise kalkerli, kalın banklı, açık gri renkli kaba grelerle başlar. Bazen bu kaba greler içerisinde ince konglemera bankları da bulunur. Bu kaba konglemera elemanları ile andezit ve üst kretaseye ait ophiolitlerin oluşturduğu parçalardır.

Bölümde eosen fliši üst kretaseye nazaran daha büyük alanlar kaplar. Bunun sebebi, eosen flišinin burada daha geniş şekilde depo edilmesidir. Hatta Gattinger'e göre eosen transgresyonu, bölümde o kadar geniş alanlar kaplamaktadır ki, bu transgresyonun bütün sıradağı teşkil ettiği dahi söylenebilir.

Fakat bölümün doğusunda yer alan Çayeli-Pazar arasındaki büyük andezitopolit karışımının yaşı, üst ve post miocene yükselir. Bu kesimde dioritler, granodioritler ve granitler geniş alanlara yayılmıştır. Stratil-Sauer'e göre bu oluşumlar, az veya çok derin seviyelerde katılmışlardır. Kaptanpaşa ilçesinin güney ve doğusundaki bu oluşum, doğu-batı yüzündeki uzunlama eksenleri ile dağınık, fakat ekseriyetle uzun bloklar şeklinde ortaya çıkmakta ve hatta yer yer filon oluşumuna da rastlanmaktadır.

Bölümde dioritlerden sonra granitler önemli yereyler halinde bulunur. Bunların yaşı eosen ve oligosen olması kuvvetle muhte-

meldir. Burada miosen ile poliosen arasında vazih bir diskordans mevcut bulunmaktadır.

Alüvyonlaşma ise bölüm de dördüncü zamandaki dolmaların sonucudur. Ve kıyıda dere ağızları ile bazı kıyı kesiminde ince bir şerit halinde yer alır.

Doğu Karadeniz bölümünde tektonik ve volkanik hareketler, trias ve juradan başlamış, fakat geniş alanları içine alan büyük çaplı deformasyon hareketleri ise miosenden sonra vukua gelmiştir. Bu hareketler, deniz kıyısında flexür veya kırılma hadisesine zemin hazırladığı anlaşılmakta ve bunun sonucunda da Hopa'dan başlayan ve bütün Doğu Karadeniz bölümünü içine alarak Ordu'ya kadar uzayan bariz bir fay teşekkül etmiştir.

Genel olarak bu bölüm, yanı başındaki derin bir çukurun arasında yer alan Alp sistemine dahil bir dağ oluşumunun kuzey kanadındadır. Ve esas itibariyle volkanik bir yapıya sahiptir.

Kıyı çizgisini takip ederek doğu-batı yönünde gelişen sıradağ oluşumunun yüksekliği genellikle 3000 m. civarında olmakla beraber, bu yükseklik, Kaçkar'da 3937 m. ye ulaşmıştır. Bölümün doğu kesiminde yer alan bu dağlık alanda glasye, post glasye devrinin bütün oluşumlarını görmek mümkündür. Burada morenlere, sirk göllerine, U tipi vadilere sık sık rastlanır. Bu oluşumlara daha çok dağların 2700-2800 metreleri arasındaki bölümünde rastlanır. Bu sıradağın denize bakan yamacında relief şiddetli bir görünüş almıştır. Burada akarsular araziye kuzey-güney yönünde ve eğim boyunca derince kesmiş, parçalamış, ve sonunda birbirinden farklı yereyler meydana getirmiştir. Örneğin; bir vadinin iki yamacında kurulmuş bir köyden diğerine gitmek için, bazen, saatlerce yol yürümek gerekir. Bu oluşum çok yerlerde yüksekliğini kaybederek kıyı çizgisine kadar devam eder. Ve kıyı çizgisinde burun ve falezlerini oluşturur. Bazı kıyılarda ise kıyıya bir kaç yüz metre kalarak alçalar ve kıyı düzlüğü ile sona ererler.

Doğu Karadeniz bölümünde granitik alanlarda akarsu şebekesinin sık ve çok kollu olması sonucu vadi dipleri ve yamaçlarında fiziksel parçalanma ile kimyasal ayrışım fazlaca dikkati çeker. Ve bu aşınım sonunda da ortaya çıkan granit kumları yer üzerinde kalın bir örtü meydana getirir. Ayrıca arazinin su geçirir özelliği bölümün vadi vamaçlarında, kaynak ve sızıntı suları oldukça önemli bir görünüştedir.

Bölümdeki granit ve bunların dekompozisyonunu karakterize eden diğer bir morfolojik şekilde, bilhassa vadi yamaçlarında kendini gösteren köşeli veya yuvarlak şekilli granit bloklarıdır.

Kıyı çizgisinin hemen arkasında yer alan dioritlerde ise terkindeki hornblendin hidrolizi ile daha çok küt şekiller, konveks sırtlar ve açık vadiler şeklinde morfolojik bir oluşum ortaya çıkarır.

Bu sert morfolojik görünüm Ordu yakınlarına kadar devam eder ve Melet suyunu geçtikten sonra morfolojik şekiller daha yumuşak bir özellik kazanır. Bu özellik sonucunda da Orta ve Batı Karadeniz Bölümüne geçilir.

Doğu Karadeniz bölümünde, ılık bir deniz ve bu denizden yükselen su buharını karaya sürükliyen kuzey rüzgârı ile Sibiryanın soğuk hava cephesinden koruyan Kafkas dağları ve Doğu Anadolu'dan ayıran Karadeniz dağları, bu bölümde tamamen değişik bir iklimin hüküm sürmesine sebep olan etmenlerdir.

Ilık deniz, bölümde sıcaklığı 5°'nin altına düşürmediği için burada bitkisel hayat bütün yıl devamlıdır. Ayrıca, Sibirya antisiklonunun etkisinden koruyan Kafkas dağları ile güneyin şiddetli kışını geçirmeyen Rize-Kaçkar dağları bu bölüme geniş çaplı mikroklima özelliği sağladığı gibi güney rüzgârlarının dağları aşarken meydana getirdiği Föhn karakterli rüzgâr da bölümdeki yaşamı kolaylaştırır. Bütün bu iklimsel oluşumlar, bölümde bir subtropikal-okyanusal sıcak-nemli bir iklim tipinin doğmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hopa daimi alçak basınç merkezine gelen barometre asgarilerinin bölüme sağladığı yağış miktarı bu iklim tipinin doğmasının en önemli nedeni olmuştur. Bunun sonucunda bölümde, bir sera iklimi veyahut yumuşak bir iklim adası meydana gelmiştir.

Bu iklim koşulları, kenar sıradağların denize bakan yamacında, tipik rododendronlu gür kolşik formasyonu içine alan zengin nemcil ormanlarının doğmasının doğal temelini hazırlamıştır.

Gerçekten bu iklim, bölüm florasına olağanüstü bir zenginlik sağlamıştır. Bölümde, doğal bitki örtüsü, kıyı çizgisinden başlar ve 2200-2400 m. yüksekliklere kadar devam etmektedir. 0-600 m arasında etek ormanları imha edilmiş, buralarda çaylıklar ve mısır tarlaları yereye hakim olmuştur. Bu arada kolşik florayı teşkil eden kızılgaç, fındık, karaağaç, hurma, kayın ve gürgen en önemli türlerdir.

600—1250 m. arasında yayvan yapraklı ağaçlar,
1250—1650 m. arasında karışık yapraklı ağaçlar,
1650—2200 m. arasında da iğne yapraklı ağaçlar orman örtüsünü meydana getirir.

Doğu Karadeniz bölümünde sert akışlı, eğimli, fakat yılın her ayında su bulunduran kısa akarsular mevcuttur. Bunlar genellikle doğal koşulları gereğince sel karakteri gösterirler. Bu akarsular sık ve fazla sulu olmasına rağmen, herhangi bir şekilde ulaşımdan bahsetmek kabîl değildir. Ancak orman işletme idareleri zaman zaman tomruk taşımada faydalanır.

Bu bölümde toprak genellikle fakir, yıkanmış, sıklaşmış, ve balçıklaşmış olup ağaç formasyonu için elverişli bir özellik taşımaktadır. Ancak kıyıda da düzlük alanlar ile akarsu vadilerinde hümüslü ve azotça zengin aliviyo toprak oldukça geniş alanlar kaplar.

Doğal şartlarını ana çizgileriyle belirttiğimiz Doğu Karadeniz Bölümünde nüfus ve yerleşme dikkat çekici bir özellik gösterir.

Muhtelif sayım yıllarında bölümün nüfus hareketi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TABLO NO : 1

İller	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Artvin	153.273	159.328	174.977	176.845	196.301	210.065	225.869
Giresun	153.273	283.626	299.555	334.297	381.453	428.015	451.679
Gümüşhane	181.290	190.130	203.994	211.563	243.115	262.731	282.238
Rize	172.764	171.929	181.512	211.967	248.930	281.099	315.700
Trabzon	390.733	395.384	420.279	462.249	532.999	595.782	659.120
	1.172.296	1.200.397	1.280.317	1.396.921	1.602.798	1.777.692	1.934.706

Tabloda görüldüğü gibi Doğu Karadeniz bölümünde 1940-1970 yılları arasında yani **30 yıl içinde 762.410 kadar bir nüfus artışı** vardır. Yıllık nüfus artışı ise 25.413 kadardır. Bu ortalama yıllık nüfus artışı yanında 1940 sayımı ile 1945 yılı arasında 28.101, 1945 ile 1950 sayımı yılları arasında 79.920 kadar düşük değerler gösterirken, 1950-1955 sayımları arasında bu artış 116.604 de yükselmiştir. 1955-1960 yılları arasında bu artış dahada yükselerek 205.868'e,

1960-1965 arasında 174.894, 1965-1970 yılları arasında da artış 157.014'e düşmüş bulunmaktadır. Şu halde Doğu Karadeniz bölümü nüfusunda 1940 dan itibaren 1960 yılına kadar yüksek değerlerle artma gösterirken, 1960 yılından sonra yüksek değerlerde değişiklik gösterir bir biçimde artmaktadır.

Bu artışın, **ortalama 30 yıllık artış oranı ise % 17.5** kadardır. Bu oranın, yukardaki 1 Nolu tablo değerleri çerçevesi içinde bölümü teşkil eden illerde ayrı ayrı incelendiğinde, Artvin de % 14.6, Giresunda % 16.7, Gümüşhanede % 10.7, Rize de % 18.5, Trabzon'da % 17 olduğu görülür.

Bölümü teşkil eden beş il içerisinde en büyük nüfus artışı (30 yıllık) oranı Rize'de (% 18.5) görülürken, en düşük artış oranı da Gümüşhane'de (% 10.7) tesbit edilmektedir. Bu oranlardaki farklılıkların başlıca nedeni, illerin ekonomik gelişmelerinin gösterdiği değişikliklerdir. Filhakika, 1955 yılına kadar ülkemizin büyük iş merkezlerine çalışma gücü sevkeden Rize, bu yıldan bu yana nüfus artışında yüksek bir gelişme hızı göstermiştir.

Örneğin Rize'de 1955 yılına kadar 15 yıl içinde 39.203 kişilik bir artma miktarına karşılık 1955-1970 yılları arasında ve aynı süre içinde bu artış miktarı 113.733'e yükselmiş bulunmaktadır. Gümüşhane de ise henüz bu değişikliğe rastlanmamaktadır. Trabzon'da ise bu değerler daha belirlidir. 1940-1955 dönemi içinde 71.516 kişilik bir artışın yanında, 1955-1970 arasında bu artış 196.871 e yükselmiştir. Aynı incelemeyi Artvin ve Giresun illerinde uygularsak, Artvin'de Gümüşhane ili değerlerini andıran, Giresunda ise Trabzon ve Rize kadar olmamakla beraber onlara yaklaşan bir değerlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu incelemeyi bir sonuca bağlarsak, Doğu Karadeniz bölümünde kıyıdaki illerde nüfus artışı iç kısımdaki illerden daha yüksek değerler göstermektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu sonucun başlıca nedeni kıyı kısımlarda son 15 yıl içinde gelişen çay tarımı ve endüstrisinde aramak icabeder.

Doğu Karadeniz bölümünde nüfus yoğunluğu ise, ortalama 60 civarındadır. Bu ortalama değeri, beş il için ayrı ayrı incelersek; Artvin'de 30, Giresun'da 65, Gümüşhane'de 27, Rize'de 80, Trabzon'da ise 140 kişidir. Bölümdeki Artvin ve Gümüşhane de Türkiye yoğunluğunun (ortalama 46) altında değerler saptanırken, Giresunda, Rizede ve bilhassa Trabzon'da üstünde değerler kendini gösterir. Hatta Trabzon'da Türkiye ortalama nüfus yoğunluğundur

üç katından daha yüksek bir değer vardır. Bölümün deniz kıyısına komşu olan illeri, hemen hemen Türkiye'nin en yüksek ortalama yoğunluğu gösterirler. **Eğer bölümün 0-250 m. yükseklikteki kıyı şeridi, nüfus yoğunluğu** bakımından bir araştırma konusu olsa idi, bu şeridin yoğunluğunun 320 kişi civarında olacağı sonucuna varılırdı. Şu halde bölümün kıyı şeridi, ülkemizin en yoğun yerlerinden biridir. Ve Türkiye'nin ortalama yoğunluğunun yedi katından fazla daha yüksek bir yoğunluğa sahiptir.

Doğu Karadeniz bölümünde nüfus, gerçekten kıyı şeridinde devamlı olarak birbirini takip eden büyüklü küçüklü dağınık yerleşme noktalarında toplanmıştır.

Bölümde 3.000 den fazla nüfuslu yerler şunlardır. (1970)

Artvin	13.143	Pazar	7.785
Arhavi	6.114	Dereli	4316
Borçka	4.240	Espiye	6757
Hopa	7.741	Eynesil	5712
Şavşat	3.212	Görece	6544
Giresun	32.692	Keşap	4523
Alucra	3.750	Şebinkarahisar	10.213
Bulancak	11.439	Tirebolu	6.108
Gümüşhane	13.008	Trabzon	81.528
Bayburt	20.343	Akçaabat	9.470
Torul	3.064	Arsin	4.515
Kelkit	6.548	Araklı	4.586
Rize	31.265	Of	6.621
Ardeşen	6.949	Sürmene	5.908
Çayeli	13.028	Tonya	10.164
Fındıklı	4.400	Vakfıkebir	9.120
Kalkandere	6.339	Yomra	3.962

Bölümde 3.000 fazla nüfus gösteren kentsel yerleşmelerde toplam 375.109 nüfus yaşamaktadır. Şu halde bölümde kentleşme oranı, Türkiye ortalamasından düşük bir değer gösterir. **Bu oran % 20 civarındadır.** Bölümün gelişme merkezlerinin başında Trabzon yer alır. Bu kent, Artvin, Rize ve Giresun illeriyle Gümüşhaneyi et-

kilemektedir. Bunun dışındaki Rize ve Giresun ise kendi il sınırlarındaki ilçe ve köylerini etkiler. Buna karşılık, Artvin ve Gümüşhane ancak belediye hudutları içindeki merkez ilçesini etkileme sınırları içerisine sokulabilir. Bu illerin güney ilçeleri örneğin Yusufeli ve Bayburt ilçeleri Erzurum'un etki alanına girer.

Doğu Karadeniz bölümünde çalışabilir nüfusun toplam nüfus oranı % 52 civarındadır. Bu yönden de Türkiye ortalamasının (% 58) altında bir değer gösterir. Bunun başlıca sebebi iş gücü miktarının halen bölüm dışına göç etmesidir. Yapılan incelemelere göre, 1955 ve bilhassa 1960 tan buyana yoğun nüfusun yaşadığı ve daha eski yıllarda fazla sayıda göç olayına sahne olan bu şeridin yerine son yıllarda iç bölümlerde göç devam etmektedir. İşte bölümde iş gücünün gösterdiği düşük oran, bölümün iç kısımlarındaki nüfusun göçü sonucudur. Fakat bu bölüm nüfusunun en büyük özelliklerinden biri, faal nüfusun ülkemiz ölçüsünde gösterdiği yüksek orandır. Gerçekten Türkiye faal nüfus ortalama oranı % 74.4 iken, bölümün faal nüfus ortalama oranı % 83.8 gibi yüksek bir değerdedir. Bunun başlıca nedeni de özellikle bölüm kırsal nüfusta kadınların çalışmasıdır. Bundan başka faal nüfus kentsel merkezlerde, kırsal yerleşmelere nazaran daha yüksek oran gösterir; bunun nedeni ise kırsal yörelerin, kentsel merkezlere göç vermesidir. Ayrıca bölümde faal nüfus içinde kadın nüfusu daha yüksek bir aktivite gösterir ki bu durum, erkekleri kentlere göç eden bu nüfus gurubunun tipik görüntüsüdür.

Bölümde tarım sektöründe çalışan oranın yüksek olduğu illerin başında Gümüşhane yer alır. Burada nüfusun % 90'ı tarımla uğraşır. Buna karşılık bu oran Trabzon'da % 81.7, Rize'de % 81.7 dir. Bu değerler bölümde kırsal nüfusun değerini de ortaya koyar. **İmalât sektöründe çalışan nüfus** ise ortalama (1965) % 3.8 dir. Bu sektörde çalışan nüfusun yüksek olduğu iller Rize % 6.8, Trabzon % 5 dir. Düşük olduğu iller ise Gümüşhane % 1.7, Giresun % 2.9 dur. Oysa bu sektörün ülkemizdeki ortalama değeri % 7 dir.

Genel hizmetler sektöründe çalışan nüfusun oranı Türkiye ortalama oranı % 6.1 olmasına rağmen, Rizede % 4.2, Trabzon % 4.1 Gümüşhane de ise % 2.7 dir.

Nakliye ve ulaştırma hizmetlerinde ülke ortalaması % 2.1 olması yanında bölümde ortalama değeri % 1.1 dir. Bu sektörde çalışanların en kalın dilimi oluşturduğu iller Rize % 1.6 iken, Trab-

zon da % 1.3 kadardır. En düşük değerler ise Gümüşhanededir ve % 0.8 dir.

Ticaret sektörü bakımından bölüm, Türkiye ortalamasının altında bir değer gösterir. Ülke ortalaması % 2.9 olmasına rağmen, bölümde bu sektörde % 1.7 oranında nüfus işgal eder. Bölümde en yüksek değeri veren illerin başında % 2.3 ile Trabzon gelir. Bu ili % 1.9 değeri ile Rize takip eder. En küçük değerler ise, Artvin (% 1), Gümüşhane (% 1) illerinde görülür.

Doğu Karadeniz bölümü teşkil eden iller arasında çalışanlar yönünden bir sıralama yapıldığında tarım sektöründe çalışanlar, azalan orana göre şöyle bir dizi ortaya çıkar: Gümüşhane, Giresun, Artvin, Trabzon ve Rize. **İmalât, inşaat, nakliye ve hizmetler sektöründe çalışanların** azalan yüzdesine göre sıralanırsa aşağıdaki dizi elde edilir: Rize, Trabzon, Artvin, Giresun ve Gümüşhane illeri, Bu iki liste dikkate alınırsa bölümde faal nüfus açısından tarımsal ekonomiye sahip illerin, Gümüşhane ve Giresun illeri olduğunu, ekonomisi nisbeten daha çok tarım dışı sektörlerle bağlı olan illerin de Rize, Trabzon olduğunu gösterir.

Bölümde 10.000 den yüksek nüfuslu kentsel merkezlerde faal nüfusun, tarım ve tarım dışında kentleşme oranı olarak alınabilecek bazı sektörlerle dağılımı, bu kentlerin yapısı hakkında önemli derecede fikir vermektedir. Bölgedeki kentler içinde tarım sektöründe çalışanların tuttuğu yüzde, sadece Trabzon'da Türkiye ortalamasının altındadır. Genellikle il merkezlerinde tarım sektöründe çalışanların oranı düşüktür; İmalât sanayiinde ise bölümde Artvin, Gümüşhane illeri en düşük oranı verirler. Trabzon ve Rize'de tarım dışı sektörlerde çalışanlar aynı sektörlerdeki Türkiye ortalamalarından yüksek değerler gösterirler. Tarım dışı sektörlerde çalışanların toplam oranında görülen azalanlar sırayla, Gümüşhane, Trabzon, Giresun, ve Rize de Türkiye ortalamasının üstündedir.

Bütün bu karşılaştırmalar bölümde en gelişmiş kentin Trabzon olduğunu gösterir. Bu kentde tarımda çalışanların oranı ülke ortalamasından düşük, tarım dışı sektörlerde çalışanların oranı ise Türkiye ortalamalarından yüksektir. Bölümün diğer kentleri, özellikle Rize, Giresun'un dışındaki yerleşme noktaları tipik, gelişmiş kırsal yapı karakterini gösterirler.

YERLEŞME

Doğu Karadeniz bölümünde yoğun nüfus, daha çok kıyı boyunca kurulmuş irili ufaklı, fakat ara vermeden devam eden yerleşme merkezlerinde yaşamaktadır. Bu yerleşme merkezlerinin gelişmesini etkileyen nedenler şöyle sıralanabilir: Relief, tarihi etki, sosyal ve ekonomik faktörler ve iklimdir. Bu doğal ve sosyo-ekonomik faktörlerin etkisi ile Doğu Karadeniz bölümünde iki karakteristik yerleşme tipini seçmek kabildir:

- 1 — Karadeniz kıyısında ve dağların denize bakan yamaçlarında görülen dağınık yerleşme,
- 2 — İç yörelerde görülen parçalı yerleşme.

1 — Batıda Melet ırmağından yani Giresun il sınırından başlayarak doğuya doğru uzanan Trabzon, Rize ve Artvin illerinin kıyı şeritleriyle, deniz etkisini içperlere intikal ettiren dar ve derin vadilerde yerleşme, dağınık bir karakter gösterir. Burada nüfus da dağınıktır ve köyler nüfusa nazaran geniş alanlar işgal eder. Evler kıyıda tek bir balıkcı veya avcı kulübelerini andıran, vadilerde ise teker teker birbirinden uzakta ve bazen birbirini görmiyen yamaçlara dağılmıştır. Bölümün kıyı şeridindeki görünümüne hakim olan bu dağınık yerleşmenin nedenlerini, relief şartlarında doğal bitki örtüsünde, nüfusun yerleşmesine elverişli düzlüklerin az ve dağınık olmasında aramak gerekir. Bu oluşuma bir de, ekime elverişli tarlaların birbirinden uzak ve her zaman gidilmesi, işlenmesi, gübrenmesi ve korunması zor dik yamaçlarda ve gayet küçük kümeler halinde serpilmiş bulunmasını da eklersek, bölümde dikkatimizi çeken dağınık yerleşmenin nedenlerini kolayca anlamış oluruz.

Burada köyler genellikle 75-125 haneliktir. Bu kadar evi içine alan köyün sahası, insanı hayrette bırakacak derecede geniştir. Bazı köylerin iki uçtaki evleri arasındaki mesafe bazen 15-20 km. yi bulmaktadır. Bölümde 15-20 km. lik düz arazi bulunmadığına göre vadilere, yamaçtaki eğimli araziye bu evlerin dağılması tabii idir. Ancak bu tip dağınık bir yerleşme düzeni içerisinde bulunan 3-4 evin meydana getirdiği toplu görünüş, bir aileyi teşkil eden yakın akraba veya kardeş evlerinin toplanmasından ileri gelmektedir. Bu türlü dağınık yerleşmelerde, genellikle, yerleşmenin her hangi bir bölümünde, minaresiz bir cami yanında bir köy bakkalı, bazen bakkalın yanında bir köy kahvesine rastlanır ki, bu kısım köyün

merkezi sayılır. Ve köy kurulu bu kahvenin bir kenarında toplanır. Köyün merkezi sayılabilen bu bölümde son yıllarda, köyün ilkokulu da inşa edilmiş ve böylece, dağınık yerleşmeler zorunlu bir nüve teşekkül etmiş bulunmaktadır. Örneğin, Yeniöl köyü.

Dağınık yerleşmelerde ulaşım sistemi son derece ilkel bir görünüştedir. Meskenlerin birbiriyle ilişkileri yaz, kış ve bahar mevsiminde hemen hemen aynı güçlüğü gösterir. Köyün merkezî durumunda bulunan bölüme gelen köy yolu orada son bulur. Oradan 5-10 km. uzaktaki bir meskene ulaşabilmek için keçi yolu bile burada lüks sayılır. Bu meskenler arasında halk, zengin floranın elverdiği yamaç noktasında, bir taşın sığabileceği kadar yer kazar, taşı bu düzlüğe yerleştirir ve böylece sık görülen ve sadece tek bir insan veya hayvanın geçmesine yarar bir patika veya basamaklı patika meydana gelmiş olur. Yağış zamanında kaygan olan bu yollar emniyetli değildir.

Bu dağınık yerleşmede, merkezlerin yakın çevresinde küçük alanlarda bahçeler yapılmıştır. Bu bahçeleri evcil ve yabancı hayvanlardan korumak için etrafları çevrede bol bulunan kızıl ağaç tahtalarından veya dikenli tellerden yapılmış çitlerle çevrilmiştir.

Bu bahçeleri evcil ve yabancı hayvanlardan korumak için etrafları çevrede bol bulunan kızıl ağaç tahtalarından veya dikenli tellerden yapılmış çitlerle çevrilmiştir. Bu bahçelerde günlük ihtiyaç karşılayan fasulye, kara lahana, kabak, soğan ve pancar yetiştirilir. Bahçelerin etrafında ise mısır ve çay bahçeleri yer alır. Dağınık yerleşmelerde meskenin yanında ahır inşa edilmiştir. Meskenin aksi yönünde de memleketimizde sadece bu bölgede görülebilen serenderler yer alır. Bilindiği gibi serenderler, ailenin yiyeceği saklandığı, bazı hayvanlardan korunduğu bir kilerdir.

2 — İç yörelerde görülen parçalı yerleşme.

Bu yerleşme tipi Doğu Karadeniz bölümünün kıyı şeridindeki dağınık yerleşme arasında bir geçiş tipini meydana getirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu tipte, birbirine yakın olan meskenler köyün bir mahallesini teşkil ediyor, fakat mahalleler birbirinden yüzlerce metre, hatta bazen bir kaç kilometre uzaklıktadır. Başka bir deyimle bu yerleşmede Karadeniz kıyı bölümünde görüldüğü gibi köyü meydana getiren mahalleler dağınık, buna karşılık, bir

mahalleyi oluşturan meskenler, Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi, birbirlerine yakın hatta bitişiktir. Kıyıda itibaren iç kısımlara geçildikçe görülen bu yerleşme tipinin görülmesinin başlıca nedeni yüzey şekilleridir. Filhakika kıyıda ancak bir ev için bulunabilen düzlükler, burada, bir kaç meskeni ihtiva edecek derece de genişlemiştir. Yüzey şekillerinin az çok elverişli bir karakter kazanması ile meydana gelen irili ufaklı düzlüklerdeki bu tip yerleşmenin sebeplerine, bu kesimdeki iklim şartlarının ve nihayet sosyal alışkanlıklarla, emniyetin de etkisi vardır.

Parçalı yerleşmelere bölümün iç yörelerinde rastlamak kabil ise de, özellikle bölümün doğu yöresinde Şavşat, Ardanuç, Olur ilçelerinin köyleri ile Berta bucağı köylerinde görülür. Bunlardan en belirli olan Veliköy'ü (Mirya) örnek olarak alacağız.

Veliköy, Şavşat'ın 17 km. doğusunda yer alan Mirya suyu üzerinde kurulmuş bir bucak merkezidir. Rusya hududuna 48 km. uzaklıkta ve denizden 1.100 m. yüksekliktedir. 1970 sayımında 1054 nüfusuna sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu yerleşme noktası 170 hane ve 5 mahalleden oluşmuştur. Mirya suyunun açtığı geniş kuru yatak ekime ve dikime elverişli toprakları meydana getirmekle beraber, bunlarda çok zaman ihtiyacı karşılayamayan buğday üretilir. Mısır daha az ekilir. Hayvan beslemeciliği geçim kaynağının temelini teşkil eder. Süt, yoğurt ve yağ gibi ürünlerin bir kısmı, günlük ihtiyaçları karşılamak için üretilirse de artanı, Şavşat ilçe merkezinde satılır. Ormancılık da burada önemli bir geçim kaynağıdır. Her yıl Orman Bölge Şefliğinde 200 mahalli işçi görevlendirilir. Ve bu sayede yılda Veliköye 200.000 liranın üstünde para girer.

Veliköyü teşkil eden beş mahalleden en büyüğü Ortaköy aynı zamanda bucak merkezidir. Burada beş sınıflı bir ilkokul, bir Orman Bölgesi Şefliği bir minareli cami, iki adet kahvehane, bilhassa giyecek satan 5-6 dükkân vardır. Bucak müdürlüğü binası bucağın yegâne iki katlı binasıdır. Üst kat müdürlüğe, alt katta karakola tahsis edilmiştir. Bu alışveriş merkezi ile müdürlük binasından itibaren yüz metrelik bir aralıktan sonra, kalasların üst üste konması ile meydana gelmiş meskenler, yolun iki tarafından yer almaktadır. Ortaköy 43 hane ve 307 nüfustan ibarettir. Buradan 15 km. uzakta, aralarında sadece hayvan gübrelere yer aldığı arsalı (peğ) toplu meskenlerden ibaret ikinci mahalle bulunur. Bu

mahalle daha küçük ve daha az gelişmiştir. Doğu Anadoludaki küçük köylerin tipik görüntüsünü taşır. Burada meskenlere bitişik ahır ve samanlık dikkati çekecek derecede geniş tutulmuştur. Bu mahallede iş yerleri yoktur. Bu mahalleyi 1.5-2 km. uzaklıkta ve aynı özelliği gösteren üçüncü, dördüncü ve beşinci mahalleler takip etmektedir.

İşte Veliköy'de açık ve seçik olarak örneğini bulduğumuz dağınık mahallelerde toplu yerleşme merkezlerine, mahallen «parçalı» adı verilmektedir. Bu mahalli değişim son derece ilgi çekicidir. Yörede, parçalı yerleşmeyi teşkil eden mahalleler 15-25 meskenden ibarettir. Bu mahalleler arasında bazen 1-2 km. lik mesafe olmasına rağmen, bazı mahalleler arasında 10. km. yi bulan uzaklıklar bulunabilir.

Ardanuç ve Şavşat'ta görülen bu tip yerleşmeler doğu ve güneye gidildikçe özelliğini kaybetmektedir. Doğuda Ardahan'a doğru, örneğin Çamlıca, Hanlı köy ve Karaağaç köylerinde olduğu gibi mahalleler arasında bulunan uzaklıklar azalıyor, hatta bunlar sonra daha da yaklaşarak tek mahalleden ibaret toplu bir yerleşme haline geliyor.

Aynı oluşum Ardanuç'un güneyinde de görülür. Burada Horasan dağına doğru gidildikçe, köyleri teşkil eden mahalleler arasındaki mesafe azalmaktadır. Örneğin Tosunlu köyü 453 (1970) nüfus, 87 hanelik olmasına rağmen, aralarında 100-500 m. lik bir uzaklık bulunan beş mahallede yaşamaktadır. Buna karşılık 1483 nüfuslu Aydın köyü sadece iki mahalleye ayrılmıştır. Fakat iki parçalı mahalle arasında 5 km. uzaklık bulunur.

Doğu Karadeniz bölümünde ister dağınık, ister parçalı yerleşme yerlerinde olsun, yerleşmeyi meydana getiren meskenlerin müşterek ana ham maddesi ağaçtır. Yapı malzemesini teşkil eden ağaç, bölümün ormana yakın yerlerinde, tek yanı kabaca düzleştirilmiş tomrukların üst üste konması ile mesken yapılmıştır. Fakat son yıllarda orman tahribatı sonucunda, ormanların yükseklerle çekilmesi, daha ziyade meskenlerde yardımcı yapı malzemesi haline gelmesine sebep olmuş, ve taş temelli, bağdadi evler daha yaygın bir yapı şekli olmuştur.

Doğu Karadeniz bölümünün ormanı tahribata uğramış üst sınırından itibaren daimî veya geçici meskenlerin hâkim malzeme-

si taştır. Bu yüksek alanlarda glasyal oluşumun kalıntısı olan buzul taşları, burada, üst üste konarak meskenleri oluşturmaktadır. Özellikle Karagöl, Zigana, Kaçkar, Hunut ve Altıparmak dağlarının kuzeye bakan yamaçlarında meskenler, bu biçimde inşa edilmiş, üstleri kızılağaç tahtalarının yan yana konması ile kapatılmış ve mahallen konak adı verilen tek gözlü evler halindedir. Konağa bitişik ve sadece aynı taşlarla etrafı çıt halinde çevrilmiş üstü açık avlular hayvan ağılıdır.

1970 yılına ait Binalar sayımı'nda Belediye teşkilâtı bulunan yerleşme noktalarında yapılan araştırmalara göre bu yerlerdeki meskenlerin % 55 şî kârgir, % 37.5 ğu ahşap, % 1.6 sı kerpiş, % 10.9 mesken de karışık olarak inşa edilmiştir. Belediye teşkilâtı bulunan kıyı ve iç yörelerdeki yerleşme merkezlerinde bile meskenlerin üçte biri kadarının yapı ham maddesi ağaçta dayalıdır. Eğer bu değerleri, en küçük yerleşme merkezleri için uygularsak, bu taktirde ahşap yapı malzemesinin daha çok kullanıldığı sonucuna varırız. Örneğin Rize'de kerpiçten yapılmış hiç mesken yokken, ahşaptan inşa edilmiş mesken oranı % 42.5 olduğu, taşın kullanıldığı meskenler ise % 26.4 oranını kapsadığı görülür. Artvin'de ise bu değerler daha değişiklik gösterir. Ahşaptan inşa edilen mesken oranı % 41, taş oranı % 21'e inerken, kerpiç oranı % 0.3 e, karışık malzeme ise % 19'a yükseldiği görülmektedir. Şu halde bölümün iç yörelerine gidildikçe mesken inşasında ağaç yerini taş ve kerpiçe terkederken, ormanı bol yörelerle kıyı şeridinde, ahşap yapı malzemesi, kerpiç, taş, tuğla gibi malzemelere kaymaktadır. Bölümde yapılan son müşahedelere göre, kıyı şeridinde, özellikle çayın bölüme sağladığı ekonomik refah sonucunda inşa malzemesi, taş ve bilhassa tuğla, demir gibi maddelerin daha fazla kullanılmaya başladığı görülür.

Meskenlerin yapı malzemesi olarak ön plânı işgal eden ağaç, sadece kolayca bulunabildiği için değil, aynı zamanda kolay işleme şartlarına sahip olduğundan da fazlaca kullanılır ve bölümde çeşitli inşa formları meydana getirir. Ucuza maledilen en ilkel mesken, bölümün yüksek ve ormanlık yörelerinde tek gözden ibaret ve dört kenarındaki kalın dört direğe çivilenmiş kızılağaç hartamalarının üst üste konmasından elde edilir. Bu inşa biçiminin daha gelişmiş Çakatura biçiminde yapılan meskenlerdir. Çakatura inşa biçimi bir metre derinliğindeki taş temel üzerine konan dört ana

direğe çivilenen dört dikey direğin meydana getirdiği iskeletin dotma veya bağdadi olarak doldurulmasından meydana gelir. Doldurulan duvarın iç kısmı sıvanır veya ince dilinmiş perdahlanmış tahta ile kaplama yapılır. Bu meskenlerin çatısı ise hartama ve ya kiremitle kaplanır. Bölümün dağlık köylerinde bu hartamalara pedavra adı verilir.

Görülüyor ki Doğu Karadeniz bölümünde hakim yapı malzemesi ağaçtır ve ağacın işlenmesindeki kolaylık mesken şekillerini de etkilemektedir. Bununla beraber bölümün meteorolojik şartları, yapı malzemesi kadar mesken şeklini etkilemekle beraber, mesken sahibinin ekonomik düzeyi de mesken şekline etki yapan önemli bir sosyo-ekonomik faktördür.

Kıyı da genellikle meskenler yamaclarda inşa edilmiştir. Bu nedenle evin arka cephesi gömülü görülmesine rağmen, cepheden en az iki katlı bir görünüş içindedir. Ve ikinci kata yandan bir tahta merdivenle çıkılır. Bölüm yağışlı olduğundan meskenlerin çatısı iki tarafa veya dört tarafa eğilidir. Eğer çatı iki tarafa eğimli ise bu çatıya Semer Örtü, dört tarafa eğimli ise Dört Omuz adı verilir. Bölümde genellikle meskenlerin arka cephelerine pencere açılmaz, poyraz ve karayel yönündeki pencereler daha küçüktür. Evlerin alt katı genellikle samanlıktır ve adına mahallen ot kabı adı verilir. Eğer alt kat ahır olarak yapılmış ise bu taktirde, ot dışardaki serenderin altında saklanır. Evlerin çatı saçakları, meteorolojik şartlar dikkate alınarak dört yöndende birer metre dışarı taşırılmıştır.

Meskenin iç yapısı ise genellikle bir birine benzer. Merdivenle çıkıldığında mutfağa rastlanır. Mutfak çok zaman geniştir. Burada hem yemek pişirilir, hem de yenilir. Tabanı toprak olan mutfacın ocak üstünde duman ve ısı ile devamlı kuru kalan malzeme konmasına yararlı seki bulunur. Mutfacın dışında hayat adı verilen bir sofa vardır ve karşısında misafir konağı denilen bölüme geçilir. Burada da oturma ve yatak odaları yer almıştır.

Bölümün iç kesimindeki mesken şekli kıyı evlerinden oldukça farklılıklar gösterir. Yukarda belirttiğimiz gibi yapı malzemesinin ve iklim şartlarının gösterdiği değişiklik mesken biçiminde de değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle bölümün Gümüşhane ilindeki yerleşme merkezlerinde bu farklılık büsbütün artmıştır. Bura-

da Doğu Anadolu bölgesinin tipik toplu yerleşme yerleri ile, küme ve yol boyu yerleşme merkezleri dikkati çeker.

Doğu Karadeniz bölümünde iğreti yerleşme merkezleri adı verilen mezraa ve yaylalarda ise ilkel meskenler vardır. Mezraalarda evler alt katı ahır olarak kullanılır ve üstü ana oda verilen tek bir bölme ile ayrılmış süt, peynir, ve yağ yapılan ve saklanılan ikinci bir bölüm bulunur. Yayla elveri ise tek katlı ve daha da ilkeldir. Zemini toprak olan bu meskenler tek bir odadan ibarettir. Odanın bir kısmında yatılır, bir kısmında erzak saklanır ve ocağın yanında da sağım sahanlığı yer alır.

Tek gözden ibaret meskenin yanbaşında etrafı taşlarla çevrilmiş üstü açık ağıl bulunur.

İşte, Doğu Karadeniz bölümünün özellikle yerleşme ve mesken tipleri ile memleketimizin ,diğer bölgeleri yanında son derece değişik bir özellik gösterir.

3.7.1974

EGE DENİZİ KIYILARI VE KİTA SAHANLIĞI SORUNLARI

Prof. Dr. M. Tevfik TARKAN

Kara ile deniz arasında ayırımı yapan çizgiye Kıyı çizgisi adı verilir. Yahut başka bir deyimle, kıyı, karanın deniz boyunca uzanan kenarıdır. Fakat, kara ile deniz arasındaki kıyı çizgisi, kıyı topoğrafyasında çok dar bir anlamı kapsar. Bu topoğrafyada kıyı kelimesinden bu günkü görünen çizgiye değil, iç ve dış etmenlerin etkisini gösterdiği bir alanı anlamamız gerekir. Genel olarak «Kıyı Boyu Alanı» diyeceğimiz böyle bir alan, denizle kara arasında, çeşitli etkiler altında, muhtelif biçim gösterir ve bazı yerlerde genişler, bazı yerlerde daralır. Aynı zamanda, Kıyı boyu alanını oluşturan iç ve dış faktörlerin etkilerinin en belirli bir biçimde ortaya çıkış alanı bu alandır. Örneğin, karalardan gelen akarsular buralarda denize kavuşurken, beraberinde getirdikleri, kum, çakıl, v.s. gibi ufalanmış kara parçaları kıyı çizgisinden itibaren, yepyeni bir gücün etkisiyle daha ufalanırlar ve sonunda depo edilirler. Ayrıca dalga ve akıntı etkisi altında kalan kıyı boyu alanı aşınır, buradan koparılan parçalar, sürüklenir ve nihayet bir noktada depo edilir. Böylece, kıyı boyu alanında dış etmenlerin etkisi ile yeni morfolojik şekiller oluşur.

Ayrıca gelgit adını verdiğimiz deniz suyu hareketinin hüküm sürdüğü kıyı boyu alanlarında, kıyı çizgisi, daha büyük oynaklık gösterir. Hemen bütün denizlerde az veya çok etkisini hissettiren bu hareket, kıyı boyu alanlarını değiştiren, deforme eden belirli bir harekettir.

Bundan başka iç kuvvetlerin kıyıboyu alanlarında meydana getirdiği oluşum, daha köklü ve etkilidir. Ve kıyıların bugünkü durumunu gösteren haritalarla, paleocoğrafya araştırmalarına dayalı haritalar karşılaştırılırsa, kıyı çizgisinin zamanla önemli değiş-

melere uğramış olduğu görülür. Eski kıyı ya bu günkü çizgiden uzakta karanın iç kısmındadır veyahut kıyı açıklarında deniz altında kalmıştır. Bu köklü değişiklik daha çok iç faktörlerin etkisi ile oluşur ve her devirde görülür. Yukarda açıklamağa çalıştığımız kıyı boyu alanlarındaki değişiklik, dar bir alanı kapsarken, daha köklü deformasyon iç faktörler yolu ile oluşur. Transgresyon ve regresyon adı verilen hareketler, bu türlü geniş kapsamlı değişiklikleri meydana getirirler.

Asıl incelemek istediğimiz kıyıboyu alanları yahut kıta sahanlığının izahına geçmeden önce bu alanı oluşturan iç etmenleri yüzeysel bir biçimde de olsa ele alarak incelemek istiyoruz.

Regresyon (Denizlerin çekilmesi), ile transgresyon (Denizlerin ilerlemesi) olayları ile meydana gelen kıyıboyu alanlarının değişikliğini iki iç olaya bağlayabiliriz.

1 — Östatik hareket

2 — Epirojenik hareket

1 — Deniz yüzeyinin alçalması veya yükselmesi olayıdır. Bu hareket, okyanus çanaklarında meydana gelen değişmelerle ve iklim değişiklikleriyle olmak üzere oluşur. Okyanus dibinin şekil değiştirmesi su yüzeyinin alçalması veya yükselmesi ile sonuçlanır. Bunu tektonik hareketler meydana getirir. İklim değişmeleriyle oluşan östatik hareketler ise, örneğin IV. zamanın glasyal devrelerinden birinde denizin 100 metre kadar alçalması olayında olduğu gibi kararlarda buzul teşekkül etmiş ve böylece tekrar tamamı denize dönmemiş ve sonucunda su hacminde bir azalma meydana gelmiştir.

2 — Bu hareket, karaların yükselmesi veya alçalması olayıdır. Bu hareket kıyı boyu alanlarını, kara haline gelmesine sebep olur. Tektonik menşeli olaylarla meydana gelen bu hareket geniş çaplı kıvrımlaşmalar şeklinde kendini gösterir.

Bu genel incelemeden sonra kıyı ile ilgili bazı tariflere kısaca göz atmakta fayda vardır (Harita No: 1).

1958 yılında «Okyanus Dibi Relief Şekilleri» adındaki Uluslararası Komisyonun tesbit ettiği denizaltı relief şekillerine ait tariflerin konumuzla ilgili olanları şöyledir.

1 — Şelf veya Kıta platosu: (İng. Contimental Shelf, Fr. Plateau Contimental); kıta çevresinde, kıyıdan itibaren denizaltı eğiminin belli bir şekilde arttığı yere kadar uzanan bölgedir. Eğimin arttığı yere plato kenarı adı verilir. Eski yıllarda plato kenarı —200 m.ye kadar uzanan alandan başlatılıyordu. Son yıllarda bu kenar —100 m.ye indirilmiş bulunmaktadır. Bu nokta bazı kıta kenarlarına çok yakın, bazı kıta kenarlarına ise uzakta bulunmaktadır. Bu durum kıta ve denizin oluşumuna bağlıdır.

2 — Kıta şevi; (İng. Continental Slope, Fr. Pente Contimental). Şelften itibaren uzanan ve derin deniz çukurluğuna kadar devam eden daha az derin alan.

3 — Kıta kenarı şevi; (İng. Borderland Slope); Kıta platosunun kara reliefine benzer şekilde girinti ve çıkıntı ile vadi ve yüksekliklerin deniz altında da devam eden bölümüdür.

4 — Kıta tabanı; (İng. Continental Terrace, Fr. Socle Contimental); Kıta sahanlığı adı verilen bu bölge şelf ve şevin ikisine birden verilen isimdir.

5 — Ada şelfi; (İng. Island Shelf, Fr. Plateau insulaire). Bir adanın veya takımadaların kenarlarından, eğilimin belli bir şekilde arttığı yere kadar olan alan. Eğer ada bir kara parçasının şelfi veya şevi içinde ise bu taktirde şelfi son derece dar bir deniz şeridinden oluşur.

6 — Ada şevi; (İng. Island Slope, Fr. Pente Insulaire); Ada Şelfi kenarı ile büyük derinlikler arasında kalan kısımdır.

Kıta tabanı adını verdiğimiz şelf ve şevin birlikte meydana getirdiği ve ortalama olarak kıyı çizgisinden itibaren —200 metre derinliğe kadar devam eden ve az çok yanbaşındaki karanın relief özelliklerini gösteren bir bölümüdür. Burada denizaltı reliefi, komşu olduğu kara parçasının reliefinin aksi görüntüsündedir. Örneğin karadaki denize dik uzanan sıradağlar ve bu dağlar arasındaki düzlükler kıyı çizgisinden itibaren denizaltında daha az belirli olarak ve gittikçe yüksekliğini kaybederek derin deniz çukurluğuna ulaşır. Eğer komşu kıyıda yüzey şekilleri hemen kıyı çizgisini takip ederek yükseliyorsa, bu taktirde kıta tabanı da hemen kıyı çizgisinin başladığı yerden itibaren ince bir şerit halinde uzanır ve kısa bir mesafeden sonra derin deniz çukurluğuna erişilir. Örneğin, Karadeniz kıyıları. Fakat bunun aksi olursa, yani kara üzerinde kıyı

çizgisinden başlayan ve kıta içine kadar uzanan düzlük veya kıyıya dik alçak sıradağlar arasında geniş vadiler uzanıyorsa, bu takdirde, kıta tabanı da kıyı düzlüğü gibi deniz altında devam eder. Yani kıta tabanının genişliği bunun gerisindeki reliefin yüksekliği ile ters orantılıdır. Bu arada şu noktayı da eklemek zorundayız ki; bazı yeni volkanik adalarla, tektonik nedenlerle yerel olarak deniz üstüne çıkmış küçük adaların kenarında kıta tabanı mevcut değildir. Buralarda genellikle kıta tabanı olan şelf ve kıta şevin eğimi çoktur.

Richthoffen, Hau ve Johnson'a göre, kıta tabanı, karanın deniz tarafından aşındırmasından meydana gelmiştir. Yani kıta tabanı her şeyden önce bir abrazyon platformudur. Oseanograf Murray kıta tabanını, akarsu, buzul v.s. gibi dış etmenlerin etkisi ile aşınan ve karadan koparılan materyalin deniz altında birikmesiyle meydana gelmiş bir alan olduğunu kabul etmektedir. Wegener ise kıta tabanı terimini arz kısmının dış bölümü olan sialden müteşekkül olan kıtanın bir parçası olduğu görüşünü savunur. Sial içerisinde batmış ve yüzen sial, ağırlığı nedeniyle kenarlardan eğilmiş ve kenar kısımları sarp bir falez şeklinde simaya doğru bükülmüştür. Bu nedenlerle kıtalarla okyanusları ayıran kenar, yani kıta tabanı da strüktüre bağlı bir oluşumdur. 1936 yılında V.J. Novak tarafından ileri sürülen görüşe göre kıta tabanı, kara erozyonu ile işlenen bir alanın transgresyona uğraması sonucunda teşekkül etmiştir. Novak, deniz seviyesinin üst Miosen ve altpliosen arasındaki jeolojik devrede 200 metre kadar alçalmış olduğunu kabul etmektedir. Bourcart'da bu görüşü kanıtlayan deliller gösterecek bu görüşe iştirak etmektedir. Bourcart'a göre kıta tabanı üzerinde bulunan ve ancak karada teşekkül eden depolar, karadaki dağ ve akarsu yataklarının karadaki görünüşünün uzantısıdır. Bunlar kıta tabanının eskiden kara olduğu ve sonradan transgresyona maruz kaldığı hususunda kuvvetli bir delil olarak görünüyor.

Atlas Okyanusunun kenar denizi sayılan Akdenizin küçük bir parçası olan Ege denizi, jeolojinin III. zamanı sonuna kadar Küçük Asya yarımadası ile Yunanistan arasında değişik relief özellikleri gösteren bir kıta parçası idi. Bu kıtaya Egeid adı verilmişti. Eskı tabakalardan oluşan bu arazi uzun jeolojik devirler boyunca dış etmenlerle yıpranmış ve dalgalı bir görünüş meydana getirmişti. Fakat III. zamanın sonunda ve IV. zamanın başında burada yer yer çökmeler olmuş, sonunda kara parçasının yüksek bölümleri

bugünkü adaları meydana getirmiştir. IV. zamanın başında tektonizma hareketleri sona erdiğinde Batı Anadolu kıyısındaki körfezler bugünkünden çok daha içlere sokuluyordu. Fakat nehirlerin taşıdığı materyalin bu körfezlere yığılması sonucunda bu yerler bugünkü alçak kıyı ovalarını meydana getirmiştir.

Şu halde Coğrafya da kıta sahanlığı, denize kıyısı olan toprak parçasının, denizin içinde 200 metre derinliğe kadar inen bir kara uzantısı olarak kabul edilir. Bu nedenle kıta sahanlığı, kıyıdan itibaren denizin relief şekillerine bağlı fakat mesafesi sabit olmayarak, bir değişkenlik gösterir. Çünkü ülkenin, kıyıdan başlayarak deniz içindeki uzantısı olan bu yayvan sahanlık, kimi zaman kısa bir mesafede biter ve sonra deniz birdenbire derinleşir, kimi zaman da çok uzak mesafelere kadar uzandıktan sonra derinleşme başlar.

Oysa hukuksal kıta sahanlığı terimi daha değişik bir anlam gösterir. Filhakika dünyada ilerleyen teknoloji sonucunda insanların denizlerin bulunduğu arz tabakalarında yatan maden ve petrol gibi doğal kaynaklardan yararlanma isteği kıta sahanlığını sadece Coğrafi bir terim olmaktan çıkardı ekonomik ve hukuksal bir anlam kazanmasına yol açtı. Nitekim 23 Eylül 1945 tarihinde ABD Cumhurbaşkanı H. Truman'ın bildiriyle bu terim coğrafya ve jeoloji alanı yanında politika, hukuk ve ekonomi diline de girmiş oldu.

Bu bildirin getirdiği hukuksal esasları dört noktada toplamak kabildir.

1 — Kıta sahanlığı kıyı ülkenin topraklarının bir devamıdır ve doğal olarak ayrılmaz ve hata o ülkenin tamamlayıcı bir parçasıdır.

2 — Kıta sahanlığındaki deniz ve yeraltı servetleri de, kıyısındaki ülke veya ülkelere ait doğal servet ve kaynakların bir devamıdır.

3 — Bu sahanlıktaki doğal servet ve kaynakların korunması ve işletilmesi, ancak kıta devletini ilgilendirir.

4 — Kıta devleti kendi savunması için bu doğal servet kaynaklarını gözetim altında bulundurmalıdır.

Bu bildiriği izleyen yıllarda, teknolojinin daha da gelişmesiyle kıta sahanlığında yatan doğal servet kaynaklarının aranıp bulunması ve işletilmesi giderek daha büyük bir önem kazandı ve bunun sonucunda bu keyfiyet uluslararası hukukunu ilgilendiren bir konu özelliğini kazandı. Bu yüzden, Birleşmiş Milletler örgütünün Hukuk Komisyonu, 1955 lere kadar, bu konuda gelenek biçiminde uygulanan kuralları ve bundan böyle ortaya konacak esasları saptamak üzere çalışmalara başladı. Nitekim 29 Nisan 1958 tarihinde Cenevre'de toplanan bu örgüte bağlı «Uluslararası Deniz Hukuk Konferansı»nda «Uluslararası Kıta Sahanlığı Sözleşmesi»nin ana esasları tesbit edilerek taraflarca imzalandı. Ancak, sözleşmenin bir maddesine göre, esas noktalarıyla sözleşmenin uygulanması için, sözleşmenin 22 ülke tarafından imzalanması gerekiyordu. Ve bu koşul 10 Haziran 1964 tarihinde gerçekleşerek, yürürlüğe girmiş oldu. Son yıllarda bu sözleşme 40 dan fazla, bu arada, komşumuz Yunanistan tarafından da kabul edilerek imzalandı. Fakat Türkiye bu güne kadar bu sözleşmeye katılmamıştır.

Bu uluslararası sözleşmenin getirdiği yenilikler de şöyledir:

1 — Kıyıdan başlayarak 200 metre derinliğe kadar deniz yatağı ve denizaltı servet ve kaynakları kıta sahanlığı anlamı içine girer.

2 — Derinlik 200 metreyi aşsa bile, işletilmesi olanak içinde bulunan deniz dibi ve denizaltı doğal servet kaynaklarının bulunduğu alanlar da kıta sahanlığı kavramına girer.

3 — Adaların bitişiğindeki alanlarda çok dar bir kıta sahanlığı terimi içine girer.

Görülüyor ki Cenevre konferansında tarifi yapılan Kıta Sahanlığı, coğrafi yönden izah edilen 200 metre derinlik esas kabul edilerek bu tanıma bağlı kalmıştır. Ancak ikinci maddede belirtildiği gibi, kıta sahanlığı terimi, sadece 200 metrelik bir alandan da kurtularak «İşletilmesi olanak içinde bulunan deniz dibi» daha genişletilmiş bulunmakta ve yeni bir hukuksal terim ortaya çıkarılmış bulunmaktadır.

Ancak Cenevre anlaşmasının 6. maddesine göre, kıta sahanlığında birden fazla ülke kıyı oluyorsa, bu takdirde bundan doğacak sorunlarını nasıl çözüme kavuşacağı saptanıyordu:

Bu saptanan hususları şöyle sıralayabiliriz:

1 — Eğer taraflar arasında daha önce yapılmış bir kıta sahanlığı anlaşması var ise, bu konularda, bu anlaşmanın hükümleri uygulanır.

2 — Eğer önceden yapılmış böyle bir anlaşma yoksa bu takdirde iki veya daha çok devletin karasularının veya kıta sahanlığının sınırları, aralarındaki eşit uzaklıktaki orta çizgiden geçirilir.

3 — Eğer bu kuralları içermeyen özel durumlar var ise kıta sahanlığı sınırları, ilgili devletler arasında bir görüşme ve anlaşma sonucunda saptanır.

Nitekim Cenevre anlaşması kabul edildikten sonra, İngiltere ile Norveç arasında kıta sahanlığı konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığı gidermek için, Adalet Divanı, iki komşu ülkenin kıta sahanlığı sınırını Kuzey Denizinin Norveç'e yakın 200 metre derinliğinden geçirmeyerek, İngiltere tarafında kalan bölümde de Norveç'e ait kıta sahanlığı parçasının bulunduğu karar vermiş soruna o böylece çözüm getirmiştir.

Bu karardan sonra Adalet Divanı, öngördüğü çözüm koşulları için şu esasları getirdi:

1 — Denizaltı alınları her şeyden önce, kıyı ülkenin bir devamı niteliğini taşımalı,

2 — Kıta sahanlığının taraf ülkeler arasında paylaşılması adil esaslara dayanmalı,

3 — Kıta sahanlığındaki doğal servet kaynaklarının bütünlüğü kabul edilmelidir.

Bu temel kuralları öngördükten sonra Norveç ile Sovyetler Birliği arasındaki kıta sahanlığı anlaşmazlığı, Cenevre sözleşmesinin 6. maddesine göre, 1974 yılı içinde, tarafları ikili görüşmeleri sonucunda bir çözüme kavuşturdu. Sorun şöyle idi: Sovyetler Birliğinin kıyısına yakın Spitzberg adası bilindiği gibi Norveç'e aittir. Bu ada ile Sibiryaya arasında ve bu ada ile Norveç arasında kıta sahanlığının sınırı nasıl tesbit edilecektir? Yapılan görüşmelerden sonra ada ile Sibiryaya arasındaki kıta sahanlığı sınırı, asıl kara kütesine daha çok bırakılmak suretiyle, aradan geçirilen bir çizgi olarak saptandı. Fakat burada en önemli konu, ada ile Norveç

kıta sahanlığının sınırını tesbit etmek idi. Bunun içinde adanın bağlı olduğu Norveç'e ada etrafında karasular içindeki kıta sahanlığı parçası bırakıldı. Ada ile Norveç arasındaki deniz dibi ve kıta sahanlığının büyük bölümü de Sovyetler Birliğine ait olabileceği sonucuna varıldı. Bu anlaşma Ege Denizindeki Türkiye, Yunanistan arasındaki kıta sahanlığı sorununda bir çözüm getirecek niteliktedir.

Cenevre sözleşmesi Kıta Sahanlığı sorununa belli bir oranda çözüm getirmekle beraber, bazı devletler, bu sözleşme ve Uluslararası Adalet Divanı'nın getirdiği çözüm esasları ile yetinmek istemediler. Bu ülkeler özel yasalarla bu sorunu kendi çıkarları açısından bir çözüm şekine bağlamağa çalıştı, Ulusal Kıta Sahanlığı problemi bulunan bu ülkelerin başında Norveç, Danimarka, İtalya ve Portekiz devletleri gelir. Bu çabalar dışında bazı devletler de, kıta sahanlıkları dışındaki denizaltı doğal servet kaynaklarının işletilme hakkını Birleşmiş Milletler teşkilâtına bırakılması yönünde çalışmalara giriştiler ki bu alanda çalışan ülkelerin başında Malta gelir. Ancak, bu girişimler, Uluslararası politikada sempati kazanmasına rağmen bir sonuca ulaşamadı, özellikle gelişmiş ülkelerin karşı koyma çabaları bu girişimleri maalesef baltaladı.

Türkiye Kıta Sahanlığı ve sorunları;

Buraya kadar, kıta sahanlığı terimi ile bu konuda Uluslararası çalışmaları ortaya koymaya çalıştık. Bundan sonra Türkiye Kıta Sahanlığını teknolojik ve hukuksal yönden incelemeye çalışacağız.

Bugüne kadar hukuksal yönden Türkiye kıta sahanlığı terimi sadece, Üniversite Hukuk fakültesinde okutulan Devletler Hukuku kürsüleri yayınlarıyla, bu konuda araştırma yapan bazı öğretim üyelerine ait makalelerinde yer almaktadır. Örneğin, Prof. Dr. S. Meray, Prof. Dr. E. Çelik'in Devletler Genel Hukuku ders kitaplarında 8-10 sahifelik bu bölüm içinde izah edilmiştir. Prof. Dr. M. Gönübol'a ait, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisinde yayınlanan «Deniz Hukukunda Yeni Gelişmelere Doğru» adlı makalesi ile aynı öğretim üyesinin aynı dergide yayınladığı «Deniz Komitesinin 5 Mart 6 Nisan 1973 tarihleri Arasında New York Toplantısı» adındaki inceleme yazıları adı geçen konuda verilmiş eserlerdir.

Bu dağınık yayın ve çalışmalar dışında kıta sahanlığı gerek coğrafya ve gerekse hukuksal yönde geniş bir çalışmanın konusu olmamıştır.

Bu yayınlara dayanarak denilebilir ki Türkiye’de kıta sahanlığının hukuksal rejimi henüz genel ve düzenleyici, uygulayıcı nitelik taşıyan kurallara bağlanmış değildir.

Filhakika 25 Mayıs 1964 tarih ve 474 sayılı Kararları Kanunumuzda, Türkiye kara suları 6 mil olarak saptandı. Fakat aynı kanunun 8. maddesinde «Balıkçılık ve Canlı Kaynakların işletilmesi, karşılıklı eşit davranışlara dayanarak, kara sularımız, 12 mile kadar uzatılır.» Esası getirilmekle, 1958 de saptanan 200 m. lik esas getiren Cenevre sözleşmesi dikkate alınmamıştır.

Bu konuda uygulamaya esas olan bir kanun hükmüne rağmen, ilk defa, 1966 yılında İskenderun körfezi kıta sahanlığında petrol aranmasına ait ruhsat verildi. Bunu, Ege ve Karadeniz kıta sahanlığı petrol arama ruhsatnameleri takip etti. Ancak, petrol reformu kanunu ile 6326 sayılı Petrol Kanununda, kıta sahanlığı terimi, ilk önce genel olarak yer aldı. Buna dayanarak, 1973 yılında Ege denizindeki «Türk kıta sahanlığının sınırını gösteren kararlar bir de ek harita» Resmi Gazete’de yayınlandı; harita ve karar değiştirilerek 18 Temmuz 1974 tarihli Resmi Gazete’de tekrar yayınlanmış bulunmaktadır. İşte bu tarihten sonra Ege, Akdeniz ve Karadeniz’de yapılan çalışmalar bu kanunî esaslara dayanmaktadır.

Türkiye’nin batısını çeviren Ege denizi bilindiği gibi, IV. jeolojik zamanda, bir tektonizma olayı ve Egeid kıtasının çökmesi sonunda teşekkül etmiş bir kenar denizdir. Bu gün üzerinde sayısı binlerce irili ufaklı adalar, bu kıtanın 1000 metrenin üzerindeki yüksekliklerini teşkil ediyordu. Çöken Egeid kıtasının Anado’u’ya yakın ve bitişik bölümlerinde, çökme hızı daha az olduğu için, burada halen az derin bir deniz, Yunanistan tarafından daha derin bir deniz ve neticede dar bir kıta sahanlığı kendini gösterir. Gerçekten Ege denizi, denizaltı haritası tetkik edildiğinde (Harita No: 2), genellikle 1000 metre derinlikten daha derin alanlar, Ege’nin batı kenarı yakınında Selanik ve Öbe adası açıklarında kendini gösterir. Bu bölümler dışında Ege denizinde daha çok 0-500 m. arasında bir derinlik görülür. Şu halde, Ege denizinin özellikle kuzeydoğu kenarı ile Anadolu kıyıları, 0-500 m. derinlik eğrisi üstünde bir derinlik içindedir. Hatta Limni, İmroz adaları ile Anadolu kıyıları arasındaki deniz, 0-250 metrelik bir derinliktedir. Yani denizin bu bölümünde Cenevre Sözleşmesinde öngörülen 200 metre derinlik büyük yereyler halindedir. Bu nedenle derinlik eğrisi dik-

kate alınırsa denilebilir ki Anadolu yarımadasının kıta sahanlığı, Ege denizinin yarısından çoğunu içine alan ve kuzeyden Selanik açıklarından başlayıp Öbe adasının doğusuna ve oradanda Girit adasına ulaşan derin deniz çukurluğuna kadar uzanır. Bu arada şu noktayı da eklemek gerekir ki, Midilli 100 metrelik eşderinlik çizgisi içindedir. Daha güneydeki Sisam ile 12 Adanın büyük bir kısmı aynı eşderinlik çizgisi içinde yer almıştır. Bunların dışındaki adalar ise ancak 100-500 metre eşderinlik çizgisi içerisindedirler.

Ege Denizindeki kıta sahanlığını kısaca inceledikten sonra Türkiye ile Yunanistan arasında kıta sahanlığı anlaşmazlığını su üzerine çıkararak Anadolu kıta sahanlığında yer alan adaların bu problemde oynadığı role de kısaca göz atmakta fayda vardır.

Bilindiği gibi, Çanakkale boğazı açığında bulunan İmroz ve Bozcaada dışında kalan Ege denizi adalarının tamamı, bugün, Yunanistan'a aittir. Bunların içinde güneyde, yarımadanın bir mil uzağındaki kayalık Meis adası bulunduğu gibi, 872 km². lik Sakız adası da Anadolu'dan ancak 3.9 mil uzaklıktadır. Midilli, Sakız, İskanköy ve Sönbeki adalarının uzaklığı ise ancak 3 mildir. Sisam adası da kara parçasına çok daha yakın ancak 1.2 mil kadardır.

Görülüyor ki Anadolu kıyısındaki Yunan adalarında Midilli, Sakız, Sisam, İstanköy ve Sönbeki adaları ve bu büyük adaların yakınındaki diğer küçük adalar bir yandan, Türkiyenin Uluslararası teşekküllerce kabul edilen 6 millik karasuları içinde yer aldığı gibi, diğer yandan da Cenevre Sözleşmesinde ileri sürülen Anadolu yarımadasının 200 metre derinlikteki uzantısı olan kıta sahanlığı üzerinde bulunmaktadır.

Bu topoğrafik şartlara göre, Ege denizinde Türkiye ile Yunanistan arasında, bu devletlere ait kıta sahanlığının sınırlarını tespit etmek oldukça zorluk gösterir. Ege denizinde, Anadolu kıyısına çok yakın adalar bulunmasa idi, kıta sahanlığı 200 metre derinlik gösteren denizaltı relyefinin son bulunduğu yere kadar uzanacaktı. Yukarıda belirtildiği gibi, Anadolu kıyısına adetâ bitişik denecek kadar yakın bir mesafe de yer alan Yunan adalarının hukukî durumu, bu sınırı çizmekte oldukça zorluk ve anlaşmazlıklar getirmektedir.

Aslında, Cenevre Sözleşmesi bu konuda da kesin kararlar getirmiştir. Sözleşmenin birinci maddesi kıta sahanlığını şöyle tanımlar:

«İşbu maddelerde kullanıldığı manada» kıta sahanlığı terimi ile,

a — Sahillere bitişik, fakat karasuları bölgesi dışında kalan ve 200 metre derinliğe kadar olan veya bu derinlikten sonra, üzerini örten suların, denizaltı bölgesindeki doğal zenginliklerin işletilmesine olanak verdiği derinliği geçmeyen denizaltı bölgesinin deniz yatağı ve toprak altı ile,

b — Adaların kıyısına bitişik bu bölgeler deniz yatağı ve toprak altı kastedilmektedir.

Şu halde sözleşmeye göre, adaların kıta sahanlığı da kara parçalarının kapsamına girer. Eğer İngiltere, İrlanda gibi kıtalara oldukça uzak bağımsız adalar için yapılan bu tarif Ege denizi adalarına uygulanırsa bu takdirde Türkiye ile Yunanistan arasında anlaşmazlık çıkacağı doğaldır. Çünkü Yunan adaları yukarıda kısaca belirtildiği üzere, Türkiyenin karasuları içinde olduğu gibi, aynı zamanda kıta sahanlığında da yer almaktadır. Bu yüzden Cenevre sözleşmesinin tarifine uymayan bir durum söz konusudur.

Burada, hukuksal ve teknolojik olanakları da göz önünde bulundurarak, Türkiye ile Yunanistan arasındaki kıta sahanlığının sınırlarını tesbite çalışalım.

Kıta sahanlıkları, komşusu bulunduğu kara parçasının bir devamı olduğuna göre, Cenevre Sözleşmesinde kapalı kalan bu en önemli sorunun belirtilmesinde fayda vardır. Bu konu objektif açıdan ele alınırsa, yani Türkiye kıyılarına 1 millik bir mesafede bile bir Yunan adası olduğuna göre, burada Türkiye'nin kıta sahanlığı sınırı nerede başlar ve nerede biter, ve bu sınırın bittiği yerde başlayan ada kıta sahanlığı ne kadar bir denizaltı toprağını içine alır?

Kanımızca, bir ana toprak parçasına yakın olan adanın kıta sahanlığı, ada ile ana toprak parçasının orta yerinden geçirilecek bir hat ile adanın açık deniz yönündeki 6 millik karasu alanı olması gerekir. Ana toprak parçasının kıta sahanlığı ise, adanın 6 millik karasuları bölgesini kapsayan deniz altını dışarda bırakan ve Cenevre Sözleşmesinin tarifine uygunluk gösteren daha geniş bir de-

nizaltı bölgesidir. Şu halde ana kara parçasının kıta sahanlığı, yani başındaki adanın karasuları alanını dışarda bırakır ve derin deniz çukurluğuna kadar uzanır. Eğer bunun aksini düşünürsek, örneğin Midilli adasının kıta sahanlığını, ada ile Türkiye arasından geçen hattan başlayarak, adanın karasularını da içine alarak Yunanistan'a kadar uzanan denizaltı bölümü kabul edilirse, bu takdirde Ege denizini bir Yunan denizi olmak gibi bir sonuçla karşı karşıya gelmeyi kabul etmek zorunda kalacağız. Nasıl ki, Büyük Okyanusun ortasında yer alan ve ABD devletlerine ait bir adanın karasuları dışındaki deniz altı bölgesini, ada ve ABD kıta sahanlığı olarak kabul edilmezse. Burada Cenevre Sözleşmesinin 6. maddesi yardımcı görünmektedir. 6. Maddeye göre «Aynı kıta sahanlığının, kıyıları karşı karşıya bulunan iki veya daha çok devletin topraklarına bitişik olması halinde kıta sahanlığının sınırı, bu devletler arasında yapılacak anlaşmaya göre saptanır. Eğer böyle bir anlaşma yapılmıyorsa, bu takdirde, kıta sahanlıkları arasındaki sınır, bu devletlere ait ana toprak parçaları arasında deniz üzerindeki orta hat ile tespit edilecektir.»

Bu hükme göre, ilgili devletler aralarında anlaşmaya varacaklardır; anlaşma olamazsa, devletlere ait kıta sahanlıklarının sınırı iki devlet ana topraklarının bitiminde başlayan deniz üzerindeki orta hat ile tespit edilecektir. Ancak, bu hükme dayanarak iki devletin bu konuda bir sonuca varması için, her iki devletin de Cenevre Sözleşmesine imza koymasına gereklidir. Şu ana kadar bu sözleşme Türkiye'nin imzası yoktur. Oysaki, Yunanistan bu sözleşmeye imza koymasına rağmen, sözleşmenin öngördüğü bazı hükümleri uygulamadığı gibi kabullenmeye de yanaşmamaktadır. Örneğin Yunanistan, Türk kıta sahanlığı içinde yer alan Limni adasının karasularında petrol üretimi yaparken, Türkiye'nin kendi kıta sahanlığında jeolojik ve sismik araştırma yapısına müsaade etmemektedir. Böyle bir durum, yani Anadolu kıyılarının karasuları içinde yer alan adalarla, ana toprak arasından geçen orta hat ile başlayan Yunan kıta sahanlığını kabul edersek, bu takdirde, Ege denizi bir Yunan iç denizi olacak ve Yunanistan Türkiye'yi ekonomik, politik ve askerî yönden bir abluka altına almış duruma gelecektir. Ve böylece Yunanistan Türkiye kıyılarının çok yerde bir millik mesafesine kadar olan bütün Ege denizinde, denizin doğal servetlerinden faydalanacak hale gelecek, buna karşılık, Türkiye'ye ancak Ege denizinin çok dar bir deniz kesimi kalacaktır. Oysa hiç bir Uluslararası

sözleşme bir ülkenin bir denizdeki sahanının bu tür abluka altına alabileceği hükmünü getirmez.

Eğer Ege denizi böylece bir Yunan iç denizi haline getirilirse, Türkiyede dahil olmak üzere, bütün Karadeniz ülkeleri Ege denizinden geçmeden önce, Yunan hükümetinden özel izin alma zorunda kalacaklardır. Böyle bir durumun ise Uluslararası Deniz Sözleşmesine aykırıdır.

Cenevre Sözleşmesi, sahildar devlet kıta sahanlığı üstünde doğal zenginlikleri araştırmak, bulmak ve bu zenginliklerden yararlanmak konusunda bazı haklar getirmiştir. Ve böylece sahildar devletin kıta sahanlığı üzerindeki hükûmranlık hakkını mutlak olduğunu da ortaya koymuştur.

Burada sözü edilen doğal zenginlikleri, denizaltı toprağındaki madenlerle diğer cansız kaynaklar ve sabit deniz ürünlerine dahil edilen canlı organizmaları içine alır. Aynı sözleşme, kıta sahanlığına sahip olan devletin, kıta sahanlığındaki doğal zenginliklerinden faydalanmaması halinde bile, bir diğer devletin arama ve işletme hakkının doğmadığını da kabul etmiştir.

Buna rağmen Yunanistan, Türkiye'nin Ege denizindeki kıta sahanlığı üzerindeki hakkını zedelemek için «Balık gibi canlı kaynaklar denize aittir. Bu yüzden buradaki balık avlanma bölgesinin, sabit balık sahaları, kıta sahanlığının sınırlarını düzenleyen kuralların dışında bırakılmalıdır». Şeklinde 6 millik karasular dışında balık avlanmasının serbest bırakılması konusunda çalışmalar yapmaktadır.

Bu görüşe karşı çıkan Türk hükûmetinde ise Birleşmiş Milletlerin Hukuk Komisyonunun kabul ettiği 200 m. derinliğe kadar uzanan denizaltı kıta sahanlığında, bu sahanlığa sahip devletin doğal servetlerden faydalanma hakkının zedelenmeden uygulanması yeterlidir şeklinde bir görüşe sahiptir. Bu görüşe uygun olmak 1964 yılında çıkarılan Kara Suları Kanunu karasularını 3 milden 6 mile çıkarıldığı gibi, «Bitişik Bölge» terimi ile ikinci bir bölge daha kabul etti. Bu bitişik bölgede Türk Karasularına bitişik ve karasularının ölçüldüğü esas hatlardan itibaren 12 deniz miline kadar uzayan sahalarda balıkçılık ve canlı kaynakların işletilmesi bakımından karasuları rejimi uygulanacaktır esası da getirildi. Ve böylece canlı hayvan avlamak için Yunan balıkçılarının Türk Karasularına girmesi de önlenmiş oldu.

Ege denizi kıta sahanlığı anlaşmazlığı Türk, Yunan, Nato ve diğer dünya devletleri efkârı umumiyesini işgal ettiği şu sıralarda, Karakas konferansında sahilî bulunan az gelişmiş ülkelerle Çin Halk Cumhuriyetinin ortaya attıkları «ekonomik kuşak» terimi ortalığı büsbütün karıştırmak eğilimini gösteriyor. Ekonomik kuşak bir devlete ait kıta sahanlığının kıyidan itibaren 200 millik bir alanıdır, şeklinde tarif edilmekte ve bu kuşakta her türlü nceleme ve işletme o devlete ait olması istenmektedir. Çünkü bazı deniz kıyılarında petrol ve doğal gaz depoları bulunmaktadır. Fakat sadece kıyılarda değil, açık deniz ve hatta okyanus diplerinde de maden hazineleri mevcuttur. Örneğin, Manganez, yapılan incelemelerde okyanusların dibinde portakal büyüklüğünde yumrular halinde yatmaktadır. Ayrıca bilindiği gibi deniz suyunda başta tuz olmak üzere hidrojen, oksijen, potasyum, kalsiyum, stronsiyum, altın, gümüş, çinko bakır vs. gibi sayıları 80'e yakın maden bulunmaktadır. Bunun yanında bugün bir çok ülke kıyısında tatlı su elde etme istasyonları vardır. Gelgit olayı enerjisini elektirığe çeviren büyük elektrik santrallarının sayısı da son yıllarda arttırılmaktadır. (Örneğin, Fransa'nın Sen Melo körfezindeki santral). Ulaşım imkânları, tarihi haizleri ile deniz ve denizaltının önemini fazlaştırmıştır. Fakat son yıllarda her türlü artıkların denize atılması, büyük tankerlerin denizi kirletmeleri deniz canlıları ve kıyıları için, son derece büyük tehlikeler yaratmaktadır.

İşte bir yönden denizden canlı veya cansız değerlerin işletilmesi ve insanların faydanlanmasına imkân hazırlamak, diğer yönde deniz kirlenmesi ve canlı organizmalara zarar vermemesi için son yıllarda Birleşmiş Milletler teşkilâtı, Uluslararası Deniz Hukuku konferansları hazırlama yoluna gitmektedir.

Bunun için 1970 yılında harekete geçilerek yeni bir deniz hukuku konferansının hazırlığını yapmak üzere 91 üyeli bir «Denizdibi Komitesi» kurulmuştur. Komite konferansın gündemini tesbit çalışmaları yapmaktadır. Bu konuda devletlerden gelen öneriler konularına göre üç ayrı komitede incelenmiş, her konu için raporlar tanzim edilmiştir.

Birinci alt komitede, Ulusal yetki sınırı ötesindeki denizdibinde kaynak arama ve işletmenin kim tarafından, nasıl yapılacağı, işletme sonunda üretilen maddelerin mevcut maddelerle rekabeti, arama ve işletme bir kurum tarafından yapılacaksa, kurumun kararlar-

rının nasıl alınacağı gibi sorunlarla ilgili öneriler ele alınmıştır. Türkiye ve Yunanistan'da Ege denizi anlaşmazlığının halli için bu komiteye başvurmuş ve problem bu komitenin gündemine alınmıştır.

İkinci alt komitede, boğazlardan geçiş koşulları, deniz dibi maden kaynakları ve balık avı ile ilgili öneriler tartışılacaktır.

Üçüncü alt komite ise deniz kirlenmesinin önlenmesi, bilimsel deniz araştırmaları nasıl yapılacağı konusunda gelen teklif ve öneriler görüşülecektir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Cenevre sözleşmesinde Türkiye'nin imzası yoktur; bu bakımdan sözleşmenin 6. maddesi bizi bağlamaz. Bugüne kadar Ege denizinde yapılan bilimsel araştırmalar bu denizde petrolün bulunduğunu ortaya koymuştur. Kıta sahanlığımız ise kabaca Selânik yarımadası önündeki oluktan başlayarak Öbe adasının doğusundaki derin deniz çukurluğundan geçer, Girit'in kuzey ve doğu oluğuna ulaşır ve nihayet Kıbrıs açıklarına kadar devam eder. Jeomorfolojik yönden çizilen bu sınıra, hukuk olarak tesbit edilen 200 millik ekonomik kuşak daha da anlam kazandırır. Her iki yönden çizilecek kıta sahanlığı sınırı içinde yapılacak yabancı bir devlet araştırması veya işletmesi için Türkiye'den gerekli izin alınması şarttır. Karakas konferansı sonucunda, Türkiye mutlaka bu haklarına kavuşacaktır. Bu hakkımızı alabilmek için konferansta şu noktaların savunulması gerekir.

1 — Kıta sahanlığı ile ekonomik kuşak terimlerinin tarifleri yapılırken bir çok ülkenin desteklediği 200 millik ölçünün kabul edilmesi,

2 — İç ve kenar denizlerde, başka ülkelerin karasularına sokulmuş adaların kıta sahanlığını, karasular terimi içinde mütalâa edilmesi,

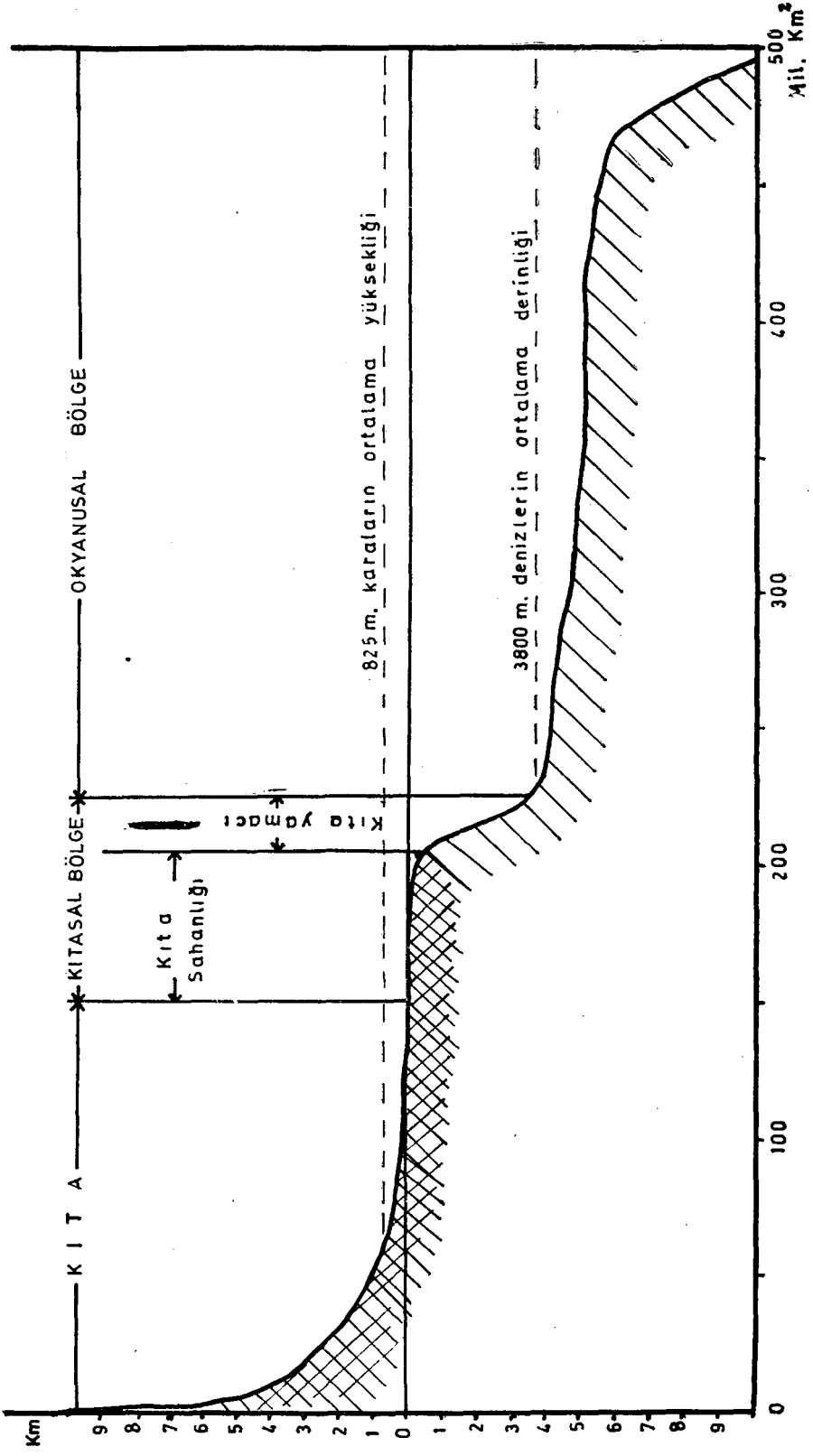
3 — Kenar denizlerde komşu iki ülke arasındaki kıta sahanlığı sınırı 200 mil kabul edilmese bile derin deniz çukurluğu veya oluğu kenarı bu sınırı tesbit de kıstas olmasının kabul edilmesi,

konferansta haklılığımızı isbatlamak için meseleyi ekonomik, hukuk ve jeomorfolojik yönleriyle ortaya koyarak, sadece bugünün değil yarının sorunlarının da savunularak çözüm getirilmesini sağ-

lamak şarttır. Problemlerin çözümünde hükûmetin kararlı ve hakkını alacağına güvenir bir şekilde soğukkanlı hareket etmesi, bizlere ümit vermektedir.

Erzurum, 2.7.1974

HİPSOGRAFİK EĞRİ

TÜRKİYE'DE KURAK (YADA NEMLİ) ALANLARIN DAĞILIŞI

Dr. Ahmet NİŞANCI

Ülke doğal şartlarını tanıma ve gelecek hakkında doğru tahminlerde bulunabilme açısından iklim şartlarını: "karakteristik hava olaylarının yıl içinde gidişi" olarak dar anlamda düşünmemelidir. Olayların birbirine bağıntısı içinde; yeryüzü şekillerinin teşekkül ve gelişmesi, tabii bitki örtüsü görünüş ve dağılış alanları, toprak teşekkülü ve verimliliği, kısaca ülke veya çevre şartlarının iyi bilinip, doğal dengeyi bozmadan ve hatta yerinde müdahalelerle daha da verimli kılacak şekilde ondan en iyi faydalanma konusunda da klimatolojik araştırmalar yapmak gerekli, hatta zorunludur.

Nedenleri atmosferin fiziki kanunlarında aranacak hava olaylarını bir bütün olarak yıl içinde karakteristik görünüşleri ile tanımalıyız. İklim elemanlarının teker teker ele alınması, ortalama değerler halinde yıllık gidişlerinin incelenmesi ve nihayet genel neticelere gidilmesi asıl hedef olmamalıdır. Bu cümleden olarak hava olaylarının bir indikatörü yada gelişimlerinin bir sonucu olarak yağışları ve su blançosu yönünden onunla sıkı bağıntıda bulunan, buharlaşmayı ele almak kuraklık sorununu araştırmada ana unsurlar olmaktadır.

Kuraklık yalnız Türkiye'de değil, aynı zamanda dünyanın özellikle ekvatorial iklim kuşağı ile ılıman iklim kuşakları arasında yer alan subtropikal iklim alanlarının diğer ülkelerinde de başta gelen sorunlardan biridir. Bu geçiş alanlarında hava olaylarının yıldan yıla gösterdiği değişikliklere bağlı olarak, özellikle tarım ve kültür bitkileri verimliliği de önemli derecelerde etkilenmektedir. Genellikle ülke ekonomilerinin tarıma dayandığı ve insanların

büyük kısmının toprak ürünlerinden geçim kaynağını aradığı bu ülkelerde kısa devreler halinde beliren kuraklığın 2-3 yıl arka arkaya görülmesi kötü sonuçlar doğurmakta, ülke ekonomilerini sarsmakta ve hatta insanların açlık tehlikesiyle karşı karşıya gelmelerine yol açmaktadır.

Bir ülkenin veya bölgenin kuraklık-nemlilik konusunun şimdiye kadar pek çok araştırmacı tarafından, çeşitli adlandırmalar ve farklı iklim elemanlarına dayanan indeks yada formüller yardımıyla olsun, ele alınması sorunun önemini ayrıca belirtmektedir.

Yağış ve buharlaşma arasındaki ilişkiye esaslı olarak ilk değinen ve kuraklık sınırının tarifini yaparak, yeryüzünü su blançosu yönünden üç ana bölgeye ayıran araştırmacı A. PENCK (1910) olmuştur. Bu tanınmış coğrafyacıya göre yeryüzü;

- a) Karlı-donlu kuşak,
- b) Nemli kuşak,
- c) Kurak kuşak,

olarak farklı alanlara ayrılmaktadır. Bir çok araştırmacının iklim tasniflerine de esas olan bu ayırım daha sonraları bazı değişiklikler ve teferruatlarla geliştirilmiştir. Bu cümleden olarak yıldan yıla büyük salınımlar gösteren yağışların, fakat özellikle (yağışlara oranla daha kararlı olsalar da) buharlaşma değerlerinin ölçme tekniğindeki güçlükler nedeniyle, doğru tespitleri büyük zorluklar doğurmuş ve hâlâ herkes tarafından kabul edilebilecek objektif bir esasa ulaşılamamıştır. Bu yüzden pek çok araştırmacı da kendilerine göre değişen, subjektif ölçülerden hareketle, rasat değerlerinin dünya ölçüsünde az veya çok uzun süreli mevcut bulunduğu yağış değerleriyle, buharlaşmanın büyük ölçüde bağlı bulunduğu ısı değerlerinden faydalanmışlardır. Bunlar sıcaklık ve yağış elemanının bir yerin iklim özelliklerini belirtmede ana unsurlar olgu düşüncesiyle çeşitli indeks ve formüllerle (başlangıçta da belirtildiği gibi), o yerin kuraklık veya nemliliğini belirtmeğe çalışmışlardır (bazen yıllık gidişi de göz önünde bulundurarak).

Açıklandığı üzere, buharlaşma değerlerinin doğru olarak ölçülebilmesi zorluğundan dolayı, çoğunlukla sıcaklık ve yağış değerleri ele alınmakta, bazen de belli bir indeks sayısı eklenmektedir. Bir kısım araştırmacı da ortalama sıcaklık değerleri yerine maksimum veya minimum değerleri formüllerinde kullanmakta (ERİNÇ

1965) yada ekstrem düşük sıcaklıklarda «evapotranspirasyonun kabili ihmal olduğu düşüncesiyle o ayları dikkate almamaktadır. Yine bazıları da kuraklığın başlangıç ve sona erme zamanı, bir başka ifade ile yıllık gidiş içerisinde kurak yada nemli aylar sayısının önemi üzerinde durmakta (LAUER, 1952'de olduğu gibi) ve böyle bir bölümlenimin bitki örtüsü yayılış alanları ile büyük bir uygunluk gösterdiğini belirtmektedirler.

Bütün bunlara rağmen biz bu incelememizde kuraklık yada nemlilik şartlarının belirmesinde direkt bağıntısı yönünden yağış ve buharlaşma değerlerine dayanmak, bunlar arasındaki münasebeti göz önünde bulundurmak istiyoruz. Böylece bu çalışma daha önce çeşitli araştırmacıların sıcaklık ve yağış değerlerine dayanarak yaptıkları incelemelerden metod yönünden ayrılmaktadır. E. DE MARTONNE (A. TANOĞLU, 1943), TORNWEIT (E. TÜMERTEKİN, 1956) yada ERİNÇ (1965) formülüne göre yapılmış, Türkiye'nin kuraklığı veya kurak bölge konusundaki çalışmalarda buharlaşma yerine sıcaklık değerlerinin alındığı görülmekte; formül yada indeksler yardımıyla istasyonlar analiz edilmektedir. Bu tür çalışmalarda büyük ölçüde hava sıcaklığına bağlı olmakla beraber, buharlaşmayı etkileyen diğer iklim eleman ve faktörleri göz önüne alınmamaktadır (rüzgâr, havanın nisbi nemi, bulutluluk, yeryüzü yada toprak örtüsü sıcaklık şartları gibi). Böylece uzun zaman devreleri ve yeryüzünün farklı bölgeleri için karşılaştırmalara esas olacak objektif ölçülerden uzaklaşmış olunmaktadır. Ayrıca ERİNÇ'de olduğu gibi soğuk aylarda (aylık maksimum ısı 0°C altı) meydana gelecek buharlaşmanın da ihmâl edilmesi prensip yönünden uygun görülmemektedir. Çünkü soğuk aylarda da özellikle güneşli açık havalarda buharlaşma olmakta, kar örtüsü yüzeyinden su kaybı meydana gelmektedir.

Bu araştırmacılar sıcaklık değerlerini buharlaşmayı etkileyen ana unsur olarak ele alırlarken pek de haksız değillerdi. Çünkü klimatolojik çalışma prensiplerine göre rasat değerlerinin yeterli zaman bölümü içinde yapılmış (ısı değerleri için 15-25 yıl, yağış değerleri için 30-50 yıl, SCHULTETUS 1969 s. 80), homojen değerler olması şartı da gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak, E. DEMARTONNE formülünde yaptığı küçük bir düzeltme ve kuraklık yada nemliliği aylık gidiş içinde değerlendirerek, bunun Afrika ile G. Amerika'da bitki örtüsü kuşakları ile uygunluğunu çok güzel bir şekilde gösteren LAUER (1968) dahi su blançosunun, gittikçe düzelen bu

harlaşma ölçen istasyonlar ağı yanında yağış ve potansiyel buharlaşma eğrileri yardımıyla gösterilmesine gidileceğini işaret etmektedir. Yine aynı yazısında LAUER, rasat istasyonlarında az veya çok açık su yüzeylerinden olan buharlaşmaya dayanılarak yapılan kayıtların yöre şartlarına uymadığını, yeryüzünden olan buharlaşmanın yine az veya çok bir bitki örtüsü ile kaplı toprak örtüsünden olan buharlaşmayı yansıtmadığını, rasat değerlerinin yüksek rakkamlara ulaştığını belirtmektedir. Açık su yüzeyinden olan buharlaşmanın aslında potansiyel Evapotranspirasyona eş değerde olabilmesi için kayıt değerlerinin 0.2-0.5 arası bir faktörle indirgenmesinin uygun olacağını, yapılan araştırmalar sonunda meydana çıktığını belirtmektedir. Böylece elde edilen neticelerin halen en çok kullanılan PENMAN (1948) buharlaşma formülüyle ulaşılan neticelere çok büyük yakınlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de biz tabii çevre şartlarını araştırırken "toprağın suyu depo etme özelliğini" ve "bitkilerin buharlaşma (yada terlemeyi) kontrol eden bir mekanizmalarının" olduğunu göz önünde bulundurmak mecburiyetindeyiz.

Bu araştırmada biz de bu yolu seçerek, mevcut buharlaşma değerlerini 0.5 faktörüyle indirgemek suretiyle açık su yüzeylerinden olan buharlaşma yerine doğal çevre şartlarına uygun değerler elde etmeğe çalıştık.

Elde edilen rasat değerlerinin analizlerine geçmeden önce, bu değerlerin klimatolojik çalışma prensiplerine uygun olup olmadıkları; yani meteoroloji istasyonlarının sıklığı ve sayısı, yağış ve buharlaşma değerlerinin eşit zaman aralıkları ve yeterli uzunlukta olması, ölçme yapılan aletlerin cinsi ve değerlerin homojenliği kontrol edilmiştir. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü rasat değerlerinin toplam olarak pek de yeterli olmadıkları görülmektedir. Yağışlar için yeterli istasyon ağı ve onların uzun süreli rasat değerlerine karşılık, aynı özellikler buharlaşma değerleri için geçerli değildir. Bu değerler eşit zaman aralıklarında muntazam olmadıkları gibi, özellikle doğu ve güneydoğu Anadolu istasyonları kış aylık değerleri de çoğunca eksik bulunmaktadır. Yine istasyonlarda buharlaşma ölçen aletlerin (lisimetre) de Wild -ve Pisch-Evaporimetreleri olarak iki ayrı cins alet yardımıyla yapıldığı işaretlenmektedir. Bu farklı alet ölçüleri de değerlerin homojenliğini bozmaktadır. Belirtilen bu aksaklıkları gidermek ve mümkün oldu-

ğu kadar değerlerin homojenliğini sağlamak amacıyla şu işlemler yapılmıştır:

a) İstasyonların çoğunda kullanıldığı anlaşılan Wild-Evaporimetresi değerleri esas alınmış ve diğer istasyon değerleri ile eksik çalışmış istasyonlar ikinci dereceden geçerli olmuştur.

b) Yine buharlaşma değerlerini yeterli zaman aralığı içinde ölçülememiş olması nedeniyle, yağış değerleriyle birlikte 1961-70 yılları arası on yıllık rasat değerleri esas alınmış, eksik yıllar ve bu devre dışındaki değerlere sahip istasyonlar da yine büyük bir dikkatle değerlendirmeye dahil edilmiştir.

İstasyonların kuraklık yada nemlilik özellikleri sadece buldukları yükseklikte, iki boyutlu çevre şartları için geçerlidir. Halbuki tabiatda en önemli coğrafi özelliklerden biri de üçüncü boyut, yani yüksekliğe bağlı değişikliklerdir. Bu bakımdan istasyon değerlerinin özellikle komşu dağlık alanlarda değişiklik göstereceği, genellikle buharlaşmanın azalması (ısı değerlerinin düşmesiyle birlikte) ve yağışların artması neticesinde buraların komşu düzlük bölgelere oranla daha nemli şartlar göstereceği ileri sürülebilir. Türkiye'de istenilen sıklıkta ve farklı yüksekliklerde rasat istasyonlarının bulunmayışı sebebiyle coğrafi araştırmalarda doğal şartların yüksekliğe bağlı değişik görünüşleri şimdilik gereği kadar açıklıkla belirtilememektedir. Bu bakımdan özellikle 2.000 m. üzerindeki dağlık alanlar haritada ayrılmıştır.

Böylece yukarıda belirtilen güçlükler nedeniyle araştırmadan parlak neticeler ve genel sonuçlar beklenemeyeceği, bunun sadece kuraklık yada nemlilik konusunda temel araştırma prensiplerine dayalı ve on yıllık belli bir devre için geçerli olabilecek neticelere ulaşılması yönünden bir değeri olduğu düşünülmelidir. Ayrıca sözü edilen, özellikle rasat değerleri homojenliğini bozan engeller ortadan kalktığı zaman bu yolun iyi sonuçlar sağlayabileceğini de ifade etmek isteriz.

Bu genel açıklamalardan sonra yapılan değerlendirmeyi kısaca izah ederek, önce istasyonların yıllık su blançosuna göre kurak ve nemli bölgeleri birbirinden ayırmağa çalışacağız.

Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğünden elde edilen 80 üzerinde istasyonun (bunlardan ancak 50 kadarı birinci plânda değerlendirmeye esas alınmıştır.) belirtilen devreler (1961-70) için-

de aylık yağış ve buharlaşma değerlerinin ortalamaları bulunmuş, aylık değerlerin toplamından da yıllık ortalamalar elde edilmiştir. Bunlardan buharlaşma değerlerinin 0.5 faktörü ile indirgenmesi ve sonra yağış değerleri ile kıyaslanması neticesinde su blançosu yönünden pozitif yada negatif değerler elde edilmiştir. Değerlerin pozitif olması istasyonun toprakta su fazlalığını, dolayısıyla nemli olduğunu, değerlerin negatif olması halinde de orada bir su noksanı ve dolayısıyla kuraklığı ifade etmektedir. Kuraklığın yada nemliliğin şiddeti veya derecesi bulunan değerlerin yüksekliği ile doğru orantılı olmaktadır.

Burada yıllık ortalama değerlerin yanıltıcı olabilecek sonuçlarına da dikkati çekmek gerekir. Çünkü yıllık ortalama görünüşünden daha önemli olarak yıl içindeki gidiş de çevreyi etkilemektedir. Örneğin, genel olarak yıllık görünüşte negatif bir su blançosu veren istasyonun yıl içinde daha çok sayıda ayların az da olsa nemli, buna karşılık az sayıda ayın şiddetli kuraklık şartları göstermeleri mümkün olmaktadır. Bunun aksine yıllık ortalamada pozitif bir su blançosu veren bir istasyonun daha fazla sayıdaki aylarında kuraklık çok az şiddetlerde (yada düşük negatif değerlerde), fakat az sayıdaki ayların pozitif değerleri yüksek olduğundan netice o istasyonun nemli bölge içinde yer almış olmasını sağlayabilir.

Kuraklığı ifadede ana iklim elemanları olarak yağış ve buharlaşma ele alındığında, bu iki elemanın birbiriyle olan bağıntısı içinde, mevcut istasyon ve rasat değerlerine göre yıllık harita şekil 1'de olduğu gibi çizilebilmektedir.

Buna göre Türkiye'de kurak yada yarı kurak alanlar olarak, geniş yayılım içinde batıdaki bazı istasyonlarla birlikte orta Anadolu, Tuz Gölü çevresi, Balıkesir istasyonu ile Ege kıyıları, özellikle İzmir çevresi ve büyük kısmıyla güneydoğu Anadolu'yu görmekteyiz. Ayrıca çevresine göre havza görünüşünde olan, yada deniz etkisinden uzakta dağlarla çevrili alanlar olarak doğuda Malatya-Elazığ, Erzincan-Erzurum yöreleriyle Van ve Iğdır dolayları, orta Anadolu'da da Çorum-Amasya arası, negatif su blançosu ile yarı kurak iklim bölgesine girmektedir. Buralarda su blançosu sadece açık su yüzeylerinden olan buharlaşma değerlerine göre değil, fakat aynı zamanda toprak örtüsünün su depolama özelliği ve bitki örtüsünün de buharlaşmayı düzenleyici mekanizmalarını göz önünde bulundurarak değerlerin 0.5 faktörüyle indirgenmeleri neticesinde

elde edilen blançonun da negatif olduğu görülmektedir. O halde kuraklığın getirdiği ekonomik sorunların ilk plânda yukarıda belirtilen alanlarda çözümünü aranması uygundur denebilir.

İkinci büyük bölgeyi “yarı nemli” alanlar olarak belirtebileceğimiz istasyonlar meydana getirmektedir. Çünkü buralarda açık su yüzeyinden olan yıllık buharlaşma miktarları yine yıllık yağış değerlerinden fazla olmakla beraber, buharlaşma değerlerinin 0.5 faktörüyle indirgenmesi halinde, yani tabii çevre şartlarına yaklaşıldığında, su blançosunun pozitif olduğu görülmektedir. Göller yöresi dahil, bütünüyle Akdeniz etki alanı içerisindeki istasyonları, doğu Anadolu yüksekliklerini, orta Anadolu’da Sivas, Yozgat yörelerini, kuzeye, doğru Samsun ve Bolu dolaylarını, Marmara Bölgesi güneyinin büyük kısmını ve nihayet Ege kıyıları gerisinde bir geçiş bölgesini bu bölümde inceleyebiliriz .

Üçüncü büyük bölümlemeyi ise yıllık su blançosunun her iki halde de pozitif olduğu, yani açık su yüzeyinden ve zayıf da olsa bitki örtüsü ile kaplı toprak yüzeyinden olan buharlaşma değerinin yağışlardan daha düşük olduğu, “tam nemli” alanlar olarak Samsun çevresi haricinde, (kuzey Marmara bölgesi dahil) bütün Karadeniz kıyı şeridi istasyonları ve bir de güneyde Dört Yol çevresini görmekteyiz.

Böylece sadece yıllık toplam değerlerin temelinde, mevcut istasyonları birbirine az veya çok yakın negatif yada pozitif su blançoları ile:

1. Yarı kurak, 2 — Yarı nemli, 3 — Nemli

alanlar olarak üç ana bölgede değerlendirdik. Detayda su blançolarının farklı büyüklüklerine dayanarak daha küçük alt bölümlemelerine gidilebilir. Fakat bizce bundan daha önemli olarak olayın, yani kuraklık yada nemliliğin yıllık gidişi, başka sözle ayların kurak yada nemli oluşudur. Bu görüş açısından kurak yada nemli ayların sayılarına göre yapılacak bir inceleme ve dolayısıyla bölgeleri ayırma çalışmanın ikinci bölümünü meydana getirmektedir. Böylece kuraklığın şiddeti, başlangıç ve sona erdiği aylar bölgeden bölgeye olan ayrılıklarıyla daha iyi belireceklerdir. Yine bu cümleden, A. PENCK’in (1910) tarifine de uygun olarak, yıl içinde “karlı-dolu devre” yada “soğuk mevsimin” görüldüğü iç bölge istasyonları bu yönüyle de farklı olacaklardır. Bu maksatla aylık ortalama ısı dege-

rinin 0° C altında olduğu, yani yağışların kar halinde düştüğü ve toprağın az veya çok bir derinlikte donmuş bulunduğu alanları ayırmak üzere haritada bu istasyonlar soğuk ayların sayısına bakılmaksızın taranmış bölge olarak belirlenmiştir: Böylece yine de-
tayda soğuk-nemli veya-yarı nemli bölgelerle (doğuda olduğu gibi), soğuk yarı kurak alanlar (iç Anadolu) yada mutedil (veya ılıman) yarı kurak bölgeleri (güneydoğu Anadolu) ayırmak mümkün olmaktadır.

Bulunan bu neticelerin ve yıllık değerlere göre elde edilen "Türkiye'nin kurak-nemli bölgeler haritasının" ana çizgileriyle Prof. Dr. SİRRI ERİNÇ'in (1965) yıllık ortalama kuraklık indisleri haritası ile de uygunluk içinde olduğu görülmektedir. Orada da çok nemli ve nemli alanların dar Karadeniz kıyı şeridine bağlı kaldığı, ayrıca Muğla-Marmaris arası ve Dört Yol çevresinde de nemli bölgelerin görüldüğü anlaşılmaktadır. Kurak alanlar yine geniş ölçüde orta Anadolu'da, daha az genişlikte olmakla beraber güneydoğu Anadolu, Erzincan-Erzurum arası, Malatya ve Iğdır düzlüklerinde yayılış gösteriyor. Bu iki ekstrem özellikteki bölgeler haricinde geniş alanlar "yarı nemli" olarak ayrılmışlardı ki bu ayırım da ana çizgileriyle yağış-buharlaştırma arasındaki ilişkiye göre ayırdığımız "yarı nemli" bölgeye denk gelmektedir.

Bu farklı bölgelerin teşekkül sebeplerinin ana amili olarak atmosferdeki fiziki olayları yağış ve buharlaşmayı etkileyen etmen olarak farklı hava durumlarında incelemek gerekir. Yağışların hava durumlarına bağlılığını gösteren böyle bir çalışmayı detaylı olarak Bonn-Coğrafya Enstitüsünde Prof. Dr. W. LAUER'in yanında tamamladığım doktora araştırmasında göstermiş bulunuyorum. Burada kurak yada nemli alanların teşekkülü yönünden hava durumlarına bağlı böyle bir açıklama yoluna gidilebilir. Bu düşüncemizi de yukarıda belirtildiği gibi, ileride aynı konu ile ilgili daha detaylı çalışmaları yaptıktan sonra ele almak istiyoruz.

Netice olarak bu çalışma kuraklığın "bir bölge yada ülkede belli bir zaman devresinde buharlaşmanın yağışlardan fazla olması" şeklindeki sade tarifinden hareket edilerek Türkiye'nin de kurak yada nemli alanlarının ayrılabilceğini göstermiş bulunmaktadır.

Çalışma metodu olarak bu iki ana iklim elemanı rasat değerleri ele alınmakta ve birbiriyle olan direkt bağıntısı incelenmekte-

dir. Böylece indeks yada formüller ve kuraklıkla direkt bağıntısı olmayan sıcaklık değerlerine dayanan subjektif kriterlere karşılık, objektif olan buharlaşma-yağış münasebeti ile bir yerin yada Türkiye'nin kuraklıkla ilgili çeşitli problemlerinin araştırılmasında daha iyi neticelere ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Bundan sonra aynı metotla ve gelişen teknik imkanlarla rasat değerlerinin daha iyi ve homojenliği sağlanmış olarak, yıl içinde ayların özellikleri; kurak yada nemli devreleri; görünüş sıklıklarını vs. araştırılacaktır. Problemin atmosfer olaylarına bağlı nedenlerini araştırma ve geleceğe ait tahminlerde bulunma ise konunun son bölümünü teşkil edecektir.

ZUSAMMENFASSUNG

Bekanntlich stellt Aridität bzw. Humidität einen der wichtigsten Problem-Kreise bei den klimatologischen Untersuchungen dar. Nicht nur hinsichtlich des Witterungsablaufes eines Ortes bzw. eines Landes, sondern auch hinsichtlich der wirtschaftlichen Bedeutung spielt sie besonders in den subtropischen Gebieten der Erde eine große Rolle.

Wie in diesen subtropischen Ländern treten auch in der Türkei immer wieder mehrjarige Dürre- und Feuchteperioden auf. Halten diese besonders Trockenperioden mehr als 2-3 Jahre hintereinander an, so wird dann besonders Agrarsektor der Wirtschaft davon betroffen.

Unter diesem Gesichtspunkt wird hier in diesem kurzen Artikel versucht, ariden bzw. humiden Gebiete in der Türkei voneinander zu unterscheiden. Im Gegensatz zu den bisherigen Untersuchungen (Tanoğlu 1943, Tümertekin 1956, Erinç 1965) wird hier das Verhältnis zwischen dem Niederschlag und der Verdunstung berücksichtigt. Die Werte wurden zuerst im Jahresmittel berechnet und in eine Karte eingetragen.

Um den tatsächlichen Landschaftsverhältnisse näherzukommen, wurden die Verdunstungswerte, die dem Wild- bzw. Pisch-Evaporimeter entnommen sind, entsprähend dem Vorschlag von Prof. LAUER (Erdk. 1968, Besp.) mit dem Faktor 0,5 multipliziert

bzw. reduziert. Was die Homogenität des Datenmaterials betrifft, so wurde wie folgt verfahren:

a) Die Werte, die an den meisten Stationen mit dem Wild-Evaporimeter gemessen sind, stehen im Vordergrund, während übrigen und z. T. mangelhaften Werte nur mit großer Vorsicht verwendet werden.

b) Da die Verdunstungswerte nicht genug lang waren, wurde die Periode 1961-1970 gewählt, um zusammen mit den Niederschlägen vergleichbare Ergebnisse zu erzielen.

Die Werte mit dem positiven Vorzeichen bedeuten einen Wasserüberschuss im Boden und damit humide Verhältnisse an der jeweiligen Station, während umgekehrt negative Zahlen ein Wassermangel aufweisen.

Aus der Karte geht es hervor, daß die Stationen in Zentralanatolien und in Südostanatolien sowie die Umgebung von Balıkesir und İzmir mit der negativen Wasserbilanz zum ariden bzw. semiariden Gebiet gehören. Das gilt auch für die Beckenlandschaften von Malatya-Elazığ, Erzincan-Erzurum und Van-Iğdır im Osten sowie Çorum-Amasya im Westen. Hier bleiben Verdunstungswerte sowohl aus den offenen Wasserflächen wie auch aus den Reduktionsfaktor von 0,5 unter den Niederschlagswerten.

Das zweit-größte Gebiet kann als semihumid bezeichnet werden, denn die Verdunstung aus der Wasseroberfläche liegt im Jahresdurchschnitt niedriger als Jahresmenge des Niederschlags. Dagegen zeigt sich die Wasserbilanz nach der Reduktion positiv. Zu diesen Bereichen gehören die Stationen im ganzen Mittelmeergebiet einschliesslich See-Landschaften von Eğirdir, Beyşehir usw., ostanatolische Hochflächen, die Umgebung von Sivas, Samsun sowie südliches Marmarameergebiet, schliesslich das Ägäische Gebiet, abgesehen von der Küste.

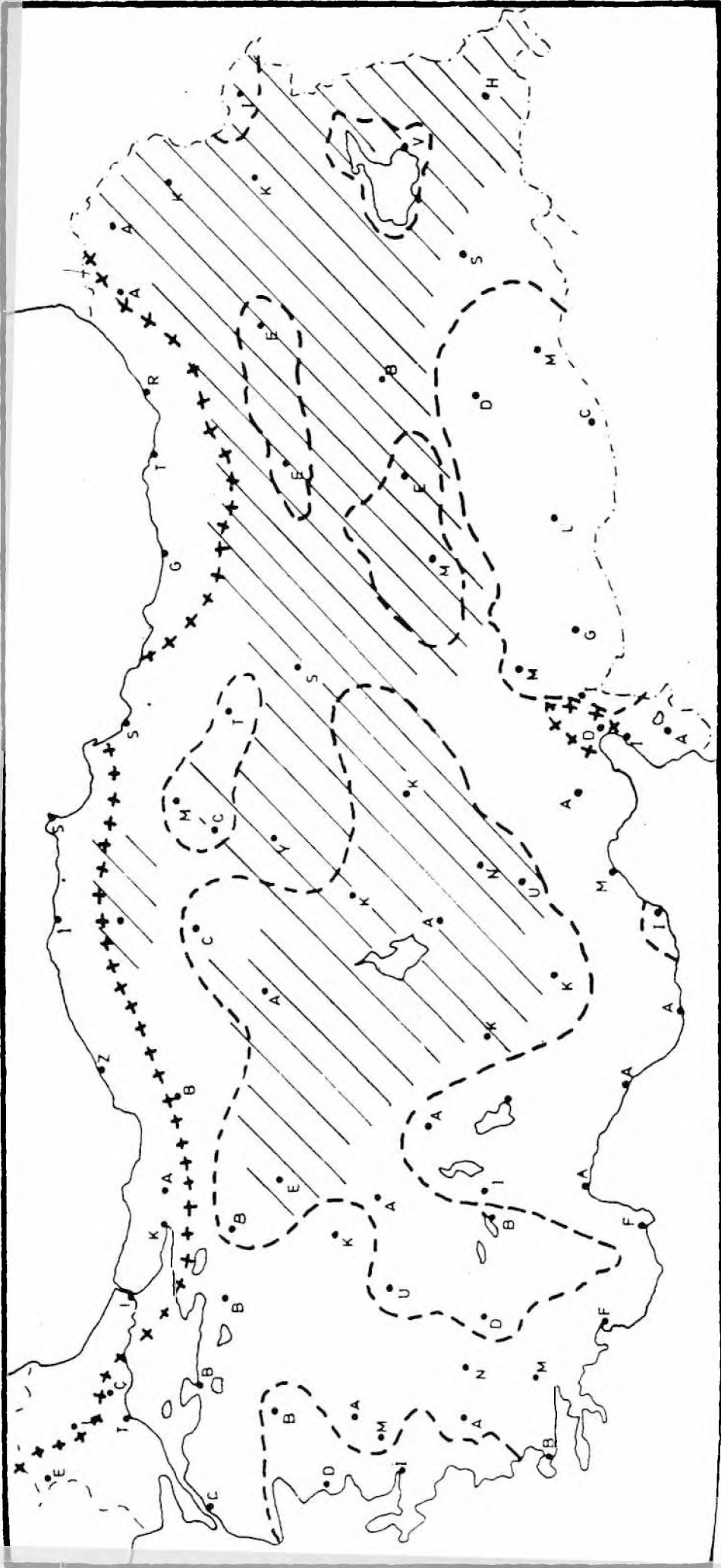
Im dritt-größten Gebiet ergibt sich eine positive Wasserbilanz sowohl bei einer Verdunstung aus den Wasseroberflächen als auch aus den Bodenoberflächen mit einer mehr oder weniger Pflanzendecke. Dieses Gebiet wird als humid bzw. semihumid bezeichnet, wo die Stationen meistens im Norden, an der Schwarzmeerküste liegen. Nur die Umgebung von İskenderun und Dörtüyl bildet im Süden eine Ausnahme.

Auch die Bereiche, wo mindestens in einem Monat geringe Temperatur von 0°C und darunter herrscht (im Mittel), wurden schraffiert, um die Gebiete mit kalten Jahreszeit zu trennen, da die Pflanzen in dieser Jahreszeit über dem Niederschlagswasser nicht verfügen können.

Man kann je nach der Größe der Wasserbilanz weitere Gliederungen unternehmen. Dennoch scheint es wichtiger zu sein, wenn man nach der Anzahl von humiden bzw. ariden Monaten eine Gliederung in der Türkei erhalten kann. Das wird vorgesehen bei einer weiteren Untersuchung.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

- Blüthgen, J. : Allgemeine Klimageographie. 2. Aufl. Lehrbuch d. allgemeinen Geographie. Berlin 1966, (s. 455-470)
- Erinç, S. : Klimatoloji ve Metodları. 2. baskı. İst. Üniv. Coğr. Enst. yayınları No. 35, İst. 1969, (s. 472-488).
- : Yağış müessiriyeti üzerine bir deneme ve yeni bir indis. İst. Üniv. Coğr. Enst. yayınları No. 41, İst. 1965.
- Flohn, H. : Arbeiten zur allgemeinen Klimatologie. Darmstadt 1971, (s. 291-309).
- Ganssen, R. : Trockengebiete. Boden, Bodennutzung, Bodenkultivierung, Bodengefährdung. B. I. Institut, Mannheim 1968.
- Geographie : Das Fischer Lexikon. Frankfurt 1968, (s. 319-330).
- : Herder Lexikon. Freiburg 1972, (s. 18 und 109).
- Geophysik : Das Fischer Lexikon. Frankfurt 1969, (sö 170-172, 283-292, 260-266).
- Heyer, E. : Witterung und Klima. Leipzig 1972, (s. 226-307).
- Lauer, W. : Die humiden und ariden Jahreszeiten in Afrika und ihre Beziehungen zu den Vegetationsgürteln. Bonner Georg. Abh. 9. 1952.
- : Klimadiagramme. Erdk. 1960 (s. 232-242).
- : Die Pampa. Ein Klimagebiet beiderseits der Trockengrenze?. Erdk. 1968 (s. 155).
- Lautensach, H. : Humidität und Aridität insbesondere auf der Iberischen Halbinsel. Peterm. Mitt. 1960 (s. 249-260).
- /Mayer, E. : Landschaftsökologische Grundlagenforschung in Trockengebieten. Erdk. H. 3. 1971 (s. 209-212).
- Leser, H. : Meteoroloji İşleri Genel Md. lüğü, Hava İşleri Şb. Araştırma Servisi yayını: 1972-1973 kış aylarında yurdumuzda görülen kuraklığın sebep ve neticeleri. Ank. 1973.
- Mensching, H./ : Nordafrika Vorderasien.
- Wirth, E. : Fischer Länderkunde Bd. 4. Frankfurt 1973 (s. 20-29).
- Obst, E. : Allgemeine Wirtschafts- und Verkehrsgeographie. Hannover 1959 (s. 97-123).
- Schultetus, H.R. : Klimatologie. Praktische Arbeitsweisen. Das Geogr. Seminar. Braunschweig 1969.
- Soykan, İ. : Kuraklık nedir?. Topraksu 29. 1969. (s. 28-31).
- Tanoğlu, A. : Türkiye'nin Kuraklık İndisleri. T. Coğr. Der. 1943 (s. 38.43)
- Tümertekin, E. : Türkiye'de Kurak Aylar T. Coğr. Der. 1956. (s. 145).
- : İstatistik metodları ile Türkiye'de kuraklığın incelenmesi. İst. Üniv. Coğr. Ens. Der. 1956 (s. 107).

Türkiye'nin (+ + +), yarı nemli (ara bölge) ve kurak alanları (— — —). Taramalı sahalar, ay sayısına bakılmaksızın soğuk devresel olan yerleri gösteriyor.

TÜRKİYE'DE VEJETASYON SÜRELERİNİN DAĞILIŞI

Dr. İbrahim ATALAY

GİRİŞ

Bilindiği gibi, vejetasyon süresi veya büyüme devresi, bitkilerin hayatsal faaliyetlerinin devam ettiği devre olarak tanımlanabilir. Bu devre içinde bitkiler, tomurcukların patlaması, çiçeklerin açması, yaprakların teşekkülü, meyvaların olgunlaşması gibi birçok fenolojik safhalar geçirmektedir.

Bitkiler, sıcaklığın belli bir eşik değeri üzerine çıktığı ve bu değer üzerinde kaldığı süre boyunca hayatsal faaliyetlerini ve bu hayatsal faaliyetleri içine giren çeşitli fenolojik safhalarını devam ettirirler.

Çeşitli bitki türlerinde vejetasyon devresinin başladığı termik eşik değerleri farklıdır. Örneğin, vejetasyon devresinin başladığı eşik sıcaklık değeri, tahılların büyük çoğunluğunda 5°, yulafda 4°, patatesde 8° ve mısırdaki 10° dir. Buna karşılık, bazı alpin bitkiler bir yana bırakılırsa, bu eşik değeri 0° nin üzerinde ve ekseri bitkiler için de 5-8° arasındadır (1).

Diğer taraftan, ibreli ağaçlarda vejetasyon devresinin başlangıcı için LANGLET (1936), 6° sıcaklığı eşik değeri olarak kabul etmiş; HAGEM, ANDERSON ve FAIRBAIRN (1955), 7.5° yi esas almış; RUBNER (1960), sarıçamda 10° yi sınır değeri olarak kullanmıştır. BOZKURT (1960) ise, Bahçeköy (İstanbul) yaptığı araştırmada, karaçam tomurçuk şişmelerinin 7.5° ile 9° arasında olduğunu belirtmiştir. ÜRGENÇ (1967), "Türkiye çam türlerinde hasat ve

(1) Erinç, S. 1965, Vejetasyon Coğrafyası. s. 24.30; Erinç, S., 1969, Klimatoloji ve Metodları. s. 453-454.

tesis mıntıklarının ayrılmasında ana kriter olarak kullandığı vejetasyon sürelerinin hesaplanmasında 8° lik günlük ortalama sıcaklığı esas almıştır. (2).

Sonuç olarak, gerek hububat ve gerekse ağaçlarda vejetasyon devresine başlangıç için eşik sıcaklık değeri genellikle 5-10° arasında değişmektedir. Bu değerler gözönünde tutularak, bu araştırmada genel olarak vejetasyon devresinin başlangıç ve sona erme tarihlerinin hesaplanmasında, fasılasız olarak devam eden 8° ve 8° nin üstündeki sıcaklıkların esas alınması uygun görülmüş ve bu tarihler arasındaki gün sayısı ise vejetasyon süresi olarak kabul edilmiştir.

ARAŞTIRMADA KULLANILAN METOD VE MATERYAL

Vejetasyon süresinin gün sayısı olarak bulunmasında, vejetasyon devresine başlangıç için eşik sıcaklık değeri olarak kabul ettiğimiz 8° ve 8° nin üstündeki günlük ortalama sıcaklıklar, «yıllık meteoroloji bültenleri»nden çıkarılmıştır. Bu bültenlerde 07, 14 ve 21 saatlerinde yapılan günlük sıcaklık rasatları ve bu rasatların günlük ortalamaları mevcuttur. Genellikle 1960-1971 devresine ait 50 kadar meteoroloji istasyonunun her yıl için günlük ortalama sıcaklık kayıtlarından faydalanılarak, kesintisiz olarak devam eden 8° ve 8° nin üstündeki sıcaklıkların başlangıç ve sona eriş tarihleri çıkarılmıştır (3). 50 kadar istasyonun her yıl için ayrı ayrı çıkarılan vejetasyon sürelerinin ortanca değeri bulunmuş ve ortanca değerler ise, o istasyonun vejetasyon süresi olarak kabul edilmiştir (4).

-
- (2) Ürgenç, S., 1967, Türkiye'de çam türlerinde tohum tedarikine esas teşkil ... s. 147.
 - (3) Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü tarafından her yıl yayınlanan «yıllık meteoroloji bültenleri» nin 1960 dan sonraki yıllarda 50 istasyonun günlük meteoroloji kayıtları, 1960 dan önceki yıllar için daha az sayıda meteoroloji istasyonunun kayıtları bulunmaktadır. İstasyonlar arasında yıllara göre ayrı ayrı mukayese yapmak için 1960-71 yılları arasında rasat kayıtları bulunan istasyonların alınmıştır.
 - (4) Ortanca vejetasyon süresinin bulunmasında, her istasyon için yıllara göre ayrı ayrı bulunan vejetasyon süreleri, en küçük değerden başlamak üzere büyük değerlere doğru sıraya dizilmiş; bu diziliş de faraza 11 sıra varsa, aşağıdan yukarı veya yukarıdan aşağı ortanca değer olan altıncı sıradaki rakam, o istasyonun vejetasyon süresi olarak kabul edilmiştir.

Ancak, sözüünü ettiğimiz vejetasyon süresi boyunca bütün bitkilerin hayatsal faaliyetleri devam etmemektedir. Bazı bitkiler, özellikle step formasyonunun otsu türlerinde vejetasyon devresi, genellikle Nisan ve Haziran arasındaki üç aylık bir süreyi kapsamaktadır. Buna karşılık, Akdeniz vejetasyon formasyonundan olan maki türlerinde vejetasyon süresi bütün yıl boyunca devam etmektedir.

Öteyandan, vejetasyon süresinin kesiksiz olarak devam etmesinde, bitkiler için yeterli nemin bulunması gerekmektedir. Yoksa sıcaklık şartları uygun olduğu halde, yeterli nemin olmaması, bitkilerin büyümesinde duraklamalara ve hatta kurumalara sebep olmaktadır. Nitekim, Akdeniz ve Ege bölgesinin özellikle 0-500 m ler arasındaki sahil şeridinde yaygın olarak bulunan kızılçamların büyümesinde, yaz aylarında şiddetli kuraklığın hüküm sürmesinden dolayı duraklamalar olmaktadır.

Bu bakımdan, çalışmamızda çıkarılan vejetasyon süreleri, özellikle su sıkıntısı çekmeyen ve kserofit tabiatta olan bitkiler için geçerli görülmektedir.

50 kadar meteoroloji istasyonunun kayıtlarına dayanarak ve yeterli fenolojik kayıtlar olmadan Türkiye'deki bitkilerin vejetasyon sürelerini ve bu sürelerin dağılışını gereği şekilde ortaya çıkarmaya imkân yoktur. Bununla beraber, meteoroloji bültenlerinden çıkarılan mevcut malzemedan (tablo 1) ve buna ilaveten 100 kadar istasyonun sıcaklık kayıtları ile yükseklik, dağların uzanışı (orografi), karasallık (kontinentalite) ve bakı gibi faktörlerden de faydalanılarak çizilmiş olan «Vejetasyon süreleri» haritası, memleketimizdeki vejetasyon sürelerinin dağılışını ve bu dağılıştaki etkili olan amilleri, ayrıca rejijonal ve lokal farkları oldukça ayrıntılı bir şekilde göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.

VEJETASYON SÜRELERİNİN BAŞLANGIÇ VE SONA ERME TARİHLERİ

Karadeniz bölgesinde özellikle sahil şeridinde vejetasyon süresinin başlangıcı, genellikle nisan ortalarına isabet etmektedir. Nitekim, bu kıyılarımızda vejetasyon süresinin başlangıç veya 8° sıcaklıkların başlangıç tarihleri şöyledir: Rize ve Samsun'da 10 nisan, Trabzon ve Giresun'da 9 nisan, Sinop'da 12 nisan, Zonguldak'da ise 14 nisan.

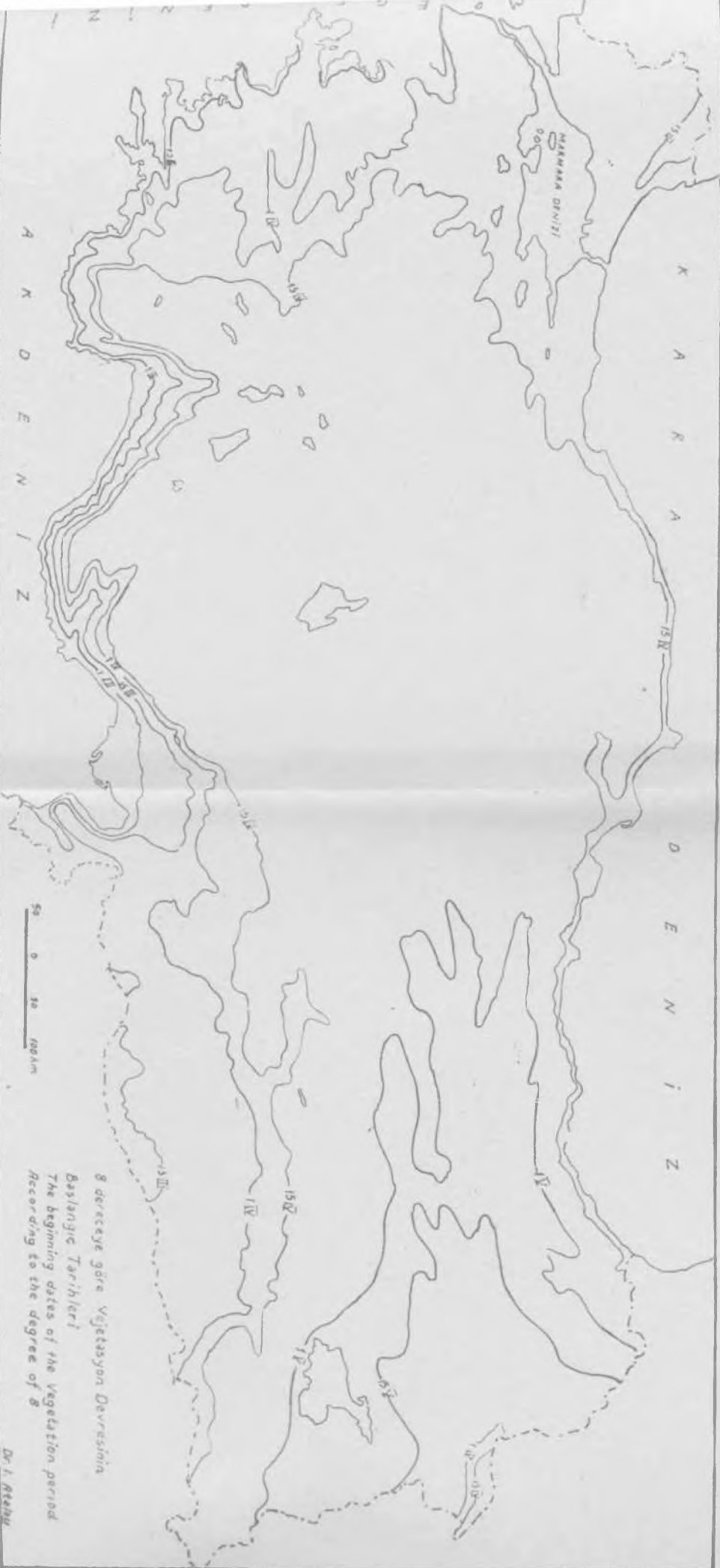
Marmara bölgesinde özellikle kıyı kesiminde genellikle nisan başı ve ortalarında başlayan (Göztepe'de 15 nisan, Tekirdağ ve Bursa'da 13 nisan, Çanakkale ve Edirne'de 5 nisan) vejetasyon süresi, Ege kıyılarında martın başlarını bulmaktadır. (İzmir 15 mart). Buna karşılık, Akdeniz kıyılarında, vejetasyon süresinin başlangıç tarihleri ocak ve mart ayları arasında değişmektedir.

Nisan ayının son yarısındaki bir haftalık devre içinde İç Anadolu'nun hemen hemen her tarafında vejetasyon devresi başlamaktadır. İç Anadolu'da vejetasyon devresinin başlangıç tarihleri ise şöyledir: Kayseri ve Kırşehir'de 19 nisan, Ankara ve Çankırı'da 20 nisan, Konya ve Eskişehir'de 21 nisan, Afyon'da ise 25 nisan. Bu tarihler Doğu Anadolu'ya doğru nisan ve mayıs sonları arasındaki devreye isabet eder. Filhakika, Sivas'da 28 nisanı bulan vejetasyon başlangıcı, Erzincan'da 21 nisan, Erzurum'da 20 mayıs, Kars'ta ise 25 mayısı bulur.

Güneydoğu Anadolu bölgesinin kuzey kesimlerinde nisan ayının ortalarında başlayan vejetasyon süresi, güneydeki alçak plato sahalarında martın ikinci yarısında (Urfa 20 mart, Diyarbakır 25 mart) başlamaktadır (Harita 1).

Öteyandan, vejetasyon veya 8° sıcaklığın başlangıcı birçok bölgelerde bazı yıllar hemen hemen aynı tarihe isabet etmektedir. Örneğin, Marmara bölgesinde 1965 yılında vejetasyon devresinin başlangıç tarihi; Edirne, Tekirdağ, Göztepe ve Çanakkale'de 15 nisan, Bursa ve Balıkesir'de ise 13 nisandır. Yine 1965 de vejetasyon süresinin başlangıç tarihi; Afyon, Ankara, Kastamonu, Kayseri ve Konya'da 19 nisan; 1971 de de Afyon, Ankara, Bolu' İsparta, Kastamonu, Kırşehir, Konya ve Kütahya'da 24 nisan; buna karşılık, Elazığ, Eskişehir ve Uşak'da 23 nisan; Niğde, Sivas ve Kayseri'de ise 25 nisandır.

Vejetasyon süresinin sona erme tarihlerine gelince, Karadeniz sahili boyunca 8° sıcaklığın son bulması, kasım sonu ve aralık başındaki devreye isabet etmektedir. Bu tarihler, Giresun'da 9, Samsun'da 2 aralık; Rize'de 29, Sinop'da 27 kasım civarındadır. Buna karşılık, vejetasyon süresinin sona erme tarihleri, Marmara bölgesinde genellikle kasım ayının ikinci yarısına (Göztepe ve Tekirdağ 22 kasım, Çanakkale 18 kasım); Ege kıyılarında aralık başına (İzmir 4 aralık); Akdeniz kıyılarında ise kasım sonu ile ocak başına

8 dereceye gore Vegetasyon Devresinin
 Baslangic Tarihleri
 The beginning dates of the vegetation period
 According to the degree of 8

Dr. I. Atsinli

isabet etmektedir. Akdeniz kıyılarında bazı yıllar sıcaklık 8° nin altında düşmemektedir (Anamur, 1965, 66, 70).

İç Anadolu'da vejetasyon süresinin sona ermesinde diğer bölgelere nazaran bir yeknesaklık göze çarpmaktadır. Nitekim, hemen hemen ekim ayının ortalarından itibaren sıcaklığın tedrici olarak 8° nin altına düşmesi ile vejetasyon süresi son bulur. Bu tarihler, Kırşehir, Konya ve Afyon'da 18 ekim; Ankara'da 25, Eskişehir'de ise 24 ekim civarındadır. Öteyandan, Doğu Anadolu'ya doğru bu tarih, ekimin ilk haftasına doğru kayar (Sivas 13, Erzurum 7, Kars 3 Ekim (Harita 2).

Diğer taraftan, vejetasyon devresinin başlama tarihlerinde olduğu gibi, birçok bölgelerde bazı yıllarda hemen hemen aynı tarihlerde vejetasyon devresi sona erer. Örneğin, 1971 de, vejetasyon devresinin veya 8° derece sıcaklığın sona ermesi, Ankara, Bolu, Eskişehir, Kastamonu, Kütahya, Uşak'da 6 ekim; Çankırı, İsparta, Kayseri, Kırşehir, Konya, Niğde ve Sivas'da 7 Ekim; Elazığ'da ise 8 Ekimdir.

Vejetasyon devresinin en erken başlama ve en geç sona erme tarihleri:

12 yıllık günlük ortalama sıcaklık verilerine göre, Türkiye'de vejetasyon süresinin en erken başlama ve en geç sona erme tarihleri aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Karadeniz bölgesinde, vejetasyon süresinin en erken başlangıç tarihleri Rize'de 25, Samsun, ve Giresun'da 30 ve Zonguldak'da 30 marttır. En geç sona erme tarihleri ise, Zonguldak'da 1 ocak; Giresun 24, Rize'de 18 aralıktır.

Ege bölgesinde, en erken vejetasyona başlama tarihleri, İzmir'de 2 ve Manisa'da 14 mart; en geç sona erme tarihleri ise sırasıyla 24 ve 11 aralıktır.

İç Anadolu'da vejetasyon devresinin en erken başlama tarihleri, Ankara'da 31 mart, Afyon'da 9, Kayseri'de 3 nisandır; aynı istasyonlarda en geç sona erme tarihleri ise sırasıyla 18, 17 kasım ve 21 ekimdir.

Doğu Anadolu'da, vejetasyon süresinin en erken başlaması, Erzurum'da 5 mayısa, Kars'da 29 ve Van'da 18 nisana tekabül eder.

Buna karşılık, en geç sona ermesi ise, Van'da 24, Erzurum'da 17 ve Kars'da 12 ekimi bulur.

Güneydoğu Anadolu'da, vejetasyon devresinin en erken başlama tarihleri, Urfa'da 25 şubat, Gaziantep'de 23 ve Diyarbakır'da 13 marttır. Bu istasyonlarda vejetasyon devresinin en geç son bulma tarihleri ise sırasıyla 15 aralık, 30 ve 30 kasımdır.

Akdeniz kıyılarında ise, bu devrenin en erken başlama tarihleri şöyledir: Antalya'da 13 ocak, Adana'da 13, Antakya'da 12 ocaktır. Bu devrenin sona ermesi, Antalya'da 1, Adana'da 5, Antakya'da 1 ocak tarihlerine raslar (Tablo 1).

Vejetasyon devresinin en geç başlama ve en erken sona erme tarihleri:

Karadeniz bölgesinde, vejetasyon devresinin en geç başlama tarihleri, Rize ve Samsunda 22, Zonguldak'ta ise 30 nisan; buna karşılık en erken sona erme tarihleri ise, bu istasyonlarda sırasıyla 25 ekim, 17 ve 16 kasımdır.

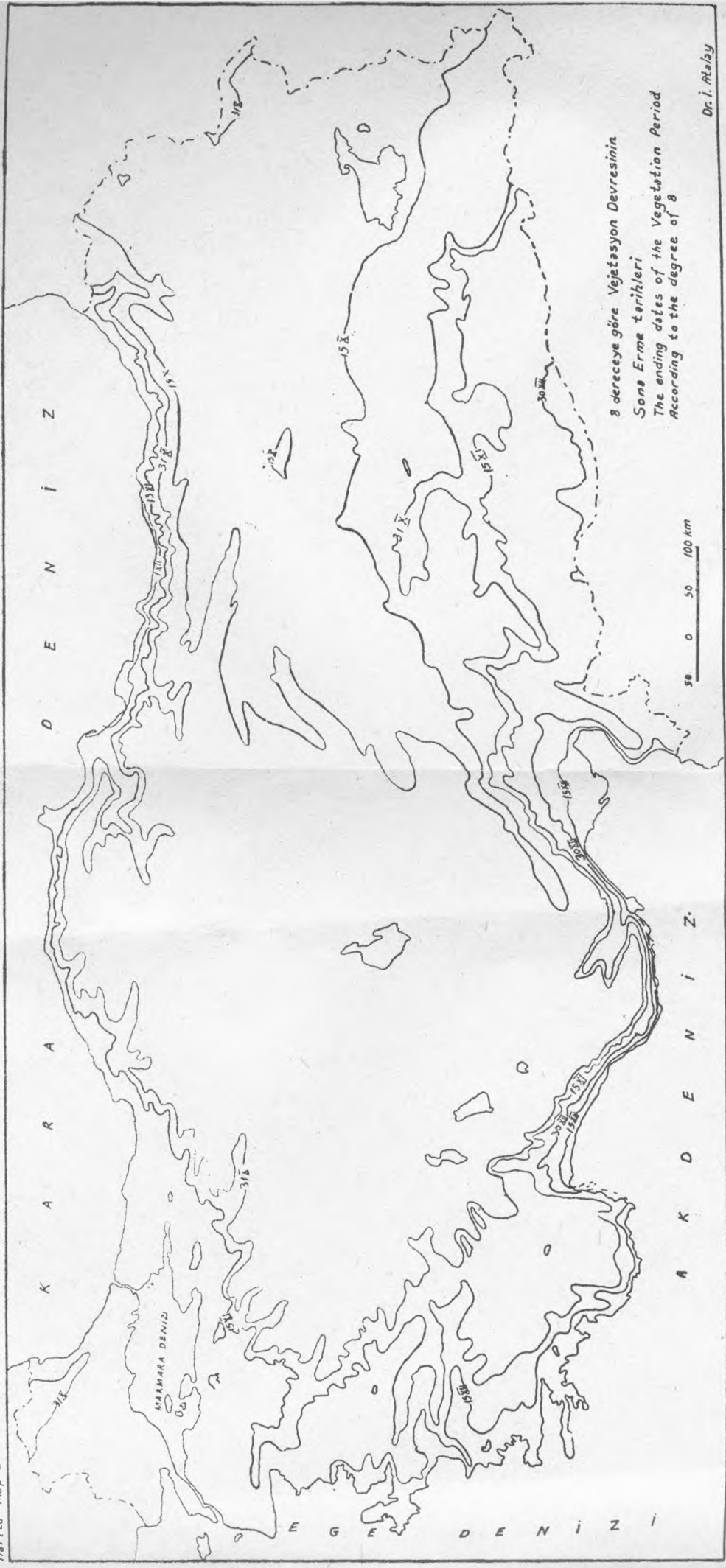
Marmara bölgesinde, vejetasyon devresinin en geç başlangıcı, Tekirdağ'da 28, Edirne'de 27, Çanakkale'de 21 nisanı bulur; bu devrenin en erken nihayete ermesi, Tekirdağ'da 7 kasım, Edirne'de 16, Çanakkale'de ise 29 ekim tarihlerindedir.

İç Anadolu'da en geç vejetasyon süresi, Ankara'da 9, Afyon'da 5, Kayseri'de 1 mayısa; buna karşılık aynı istasyonlarda bu devrenin en erken sona erme tarihleri sırasıyla, 23, 23 ve 29 ekime rastlar.

Doğu Anadolu'da en geç vejetasyon süresi Erzurum'da ve Kars'da 9 haziran, Van'da ise 18 mayısta başlar ve en erken olarak da, Erzurum'da 26, Kars'da 25 eylül ve Van'da 7 ekimde son bulur.

Güneydoğu Anadolu'da, Urfa'da 7, Diyarbakır'da 8 ve Gaziantep'te 18 nisanda başlayan en geç vejetasyon süresi; yine aynı istasyonlarda sırasıyla 18 kasım, 26 ve 8 ekimde en erken olarak sona ererler.

Akdeniz kıyılarında ise, engeç vejetasyon süresi Antalya'da 16, Adana'da 18 ve Antakya'da 21 mart tarihlerinde başlar; ve yukarıdaki istasyonlarda sırasıyla en erken de, 22, 21 ve 21 kasım tarihlerinde nihayet bulur.

8 dereceye göre Vejetasyon Devresinin
Sona Erme Tarihleri
The ending dates of the Vegetation Period
According to the degree of 8

0 50 100 km

Dr. İ. Aksoy

Vejetasyon süresindeki yıllık farklar:

Türkiye'de, vejetasyon veya 8° ve 8° nin üstündeki sıcaklık sürelerinin yıllara göre başlangıç ve sona eriş tarihleri arasında ve gün sayısında önemli farklar bulunmaktadır. Şöyle ki: Genellikle 12 yıllık rasatlara göre, vejetasyon süresindeki en düşük farklar gün sayısı olarak; 31 günle Karaköse, 33 günle Erzurum, 38 günle Van'da tesbit edilmiştir. En büyük farklar ise, 109 günle Kütahya, 99 günle Adana ve 96 günle Anamur'da görülmüştür. Genel bir ifade ile vejetasyon süresindeki bu değişiklikler, karasal (kontinental) olan İç bölgelerimizde ve Doğu Anadolu'da daha az ve oldukça istikrarlı; kıyı bölgelerimizde ise, özellikle denizin etkisine bağlı olarak daha uzun ve istikrarsızdır

12 yıllık vejetasyon süresi tesbitlerine göre, en düşük vejetasyon süresi, Kars'da 1967 ve 1968 de 113 gün, 1970 de Karaköse, Kütahya, Kırşehir ve İsparta'da sırasıyla 138, 125, 146 ve 147 gün; 1964 de Kayseri'de 148, Bolu'da 146 ve Afyon'da ise 145 gün; 1962 de Erzurum'da 123 gün olarak tesbit edilmiştir.

En uzun vejetasyon süresi ise, genellikle kıyılarımızda özellikle Akdeniz sahil şeridindedir. Nitekim, en uzun vejetasyon süresi, 1966 da Adana'da 342, Antakya'da 341, Fethiye'de 340 gün; Anamur'da 1966, 67 ve 1970 de aşağı yukarı bütün yıl; 1964 de Antalya'da 358 gün, 1969 da Bodrum'da 348 gün, İzmir'de 1960 da ise 290 gündür. Buna mukabil, Samsun'da (1960) 267 gün, Sincp ve Rize'de (1966) 259 gün, Trabzon'da (1962) 275 gün, Urfa'da (1969) 292 gün, 1962 de Siirt'de 252 ve İslahiye'de ise 282 gün tesbit edilmiştir.

VEJETASYON SÜRELERİNİN DAĞILIŞI

Vejetasyon sürelerinin dağılışını ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarmak için, tablo 1 deki verilere göre, bütün memleket şartlarını aksettirecek bir sınıflama yapılmış ve bu sınıflamada 20 şer günlük süreler kullanılmıştır.

Bu sınıflamada gün olarak değerlendirilen vejetasyon süreleri şöyledir:

1. 120 — 140,
2. 140 — 160,
3. 160 — 180,
4. 180 — 200,

5. 200 — 220,
6. 220 — 240,
7. 240 — 260, ve
8. 260 ve daha fazla olanlar.

Aşağıda, 20 şer günlük süreler göre, Türkiye'de vejetasyon sürelerinin dağılışı anahatları ile açıklanmıştır (Bak: vejetasyon sürelerinin dağılışı haritası).

Yurdumuzda en düşük vejetasyon süresi, genellikle 2000 m den yüksek olan ve karasallığın en fazla hissedildiği Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde görülmektedir. Burada vejetasyon süresi 120-140 gün arasındadır (Kars 135, Erzurum 137 gün).

Vejetasyon süresinin 140-160 gün olduğu sahalardan Van gölünün güneyinden başlar, Muş'un kuzeyinden ve Munzur Dağları üzerinden batıya doğru Aladağ ve Bolkar Dağlarının yüksek kesimlerini kapsar; buradan tekrar doğuya doğru yönelerek Akdağmadeni'nin kuzey kesimindeki dağlık sahalardan doğuya doğru Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçlarından Posof'a kadar uzanır.

Vejetasyon süresinin 160-180 gün olduğu sahalardan, Doğu Anadolu'nun güney kesimlerini, İç Anadolu'nun tamamını kaplamakta ve hatta Karadeniz Dağları'nın kuzey yamaçlarına kadar sokulmaktadır. Bu sahalardan dahiline giren belli başlı istasyonların vejetasyon süreleri şöyledir: Sivas 165, Kastamonu 168, Ankara 177, Konya 178, Niğde 172, Afyon 171 ve Kütahya 170 gün.

Karadeniz Dağlarının kuzey yamaçlarını, Anadolu'nun batı kesimlerini ve Toros Dağlarının genellikle 1000 m den yüksek olan güney yamaçları boyunca uzanan ve ancak, Kızılırmak ve Yeşilirmak vadileri boyunca iç kesimlere kadar sokulan sahalarda vejetasyon süresi 180-200 gün arasındadır. Aynı şekilde, vejetasyon süresinin 200-220 gün olduğu sahalardan da, kuzeyde Karadeniz Dağları'nın kuzey yamaçları boyunca uzanır; Kocaeli bölümünün büyük bir kısmını kaplayarak Kazdağları üzerinden Gediz ve Büyük Menderes depresyonları boyunca İçbatı Anadolu eşiğine kadar sokulur; güneyde Toros Dağları'nın 1000 m civarında ve daha alçak olan güney yamaçları boyunca dar bir şerit halinde doğuya doğru uzanır.

Karadeniz kıyıları boyunca ince bir şerit halinde uzanan, Marmara Denizi'nin kuzey ve güney kesimlerini kapsayan ve Ege kıyı-

VEJETASYON SÜRELERİNİN DAĞILIŞI
DISTRIBUTION OF VEGETATION PERIODS IN TURKEY

—200— Gün öbret vejetasyon süresi;
vegetation periods according to the
number of the days

Dr. Rasim
1974

larının iç kesimlerine kadar olan sahaları işgal edip, Toros Dağları'nın güney etekleri boyunca uzanarak, Güneydoğu Anadolu'nun kuzey kesimlerini içine alan sahalarda vejetasyon süresi 220-240 gün arasında değişmektedir. Bu kuşak içine giren istasyonların vejetasyon süreleri gün olarak şöyledir: Rize 237, Samsun, 232, Sinop 222, Zonguldak 226, Yeşilköy 225, Edirne 227, Çanakkale 233 ve Şiirt 230.

Vejetasyon süresinin 240-260 gün arasında bulunduğu sahalarda, Çandarlı körfezinin kuzeyinden başlar, Gediz ve B. Menderes vadileri boyunca iç kısımlara kadar sokulur; buradan güney sahillerimizi takip ederek Güneydoğu Anadolu'nun güney kesimlerini kaplar.

Memleketimizde çok mahdut bir saha kaplayan ve B. Menderes vadisinden başlayıp Akdeniz sahilleri boyunca uzanan ve Çukurova ile Amikovasını tamamen içine alan sahalarda vejetasyon süresi 260 günden fazladır. Hatta güney kıyılarımızda özellikle Antalya ile Anamur arasındaki sahil boyunca vejetasyon devresi, 300 günün üstündedir. Antalya, Alanya ve Anamur arasındaki sahil şeridinde Türkiye'nin en uzun vejetasyon süresi görülür ve bazı yıllarda sıcaklık 8 nin altına düşmemektedir. Bu sahil şeridindeki istasyonlarda vejetasyon süresi, Antalya'da 315, Anamur'da 353, Adana'da 300 ve Antakya'da ise 291 gün civarındadır.

Sonuç olarak, tablo 1 ve «vejetasyon sürelerinin dağılışı» haritasının tetkikinden de anlaşılacağı üzere, memleketimizde vejetasyon süreleri, kuzeyden güneye, batıdan doğuya ve sahillerden iç kısımlara doğru gidildikçe büyük değişiklik göstermektedir (Harita 3). Vejetasyon süresi ve dolayısıyla sıcaklık bakımından en büyük farklar, kuzeydoğu Anadolu ile Akdeniz sahil şeridi arasındadır. Nitekim, doğuda Kars'da 135 gün olan vejetasyon süresi, Anamurda 353 günü bılmaktadır. Bu durum, memleketimizin doğusu ile güneyi ve hatta batısı arasında büyük bir termik anomalinin bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu termik yönden ve dolayısıyla vejetasyon süresi bakımından ortaya çıkan anomalide veya değişiklikte, kıyılarımızı çevreleyen dağların uzanışı, bakı, yükseklik, karasallık, denize olan uzaklık ve yakınlık ile ülkemizi ilgilendiren hava kütleleri önemli rol oynamaktadır. Konuyu daha iyi aydınlatmak bakımından memleketimizdeki vejetasyon sürelerinin dağılışında etkili olan bu faktörleri kısaca açıklamayı uygun bulmaktayız.

Orografik hatların uzanışı ve bakı:

Vejetasyon süresinin dağılışında, orografik hatların yani dağların uzanışının ve bakının önemli etkileri mevcuttur. Filhakika, kıyılarımıza kabaca paralel olarak uzanan kuzeydeki Karadeniz Dağları ile güneydeki Toros Dağları, denizin özellikle nemli ve mülayim etkisinin iç kısımlara sokulmasını engellemektedir. Bu bakımdan kıyılarımız ile iç bölgelerimiz arasında vejetasyon süresi yönünden büyük farklar meydana gelmiştir. Nitekim, İç Anadolu'da 160-180 gün olan vejetasyon süresi, kuzey kıyılarımızda 200, güney kıyılarımızda ise 250 ve hatta 300 günün üstündedir.

Bakıya gelince, bu da vejetasyon süresinin dağılışında özellikle lokal farkların meydana gelmesinde önemli tesirler icra etmektedir. Şöyle ki, Akdeniz kıyıları boyunca uzanan Toros Dağlarının güneye bakan yamaçlarının 1000 m. civarında olan platolarda 200 gün civarında olan vejetasyon süresi, Karadeniz kıyılarında hemen gerisindeki kuzeye bakan yamaçlarda görülür.

Genel bir kural olarak, aynı bölge içinde güneye bakan yamaçlarda vejetasyon süresi, kuzeye bakan yamaçlara nazaran daha uzundur.

Yükseklik:

Arızalı ve yüksek bir saha olan ülkemizde, özellikle yükseklik şartları, vejetasyon süresinin dağılışını önemli ölçüde etkilemiştir. Nitekim, en düşük vejetasyon süresi, yüksek ve kontinentalitenin kuvvetle belirlediği Kuzeydoğu Anadolu'da bulunur. Anadolu'nun yükseklik kademelerine bağlı olarak vejetasyon süresi, doğudan batıya doğru tedricen uzar. Ayrıca, depresyon sahalarında ve vadi içlerinde vejetasyon süresi, civarındaki yüksek sahalara nazaran daha uzundur. Örneğin, Iğdır, Erzincan, Malatya, Elazığ vs. depresyon sahaları, civarındaki sahalara nazaran daha sıcak ve buna bağlı olarak da vejetasyon süresinin başlangıç tarihi daha erken, sona erme tarihi ise daha geçtir. Filhakika, Erzincan'ın vejetasyon süresi 184 gün olduğu halde, daha batıda olan Sivas'da bu süre 165 gündür. Malatya ve Elazığ'da ise 200 gün civarındadır. Diğer taraftan, kıyılarımızdan iç kesimlere doğru gidildikçe, yüksekliğe paralel olarak da vejetasyon süresi, aşağı yukarı her yüz metrede 7-10 gün azalmaktadır.

Hava kütleleri:

Anadolu, bütün yıl boyunca belirli bir hava kütesinin tesiri altında olmayıp, kuzeydeki kutbî, güneydeki tropikal hava kütlelerinin tesiri altındadır. Bilindiği gibi, ülkemiz genellikle kışın kutbî, yazın ise tropikal hava kütesinin etkisi altına girer. Bu hava kütleleri, başta sıcaklık olmak üzere, ülkemizin iklim şartlarını önemli ölçüde etkiler.

Kış aylarında, Ege ve Akdeniz kıyıları istisna edilirse, memleketimiz kuzeybatıdan sokulan Maritim Polar (mP) ile, kuzeydoğudan ilerleyen Kontinental Polar (cP) hava kütlelerinin tesir alanına girer. Ülkemizde vejetasyon süresinin sona ermesinde özellikle kuzeydoğudan sokulan ve Anadolu'nun batısına doğru tedricen ilerleyen Kontinental Polar hava kütesinin önemli etkisi görülür. Şöyle ki, söz konusu hava kütesi 3-4 gün içinde —kıyılarımız istisna edilirse— bütün Anadolu'yu etkisi altına alır ve böylece sıcaklıkta ani düşmeler meydana gelir. Yani kuzeydoğu Anadolu'ya genellikle ekim ayı içinde sokulan soğuk hava dalgası 3-4 gün içinde Anadolu'nun hemen hemen her tarafında sıcaklığın düşmesine ve böylece vejetasyon süresinin sona ermesine sebep olur.

Bu durumu örneklerle açıklayacak olursak, 1965 de vejetasyon süresinin sona erme tarihleri, yani 8° nin altına düştüğü günler; Kars, Erzurum ve Sivas'da 2 ekim; Kayseri, Kırşehir Afyon, Niğde, Van, ve Çankırı'da 3 ekim; Kütahya ve Bolu'da 4 ekim; Konya ve Erzincan'da 5 ekimdir.

1968 de vejetasyon devresinin sona erme tarihleri ise şöyledir: Erzurum ve Kayseri'de 22 ekim; Kırşehir'de 23 ekim; Konya, Niğde ve Van'da 24 ekim; Sivas ve Erzincan'da ise 25 ekimdir.

Bu durum, soğuk hava kütesinin Anadolu'ya bazı yıllar bir kaç gün içinde yerleştiğini ve Anadolu'nun büyük bir kısmında vejetasyon süresinin üç-dört gün içinde sona erdiğini açıkça göstermektedir. Öteyandan ilginç olan diğer bir özellik de, kuzeydoğudan Anadolu'ya sarkan soğuk hava kütesi, işgal ettiği sahalarda yükseklik faktörünü hemen hemen ortadan kaldırmakta ve bu yüzden, Orta ve Doğu Anadolu'nun dağlık alanları ile plato sahalarında vejetasyon süresi aynı zamanda sona ermektedir. Bu bakımdan genel bir ifade ile, Doğu Anadolu'nun doğusundan İçbatı Anadolu eşiğine, kuzeyde İsfendiyar Dağlarının güney eteklerinden, güneyde Toros

Dağları'nın kuzey yamaçlarına kadar uzanan sahaların vejetasyon süresinin son bulmasında, kuzeydoğudan ilerliyen soğuk hava kütesinin etkisinin büyük olduğu söylenebilir.

Kıyı bölgelerimizde özellikle Akdeniz sahil şeridinde vejetasyon süresinin uzun olması, Anadolu'yu işgal eden soğuk hava kütesinin, Toroslari aşip güneye sarkmamasına ve güneydeki tropikal hava kütesinin de Toroslari tırmanıp Anadolu'ya girmemesine bağlayabiliriz.

İlkbahar başlarından itibaren özellikle nisan da güneyden Anadolu'ya doğru ilerleyen tropikal hava kütesi de, İç Anadolunun hemen hemen her tarafında sıcaklığın bir iki gün içinde 8°nin üzerine yükselmesine sebep olmaktadır (Bak: Vejetasyon devresinin başlangıç tarihlerine).

Diğer taraftan, «yıllık meteoroloji bültenleri»ndeki günlük sıcaklıkların seyrinden de anlaşılacağı gibi, özellikle nisan başlarında güneyden ilerleyen sıcak hava kütesinin Anadolu'da sıcaklığın hemen yükselmesine yol açtığı, fakat Anadolu'da henüz aktivitesini iyice yitirmemiş olan soğuk hava kütesinin aşağı yukarı bir aylık bir devre içersinde zaman zaman tekrar güneye doğru inerek sıcaklığın düşmesine sebep olduğu görülmektedir. İşte bu devrede bazan bir iki günlük don olayları meydana gelmekte, bu don olayları da özellikle çiçek açan bitkiler için zararlı olmaktadır.

Coğrafi enlem:

Ülkemizde coğrafi enlemin vejetasyon sürelerinin dağılışında en önemli etkisi Özellikle Ege ve Akdeniz kıyıları boyunca görülür. «Vejetasyon sürelerinin dağılışı» haritasında görüleceği gibi, kuzey Ege kıyılarında 220 civarında olan vejetasyon süresi, güneye doğru tedricen uzayarak 300 günü bulur.

SONUÇLAR

Vejetasyon devresinin başlangıcı için eşik sıcaklık değeri olarak kullandığımız 8° sıcaklık, orman ağaçları özellikle çam türleri ve ayrıca bir çok meyve ağaçlarında vejetasyon devresine başlangıçları için de geçerli görünmektedir. Nitekim, Meteoroloji Genel Müdürlüğü tarafından bazı ağaçlarda (elma, armut, akasya, akçağaç vs.) ve hububat türlerinde yürütölen fenolojik çalışmalarda, özellikle ağaçlarda tomurcukların patlaması ve çiçeklenme aşağı yukarı 8° deki sıcaklıkların başlama tarihlerine raslamaktadır. Di-

ğer taraftan, memleketimizde genel olarak, 8° ve 8° nin üstündeki sıcaklıkların kesintisiz olarak başladığı devre, genellikle nisanın içinde özellikle nisan ayının son yarısına tekabül etmektedir. Bu tarihlerde, aşağı yukarı Anadolu'nun büyük bir kısmında bitkilerin tomurcukları patlamış, çiçek açmaya ve yapraklanmaya başlamışlardır. Bu bakımdan, 8° sıcaklığın vejetasyon devresinin başlangıcı için eşik değer olarak kabul edilmesi oldukça tatminkâr görülmektedir.

Türkiye «Orman ağaç ve ağaçcıklarının yayılışı» haritası (5) ile «vejetasyon sürelerinin dağılışı» haritası mukayese edildiğinde, vejetasyon sürelerinin dağılışı ile ağaçların yayılışı arasında bazı ilişkiler görülmektedir. Örneğin, Ege ve Akdeniz bölgesinde çok yaygın halde bulunan kızılçamların vejetasyon süresi genellikle 200 günün üstündedir. Vejetasyon süresinin 200 günden kısa olduğu sahalarda kızılçamlara çok nadir olarak rastlanır. Toros Dağlarının 500 m. den yüksek güney yamaçlarını, Ege bölgesinde alçak sahalarda kuzeye bakan yamaçları ve Anadolu'nun kuzey kesimindeki dağların güneye bakan yamaçlarını tercih eden karaçam ormanlarının optimal yetişme muhitinde vejetasyon süresi genellikle 180-200 gün arasındadır. Anadolu'nun kuzeyinde 1000 m. den yüksek olan dağlık alanlarda bulunan sarıçam ormanlarında, vejetasyon süresi genellikle 140-160 gün arasındadır. Buna karşılık, Karadeniz bölgesinin özellikle nemli olan kuzey yamaçlarında yaygın olan kayın ve diğer yapraklı ağaçların vejetasyon süresi 200 günden fazladır. Bununla beraber, bitkilerin yayılış alanlarını sınırlayan sıcaklık faktörünün yanında, ışık ve vejetasyon devresindeki nem durumunun da önemli etkisi vardır (6).

Diğer taraftan, 8° ve bunun üstündeki sıcaklıkların başlangıç ve sona eriş tarihleri ile bu sıcaklıkların kesiksiz olarak devam ettiği gün sayısı, Türkiye'nin kısmen de olsa, sıcaklık şartlarının açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, bu sıcaklıkların başlangıç ve sona eriş tarihleri ve gün sayısının dağılışı üzerinde, ülkemizi ilgilendiren hava kütlelerinin ve dağların uzanışının, bakının, karasallık ile denize olan uzaklık ve yakınlığın önemli etkisinin bulunduğu da ortaya çıkmaktadır.

(5) Gökmen, H., 1962, Türkiye Orman Ağaçları ve ağaçcıkları, yayılışı.

(6) Türkiye'de ormanların yayılışını etkileyen faktörler için bak: Atalay, İ., 1974 Türkiye çam türlerinde tohum transfer rejiyonlaması.

DISTRIBUTION OF THE VEGETATION PERIODS IN TURKEY

By Dr. İbrahim ATALAY
Atatürk University, Erzurum

The daily average temperature of 8 degree and more than 8 degrees are taken basis, in the determination of the vegetation periods or growing season, in Turkey. The number of the days between the beginning and the termination of the 8 degree temperature is accepted as the vegetation period.

In Turkey, the beginning of the vegetation period is varied between 9th and 15th of April at the coasts of Blacksea Region (Giresun and Trabzon 9th; Rize and Samsun 10th; Sinop 12nd, Zonguldak 14th April), and this period ranges between 5th and 15th of April, in Marmara Region (Map 1).

In Inner Anatolia, the beginning of the vegetation period ranges between 19th and 25th of April (Kayseri and Kırşehir 19th; Ankara and Çankırı 20th; Konya and Eskişehir 21st and Afyon 25th of April). In East Anatolia this period begins at the end of April and May (Sivas 25th April, Erzurum 20th and Kars 25th of May).

The growing season begins between the end of March and the first week of April, in SW Anatolia.

The ending dates of the vegetation periods:

In Blacksea Region, generally, vegetation period comes to an end between the second half of November and the first week of December (Giresun 9th, Samsun 2nd of Dec.; Rize 29th, Sinop 27th of Nov.). And in Marmara Region, the beginning of the vegetation period fall to second half of November (Göztepe and Tekirdağ 22nd,

Çanakkale 18th of Nov.). In the coast of Mediterranean Region, it varies between the end of November and January (Map 2.)

This period, generally, in Inner Anatolia, terminates between 18th-25th of October (Kırşehir, Konya and Afyon 18th, Eskişehir 24th and Ankara 25th October).

On the other hand, the period ends at the beginning of October, in East Anatolia.

Distribution of the vegetation period: The shortest vegetation period is about 135 days in Kars (NE Anatolia) and longest period is about 353 days in Anamur (SW coast of Mediterranean) in Turkey.

The vegetation period varies between 180 and 220 days in Blacksea Region. In Aegean Region, it ranges between 180-250 days. And the period is over 300 days at the Mediterranean coast; in SE Anatolia, it is generally more than 200 days (Map 3).

As a result, from the coasts to the inner parts, from west to east, from south to north, the vegetation periods gradually decrease in Turkey.

In addition, the character of air masses concerning of Turkey and the features of orography, continentality, exposition and altitude, have important effects in the distribution of the vegetation period.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- Andreson, M.L. ve Fairbairn, W.A. 1955., Division of Scotland climatic sub-region as an aid to silviculture: Bull. of the Forestry Dep., Univ. of Edinburg, No. 1.
- Atalay, İ., 1974, Türkiye'de çam türlerinde tohum transfer rejilyonlaması: Orman Bal. basılmakta.
- Darkot, B., 1943, Türkiye'de sıcaklık derecesinin dağılışı: Türk Coğ. Derg. No. 1.
- Dönmez, Y., 1967, Trakya'nın bitki Coğrafyası: İ. Ü. Coğ. Enst. Yay.
- Eriñç, S., 1951, Türkiye'de kontinentalitenin tesirleri: İ. Ü. Coğ. Ens. Der. No. 2.
- Eriñç, S., 1959, Regional and seasonal distribution of climatic elements in Turkey and its dynamic-genetic background: Review of the Geog. Inst. Univ. of İstanbul, No. 5.
- Eriñç, S., 1961, Seasonal circulation pattern in the lower atmosphere over Turkey: Review of the Geog. Inst., Univ of İstanbul, No. 7.
- Eriñç, S., 1967, Vejetasyon Coğrafyası: Sermet Mat., İstanbul.
- Eriñç, S., 1969, Klimatoloji ve metodları: (ikinci Baskı) İ. Ü. Coğ. Enst. Yay.
- Erol, O., 1964, Genel klimatoloji: Dil tarih ve Coğ. Fak. Yay. No. 155.
- İnadık, H., 1969, Bitkiler Coğrafyası: (ikinci Baskı) İ. Ü. Coğ. Enst. Yay. No. 32.
- İzbrak, R., 1963, Bitki Coğrafyası: Doğu Matbaacılık ve Limited Şir. Mat.
- Kurter, A., 1958, Türkiye gerçek yıllık izotermeleri: İ. Ü. Coğ. Enst. Der. No. 9.
- Kurter, A., 1971, Kastamonu ve çevresinin iklimi: İ. Ü. Coğ. Ens. Yay.
- Gökmen, H., 1962, Türkiye orman ağaç ve ağaçcıklarının dağılışı haritası: Harita Genel Müd. Mat., Ankara.
- Meteoroloji İşleri Genel Müd., 1967, Ortalama ve Ekstrem kıymetler Bülteni
- Meteoroloji İşleri Genel Müd., Yıllık Meteoroloji Bültenleri.
- Rubner, K., 1960, Die Pflanzengeographischen.
- Tarkan, T., 1973, Ziraî Klimatoloji: Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No. 48.
- Tümertekin, E., ve Contürk, H., 1957, Türkiye'de en düşük suhunetlerin bitkilerin iktisadi olarak yetiştirilmesindeki rolü: İ. Ü. Coğ. Ens. Der. No. 8.
- Tümertekin, E. ve Contürk, H., 1956, Study of droughts in Turkey by statistical methods: Review of Geog. Inst. Univ. of İstanbul, No. 3.
- Ürgenç, S., 1967, Türkiye'de çam türlerinde tohum tedarikine esas teşkil eden problemlere ait araştırmalar: Tarım Bak. Or. Gen. Müd. Yay. No. 468.
- Walter, H., 1962, İç Anadolu Stepi problemi: (Çev.: S. Uslu) Orman Fak. Yay. No. 79.

Tablo : 1

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
ADANA	1960	13 Mart	22 Ocak	315	301
	1961	2 Mart	22 Kasım	264	
	1962	23 Şubat	5 Ocak	334	
	1963	10 Mart	9 Aralık	274	
	1964	11 Şubat	24 Kasım	315	
	1965	25 Şubat	16 Aralık	302	
	1966	13 Ocak	19 Aralık	342	
	1967	18 Mart	21 Kasım	248	
	1968	16 Mart	10 Ocak	300	
	1969	1 Şubat	12 Ocak	337	
	1970	20 Şubat	11 Aralık	294	
1971	15 Mart	13 Aralık	243		
AFYON	1960	9 Nisan	17 Kasım	222	171
	1961	14 Nisan	23 Eylül	162	
	1962	27 Nisan	23 Ekim	179	
	1963	30 Nisan	21 Ekim	174	
	1964	11 Mayıs	3 Ekim	145	
	1965	19 Nisan	23 Ekim	187	
	1966	20 Nisan	9 Kasım	203	
	1967	26 Nisan	10 Ekim	167	
	1968	24 Nisan	4 Ekim	163	
	1969	29 Nisan	20 Ekim	174	
	1970	5 Mayıs	29 Eylül	147	
1971	24 Nisan	6 Ekim	165		
ANKARA	1960	10 Nisan	18 Kasım	222	177
	1961	2 Nisan	23 Eylül	174	
	1962	15 Nisan	29 Kasım	228	
	1963	18 Nisan	21 Ekim	186	
	1964	9 Mayıs	23 Ekim	166	
	1965	19 Nisan	13 Ekim	177	
	1966	9 Nisan	30 Kasım	234	
	1967	26 Nisan	15 Kasım	203	
	1968	31 Mart	4 Ekim	187	
	1969	27 Nisan	21 Ekim	177	
	1970	7 Mayıs	29 Eylül	145	
1971	24 Nisan	6 Ekim	165		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
ANAMUR	1960	7 Şubat	24 Ocak	351	353
	1961	2 Mart	21 Ocak	325	
	1962	22 Şubat	19 Şubat	358	
	1963	6 Mart	26 Ocak	326	
	1964	27 Ocak	18 Ocak	354	
	1965	9 Şubat	10 Şubat	364	
	1966	Bütün yıl	19 Aralık	364	
	1967	19 Şubat	22 Aralık	306	
	1968	31 Ocak	14 Ocak	348	
	1969	30 Ocak	28 Ocak	363	
	1970	Bütün yıl	Bütün yıl	365	
1971	14 Mart	8 Aralık	269		
ANTALYA	1960	7 Şubat	1 Ocak	328	315
	1961	2 Mart	22 Kasım	275	
	1962	23 Şubat	7 Şubat	349	
	1963	7 Mart	9 Aralık	277	
	1964	27 Ocak	20 Ocak	358	
	1965	11 Şubat	8 Ocak	331	
	1966	13 Ocak	18 Aralık	339	
	1967	24 Şubat	26 Kasım	275	
	1968	16 Mart	10 Ocak	300	
	1969	14 Şubat	13 Ocak	333	
	1970	19 Şubat	9 Aralık	293	
1971	14 Mart	14 Aralık	275		
ANTAKYA	1961	4 Mart	22 Kasım	263	291
	1962	24 Şubat	5 Ocak	315	
	1963	21 Mart	2 Aralık	256	
	1964	14 Şubat	28 Kasım	287	
	1965	25 Şubat	18 Aralık	296	
	1966	12 Ocak	19 Aralık	341	
	1967	27 Şubat	21 Kasım	267	
	1968	16 Mart	1 Ocak	291	
	1969	23 Şubat	29 Aralık	309	
	1970	20 Şubat	10 Aralık	293	
1971	15 Mart	8 Aralık	268		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
ARTVİN	1963	3 Mayıs	23 Kasım	204	192
	1964	4 Mayıs	5 Ekim	154	
	1965	14 Nisan	14 Ekim	182	
	1966	5 Mayıs	2 Aralık	210	
	1967	29 Nisan	14 Kasım	199	
	1968	25 Nisan	1 Aralık	219	
	1969	18 Nisan	27 Ekim	192	
	1970	21 Nisan	30 Eylül	162	
	1971	25 Nisan	6 Ekim	164	
AYDIN	1960	9 Mart	1 Ocak	298	262
	1961	3 Mart	21 Kasım	263	
	1962	11 Mart	7 Aralık	271	
	1963	19 Mart	2 Aralık	258	
	1964	3 Mart	20 Kasım	262	
	1965	4 Nisan	17 Kasım	227	
	1966	28 Mart	17 Aralık	264	
	1967	28 Mart	21 Kasım	238	
	1968	16 Mart	5 Aralık	264	
	1969	13 Şubat	14 Aralık	303	
	1970	19 Mart	5 Aralık	261	
1971	1 Nisan	7 Aralık	250		
BALIKESİR	1960	9 Nisan	18 Kasım	223	224
	1961	30 Mart	20 Kasım	235	
	1962	30 Mart	5 Aralık	240	
	1963	10 Nisan	22 Kasım	226	
	1964	29 Nisan	19 Kasım	204	
	1965	13 Nisan	16 Kasım	217	
	1966	2 Nisan	10 Aralık	252	
	1967	21 Nisan	19 Kasım	212	
	1968	28 Mart	23 Kasım	240	
	1969	20 Nisan	29 Kasım	223	
	1970	1 Nisan	13 Kasım	227	
1971	18 Nisan	6 Ekim	171		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
BİLECİK	1963	18 Nisan	24 Ekim	189	184
	1964	9 Mayıs	19 Kasım	194	
	1965	19 Nisan	13 Ekim	177	
	1966	3 Nisan	1 Aralık	253	
	1967	25 Nisan	14 Kasım	203	
	1968	23 Nisan	20 Ekim	180	
	1969	28 Nisan	29 Ekim	184	
	1970	18 Nisan	29 Eylül	164	
	1971	22 Nisan	6 Ekim	167	
	BOLU	1961	15 Nisan	14 Ekim	
1962		28 Nisan	9 Kasım	195	
1963		1 Mayıs	21 Ekim	173	
1964		11 Mayıs	4 Ekim	146	
1965		5 Mayıs	13 Ekim	161	
1966		4 Mayıs	9 Kasım	189	
1967		26 Nisan	9 Kasım	197	
1968		25 Nisan	4 Ekim	164	
1969		28 Nisan	21 Ekim	176	
1970		20 Nisan	29 Eylül	162	
1971	24 Nisan	6 Ekim	165		
BODRUM	1963	8 Mart	9 Aralık	276	306
	1964	25 Şubat	17 Ocak	326	
	1965	15 Şubat	8 Ocak	327	
	1966	11 Ocak	18 Aralık	341	
	1967	19 Şubat	22 Aralık	306	
	1968	15 Mart	9 Ocak	300	
	1969	30 Ocak	13 Ocak	348	
	1970	18 Şubat	10 Aralık	295	
1971	15 Mart	14 Aralık	274		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
BURSA	1960	9 Nisan	19 Kasım	224	224
	1961	1 Nisan	20 Kasım	233	
	1962	10 Nisan	5 Aralık	235	
	1963	11 Nisan	22 Kasım	225	
	1964	30 Nisan	19 Kasım	204	
	1965	13 Nisan	27 Ekim	197	
	1966	3 Nisan	2 Aralık	233	
	1967	21 Nisan	19 Kasım	212	
	1968	1 Nisan	4 Aralık	248	
	1969	20 Nisan	31 Ekim	194	
	1970	17 Nisan	27 Ekim	193	
1971	18 Nisan	6 Ekim	165		
ÇANAKKALE	1960	8 Nisan	1 Aralık	237	233
	1961	31 Mart	20 Kasım	245	
	1962	22 Mart	2 Aralık	255	
	1963	8 Nisan	22 Kasım	227	
	1964	13 Nisan	19 Kasım	220	
	1965	15 Nisan	16 Kasım	215	
	1966	2 Nisan	8 Aralık	250	
	1967	29 Mart	19 Kasım	235	
	1968	27 Mart	23 Kasım	241	
	1969	12 Nisan	29 Kasım	231	
	1970	17 Nisan	12 Kasım	209	
1971	21 Nisan	29 Ekim	192		
ÇANKIRI	1963	12 Nisan	21 Ekim	192	184
	1964	9 Mayıs	3 Ekim	178	
	1965	15 Nisan	13 Ekim	181	
	1966	4 Nisan	8 Kasım	218	
	1967	22 Nisan	12 Kasım	204	
	1968	29 Mart	24 Ekim	205	
	1969	21 Nisan	22 Ekim	184	
1970	19 Nisan	29 Eylül	163		
1971	22 Nisan	7 Ekim	168		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
DİYARBAKIR	1960	17 Mart	21 Kasım	249	246
	1961	26 Mart	22 Kasım	241	
	1962	13 Mart	30 Kasım	262	
	1963	24 Mart	25 Kasım	246	
	1964	20 Nisan	24 Kasım	218	
	1965	8 Nisan	26 Ekim	201	
	1966	30 Mart	28 Kasım	243	
	1967	29 Mart	22 Kasım	238	
	1968	25 Mart	30 Kasım	250	
	1969	27 Şubat	9 Kasım	255	
	1970	19 Mart	29 Kasım	255	
1971	17 Mart	18 Kasım	246		
EDİRNE	1960	8 Nisan	29 Kasım	235	227
	1961	25 Mart	19 Kasım	239	
	1962	28 Mart	27 Kasım	244	
	1963	9 Nisan	1 Kasım	206	
	1964	27 Nisan	19 Kasım	207	
	1965	15 Nisan	23 Ekim	193	
	1966	2 Nisan	16 Kasım	228	
	1967	5 Nisan	18 Kasım	227	
	1968	27 Mart	22 Kasım	240	
	1969	1 Mart	7 Kasım	251	
	1970	7 Nisan	16 Ekim	292	
1971	21 Nisan	6 Ekim	168		
ELAZIĞ	1960	11 Nisan	18 Kasım	221	200
	1963	18 Nisan	22 Ekim	187	
	1964	1 Mayıs	19 Kasım	203	
	1965	13 Nisan	14 Ekim	185	
	1966	6 Mayıs	19 Kasım	197	
	1967	5 Nisan	18 Kasım	227	
	1968	28 Mart	12 Kasım	229	
	1969	14 Nisan	28 Ekim	197	
1970	25 Mart	14 Kasım	234		
1971	23 Nisan	8 Ekim	168		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
ERZURUM	1960	18 Mayıs	21 Ekim	156	137
	1961	30 Mayıs	5 Ekim	128	
	1962	9 Haziran	10 Ekim	123	
	1963	22 Mayıs	17 Ekim	148	
	1964	18 Mayıs	2 Ekim	137	
	1965	12 Mayıs	29 Eylül	140	
	1966	26 Mayıs	8 Ekim	135	
	1967	5 Mayıs	1 Ekim	149	
	1968	7 Haziran	22 Ekim	137	
	1969	7 Mayıs	26 Eylül	132	
	1970	17 Mayıs	30 Eylül	136	
1971	14 Mayıs	7 Ekim	146		
ERZİNCAN	1960	13 Nisan	10 Kasım	211	184
	1961	15 Nisan	16 Ekim	184	
	1962	12 Nisan	11 Ekim	182	
	1963	19 Nisan	21 Ekim	185	
	1964	4 Mayıs	5 Ekim	154	
	1965	4 Mayıs	14 Ekim	163	
	1966	6 Mayıs	6 Kasım	184	
	1967	25 Nisan	10 Ekim	168	
	1968	2 Nisan	25 Ekim	206	
	1969	19 Nisan	29 Ekim	203	
	1970	21 Nisan	30 Eylül	162	
1971	20 Nisan	7 Ekim	170		
ESKİŞEHİR	1960	25 Nisan	13 Kasım	202	185
	1961	2 Nisan	13 Ekim	194	
	1962	28 Nisan	23 Ekim	178	
	1963	18 Nisan	23 Ekim	188	
	1964	9 Mayıs	29 Ekim	173	
	1965	19 Nisan	13 Ekim	177	
	1966	9 Nisan	29 Kasım	234	
	1967	22 Nisan	12 Kasım	204	
	1968	23 Nisan	31 Ekim	191	
	1969	28 Nisan	28 Ekim	183	
	1970	20 Nisan	29 Eylül	162	
1971	23 Nisan	6 Ekim	166		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
FETHİYE	1963	19 Mart	9 Aralık	265	293
	1964	14 Şubat	25 Kasım	283	
	1965	6 Şubat	16 Aralık	310	
	1966	12 Ocak	18 Aralık	340	
	1967	20 Şubat	26 Kasım	279	
	1968	16 Mart	9 Ocak	299	
	1969	10 Şubat	5 Ocak	329	
	1970	23 Şubat	13 Aralık	293	
	1971	15 Mart	19 Aralık	279	
GAZİANTEP	1960	23 Mart	20 Kasım	242	240
	1961	2 Nisan	21 Kasım	233	
	1962	4 Nisan	30 Kasım	240	
	1963	27 Mart	26 Kasım	244	
	1964	14 Nisan	20 Kasım	210	
	1965	7 Nisan	25 Ekim	201	
	1966	31 Mart	26 Kasım	240	
	1967	7 Nisan	21 Kasım	228	
	1968	27 Mart	30 Kasım	248	
	1969	18 Nisan	29 Ekim	194	
1970	25 Mart	28 Kasım	248		
1971	24 Nisan	8 Ekim	167		
GİRESUN	1963	12 Nisan	1 Aralık	231	251
	1964	14 Nisan	24 Aralık	254	
	1965	14 Nisan	26 Ekim	195	
	1966	4 Nisan	17 Aralık	257	
	1967	6 Nisan	21 Kasım	229	
	1968	30 Mart	7 Aralık	252	
	1969	14 Nisan	24 Aralık	254	
	1970	2 Nisan	9 Aralık	251	
1971	17 Nisan	28 Kasım	225		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
GOZTEPE	1960	17 Nisan	1 Aralık	228	225
	1961	30 Mart	20 Kasım	235	
	1962	10 Nisan	2 Aralık	236	
	1963	11 Nisan	22 Kasım	225	
	1964	30 Nisan	19 Kasım	204	
	1965	15 Nisan	16 Kasım	215	
	1966	2 Nisan	9 Aralık	251	
	1967	21 Nisan	21 Kasım	214	
	1968	11 Nisan	23 Kasım	226	
	1969	20 Nisan	8 Kasım	202	
	1970	17 Nisan	4 Aralık	231	
1971	22 Nisan	28 Ekim	189		
ISPARTA	1961	29 Nisan	15 Ekim	169	177
	1962	7 Mayıs	5 Aralık	212	
	1963	28 Nisan	22 Ekim	177	
	1964	10 Mayıs	19 Kasım	193	
	1965	8 Mayıs	23 Ekim	168	
	1966	4 Nisan	30 Kasım	241	
	1967	25 Nisan	11 Kasım	200	
	1968	21 Nisan	22 Kasım	215	
	1969	27 Nisan	21 Ekim	177	
	1970	5 Mayıs	29 Eylül	147	
1971	24 Nisan	7 Ekim	166		
İĞDIR	1963	16 Nisan	2 Kasım	200	200
	1964	21 Nisan	28 Ekim	190	
	1965	9 Nisan	24 Ekim	198	
	1966	29 Mart	7 Kasım	223	
	1968	29 Mart	28 Ekim	214	
	1969	14 Nisan	28 Ekim	197	
	1970	14 Nisan	21 Ekim	211	
1971	24 Mart	8 Ekim	198		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
İSLAHİYE	1961	25 Mart	22 Kasım	242	257
	1962	2 Mart	8 Aralık	282	
	1963	21 Mart	3 Aralık	257	
	1964	16 Mart	23 Kasım	252	
	1965	5 Nisan	14 Aralık	253	
	1966	26 Mart	12 Aralık	261	
	1967	5 Nisan	22 Kasım	231	
	1968	16 Mart	6 Aralık	265	
	1969	27 Şubat	1 Aralık	277	
	1970	5 Mart	30 Kasım	270	
1971	16 Mart	22 Kasım	251		
İZMİR	1960	24 Mart	8 Ocak	290	260
	1961	2 Mart	21 Kasım	264	
	1962	11 Mart	24 Aralık	288	
	1963	27 Mart	3 Aralık	251	
	1964	13 Mart	24 Kasım	256	
	1965	3 Nisan	26 Kasım	239	
	1966	23 Mart	17 Kasım	239	
	1967	28 Mart	20 Kasım	237	
	1968	15 Mart	6 Aralık	266	
	1969	23 Mart	14 Aralık	266	
1970	18 Mart	5 Aralık	262		
1971	27 Mart	7 Aralık	255		
KARAKÖSE	1960	28 Nisan	10 Ekim	165	155
	1961	30 Nisan	6 Ekim	152	
	1963	31 Mayıs	18 Ekim	140	
	1964	15 Mayıs	2 Ekim	140	
	1965	12 Mayıs	9 Ekim	150	
	1966	8 Mayıs	16 Ekim	161	
1970	17 Mayıs	2 Ekim	138		
1971	21 Nisan	7 Ekim	169		

Tablo : I'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
KARS	1960	25 Nisan	12 Ekim	165	135
	1963	14 Mayıs	17 Ekim	156	
	1964	18 Mayıs	2 Ekim	137	
	1965	19 Mayıs	30 Eylül	134	
	1966	27 Mayıs	9 Ekim	135	
	1967	6 Haziran	27 Eylül	113	
	1968	9 Haziran	30 Eylül	113	
	1969	28 Mayıs	25 Eylül	124	
	1970	17 Mayıs	1 Ekim	137	
	1971	24 Mayıs	1 Ekim	129	
KASTAMONU	1960	26 Nisan	30 Kasım	218	168
	1961	15 Nisan	16 Ekim	184	
	1962	8 Mayıs	11 Ekim	156	
	1963	18 Nisan	21 Ekim	186	
	1964	9 Mayıs	2 Ekim	146	
	1965	19 Nisan	11 Ekim	185	
	1966	5 Mayıs	17 Ekim	165	
	1967	26 Nisan	14 Ekim	171	
	1968	20 Nisan	20 Ekim	183	
	1969	28 Nisan	7 Ekim	162	
	1970	21 Nisan	29 Eylül	160	
1971	24 Nisan	6 Ekim	165		
KAYSERİ	1960	12 Nisan	21 Ekim	192	185
	1961	15 Nisan	15 Ekim	183	
	1962	29 Nisan	11 Ekim	165	
	1963	18 Nisan	22 Ekim	187	
	1964	1 Mayıs	3 Ekim	155	
	1965	19 Nisan	8 Ekim	172	
	1966	10 Nisan	30 Ekim	203	
	1967	30 Nisan	13 Ekim	193	
	1968	3 Nisan	22 Ekim	202	
	1969	22 Nisan	30 Ekim	191	
	1970	22 Nisan	29 Eylül	160	
1971	25 Nisan	7 Ekim	165		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
KIRŞEHİR	1960	11 Nisan	21 Ekim	193	183
	1961	14 Nisan	14 Ekim	183	
	1962	29 Nisan	11 Ekim	165	
	1963	18 Nisan	22 Ekim	187	
	1964	1 Mayıs	3 Ekim	155	
	1965	14 Nisan	13 Ekim	182	
	1966	9 Nisan	14 Kasım	219	
	1967	26 Nisan	11 Kasım	199	
	1968	31 Mart	23 Ekim	206	
	1969	21 Nisan	21 Ekim	183	
	1970	6 Mayıs	29 Eylül	146	
1971	24 Nisan	7 Ekim	166		
KONYA	1960	10 Nisan	20 Ekim	193	178
	1961	15 Nisan	15 Ekim	183	
	1962	27 Nisan	11 Ekim	167	
	1963	29 Nisan	22 Ekim	176	
	1964	10 Mayıs	5 Ekim	148	
	1965	19 Nisan	14 Ekim	178	
	1966	9 Nisan	19 Kasım	224	
	1967	26 Nisan	14 Ekim	171	
	1968	31 Mart	24 Ekim	208	
	1969	27 Nisan	21 Ekim	177	
	1970	21 Nisan	29 Eylül	161	
1971	24 Nisan	7 Ekim	166		
KÜTAHYA	1960	10 Nisan	17 Kasım	221	170
	1961	14 Nisan	23 Eylül	162	
	1962	18 Nisan	23 Ekim	188	
	1963	29 Nisan	21 Ekim	175	
	1964	14 Mayıs	4 Ekim	143	
	1965	13 Mayıs	13 Ekim	159	
	1966	9 Nisan	29 Kasım	234	
	1967	27 Nisan	10 Ekim	166	
	1968	30 Mart	3 Ekim	186	
	1969	29 Nisan	19 Ekim	173	
	1970	27 Mayıs	29 Eylül	125	
1971	24 Nisan	6 Ekim	165		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
MANISA	1960	25 Mart	22 Kasım	242	243
	1961	30 Mart	21 Kasım	236	
	1962	20 Mart	6 Aralık	261	
	1963	27 Mart	25 Kasım	243	
	1964	14 Mart	19 Kasım	250	
	1965	3 Nisan	17 Kasım	228	
	1966	28 Mart	11 Aralık	258	
	1967	28 Mart	20 Kasım	237	
	1968	16 Mart	5 Aralık	264	
	1969	12 Nisan	29 Kasım	231	
	1970	20 Mart	5 Aralık	260	
1971	17 Nisan	18 Kasım	215		
MERZİFON	1961	15 Nisan	20 Kasım	219	207
	1962	11 Nisan	6 Kasım	209	
	1963	27 Mart	25 Kasım	243	
	1964	1 Mayıs	30 Ekim	182	
	1965	5 Mayıs	13 Ekim	161	
	1966	9 Nisan	30 Kasım	235	
	1967	22 Nisan	15 Kasım	207	
	1968	31 Mart	31 Ekim	214	
	1969	21 Nisan	20 Ekim	182	
	1970	21 Nisan	29 Eylül	161	
1971	23 Nisan	6 Ekim	166		
MUĞLA	1960	9 Nisan	21 Aralık	256	238
	1961	31 Mart	21 Kasım	235	
	1962	15 Nisan	5 Aralık	234	
	1963	5 Nisan	2 Aralık	241	
	1964	11 Nisan	19 Kasım	222	
	1965	11 Nisan	16 Kasım	219	
	1966	3 Nisan	1 Aralık	242	
	1967	7 Nisan	20 Kasım	227	
	1968	18 Mart	30 Kasım	257	
	1969	20 Nisan	29 Kasım	253	
1970	7 Nisan	24 Kasım	261		
1971	18 Nisan	17 Kasım	213		

Tablo: 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
NİĞDE	1960	30 Mayıs	30 Ekim	177	172
	1963	1 Mayıs	22 Ekim	174	
	1964	11 Mayıs	3 Ekim	145	
	1965	9 Mayıs	24 Ekim	168	
	1966	9 Nisan	8 Kasım	213	
	1967	26 Nisan	10 Ekim	167	
	1968	31 Mart	24 Ekim	207	
	1969	27 Nisan	21 Ekim	177	
	1970	6 Mayıs	29 Eylül	146	
	1971	25 Nisan	7 Ekim	165	
RİZE	1960	28 Mart	1 Aralık	248	237
	1961	2 Nisan	21 Kasım	233	
	1962	1 Nisan	9 Aralık	241	
	1963	13 Nisan	1 Aralık	232	
	1964	13 Nisan	22 Kasım	223	
	1965	8 Nisan	25 Ekim	200	
	1966	3 Nisan	18 Aralık	259	
	1967	11 Nisan	22 Kasım	214	
	1968	2 Nisan	3 Aralık	245	
	1969	14 Nisan	7 Kasım	207	
	1970	25 Mart	8 Aralık	258	
1971	21 Mart	28 Kasım	252		
SAMSUN	1960	10 Nisan	2 Ocak	267	232
	1961	1 Nisan	21 Kasım	234	
	1962	5 Nisan	9 Aralık	248	
	1963	12 Nisan	29 Kasım	231	
	1964	19 Nisan	21 Kasım	216	
	1965	14 Nisan	17 Kasım	217	
	1966	2 Nisan	16 Aralık	258	
	1967	22 Nisan	21 Kasım	213	
	1968	30 Mart	3 Aralık	248	
	1969	13 Nisan	29 Kasım	230	
	1970	1 Nisan	7 Aralık	250	
1971	18 Nisan	28 Kasım	224		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gun sayısı	
SİİRT	1961	2 Nisan	22 Kasım	234	230
	1962	29 Mart	5 Aralık	251	
	1963	23 Mart	25 Kasım	247	
	1964	21 Nisan	22 Kasım	215	
	1965	12 Nisan	26 Ekim	197	
	1966	29 Mart	2 Aralık	248	
	1967	7 Mart	22 Kasım	229	
	1968	25 Mart	30 Kasım	250	
	1969	18 Nisan	30 Ekim	195	
	1970	21 Nisan	30 Kasım	223	
1971	19 Nisan	16 Kasım	211		
SİNOP	1963	12 Nisan	1 Aralık	233	222
	1964	13 Nisan	21 Kasım	222	
	1965	19 Nisan	17 Kasım	212	
	1966	2 Nisan	17 Aralık	259	
	1967	22 Nisan	22 Kasım	214	
	1968	12 Nisan	2 Aralık	234	
	1969	13 Nisan	8 Kasım	209	
	1970	1 Nisan	7 Aralık	205	
1971	20 Nisan	28 Kasım	222		
SİVAS	1960	27 Nisan	5 Ekim	161	165
	1961	16 Nisan	14 Ekim	182	
	1962	9 Mayıs	10 Ekim	154	
	1963	3 Mayıs	21 Ekim	171	
	1964	4 Mayıs	2 Ekim	151	
	1965	4 Mayıs	8 Ekim	157	
	1966	6 Mayıs	7 Kasım	186	
	1967	29 Nisan	11 Ekim	165	
	1968	25 Nisan	25 Ekim	183	
	1969	21 Nisan	20 Ekim	182	
1970	22 Nisan	29 Eylül	160		
1971	25 Nisan	7 Ekim	165		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
TEKİRDAĞ	1960	17 Nisan	1 Aralık	228	227
	1961	31 Mart	20 Kasım	234	
	1962	10 Nisan	2 Aralık	236	
	1963	11 Nisan	22 Kasım	225	
	1964	28 Nisan	19 Kasım	205	
	1965	15 Nisan	7 Kasım	206	
	1966	2 Nisan	8 Aralık	250	
	1967	5 Nisan	20 Kasım	229	
	1968	2 Nisan	23 Kasım	235	
	1969	12 Nisan	7 Kasım	209	
	1970	17 Nisan	24 Kasım	221	
1971	21 Nisan	6 Ekim	168		
TRABZON	1960	28 Mart	1 Aralık	248	242
	1961	1 Nisan	21 Kasım	234	
	1962	4 Nisan	4 Ocak	275	
	1963	11 Nisan	3 Aralık	236	
	1964	14 Nisan	24 Kasım	224	
	1965	8 Nisan	25 Ekim	200	
	1966	3 Nisan	18 Aralık	259	
	1967	22 Nisan	22 Kasım	214	
	1968	30 Mart	8 Aralık	253	
	1969	14 Nisan	29 Ekim	198	
	1970	1 Nisan	8 Aralık	251	
1971	22 Mart	28 Kasım	251		
URFA	1961	16 Mart	22 Kasım	251	256
	1962	13 Mart	6 Aralık	258	
	1963	22 Mart	3 Aralık	256	
	1964	16 Mart	24 Kasım	253	
	1965	7 Nisan	18 Kasım	225	
	1966	26 Mart	3 Aralık	252	
	1967	29 Mart	22 Kasım	238	
	1968	22 Mart	6 Aralık	259	
	1969	25 Şubat	15 Aralık	292	
	1970	3 Mart	8 Aralık	280	
1971	16 Mart	6 Aralık	265		

Tablo : 1'in devamı

Rasat İstasyonunun Adı	Rasat Yılları	Vejetasyon Devresi			Ortanca Vejetasyon Süresi
		Vejetasyon devresinin başlama tarihi	Vejetasyon devresinin sona erme tarihi	Gün sayısı	
VAN	1960	18 Mayıs	21 Ekim	156	167
	1961	18 Nisan	17 Ekim	182	
	1962	30 Nisan	11 Ekim	164	
	1963	1 Mayıs	24 Ekim	176	
	1964	12 Mayıs	3 Ekim	144	
	1965	5 Mayıs	19 Ekim	167	
	1966	8 Mayıs	24 Ekim	169	
	1967	2 Mayıs	12 Ekim	163	
	1968	28 Nisan	24 Ekim	179	
	1969	24 Nisan	7 Ekim	179	
	1970	23 Nisan	7 Ekim	167	
1971	26 Nisan	8 Ekim	165		
ZONGULDAK	1960	18 Nisan	1 Ocak	258	226
	1961	30 Mart	20 Kasım	235	
	1962	10 Nisan	5 Aralık	239	
	1963	17 Nisan	22 Kasım	219	
	1964	30 Nisan	19 Kasım	203	
	1965	19 Nisan	16 Kasım	211	
	1966	2 Nisan	16 Aralık	258	
	1967	5 Nisan	20 Kasım	229	
	1968	12 Nisan	3 Aralık	235	
	1969	20 Nisan	29 Kasım	223	
	1970	8 Nisan	7 Aralık	223	
1971	22 Nisan	16 Kasım	208		

KLIMAGEBIETE DER TÜRKEI UND IHRE NIEDERSCHLAGSVERHÄLTNISSE*

Dr. A. NIŞANCI

Bekanntlich wird das Klima "als mittlerer Zustand der atmosphärischen Vorgänge mit ihren charakterischen Witterungsabschnitten" definiert.

Bei der Bearbeitung des meteorologischen Datenmaterials kann es aber geschehen, daß die arithmetischen Mittelwerte die sich zeitlich begrenzten Witterungsvorgänge nicht deutlich zum Ausdruck bringen. Diese Werte, die für längere Zeiträume gelten, können auch irreführend sein. In einem Früh- bzw. Spätsommer läßt sich z. B. die Wirkung eines kurz anhaltenden Kaltlufteinbruches in den Monatsmitteln nicht erkennen.

Wie es aus solchen Beispielen hervorgeht, hängen die allgemeinen Klimaverhältnisse eines Landes mit den kurzperiodischen Witterungsabschnitten zusammen. Anstatt des langjährigen Mittelwertes wird es daher sinnvoll, die einzelnen Wetterlagen und ihre Eigenschaften zu untersuchen, bei denen sich die Klimaelemente (Temperatur, Niederschlag usw.) sowie -faktoren (Höhe, Exposition usw.) als ganzes ausdrücken und thermo-dynamische Vorgänge sich in der Atmosphäre besser erkennen lassen.

Ferner ist es auch bekannt, daß in klimatischer Hinsicht die Niederschlagsverhältnisse die Folgen der dynamischen Vorgänge in der Atmosphäre am deutlichsten widerspiegeln. Bei der ganann-

(*) Dieser Artikel wurde aus den Ergebnissen meiner Disertations-Arbeit "Studien zu den Niederschlagsverhältnissen in der Türkei.." (Bonn 1973) zusammengefasst. Verweisungen beziehen sich auf diese Arbeit.

ten Arbeit wurde versucht, die Beziehungen zwischen den Niederschlägen und den entsprechenden Wetterlagen in der Türkei aufzuzeigen und so die Niederschlagsverhältnisse als Folge verschiedener Wetterlagen zu erklären.

Dort, in den ersten Abschnitten wurde auf der Grundlage von Häufigkeitsverteilungen der Niederschlagssummen eine Klimagliederung des Landes unternommen. Bei der Untersuchung von Häufigkeiten der monatlichen Niederschlagsmengen war es möglich, die Niederschlagsverhältnisse der einzelnen Stationen in Diagrammen (zu den zwei Jahreszeiten; Winter und Sommer) zu charakterisieren und so die Gebiete frei von den Mittelwerten bzw. von ihren irreführenden Einflüssen miteinander zu vergleichen.

Jetzt wird in diesem Artikel versucht, die klassifizierten Gebiete der Türkei in Verbindung mit den Wetterlagen niederschlags-genetisch aufzuklären, ohne auf die Einzelheiten der Untersuchung einzugehen.

1. Schwarzmeergebiet :

Im Küstengebiet des Schwarzmeeres fallen in den hohen Intervallen besonders im Winter in der Regel ergiebige Niederschläge, (abgesehen von lokalen Unterschieden). Dabei fallen die Regionen zwischen Rize und Hopa im Osten sowie zwischen Zonguldak und İnebolu im Westen auf, wo die Streichrichtung der Gebirgskette südwest-nordöstlich oder west-östlich verläuft.

Bei einer Untergliederung sieht man, daß die Kurven für Winter- bzw. Sommerniederschläge an Giresun und an den weiter östlich gelegenen Küstenstationen (Rize, Hopa) keinen großen Unterschied aufweisen. Dagegen zeigt das Gebiet zwischen Zonguldak und İnebolu, daß die Niederschläge im Winter in den gleich hohen Klassen häufiger fallen als im Sommer. Man kann also für dieses zweite Teilgebiet folgendes feststellen:

- a) Die monatlichen Niederschlagssummen im Winter treten im Vergleich zum Sommer in den hohen Intervallen auf,
- b) Sie fallen gleichzeitig mit größeren Regelmäßigkeiten als im Sommer.

In einem weiteren Vergleich der mittleren, häufigsten und extremen Werte wird es ersichtlich, daß diese Niederschlagswerte

in den beiden Jahreszeiten (Winter u. Sommer) in die Klassen hoher Niederschlagssummen fallen und die Niederschlagsbereiche verhältnismäßig geringe Spielräume besitzen (s. 35 o.a.).*

Aus der Analyse von Häufigkeitsverteilungen für Zonguldak (s. 44) geht es hervor, daß die Summen nicht nur für extreme Jahreszeiten, sondern auch für einzelnen Monate regelmäßig in den relativ hohen Intervallen auftreten.

Wie es am Anfang angedeutet wurde, soll die Ursache ergiebiger Niederschläge des Schwarzmeergebietes durch die sich in der Atmosphäre abspielenden und auf die taglichen Wetterlagen basierenden "Wetterlagentypen" aufgeklärt werden.

Im Zusammenhang damit wurde festgestellt, daß alle Wetterlagen diesem Küstengebiet des Schwarzmeeres mehr oder weniger Niederschlag bringen. Da die Regionen Zwischen Rize und Giresun (abgesehen von Trabzon) sowie Zonguldak und İnebolu im Wirkungsbereich der aus nördlichen Sektoren kommenden und niederschlagsbringenden Luftströmungen liegen, wird es verständlich, daß selbst bei den winterlichen Hochdrucklagen mehr oder weniger, aber effektiven Niederschläge fallen. Vor dem Küstengebirge, wo die Luftmassen auf den relativ warmen Wasserflächen des Schwarzmeeres an Wärme und Wasserdampf gewinnen, kommt zu den Steigungsregen.

Trotz der allgemeinen absteigenden Luftströmung in der freien Atmosphäre fallen hier eigentliche Niederschläge, hauptsächlich als langanhaltende Nieselregen, bei den sommerlichen Haupttyp, der sich zwischen Azoren-Hochdruck und Basra-Tiefdruck regelmäßig entwickelt und gleichzeitig für die Trockenheit im übrigen Landesteil der Türkei verantwortlich ist.

Wenn man von einer Abschwächung bzw. Abschärfung der Sommertrockenheit im ganzen Land sprechen kann, so kommt es durch die Störungslagen zustande, die im ganzen nun selten auftreten, jedoch den wesentlichen Anteil an Sommerniederschläge liefern. So wird das Gebiet von den übrigen besonders durch diese natürlichen Gegebenheiten unterschieden.

2. Mittelmeergebiet :

Abgesehen von den Einzelheiten, weisen die Küstengebiete des Mittelmeeres, Ägäischen Meeres sowie das südöstliche Taurus

(*) Oben genannte Arbeit (o.a.)

ninsichtlich der Winterniederschläge große Ähnlichkeiten auf wie im Schwarzmeergebiet, während es im Sommer ganz umgekehrt ist. Die Niederschlagswerte in den Wintermonaten treten in den hohen Intervallen regelmäßig auf, während gleichzeitig die Extremen wenn selten noch größere Klassen erreichen als in allen übrigen Gebieten. Dadurch wird es deutlich, daß die Winterniederschläge besonders in den genannten Regionen wirksam sind. Hier haben die Monatssummen über 100.0 mm. einen Anteil von mehr als 50 % an Jahresniederschläge.

Zur Erklärung dieser Verhältnisse müssen auch hier die Wetterlagen und ihre Niederschlagswirksamkeit berücksichtigt werden. Hohe Niederschläge fallen im Winter besonders bei den Tiefdruck-Wetterlagen. In erster Linie kommt die zentrale Tiefdrucklage zur Geltung, auch wenn sie in den Monaten Januar und Februar nur mit geringer Häufigkeit auftritt. Dann fällt die östliche Hochdrucklage auf (der Typ IX). Besonders in den genannten Wintermonaten erhalten die Stationen in diesem Gebiet an den fast 70-80 % aller Tage Niederschlag; auch im Mittel fällt an den meisten Stationen an einem Tag mit gleichen Wetterlagen 8-10 mm. Niederschlag.

Im ganzen gesehen zeigen diese beiden Wetterlagen, wie wirksam und wichtig sie für die Gesamtsumme der Niederschläge sind, so daß ihr Anteil mehr als 30-40 % beträgt.

Die Sommertrockenheit, durch die sich alle Stationen im extremen Süden von den übrigen unterscheiden, herrscht hier deutlich vor. Mit anderen Worten treten im Vergleich zum Landesinneren oder besonders zum Schwarzmeergebiet die Sommerniederschläge nun selten auf. Daß die Sommermonate (Juni-Aug.) an den meisten Stationen mit einer Häufigkeit von 50-70 % niederschlagsfrei sind, wird die Stärke bzw. der Grad der Trockenheit ersichtlich. Der restlichen Anteil der Sommermonate ($\approx 30\%$) bilden nun die Monatssummen in geringen Niederschlagsstufen. Bei der Häufigkeitsverteilung ist eine rasche Verschiebung der Monatssumme von den hohen Intervallen im Winter zu der Klasse "Kein Niederschlag" im Sommer auffallend. Den großen Unterschied zwischen Winter- und Sommerniederschlägen kann man auch im Vergleich der mittleren, häufigsten und extremen Werte feststellen (vrg. o.a. s. 35). An diesen Stationen treten die häufigsten Werte mit Monatsmittel

Im Winter in den hohen Niederschlagsstufen von mehr als 100.0 mm. auf, während die Monatswerte im Sommer einschließlich Maxima nun in die geringe Klassen verschoben sind. Monatliche Mittelwerte liegen meistens in der Klasse unter 10.0 mm, die häufigste Werte dagegen im Intervall 0.0 mm; d. h. niederschlagslosen Monate sind hier regelmäßig vertreten.

Trotz der Küstenlage der Stationen kommt hier also diese markante und vorherrschende Sommertrockenheit besonders durch die sogenannte "Meltem-Lage" zustande, die sich zwischen Azoren-Hochdruck und Basra-Tiefdruck (Hitzetief) entwickelt. Im Jahresmittel tritt diese Wetterlage an den rund 30 % und in den Sommermonaten sogar an den 70 % aller Tage auf, wo diese Küstenstationen dann niederschlagsfrei sind. Bei dieser Wetterlage sind die Luftströmungen in der freien Atmosphäre im allgemeinen abwärts gerichtet, was sich bekanntlich niederschlagsverhindernd auswirkt. Ferner stellt das massive Körper Anatoliens ein gewisses Hindernis dar, so daß die Luftmassen im Norden sich zusammenballen und zum Aufsteigen gezwungen werden, während die Strömungen in der Höhe sich im Süden des Landes voneinander entfernen. Dadurch wird die Niederschlagslosigkeit hier besonders verstärkt. Trotz hoher Luftfeuchtigkeit kommt es infolge dynamischer Vorgänge in freier Atmosphäre nur selten zu Niederschlag. Abgesehen davon verursachen die Wetterlagen mit ihren sommerlichen Störungen (Typ VIII und IX), auch wenn nun selten, die eigentlichen Niederschläge des Landes, die vom Norden zum Süden an ihre Wirksamkeit verlieren.

Im Süden auffallend ist nun das Gebiet um Golf von Iskenderun mit seinen reichlichen Sommerniederschlägen, die bei den Störungs- und Kaltlufttropfenlagen vorkommen und auch mit dem in der N-S-Richtung liegenden, gebirgigen Hinterland in enger Beziehung stehen. Daher ist die Trockenheit hier nicht so ausgeprägt wie an den benachbarten Küstenstationen. Aus der Häufigkeitsverteilung von tageswerten geht es auch hervor, daß beim Aufsteigen feuchter Luftmassen an der Gebirgshänge langanhaltende "Niesel- bzw. Nebelregen" fallen, die dem Landesinneren meistens fehlen. Ausserdem läßt sich üppige Pflanzendecke erkennen, daß hier Sommerniederschläge reichlich sind.

3. Übergangsgebiet im Norden :

Neben den regelmäßig hohen Winterniederschlägen zeigt das Gebiet um das nördliche Marmarameer auch mehr oder weniger Sommerniederschläge. Trotz mancher Unterschiede zwischen den einzelnen Häufigkeitsdiagrammen weisen auch einige Stationen an der Schwarzmeerküste neue Merkmale auf; diese Regionen liegen vorwiegend im Schatten des hohen Küstengebirges. Die Niederschläge fallen im Winter nicht so ergiebig wie bisher, während sie im Sommer auch in den hohen Klassen auftreten. Regenlose Sommermonate kommen hier auch vor, wenngleich sie nicht regelmäßig, sondern nur selten sind.

Die Tatsache, daß die Niederschlagssummen in den Wintermonaten in die kleinen Intervalle verschoben sind, wird durch die Wetterlage verursacht; bei der gleichen Wetterlage erhält das Gebiet infolge ungünstiger Reliefverhältnisse weniger Niederschlag als im ersten. Das wird in den Tageswerten, insbesondere in den täglichen Mittelwerten mit gleicher Wetterlage ersichtlich. So erhalten z. B. die Stationen bei der Zentralen-Tiefdrucklage fast die Hälfte der Niederschlagswerte wie die Küstenstationen Zonguldak und İnebolu. Bei den mehr oder weniger niederschlagsbringenden Wetterlagen kommt der Unterschied im Winter mehr durch die Reliefverhältnisse sowie durch die Streichrichtung und die Höhe des Gebirges zustande.

In den Wintermonaten fallen die Niederschläge fast ausschließlich advektional, d. h. horizontale Heranführung von Luftmassen überwiegend. Sie sind daher auf den weiten Gebieten mehr oder weniger gleichmäßig verteilt. Dagegen spielen die lokalen Reliefaktoren bei den Sommerniederschlägen noch erhebliche Rolle. In kurzen Entfernungen treten große Unterschiede auf. Sie zeigen eine mehr oder weniger zufällige Niederschlagsverteilung.

Daß hier auch im Sommer reichliche Niederschläge fallen und regenlose Monate noch nicht häufig auftreten, mit anderen Worten von einer regelmäßigen Trockenheit noch keine Rede ist, liegt das an der Wirksamkeit der Wetterlagen. Die geringen Monatssummen im Sommer werden durch den Haupttyp als "Meltem-Wetterlage" verursacht. Die Störungslagen mit den nördlichen Kaltluft einbrüchen liefern im Sommer Gewitterniederschläge, so daß die Monatswerte relativ hoch erscheinen, trotz der geringen Häufigkeit

der Niederschlagstage. Die nordwestliche Störungslage (Typ VIII) wird für das Gebiet um das nordliche Marmarameer und die nord-östliche Störungslage für die östliche Küstenstationen am Schwarzmeer (Trabzon, Samsun usw.) (Typ IX) wirkungsvoll. Bei diesen Wetterlagen, die nun im Mai und Juni ein Maximum aufweisen und im Jahresgang nur selten auftreten (5.7 % aller Tage), fallen Niederschläge im erheblichen Anteil an Gesamtsummen. (8-10 %).

4. Das westliche Übergangsgebiet und SE-Anatolien:

Hier muß gleich betont werden, daß die Niederschlagsverhältnisse sich in den beiden, voneinander entfernt liegenden Gebieten des Landes mit Hilfe von unterschiedlichen Wetterlagen erklären lassen. Da die Niederschlagskurven für den Winter und den Sommer gleiche Häufigkeitsverteilung erbrachten, wurden diese beiden Gebiete unter einem Absatz zusammengefasst.

Wenn nun die Häufigkeitsverteilung in der logarithmischen Klasseneinteilung betrachtet wird, so kann für diese beiden Gebiete besonders hinsichtlich der Winterniederschläge große Ähnlichkeit festgestellt werden. Die Niederschläge fallen im Winter regelmäßig in den hohen Intervallen, wenngleich sie nicht so reichlich sind wie in den Küstengebieten. Die häufigsten Monatssummen mit rund 30 % liegen in der Klasse 63.1-100.0 mm. In einem Übergang von der Ägäischen Küste zum Inneren sowie von der Mittelmeerküste zum Südosten Anatoliens fallen die Niederschläge im Winter mit fast gleichen Häufigkeiten, aber in noch kleinen Intervallen. Diese Feststellung gilt auch für das Jahresmittel und die Extremen. Wie im nördlichen Übergangsgebiet können auch hier die Maxima der Monatssummen die Klasse-251.2 mm. nicht überschreiten. Bei dem Versuch, das Vorkommen der Winterniederschläge genetisch zu erläutern, wird der Unterschied zwischen den beiden Teilgebieten verständlich.

In den Wintermonaten treten ergiebige Niederschläge in diesem westlichen Übergangsgebiet Anatoliens durch die winterlichen Tiefdrucklage auf, wie es an der Ägäischen Küste der Fall war. Bei den gleichen Wetterlagen erhalten die Stationen in E- und SE-Anatolien nur geringe Niederschläge unter dem winterlichen Hochdruckgebiet. Dagegen liefern hier im Osten die östlichen Tiefdrucklage (Typ V) und besonders die "Zentrale-Tiefdrucklage" reichliche

Niederschläge. So unterschiedlich sind die Wetterlagen und ihre Niederschlagseigenschaften im westlichen Übergangsbereich und in SE-Anatolien, wo die Niederschläge im Winter auf gleich hohen Intervallen entfallen.

Im Hinblick auf die Sommerniederschläge bzw. -trockenheit weisen diese beiden Gebiete mehr oder weniger große Unterschiede auf. Nach der Häufigkeitsanalyse der Monatssummen sind die Monate ohne Niederschlag hier regelmäßig zu erwarten; sie treten jedoch im westlichen Übergangsbereich weniger häufig auf als im Ägäischen Küstenbereich. Dagegen ist die Regenlosigkeit in SE-Anatolien genau so häufig wie an den Küstenstationen des Mittelmeeres; hier herrscht also stränge Sommertrockenheit vor. Grob gesehen kann man sagen, daß im westlichen Übergangsbereich eine von den drei Sommermonaten mit großer Wahrscheinlichkeit regenlos ist, während das in SE-Anatolien zwei Monate ausmacht. In diesen Sommermonaten fallen aus den Kaltlufttropfen der hohen Atmosphäre gewittrige Niederschläge, die sich als "zufällig" bezeichnen, die Herrschaft der Trockenheit jedoch nicht ändern können.

Für die Sommertrockenheit wird auch hier die "Meltem-Wetterlage" als hauptverantwortlich angesehen; denn sie zeigt trotz ihres häufigsten Auftretens im Mittel nur geringen Tageswerte. Die Wetterlagen mit nördlichen Kaltlufteinbrüchen, die nun selten auftreten und eine mittlere Dauer von 1.5-2 Tagen erreichen, bringen dagegen kurz anhaltenden gewittrigen Niederschläge. Diese Störungslagen (vorwiegend Typ VIII) mit ihren konvektiven Gewitterregen lassen das westliche Übergangsbereich im Sommer so niederschlagsreich erscheinen wie im Landesinneren.

5. Inneranatolische Hochflächen und nördliche Randgebiete:

Auf den weiten Hochflächen Inneranatoliens und in den nördlichen Längssenken zwischen den Gebirgsketten wird eine deutliche Verschiebung der Winterniederschläge in die niedrigen Klassen festgestellt. Dieses Merkmal zeigt, daß hier in dieser Jahreszeit wesentlich geringere Niederschläge fallen als bisher. Trotzdem stellt die Niederschlagskurve in der logarithmischen Häufigkeitsverteilung einen regelmäßigen Verlauf dar. Im statistischen Sinn bleibt die Gauß'sche Normalverteilung auch hier unverän-

dert. Der häufigste Wert (zusammen mit dem Monatsmittel) nähert sich zum Gipfel der Kurve. Dadurch wird es möglich, die Diagrammen einzelner Stationen miteinander zu vergleichen.

Im Winter kommt auch hier der Gipfelwert mit einer Häufigkeit von rund 30 % vor, nun in den kleinen Intervallen. Die Maxima der Monatssummen erstrecken sich nur bis zur Klasse 100.0-158.5 mm. Das ist an den fast allen Stationen des Inneren eine gemeinsame Erscheinung. Als Beispiel zeigt das Diagramm von Afyon, daß die Summen auch in den Frühlingsmonaten (März-Mai) große Häufigkeiten erreichen, obwohl sie in den kleinen Intervallen liegen (o.a. s. 45).

Zur genetischen Erklärung dieser geringen Winterniederschläge werden charakteristische Wetterlagen unterzogen, die sich mit Hilfe täglicher Wetterkarten indirekt die atmosphärische Vorgänge widerspielen. In dieser Jahreszeit herrschen im Landesinneren häufig Hochdruckverhältnisse (Kältehochs). Bei diesen Wetterlagen sind die mittleren Tageswerte sehr niedrig. Sie liegen beim charakteristischen Typ, der in den Monaten Dez.-Januar an den fast 40 % aller Tage auftritt und als "Zentrale Hochdrucklage" bezeichnet wird, an den fast allen Stationen dieser Regionen unter 1.0 mm. Auch bei den übrigen Wetterlagen herrscht hier im Winter meistens das Hochdruckgebiet vor. Die Niederschläge fallen dann nur gering. Wenngleich sie nun selten sind, treten die wandernden Zyklonen der gemäßigten Breiten unter dem Einfluss der Tiefdruckwetterlagen bis zum Landesinneren tief ein und bringen mit großer Wahrscheinlichkeit ergiebige Niederschläge. Dabei sei es hingewiesen, daß ein wesentlicher Teil der Winterniederschläge bei den tiefen Temperaturen als Schnee auftritt.

Was die ergiebigen und wichtigen Niederschläge im Frühling bzw. im Frühsommer betrifft, so muß hier die Bedeutung der Kaltluft tropfen in der hohen Atmosphäre besonders hervorgehoben werden. Sie treten nur selten auf, verursachen jedoch bei der instabilen Schichtung der Atmosphäre vorwiegend konvektive Niederschläge.

Aus den Monatssummen wird entnommen, daß die Regenlosigkeit bzw. Sommertrockenheit an diesen Stationen eine große Rolle spielt. Sie tritt aber nicht so häufig auf wie im extremen Süden. Die Kurve für Sommerniederschläge zeigt mehrere Häufigkeits-

gipfel und läuft mit kleinen Häufigkeiten in den geringen Intervallen. Das bedeutet, daß die Sommerniederschläge unbeständig und unregelmäßig fallen. Der Anteil der Sommerniederschläge an Gesamtsumme beträgt 10-20 %. Das zeigt aber gleichzeitig, daß die Sommertrockenheit hier im Landesinneren weniger stark ist als im Süden. Daß diese Niederschläge im Sommer trotzdem nicht ausreichend sind, liegt es in der großen Häufigkeit der "Meltem-Wetterlage", die sich bekanntlich niederschlagsverhindernd auswirkt. Die Störungslagen verursachen dagegen manchmal heftige Niederschläge, die infolge großer Instabilität der Atmosphäre in kurzer Zeit sich abspielen und Wasserschwemmungen zustandebringen.

6. Die Umgebung von Salz-See und intramontane Becken Ostanatoliens :

Wie auf den Hochflächen fallen hier in der Umgebung von Salz-See (Tuzgözü) sowie in den intramontanen Becken Ostanatoliens die Niederschläge im Winter regelmäßig; sie sind jedoch in die niedrigen Klassen verschoben. Nach den Randgebieten weisen diese relativ geringen Winterniederschläge im ganzen Landesinneren keinen großen Unterschied auf, während hohe Monatssummen in den Küstenbereichen unterschiedliche Verteilung verursachen. Die meisten Summen zwischen 25.1 mm und 100.0 mm treten auch an diesen Stationen mit großer Wahrscheinlichkeit auf, während gleichzeitig der häufigste und mittlere Wert in den fast gleichen Intervallen miteinander liegen. Daß die Winterniederschläge an allen Stationen des Landesinneren fast die gleiche Häufigkeitsverteilung aufweisen, hängen die in diesen Monaten auftretenden Wetterlagen damit zusammen, die hier nun geringe Tageswerte erzeugen. Das gilt aber nicht für immer, daß die Küstenstationen bei allen Wetterlagen mehr Niederschlag erhalten als die Binnenstationen. Bei der östlichen Tiefdrucklage z. B. erreichen einige Stationen im Zentralteilen des Landes (Malatya, Van) hohe Tageswerte als an den Küstenstationen.

Die Sommerniederschläge dieser Regionen unterscheiden sich von der der Hochflächen wesentlich. Hier wird es nun erwartet, daß die Sommertrockenheit regelmäßig vorkommen, und daß an diesen Stationen einer von der drei Sommermonaten niederschlagsfrei ist (im Mittel). Neben dem Hauptwetterlagentyp der Sommermonaten (Meltem-Lage) bleiben auch die Störungslagen un-

wirksam, die besonders auf den Hochflächen Gewitterregen auslösen.

7. Nordostanatolische Hochflächen :

Nordostanatolische Hochflächen, die hinsichtlich ihrer naturbedingten Verhältnissen eine charakteristische Region des Landes darstellen, zeigen neue Merkmale als bisher. Im Gegensatz zu den übrigen Gebieten treten hier die Niederschläge im Sommer in den höheren Klassen auf als im Winter. Die Winterniederschläge fallen hier wie in den intramontanen Becken Zentralanatoliens regelmäßig, jedoch in den geringsten Intervallen. Die häufigste Monatssumme liegt in der Klasse unter 63.1 mm.

Die Sommerniederschläge zeigen dagegen eine ähnliche Häufigkeitsverteilung wie im Schwarzmeergebiet, d. h. sie liegen in den hohen Intervallen mit großer Häufigkeit. Nicht nur die Monatsmittel, sondern auch die häufigsten und extremen Werte treten im Sommer in den hohen Klassen auf, während gleiche Werte im Winter in den erheblich kleinen Intervallen liegen. In Kars z. B. zeigt die Häufigkeitsverteilung in den einzelnen Monaten, daß die Summen im Mai, Juni und Juli die höchsten Niederschlagsstufen erreichen. Das ist auch bemerkenswert, daß die Tagessummen besonders in den Sommermonaten mehr in den Klassen über 2.5 mm. auftreten als darunter.

Die Feststellung, daß die Niederschläge im Winter mehr oder weniger regelmäßig, jedoch in den niedrigen Intervallen auftreten, wird verständlich, wenn die Wetterlagen und ihre Niederschlagswirksamkeit mit berücksichtigt werden. Niederschlagsgünstige Wetterlagen (winterliche Tiefdrucklagen) kommen nur selten vor, niederschlagsungünstige dagegen häufiger (winterliche Hochdrucklagen).

Es ist bekannt, daß die Sommerniederschläge, abgesehen von der östlichen Schwarzmeerküste der Türkei, im ganzen unbeständig sind, und daß die Sommertrockenheit mehr oder weniger zur Geltung kommt. Trotz der Meltem-Wetterlage, die in dieser Jahreszeit mit großer Häufigkeit und langen Perioden herrscht, fallen im Sommer in den Regionen von Kars, Ardahan und Erzurum mehr oder weniger reichliche Niederschläge. In dieser Jahreszeit entwickelt sich besonders in den unteren Schichten der Atmosphäre eine

absteigende Luftzirkulation zwischen dem Azoren-Hoch- und dem Basra-Tiefdruckgebiet. Bei dieser Wetterlage werden diese nördlichen Windsektoren nach Osten bzw. Nordosten hin schwächer, wo infolge nördlicher Kaltlufteinbrüche und stärkerer Erwärmung von unten her eine Instabilität der Wettervorgänge ausgelöst wird und im Zusammenhang damit reichliche Niederschläge entstehen.

Die Störungslagen verursachen also auf den nordostanatolischen Hochflächen Sommerniederschläge häufiger als in den übrigen Gebieten. Selbst bei der "Meltem-Wetterlage" bilden sich hier in der hohen Atmosphäre häufig "Kaltlufttropfen" aus, die für die Sommerniederschläge im Landesinneren von großer Bedeutung sind. Das Niederschlagsmaximum liegt in den gleichen Monaten wie das Maximum der Auftretshäufigkeit dieser Störungslagen. Das zeigt gleichzeitig die enge Beziehung zwischen den Niederschlagsverhältnissen und den einzelnen Wetterlagen.

Damit konnten hier kurz die niederschlagsgenetischen Eigenschaften einzelner Gebiete, die aufgrund von Häufigkeitsverteilung der Niederschläge entstanden, und ihre jahreszeitlichen Verhältnisse aufgeklärt werden.

DRAMATÜRJ ALFRED DE MUSSET VE MARIANNE'NİN KAPRİSLERİ

Dr. Hüseyin GÜMÜŞ

GİRİŞ

Yarattığı güzellik, açtığı derinlik, meydana getirdiği değişiklikler ve verdiği eserlerin bolluğu ile, XIV. Louis devrine benzer büyük bir edebiyat çığırını açan XIX. yüzyıl Fransız Edebiyatı; bütün dünya edebiyatları içinde oldukça büyük bir çığır açmıştır. Demokrasinin ön plana geçmesine yol açan hem sosyal hem de siyasî bir devrim olan 1789 Fransız İhtilâli; aynı zamanda Fransız Edebiyatının da ana çizgilerini değiştirmiştir. İhtilâl; artık umumî anlamından çıkmış olan XVIII. yüzyılın köhneleşmiş salonlarını kapatmakla işe başlamış olup, edebiyatı tehdit eden her türlü baskıdan kurtarmaya çalışmıştır. Bu yüzyılın yazarları; XIX. yüzyıl Edebiyatı çerçevesi içerisinde verdiği eserlerle tamamen halk kitlelerine hitap etmişler; halkın arasına girmişler; halkın acıları ve dertleriyle yakından ilgilenmişler; ve eserlerinin konularını, halk arasından almışlar; eserlerinin kahramanlarını, onlar arasından seçmişlerdir. Yazar; kendi fikir ve düşüncelerini tam bir serbestlik içerisinde yazabilmek için çoğunluğun anlayabileceği bir dille yazmış ve konuşmuştur: halk dilini kullanmıştır yazar. Böylece yazar kişiliğini daha çok geliştirmiş, artık kendi mantığının doğru bulduğu yönü seçilmeye başlamıştır.

Bütün bunlar da; bize, klasizmin eski ve köhne kaidelerinde uzak, tamamen değişik, tamamen kişisel, çok zengin ve oldukça ilgi çekici bir edebiyat türünün doğmakta olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılda edebiyat her türlü etkilenmeye, ve her çeşit fikir cereyanlarına açık olup kendisindeki boşluğu birdenbire

dolduruvermek kararında olduğundan, görülen bu değişiklik, günden güne daha da artar olmuştur. Klasik Okul'un dar kaideleri artık kırılmış, halkı birbirinden ayıran barikatlar artık yok olmuştur. Ortaya çıkan hertürlü fikir cereyanı birbirleriyle çok yakından ilgili olup, herbirisi zincirin birer halkasını teşkil etmektedirler. Yani daha derli toplu söylemek istenirse, bir Avrupa düşüncesinin ortaya çıkmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Fransız Edebiyatı; XVIII. yüzyılın edebî salonlarından başlayıp bütün XIX. yüzyıl boyunca İngiliz, Alman, Rus ve Skandinav edebiyatlarının etkisi altında kalmıştır. Böylelikle de, eskisinden daha az süreli, ve daha az doğrudan doğruya olan bir taklidcilik ortadan kalkmıştır. Edebiyat sahasında kendisini gösteren her yeni kuşak, daima yeni bir şekil peşinde koştuğundan, ortaya çıkan edebî okulların saltanatı, çok kısa süreli olmuştur. Eski köhne ekollerin yok olmasına, fakat yeni doktrinlerin de süratle yayılmasına yardımcı olan XIX. yüzyıl edebiyatı; gazetelerde oldukça sathi, mecmua ve dergilerde daha çok ılıman olan eleştirilerle geçici olmaktan öteye gide-memiştir.

XIX, yüzyılın ilk yarısında edebiyat felsefe ile süslenip bezenmiş olsaydı, 1850 yıllarına doğru doğal ilimlerin gelişmesi karşısında toplumsal zevk; herşeyin, olağan üstü bir sabır gözlemine ve pozitif gerçekliğine bağlı olurdu. Netice olarak bütün bunlardan, XIX. yüzyılda şu dört muhteşem edebî türün çiçeklendiğini görebiliriz: lirik şiir, Tarih, edebî eleştiri ve roman. Bu nedenle XIX. yüzyıl Fransız Edebiyatı dört büyük devreye ayrılmaktadır: Yüzyılın başından 1820 ye kadar olan devre, hazırlık ve geçiş devresi; 1820 den 1850 ye kadar Romantizm akımı devresi; 1850 den 1885 e kadar Realizm, Naturalizm ve daha bir çok küçük edebî akımlar devresi; bu tarihten XX. yüzyılın başına ve ilk çeyrek yarısına kadar olan devre ise önce Sembolizm, sonra idealizm ve diğer akımlar yer almaktadır.

XIX. Yüzyılda Tiyatro Harekâtı ve Romantik Tiyatro :

Günden güne gözden düşen ve eski itibarını kaybeden Klasik Trajedi; rağbette olan Demokrasinin ve ortaya çıkan günün ihtiyaçlarına zar-zor cevap verebilmeye başlamıştır. Klasik trajedi; karma karışık ve kapkaranlık olaylarıyla, beklenmedik ve olağanüstü konularıyla, bu devrin seyircisi üzerinde şiddetli tepki ve tesirlere sebep olmaktadır. Ama, oldukça alay dolu ruh âlemi gibi, pek

gölünç olan nesri de, artık sonunda edebiyatçılara bıkkınlık vermeye başlamıştır. Bununla beraber, bütün bu olaylar; Dram Romantik Tiyatrosu için, elverişli zeminin hazırlanmasına yardımcı olmuşlardır. Bu arada, ilgi ve rağbet görmeye başlayan romantiklerle klasikler arasındaki mücadele de son haddine ulaşmıştır: 1830 da Victor Hugo'nun **Hernani** piyesinin ilk temsili; "eski sarıklılar" diye adlandırılan klasiklerle yeni yetişme şair ve ressam-lardan teşekkül bir gurup olan, genç yazar V. Hugo taraftarları "Jeune France" diye adlandırılanlar arasındaki gerçek mücadelenin ilk açık belirtisi olmuştur. Romantik ekolün tiyatro hakkındaki fikirleri; V. Hugo'nun 1827 de yazdığı **Cromwell** adlı piyesinin önsözünde açık olarak belirtilmektedir. Bu önsöz; romantik tiyatronun en büyük başarısı olarak değerlendirilmektedir. Burada V. Hugo; İhtilâl'in getirdiği yepyeni bir sosyal düzenle asla uyuşamıyan bir tiyatro türü olan **trajedi**'ye karşı oldukça sert bir tavır takınmaktadır. Yazar; prensip olarak, husule gelen yeni dramın doğayı temsil etmesi gerektiğini savunmaktadır. V. Hugo, insanlık tarihini dört safhaya ayırmaktadır: dünyanın ilk zamanları; lirik ve gençlik devresi olan epik çağ, olgunluk çağı ve dramatik çağdır.

Dramatik çağ; gerçeklik devresini temsil etmektedir. Dram da zaten gerçek demektir. Tiyatro gerçekçi olmalı ve bütün hayatı kapsamalıdır, der V. Hugo. Buradan da, şu sonuçlara varılmaktadır:

V. Hugo; üçbirlik kaidelerinin kaldırılmasına taraftar olduğundan, zaman ve yer birliğini yürürlükten kaldırıp, sadece olay birliğini, ya da ilgi birliğini benimsemiştir.

V. Hugo, türleri birbirine karıştırır; bu türler, klasiklerin trajedi - komedi diye iki kısma ayırdıkları türlerdir. **Trajedi** türünde, gözyaşları; **komedi** de ise kahkaha ön plandaydı. Ortada, bu türleri birbirinden ayıran hiçbir engel yoktur. Dramsa, yerine göre trajik, ya da komik olması gerekmektedir. Hayattan sahneler temsil etmeyi kendine amaç edinen dram; güzel ile çirkini, haz ile acıyı; yücelik ile gülünç olanı birbirine karıştırmaktadır. Şu halde yaratılıştaki güzelin yanında çirkin; mükemmelin yanında biçimsizlik vardır. Romantik dram; komedi ile trajediyi karıştırarak, trajik sahneler yanında gülünç sahnelerde temsil etmektedir. Kişiler; klasik trajedi de olduğu gibi insanüstü varlıkları değil, her neviden insan tipi tem-

sil etmektedirler. Ama bu tipler de, kendilerine has dillerini konuşmak zorundadırlar.

“Dramın özelliği gerçekçi olmasıdır; gerçek, yaşamda ve yaratılışta birleşebildikleri gibi, dramda da birleşebilen tamamen iki doğal tipi olan yücelik ile gülünçlüğü birleşmesinden ortaya çıkmıştır” (1).

V. Hugo, tarihî dram ve mahalli renke ayrı önem verir: eskiden olduğu gibi, romantik tiyatro; artık konularını latin ve Yunan mitolojisinden alması, yerine, kendi millî tarihinde arayıp bulmaya çalışacaktır. Bu arada, yine gerçeklikten hareket ederek, bugüne kadar tamamen ihmal edilmiş bir unsur olan “millî renk” e de (la couleur locale) gereken önem verilecektir. Sahnede, yapılan dekorlar, giyilen kostümler, aksesuarlar ve eserin tümü, temsil edilen tarihî devrin gerçek bir görünümü göz önüne serilecektir. V. Hugo, “dram; ta başından itibaren zamanının tam benzerini ortaya sermelidir” der. (2). Yine Victor Hugo’ya göre tiyatro, ders veren, insana birşeyler öğreten bir kürsü olmalıdır; dram, ahlâkî, felsefî ve sembolik değerlerin öğretildiği bir kurum olmalıdır.

V. Hugo; melodramda eksik olan edebî gücü romantik drama verebilmek için oyunlarını mısra ile yazmıştır. Aleksandrin mısrasını kullanır ama, klasiklerin kullandığı aleksandrin mısrasından daha ritimli ve daha yumuşaktır.

Bununla beraber, Dram Romantik tiyatronun prensiplerinin hepsi, tamamen **Cromwell’in önsözü**’nde mevcut değildir. V. Hugo’nun yayınladığı her oyununun önsözlerini de burada zikretmek gerekir. Örneğin, **Kral eğleniyor** ve **Lucrece Borgia** adlı oyunlarının önsözlerinde de bu konuya değinmektedir. Alfred de Vigny’nin **Othello** tercümesinin önsözünde tiyatro serbestliği ve üçbirlik kaidesinden; **Chatterton** oyununun önsözünde ise dramın sosyal ve ahlâkî yönünden bahsedilmektedir.

Satirik oyunları ile Beaumarchais, burjuvazi dramlarıyla Diderot, göz yaşartıcı komedileri ile La Chaussée, 1800 ile 1830 yılları arasında oldukça rağbette olan Alexandre Soumet, Guilbert de Pixérécourt melodramlarıyla, Fransa içerisinde; Fransa dışarısının

(1) HUGO, Victor, **Cromwell**, Paris, 1927, “önsöz”.

(2) **Aynı eser.**:

da ise, **Gcetz de Berlichingen** eseriyle Goethe, **Brigands** eseriyle Schiller ve Schakespeare, bu reformların bir kısmını olsun kendi zamanlarında gerçekleştirdikleri oyunlar yazmışlardır.

Romantik tiyatro ile Klasik tiyatro arasındaki farkları daha iyi görebilmemiz için, bu iki tiyatro arasındaki benzerlik ve ayrılıkları burada zikretmek faydalı olacaktır: Klasik tiyatrodaki yazar; üçbirlik kaidelerine ister istemez bağlanmak zorundadır. Mekan birliğinin kısıtlayıcı nedenleriyle olay hep aynı yerde geçmektedir. Başka yerlerde geçen olaylar ise, oyunun sonunda destanî hikâyelerle anlatılır. Hazırlanan dekor; oyunun bütün devamı boyunca aynı olup, hiç bir zaman değişmez. Konuda, hiç bir zaman karma-karışıklık yoktur. Oyuncu sayısı mümkün mertebe azdır. Oyunda canlandırılan kişiler; yaşantılarının en güç anlarında bile kendilerini eleştirmeye ve anlamaya çalışırlar. Yazar; oyunlarının konularını, Tarihten, Latin ve Yunan efsane ve mitolojilerinden alır. Seçilen konular, daima trajiktir. Üslup yüksek, dil tantanalıdır.

Romantik tiyatrodaki yazar, oyunu için istediği zamanı ve istediği yeri seçmekte serbestir. Olay, ya da ilgi birliğini göz önünde bulundurur sadece. Bütün olaylar; sahnede, seyircinin gözü önünde cereyan eder. Dekor; oyunun seyrine göre, zaman zaman değiştirilir. Oyuncu sayısı oldukça fazladır. Oyundaki kişiler; kendilerini çeken karışık ve karanlık olaylara körü körüne bırakıverirler. Yazar; oyunlarının konularını, orta çağ ve XVI. asırdan, bilhassa kendi millî tarihlerinden, ve çağdaş milletlerin tarihlerinden seçerler. Oyun, zaman zaman, hem güldürücü hem de acıklıdır. Üslup değişik, dil şairanedir.

Türlerin birbirine karışmış olmasına rağmen, dram romantik oyunlarının güldürücülüğü oldukça azdır. Oyuna tutku girmiştir. yine de dram, komik unsurunu tam olarak ortadan kaldıramaz. Komik unsuru yavaş yavaş çekilir ve gittikçe kaybolmaktadır. Ama XIX yüzyılın ilk yarısında, eserlerinde güldürü unsuru bulunan yazarlar, Eugene Scribe ve bilhassa Alfred de Musset'dir.

XIX YÜZYIL FRANSIZ TİYATROSUNDA ALFRED DE MUSSET'İN YERİ VE ORJİNALLİĞİ :

Alfred de Musset'nin yaşantısındaki bazı cereyanları göz önünde bulundurmak; onun eserinin anlaşılmasına yardım eder. 11 Ara-

lık 1810 da dünyaya gelen Alfred de Musset; edebiyattan anlar bir ailenin çocuğudur. Hassas, sınırlı, romantizmin bütün ruhlarda uyandırdığı karamsarlığı, kendisinde bütün şiddeti ile duymuştur. IV. Henri Koleji'ni bitirir. Açılan müsabakalarda, bir çok defalar büyük ödüller kazanmıştır. En büyük arzusu, Schiller ya da Shakespeare gibi olabilmektir. Ama bu arzu; hoş, bir hayalden öteye gidememiştir. Ailesinin fertleri XVIII. yüzyılın geleneklerine bağlı kişiler olduğundan, Musset; bunların tesiri altında kalmış ve bu sayede romantik okulun gülünç taraflarını açıkca görebilmekteydi. Bununla beraber, 1830 da yayınlanan **İtalya ve İspanya'dan hikâyeler** tamamen romantik bir eser olup, Musset'ye teselliden başka birşey kazandırmamıştır. Ama yer yer, bazı derin ve tutkulu sözlerinde, bazı basit içleniş ve alaylarda, su götürmez bir özdenlik sezilmektedir. Bu arada da, zamanın Paris Mecmuası'na şiirler, "Temps" gazetesine de günlük ve eleştiri makalelerini verir. Musset'nin yaşantısı; şık ve varlıklı bir gençliğin eğlenceli bir yaşamını temsil etmektedir. 1832 de babası vefat edince karamsarlık ve ümitsizliğe düşen Musset, bir ara orduya suvari olarak girmeyi düşünür. Ama bu tarihlerde, yaşamının akışını, birdenbire trajik hale getiren ve hayatında önemli bir rol oynayan George Sand'la tanışır. Birbirlerini delicesine sevmeye başlayan bu iki aşık; mutluluklarının geleceği için beraberce İtalya'nın Venedik şehrine gitmeyi kararlaştırırlar. Ama George Sand çok geçmeden ihanet eder. 1835 yılında Musset; yaralı bir kalple tekrar Paris'e döner. Bu arada yine barışır gibi olmuşlarsa da bir daha buluşmamak üzere, ebediyen ayrılmışlardır. Bu devirde, yirmibeş yaşında bulunan Musset; böyle bir ihaneti hiç aklına getirmediğinden büyük bir hayâl kırıklığına uğramıştır. Fakat yine de George Sand'ı sevmeye ve ızdırap çekmeye devam etmiştir.

XIX. yüzyıl Fransız Tiyatrosunun en değerli yazarı Musset'dir demek, hiç de yanlış olmaz. Hugo'da, Vigny'de arta kalan nedir? **Ruy Blas**, hatta **Hernani**, romantik tiyatrosunun müzesinde artık tozlanmaya başlamıştır. **Chatterton'u** okumak, yada temsilini seyretmek artık kimseye zevk vermiyor. Dumas Père'in o baş döndüren kahramanlık dramları çoktan unutuldu gitti bile; bunları okuyan da yok, oynayan da! Nerede o Antony'ler, Buridan'lar devri? Oysa bütün bu saydığımız oyunlar; geçen yüzyılın fransızlarını gerçekten oldukça duygulandırmaktaydı. Devrin taşkınlıkları geçtikten, ateşli ortamı kaybolduktan sonra, bu eserlerin gerçek değerleri ya-

vaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Yeniden de değer kazanmaları beklenemez; çünkü, bu oyunlardaki insanların sözlerini, duygularını artık son derece yapmacık bulunmaktadır. Sonu gelmiyecekmiş gibi uzun uzun konuşuyorlar, kendilerini de oldukça zorluyorlardı. Oyunu okuyanın da görenin de canını sıkıyordu. Hem bir temsili seyretmek, hemde insanın canının sıkılması o'lağan bir şey değildir hiç bir zaman. Bir oyunda, insanın canının sıkılması demek, o oyunda canlılığın bulunmaması demektir. Beğenilmeyen Corneille'in yanı sıra, Marivaux'nun, Beaumarchais'nin oyunlarına ne demeli? Hugo ve taraftarları onları; öncekileri, Racine ile Corneille'yi beğenmişler ama, sadece bir tek Marivaux hepsini gölgede bırakmaktadır. Bu isimlerini verdiğimiz büyüklerle boy ölçüşecek, bir tek Alfred de Müsset vardır.

Musset; insana, gençlik rüyalarının cennetini açar. Yarı aydınlık bahçelerde dolaşan, esrarlı evlerde oturan, denize açılan balkonlarda görünüp kayboluveren genç kızlar; onlara gönül kaptıran delikanlılar; işte yazarımızın oyun dünyasını canlandıran, ona renk veren, onu manalandıran varlıklar. Bu varlıklar; çok değişik iklimlerde Napoli, Floransa, gibi bir zamanlar yeryüzünün cenneti olan şehirlerde; Jean Paul Richer'in romanlarına, Hoffmann'ın hikâyelerine sahne olan küçük, mutlu Alman prensiklerinde yaşamaktadırlar. Bütün oyunlarında; çok kuvvetli bir gözlem, derinliklere inebilen bir inceleme gücü, insanı aniden etkileyen bir konuşma tarzı, tatlı tatlı dökülüp saçılma, ferahlatıcı bir yaşama sevinci vardır.

Musset; bugün kendisini ölümsüzlüğe ulaştıran oyunlarını sahne için değil, kendi keyfi için yazmıştır. Bütün oyunları, Paris'in en büyük edebiyat dergisi olan, **Revue de deux mondes** da yayınlanmıştır. 1830 da yirmi yaşında iken yazdığı bir perdelik **Venedik gecesi** (la nuit vénitienne), Odéon tiyatrosunda başarısızlığa uğrayınca, Musset; bir daha tiyatro alanında eser vermekten vazgeçmiştir ama, bir kaç yıl sonra sadece kendi gönlünü hoş etmek için yazdığı o güzel oyunlarını yayınlamaya başlamıştır. Böylece Musset'nin tiyatro alanındaki ilk adımı kötü bir şansla başlamış, ama zaferle sonuçlanan bir hikâye olmuştur. **Boş yere yemin edilmez**, (II ne faut pas jurer de rien), **Şamdancı** (le Chandelier), **Marianne'nin kaprisleri**, (les caprices de Marianne), **Fantasio**, **Aşk ile alay edilmez** (On ne badine pas avec l'amour) gibi oyunları; bugün **Comédies et**

proverbes başlığı altında toplanmıştır. Ayrıca, **André del Sarto** ve **Lorenzaccio** gibi iki tarihî oyunda yazmıştır.

Molière, Beaumarchais, Shakespeare ve Marivaux, Musset'nin ilham aldığı şahsiyetlerdir. Dramatik unsur, **Les marrons du feu** adlı oyununda açıkça görülmektedir. Musset, tiyatro alanında isteği gibi kalem oynatmasını bilmiştir. Kendi dehasını yaymaya çalıştığından, eylem ile lirizmi karıştırıp, aşk hakkındaki septik, ihtiraslı, canlı ve dindar kişiliği, meydana getirdiği dramatik eserinin belli başlı karakterlerinde kendini göstermektedir. Bu kişiler; Musset'nin kendi duygularını canlandırdığı gibi, yer yer Musset'nin ta kendisi olmaktadır. Temiz kalpli ve sevimli silüetler, düzenbazlık ve hilekârlıklarıyla, insanı baştan çıkarıcılıklarıyla iyi ve kötü ruhlu bütün kadın tiplerini eserlerinde bulmak mümkündür. Zaten komedyalarının bütün kahramanları Musset'yi canlandırırlar. Fortunio, Valentin, Perdican, Fantasio, Lorenzaccio hep aynı modelin portreleri olup, değişik zamanlarında çizdiği kendinin portreleridir. Aşk üstüne, kadınlar üstüne, şuraya buraya serpiştirdiği umumî fikirler; onun duygu hayatına, tecrübelerine o kadar bağlıdır ki, hiç de kuru değildir. Musset, kendi kendini tahlil etmekle yetinmiş değildir. Komedyalarının kahramanlarını, hele kadın kahramanlarını, pek karışık, çetrefilli, pek değişik bir yaşamla yaşatmayı başarabilmiştir. İkinci derecede kalan kahramanlar bile oldukça başarılı görülmektedir. Ruh tahlillerinde de bütün diğer romantiklerden üstündür. Aynı üstünlük, kahramanlarının canlı ve rahat konuşmalarında da görülür. Oyunlarında, ayrılıklara hiç rastlanmaz. Onun üstünlüğü; çekiciliği, romantik devrin hayalciliğini, klasiklerin ölçü ve doğa zevkiyle birleştirebilmesinden gelmektedir.

Musset, dram, komedi ve **proverbe**'lerinin hemen hemen hepsini nesir halinde yazmıştır. Deforme olmuş mısralardan uzak olan bu nesir, tutkulu ve lirik kıt'alarda pek hissî bir birlik teşkil etmektedir. Hoş, tatlı mısralarla bezenmiş olan bu sanat nesri, tatlı bir müzik gibi insanı büyüler. Sahnedeki şiddeti sayesinde de engelleri aşabilmektedir.

Musset'nin dramatik eseri; ilk bakışta, oldukça farklı değişiklikler göstermektedir. Oyunlarının hemen hemen hepsi, devrinin zevkini, geleneklerini göz önüne sermektedir. Bu arada, oyunlarında Shakespeare hayranlığı ve taklirciliği de çoktur. Oyun hep bir

düzeyde, taşkınlık ve zayıflık göstermeden akıp gitmektedir. Kışı er; yerli yerince seçilmiş, karakterleri, iyi canlandırılmış, ve hiç bir zamanda birbirleri arasında ayrılıklar husule getirmemiştir.

Tarihi bir dram olan **Lorenzaccio**'yu yazma fikri; Musset'nin aklına, 1833 yılı sonlarında, Floransa'da sevgilisi George Sand'la geçirdiği zaman esnasında gelmiştir. **Lorenzaccio**; XIV. yüzyılın köhneleşmiş ve aynı zamanda tantanalı İtalya'sında şiddet ve entrikalarla dolu bir ihtilâli gözler önüne sermektedir. Bütün iç çalkantıları arasında, güzel renklerle, umutsuzluk ve korkunçluk dolu delice bir ruh haleti içerisinde cereyan eden karanlık bir trajedi meydana getirmiştir. Bu eserde, aldatılmış bir adamın tamir edilmez duygularının hikâyesini görmekteyiz.

Lorenzo De Medicis (Lorenzaccio); kuzeni Alexandre de Medicis'nin zulmünden, memleketini kurtarmaya and içip ve aynı zamanda kralın kendi sarayında, bu müstebit hükümdara karşı bir komplo hazırlayan Brutüs kılığında bir tiptir. Musset; Shakespeare tarzı bir dram üzerine çalışmış, böylelikle İtalya'yi gözler önüne sermiştir. Rönesans Floransa'sının sanatçılarına hayran kalmıştır.

André del Sarto, büyük bir ressamın ölümünü canlandırmaktadır.

Konusu, İtalya'da geçen **Lorenzaccio** Musset'nin en çok beğendiği eserleri arasına girer. Gerçi böyle bir konu İtalyan Edebiyatı Tarihinde mevcuttur. Fakat Musset, bu eseri George Sand'a ithafen yeniden daha değişik bir biçimde ele almıştır. Olay, Musset'nin kendi gözleriyle gördüğü bir dekor içerisinde geçmektedir. Oyun, 1537 Floransa'sını canlandırmaktadır.

Lorenzaccio aynı zamanda, **Ahlaksızlıkla alay edilmez** şeklinde adlandırılmaktadır: Lorenzo; bir Floransa Brutüs'ü olmak ve kuzeni Alexandre de Medicis'yi öldürmek için bir kılığa girmiştir. Suç işleme arzusu; hiç bir zaman, hiç bir yerde asla aklından çıkmamaktadır. Bir kurt gibi beynini kemirmektedir. Ama nihayet gayesine ulaşmış, genç ve zülümkâr hükümdara Dejanire'in zehirli elbisesini giydirmeyi başarabilmiştir. (3). Yarattığı aşk oyunları

(3) Dejanire; Yunan mitolojisinde, Oenee'nin kızı, Hercule'ün karısı. İnsan başlı canavar Nessus Dejanire'i kandırır, elbiseyi Dejanire verir. Zehirli elbiseyi giyen Hercule ölür.

nın bütün genç delikanlıları gibi, Musset; Lorenzo'nun bir kardeşi olarak görülür.

Musset, **La loi sur la prise** oyununu yazdığında, kendi ruh âlemini bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. Sert ve kötümser bir ruh haletinden doğan bu sembolik dramda, çetin, zayıf ve içten varlığı'nın bütün çalkantılarını anlatmaktadır.

Marianne'nin kaprisleri adlı oyundaki, yaşamı eğlenceye tercih eden, şüpheci ve ahlaksız Octave'ın ağzıyla olsun; ister, aşkı ölümine sebep olan, ideal bir aşık tipi olan Ceelio'nun ağzıyla olsun; ister **Fantasio** daki genç şairin ağzıyla olsun; **Aşkla alay edilmez** oyunundaki Perdican'nın ağzıyla olsun; hemen hemen her zaman aynı tempoda konuşan Musset'den başkası değildir.

Musset'nin yirmibeş yaşında iken kaleme aldığı **Şamdancı** (le Chandelier) oyunu; insanı, ahmak bir taşra noterinin evine götürür. Daha sonra, kardeşinin anlattıklarına göre, oyunun yazılmasına, yazarın delikanlılık çağında, başından geçen bir aşk macerası sebep olmuştur. Musset, onsekiz yaşında iken, zeki, güzel, müzikten anlar, hoppaca bir kadına tutulur. Oyundaki Fortunio gibi, ince hastalığa tutulan kadıncağız, Paris'ten uzak bir sayfiye evinde oturmaktaymış. Musset; kendisine çocuk muamelesi edildiğini, kadının bir sevdalısı olduğunu anlayıncaya kadar aradan hayli zaman geçmiştir. Genç noter katibi Fortunio; sevgili hanımefendisi Jacqueline'nin aşığı ve onun her isteğini körü körüne yerine getirmektedir. Fortunio aynı zamanda çok güzel ve içten şiir okuyan bir tipidir. Yakışıklı kumandan Chevaroché; kendisinden oldukça emin, noterin evine girip çıkmakta, ve Jacqueline'i de kendisine metres edinmiştir. Durumdan şüphelenen noter'in dikkatini dağıtmak için Fortunio'yu suçlu göstermek isterler. Fortunio için farkına varır ama sesini çıkarmaz.

İşte **Şamdancı**; Musset'de böyle bir yaranın izlerini taşımaktadır. Üstelik bu yetmiyormuş gibi yedi yıl sonra ikinci bir aşk acısı, George Sand'ın ihaneti, oyunun konusunu beslemektedir. İlkın, 10 Ağustos 1848 de sahneye konulan Şamdancı, hâlâ canlılığını muhafaza etmektedir.

Musset'de; konular, olaylar, karakterler, dekorlar, herşey tamamen lirik ve şahsidir. Konu, onun ruh âleminin belirli anlarını temsil edip canlandırmaktadır. Karakterleri arasında, şairi seven-

ler ve ona hizmet edenler; şefkat, güzellik ve şiirle bezermişlerdir. Kişiler; işledikleri cinayetleri ve namus lekelerini kendi ruhlarında hissedinceye kadar daima sempatik olarak kalırlar. Bütün bunların aksine, rakipler, vasiler, kıskanç kocalar, ve dedikoducular gibi herkesin nefret ettiği kişiler olup, oyunda, ahmak, menfur ve kaba görünüşlü olmaktadır. Tasvir edilerek yapılmış olmaktan ziyade, ilham alınarak yaratılmış olan dekora gelince; şairin, rüyalarını renklendiren, heyecanlarını derinleştiren, oyunlarının konusuyla birlik teşkil edebilen tek unsurdur.

Marianne'nın kaprisleri'nde konu; **Carmosine'**de konu; yine hep İtalya'da geçmektedir. Henri Heine ,Musset için, "komedi perisi, dudaklarından; trajedi perisi, kalbinden öpmüştür" demekle çok haklıdır. Artık Musset; sanatın değişmez ve üstün unsurlarıyla, ruh ve ihtiraslarla, yaşam kanunları ve alinyazılarıyla uğraşmaktan vazgeçmiştir. Tiyatronun elini kolunu bağ'ayan hep aynı köhnemiş formüllerinden bıkmış olup, onlardan kaçınarak, canlılığını hiç bir zaman kaybetmeyecek olan oyunlar yazmıştır. Yaşanılan devre göre tiyatro eseri verdiğini söyleyip, her çağ için geçerli olan oyunlar vermiştir.

Yarattığı kişiler, sahnede rollerini yaparken, hayattan birer parça, ve kendi benliğimizden birşeyler alıp götürüyorlarmış gibi görünürler. Zaten sahne için, kendi gönlünü hoş etmek için yazdığını belirtmiştik, Musset; dram romantik'in göze batan, hoş olmayan taraflarını bir bir göstermiştir. Bütün canlılığı ile, ciddi bir dram sanatı meydana getirmek için elinden gelen gayreti esirgememiştir.

Musset'nin her oyununda, şatafatlığı, fantaziliği, mizacı, lirizmi, kendisinin hissiyat ve endişelerini bulabilmekteyiz. Yarattığı kahramanlarına, üstün yetenekler vermekle kalmamış, kendi ruhundan, kendi kalbinden de birşeyler katmıştır. Kahramanlarının, ilhamları, sevinçleri, acıları, ve her türlü problemleri daima Musset'nin kendi problemleridir. Temiz ve büyük bir aşk hayal eden Musset; Lorenzaccio, Coelio, Octave, Marianne, Perdican, Camille gibi kahramanlarla aynı sevinç, ve aynı acıları tatmıştır. Onlar gibi Musset'de ahlaksızlık ve aşkla alay edilemeyeceğinin bilincine varmıştır.

MARIANNE'NİN KAPRİSLERİ :

Eser, ilk defa 1833 de **Revue de deux Mondes** dergisinde yayınlanır. 14 Haziran 1851'de de Paris de **Comédie Française** sahnesinde oynandı. **André del Sarto** isimli oyundan bir kaç hafta sonra yayınlanmış olan **Marianne'nın kaprisleri**, aynı meseleleri ortaya koymaktan ve aynı ahlâkî zenginliği sunmaktan uzaktır. Oyun, bütün itibariyle derinlik arzetmekte ve hoşça gidicidir. Fantaziliği; ortaya koyduğu felsefeyle aynı düzeydedir. Oyunu sahnede seyretmeye başlayan bir insan, ya da, kitabını okuyan, kendisini birdenbire konunun ortasında bulur.

Dekor :

Sahne bir meydanı gösterir. Sağda, birinci planda, bir evin bahçe parmaklığı görülmektedir. Evin kapısı, parmaklığın yanındadır. Evin köşesi ile kapısı arasında, hemen birinci evden dışarıya taşan bir balkon; evin penceresinde bir pancur, ve üçgen şekline getirilmiş bir perde... Solda birinci planda, önünde çardak bulunan bir otel; çardağın altında bir masa ve bir sıra bulunmaktadır.

Konu :

Coelio, ihtiyar yargıç Claudio'nun karısı Marianne'a delicesine tutkundur. Fakat, aşkını kadına, söyleyemeyecek kadar cesaretsizdir. Coelio, Marianne'nın yeğeni Octavi bu iş için aracı koyar. Octave, önceleri Marianne'dan nefret etmekteyse de, sonra kendisi de bu kadına ısınır. Ama, arkadaşına ihanet etmez. Kocasının şüphelerinden rahatsız olan Marianne, Octave ile konuşmayı kabul eder, ve kendisiyle yeni bir maceraya atılabileceğini söyler. Arkadaşını çok seven Octave, fırsattan faydalanmak istemez. Bunu, Ceolio için değerlendirir, ve Ceolio'ya, Marianne'nın kendisini kabul edeceğini ve aşkına karşılık vereceğini inandırır. Fakat Ceolio, yargıç Claudio'nun tuzağına düşer ve katledilir. Octave yettiğinde iş isten geçmiştir. Ağlar. Onun ölümünden kendisini sorumlu bulur. Aşkıyla kendisini teselli etmek isteyen Marianne'ı ise şiddetle reddeder. Ve oyun burada son bulur.

Marianne'nın kaprisleri'nde baş rolde oynayan iki aktör vardır: çapkın romantik Octave, ihtiraslı romantik Coelio. Yazar, ortaya bir durum atmakta, ve bu durumun doğal gelişmesiyle, ken-

disini kişilerinin eylemine bırakır. Konuyu derinliğine işliyeceği yerde, hafifce temas etmekle yetinmektedir. Boş sözlerden, ve yararsız eylemlerden kaçınmış, rahat bir şekilde, temel olan anları yakalamasını bilmiştir. Olay, mümkün mertebe açıktır. Bu da, eserin anlamını zenginleştirmektedir. Oyundaki rastlantılar, olayın doğurduğu tesadüfler gibi bilinçli bir şekilde yazarın kaleminden çıktığı apaçık ortadadır.

Octave ve Ceolio gibi iki tipi canlandırmakla, Musset; kendisinin iki imajını ortaya koymaktadır. Marianne'nın da kaprisli olması eleştiriye değer bir unsurdur. Her ne kadar, akli ve kalbi olmayan ihtiyar yargıç Claudio ile evlenmişse de, dindar ve soğuk bir kadın tipidir. Ağırbaşlıdır. Acaba bu ağırbaşlılık, kendisine verilip zorla kabul ettirilmiş yasaların zoruyla mıdır? Hayır. Bu ağırbaşlılık, gururundan ileri gelmektedir. Marianne'in tavrı, Venedikten ayrıldıklarında, George Sand'ın Musset'ye karşı takındığı tavra benzer. Bu gurur; kadına, kalbinin sesini dinletmez ama, aşkta bir zafer kazanamamak, izzeti nefsinin rencide ettirmek korkusuyla, az sevilmiş bir aşığı ya da yalnızlığı tercih ettirir. Eğer Musset bu gururu George Sand'a görebilmiş olsaydı, bunu, kadının temel bir günahı gibi tasavvur etmiş olurdu. Daha sonra bunu, Camille'in kişiliğinde derinliğine işlemiştir. Ama Marianne'daki bu gururun örneği, Musset'nin George Sand'ı tanımadan önce böyle birisi ile karşılaştığını göstermektedir. Kocasının tatsız hareketleriyle, gurur; Marianne'ı ister istemez bir yalnızlığa sürüklemiş, ve bu nedenle manastıra kapanmasına sebep olmuştur. Erkeklerin sadakatsızlığından, kabul edeceği erkeğinde bir gecelik arzularından sonra herşeyin biteceğinden korkmaktadır. Nihayet sonunda sevecek ve açılacaktır ama, bu da, kocasına olan kızgınlığından, kuzeninin kendisini sevmemesinden dolayıdır. Kim olursa, kendini, onun kolları arasına bırakıvermek niyetindedir. Bunda da kaprislik var mıdır acaba? Daha ziyade bu, önceleri sevmek istememek ama birden aşık oluverince, kendisini birine verme kaprisidir. Buna kapris demekten ziyade, Marianne'nın bir zayıflığı denilebilir. Yaşantısına bir Octave girer, ve onda kendisine aşkı verebilecek unsurların bulunduğunu keşfeder. Ama Octave, arkadaşı için Marianne'nın aşkını reddeder. Marianne diretir. Bunda kaprisli taraf görülmemektedir. Marianne, Camille'in bir taslağı, **Romans par lettres** deki Louise'in bir değişik şeklidir. Kıskançlığın, gururdan daha kuvvetli olduğunu bilseydi, Ceolio; Prevan ve Perdican'nın acı çektiği gi-

bi ızdırap duyardı. Bu nedenle, Musset'nin üçüncü defadır kaleme aldığı ve kafasında taslağını yaptığı bir dramı George Sand'la beraber yaşamıştır.

Marianne'nın kaprisleri'nde karakter komedisi; bir anda felsefi bir düşünceye kadar gitmektedir (Perde II, sahne 3). Octave parktaki ağaçlar altında piposunu tütürürken, Beaumarchais'nın Figaro isimli kahramanı ile aynı düşünceleri düşünür. Figaro'nun "dünya bir raslantıdır" demesine karşılık, Octave "dünya bir kapristir" demektedir. Musset, dramını kaprisli, anlaşılmasız, bilinç dışı bir dünya düşüncesiyle doldurmak istemektedir. İlerlemenin imkansız olması için de, bundan şu sonuca varmaktadır: iyi bir dünya kurmak için, insan oğlunun bütün çabaları boş rüyadır.

Musset; **Marianne'nın kaprislerinde** de kahramanlara kendisinden birer parça vermiştir. Octave, dünyayı umursamayan bir tip olup, çapkındır. Bu tip; Musset'nin küfür ve şehvani ilhamlı kötü bencilliğini, ve dehasının cürümkârlığını temsil etmektedir. Aşık Ceolio da, yine Musset'nin ayrı yönünü canlandırmaktadır. Ama boş serzenişleri yüzünden, genç yaşta umutsuzluğa düşmüş olan Octave tipi, kederli bir Musset'yi canlandırmaktadır. Musset'nin bu iki siması, oyunun daha sonraki bölümlerinde daha açık olarak görülmektedir. Kendisindeki güzel benlik, Musset'ye fazilet sembolü olan bir gecelik giydirmiş, aile şeref koltuğuna oturtmuştur. Oyunun birinci sahnesinde, maskeli balo dönüşü, aynı odada ayna karşısında yer almış gibi görünen işte bu kimsedir.

Marianne'nın kaprisleri'nde, kaprisler; aşkın garipliklerini ve hatalarını bir kere daha göz önüne sermektedir. Aşk; kendi istediği yönde eser ama, çağrılan yere gitmez. Marianne, kendisine tapan Ceolio'dan nefret eder, ama Octave'ı sevmektedir. Octave, karşılık vermeyip, üstelik alay eder. Octave en korkunç davranışlarıyla ve nefret verici alaylarıyla onu boşuna kendisinden uzaklaştırmaya çalışır. Kadını temiz kalpli acı çeken Ceolio'ya döndürmek boşuna, kendini ruhu olmayan bir avare, tutkusu olmayan bir septik gibi göstermesi hep boşunadır. Ama, kör, nankör Marianne; kendisi için her an kışkanç bir kocanın bıcağı altında ölecek olan bu aşığın melankolik acılarını bir an olsun dindirecek acı bir tebessüm dahi bahsetmez. Ceolio'yu görmemezlikten gelir ama, kendini herhangi bir Octave'ın ya da bir başkasının kollarına atmaya hazırdır.

Alfred de Musset; bu oyunuyla, aşkın ebedî kaprisi altında, açıklanmasına ihtiyaç duyulmayan bir şiir meydana getirmiştir.

Oyunun kahramanları Octave, Ceolio ve Marianne'nın ağzından, ilham perisinden kafiyesiz hoş dörtlükler meydana getirmiştir.

Keskin kılıçlar, bahtsız Ceolio'nun etrafındaki karanlıkta her an parlamakta ve sevmiş olduğu için de ölecektir. Ama Octave'ın gençliği de bu ölümlle sönecektir. Bu, oyunun son sahnesinde daha açık görülmektedir:

Octave : — Elveda ey aşk! dostluk! Yeryüzündeki yerim, artık boştur.

Marianne : — Neden böyle söylüyorsun, Octave, kalbindeki yerin boş değil, Neden aşka elveda?

Octave : — Marianne, ben, sizi sevmiyorum. Sizi seven Ceolio idi. (4).

Konu; böyle bir manzara içerisinde başlar, gelişir ve dram halinde neticelenmektedir. Yazar; konuya biraz acı katarak, komik unsurlarla bezemiştir. Bu komiklik de, eski italyan hikâyelerindeki bazı tipleri ve şaklabanları hatırlatmaktadır. İhtiyar yargıç Claudio ve uşağı Tibia, daima kötülük düşünen kaba tiplerdir. Yargıcın, uşağına "bu akşam bana, sana bahsettiğim düelloyu bulacaksınız" sözleri kişiliğini açıkca ortaya koyar.

Musset, komedi sahasında uzlaşmalı saf kişiler yarattığına inanır. Biraz eğlence ve yapmacık isteyen uygunsuzlukları bir düzene koyduğuna inanır. **Marianne'nın kaptisleri**'nde, Musset kendisinde mevcut olan üçlü yönünü göstermeye muaffak olmuştur: Ceolio, yaşamını aşkı için feda eden terkedilmiş ve karşılık görmemiş bir aşıktır. Octave, sadık ve tecrübeli bir dosttur. Fakat, bu faydasız sadakat, kadınlığa mağlup olur. Marianne'da bu maceranın başlıca sebebidir. Aşıkına usanç verir ve bundan zevk alır. İşte Musset'nin gerçek kahramanları böyle tiplerdir. Bu tipleri de oyunlarının bir çoğunda değişik şekiller altında görmek mümkündür. Daha açık konuşulmak istenirse, oyunlarında bir tek kahraman vardır: bazen mutlu, bazen bedbaht ve umutsuz olan aşık. Oyunlarında aşk, genellikle insana mutsuzluk vermektedir.

(4) Musset (Alfred de), **Marianne'nın kaptisleri**, son sahne.

SON SÖZ :

Romantizm; realizm ve Natûralizm gibi büyük edebî akımların daha önce, XIX. yüzyıla hâkim olduğunu görmüştük. Bu yüzyılın sonuna doğru simbolizm akımına yeniden bir dönüş görülmektedir. Artık halk, hemen hemen lejyon olmuş durumdadır. Artık yazarlar, sınırlanmış bir zevk içerisinden kendilerini kurtarmışlardır. Eserlerinde kendilerini ele alıp, kendi fikirlerini terennüm etmektedirler. Edebiyat bir dereceye kadar şahsî olmuştur. Bu devirdeki eserlerde, doğaya, dine geniş yer verilmektedir. Sosyal ve ahlâkî yönde incelenmiş bir sürü tez vardır. Romantizmin gelişmesinde yerli ve yabancı kaynakların etkisi büyük olmuştur. Romantizmde tasavvur, bireycilik, üslup ve tür serbestliği oldukça genişlemiştir. Realizmde ise, objektiflik, toplumsal görüş, dokunulabilen unsurlar, ve ahlâka aykırı yönler çoktur. XIX. yüzyılda basın, fikri hem bozan, hem de şekillendiren yeni bir güç haline gelmiştir. İlim her alanda gelişmiş, felsefe ve eleştiri sahasına atlamıştır.

Alfred de Musset, V. Hugo'nun oyunları kadar dramatik olmayan, fakat tiyatro yönleri güçlü olan "**Comédies et proverbes**" başlığı altında topladığı oyunlarını yazar. Bu oyunlarda, gerçek ile fantaziliğin karışımı oldukça fazladır. Musset'nin oyunlarının temeli, Shakespeare, Byron, Aristophane, Beaumarchais, Racine, Marivaux gibi kuvvetli tiyatro yazarlarının oyunlarını ilham alır. Musset, oyunlarını hiç düşünmeden yazar. Kişilerini halk arasından seçmiş, yüksek tabakadaki kişileri de halk arasına indirmiştir. Oyunlarında, anane, uzlaşma, pratik beraberlik görülmez. Musset, görür, hisseder ve sonunda tasavvur eder. Kalbiyle yada gözleriyle yaşadığını aktarır oyunlarına. Kişileri doğal olarak değişmektedirler. Hâkim bir karaktere değişiklik vermek ihtiyacını hiç duymaz. Kişiler; oldukça belirli, birbirlerine göre de farklı kişilerdir. Octave ve Fortunio hoş karakterli ve şairane kişilerdir. Blasius ve Bridaine gibileride Musset arzusuna göre, kötü tipler olmuşlardır. Shakespeare gibi, Musset, gösterişli ve canlı kişiler yaratmaz. Üslubu, kendi kendine doğmuş, canlı, güldürücü, güzel yazılmış, zarif ve tutkuludur.

Belirtilmiş olduğu üzere, **Marianne'nın kaptisleri**'nde konu, basit bir hikâyeden ibarettir. Derinliğine işlenmiştir. Fantaziliği, vermek istediği felsefesine eşittir. Oyunun ilk sahnesi oldukça başarılıdır. Kişileri birdenbire konunun içinde buluruz. Daha ilk sahneden itibaren kişilikleri teşekkül etmiştir. "Evin etrafında aşık

kokusu var” diyen yargıç Claudio’nun nasıl bir tipte olduğu hemen-
cecik anlaşılıvermektedir: kıskanç ve şüpheli bir tip.

Marianne’nın kişiliği, cereyan eden olayla gelişmekte, b rinci
ahneden itibaren nasıl bir tip olduğunu kolayca yargılayabiliriz.
Yargıç Claudio’nun aptallığı, Marianne’ı istemediği bir yöne it-
miştir. Bu nedenle tedbirli olup, arzularında da gizlilik vardır.
Octave ve Ceolio arasındaki bütün konuşmalar insana hayranlık ve-
rir. Üçüncü sahnedeki konuşmaları, insanlık âlemindeki çelişmele-
ri, ve umumî ahlâksızlık çizgilerini vermektedir.

İkinci perde, birinciye nazaran daha zayıftır. Octave ve Claudio
arasındaki konuşma ustaca seçilmiş, ve tamamen ruhidir. Fakat,
önceki perdedeki Octave-Ceolio konuşması kadar başarılı değil-
dir. İkinci perde, birinciye nazaran kısadır. Burada Musset’nin her
zamanki bir hatası görülmektedir: Marianne’nın kişiliğinin kuvvet-
li olması, buna karşılık Ceolio’nunki oldukça siliktir.

Musset, lirik bir yazar olduğu için, tiyatrosu da romantiktir.
Yani kahramanları arasında şairin kişiliğini görmek mümkündür.
Gerçekten bu kişiler, hayatın çeşitli devrelerinde görülebilen, aşık,
çapkın, salak, aptal, terk edilmiş yada herşeyden nefret etmiş tip-
lerdir.

Dramatik üslup hoş a gidici, hafif ve oldukça hissidir. Marivaux’-
nın üslubunu hatırlatmaktadır. Konuşmalar canlı, her konuşmada
bir zeka parıltısı görülür. Çevre göz önüne alınacak olunursa, her-
şeyin şairin kaprisli fantazisine cereyan ettiği tasavvurî ve hayalî
bir ülke göz önüne gelmektedir

L'AUDIO—VISUEL ET L'ENSEIGNEMENT DU FRANÇAIS

Jacques VILLENEUVE
Lecteur de Français
à la faculté des lettres

Depuis plus d'un an une expérience originale en matière d'enseignement "du Français langue étrangère" est en cours à la faculté des lettres de notre université. Cette expérience à laquelle certains assistants et docteurs ont prêté leur concours, se double cette année d'un enseignement intensif à l'usage de la première année de la philologie française.

Il nous semble intéressant en ce début 75, de présenter à un large public la nature et la portée de cette méthode, tout en essayant de dégager les premières conclusions qui s'imposent.

1 — Enseignement du Français par la méthode audio-visuelle structuro-globale élaborée par les professeurs Guberina-Rivenc.

Qu'il nous soit permis en avant propos à ce sujet, de rappeler la sympathie que nous avons pour le professeur Rivenc. Chef de la section de linguistique à la faculté des Lettres de Toulouse, il a été notre enseignant puis notre collaborateur et, enfin, est toujours resté notre ami. Qu'il soit remercié de son incessante contribution à éclaircir notre ignorance en matière d'enseignement "du français langue étrangère".

1) Historique

C'est en 1951 que les centres de Recherche de l'École Normale Supérieure de St-Cloud et l'université de Zurich en Suisse, vont

associer leur travaux dans le but d'élaborer une nouvelle méthode d'enseignement du "français langue étrangère". Les professeurs Rivenc de Toulouse et Guberina de Zurich seront les principaux animateurs de ces travaux.

Née de la nécessité d'apprendre rapidement une langue étrangère, nécessité vivement ressentie par les milieux commerciaux et diplomatiques, cette méthode a visé essentiellement à l'efficacité.

Il s'agissait désormais pour les chercheurs, de mettre à la disposition de leurs élèves un outil rapide, efficace et simple qui leur permit de s'assurer d'une connaissance sûre du Français.

2) Le Français fondamental

Sur l'initiative du professeur Rivenc, et corroborant ainsi les travaux d'éminents linguistes, phonéticiens et statisticiens, des enquêtes allaient être menées afin de faire connaître les vocables les plus usités de notre langue.

Le choix des personnes que l'on allait interviewer et le choix des situations s'imposaient alors. On détermina ainsi une vingtaine de situations dans la vie quotidienne française comme représentatives du "French way of life". Restait à choisir des interlocuteurs types, capables de représenter à eux seuls un éventail des catégories sociales et intellectuelles. Ainsi furent sélectionnées 138 hommes, 126 femmes, 11 enfants d'âge scolaire repartis comme suit :

- médiocre (primaire inachevé) 9,8 %
- primaire (certificat d'études) 37,4 %
- secondaire (baccalauréat) 24,7 %
- supérieur (au-dessus des 2 bac) 21,4 %
- indéterminé 6,5 %

Le dépouillement des différents corpus permit d'établir une liste de vocables que l'on se borna ensuite à classer selon leur fréquence d'utilisation.

Liste des mots par fréquences décroissantes (14)

Numéro d'ordre	Mots	Fréquence
1	être (verbe)	14.083
2	avoir	11.552
3	de	10.503
4	je	7.905
5	il (s)	7.515
6	ce (pronom)	6.846
7	la (article)	5.374
8	pas (négation)	5.308
9	à (préposition)	5.326
10	et	5.082
11	le (article)	4.957
12	on	4.266
13	vous	4.202
14	un (article)	4.188
15	ça (pronom démonstratif)	3.972
16	les (articles)	3.815
17	que (conjonction)	3.537
18	ne	3.283
19	faire	3.174
20	qui (relatif)	3.096
21	oui	2.935
22	alors	2.854
23	une (article)	2.780
24	mais	2.768
25	des (articles indéfinis)	2.646
26	elle (s)	2.462
27	en (préposition)	2.405
28	dire	2.391
29	y	2.391
30	pour	2.076
31	dans	2.066
32	me	2.014
33	se	1.993
34	aller	1.876
35	bien (adverbe)	1.697
36	du	1.658

37		tu	1.536
38		en (pronom, adverbe)	1.501
39		au	1.490
40		là	1.468
41		l' (article le)	1.465
42		comme	1.452
43		voir	1.439
44		non	1.435
45		savoir	1.432
46		nous	1.386
47		puis	1.384
48	X	ah	1.373
49		l' (article la)	1.319
50	X	oh	1.258

(14) Les mots marqués du signe X sont les mots d'une fréquence égale ou supérieure à 29 qui n'ont pas été retenus dans le vocabulaire du français élémentaire.

Seuls ont été retenus pour l'établissement du français fondamental les mots dont la fréquence était supérieure à 28 (1).

Toutefois ces listes de fréquences révélaient de graves lacunes. Il existe, en effet, un grand nombre de mots concrets peu usités dans la langue écrite aussi bien que parlée, dont nous disposons en permanence. Ces mots «disponibles» ont pu être dépistés en proposant à un groupe de candidats siogneusement choisis, des centres d'intérêt pour lesquels ils devaient fournir les mots qui leur semblaient les plus importants, à concurrence de 20 mots par centre d'intérêt. Ces centres, au nombre de 16, étaient les suivants:

- les parties du corps
- les vêtements (homme ou femme)
- la maison
- les meubles
- les aliments
- les objets domestiques usuels
- la cuisine et ses objets

(1) l'enquête a porté sur 312.135 mots

- l'école, matériel...
- le chauffage, éclairage
- la ville
- le village, le bourg
- les moyens de transport
- les travaux des champs et le jardinage
- les animaux
- les jeux et distractions
- les différents métiers

A l'issue de ce long et minutieux travail, dont nous nous bornons à souligner l'essentiel, le dictionnaire du français fondamental était établi. Quinze cents mots indispensables à la conversation quotidienne et qui permettent à celui qui les possède d'exprimer de façon simple et parfois humoristique les situations diverses de la vie de tous les jours.

Il va de soi qu'à ce point de notre exposé le lecteur ne saurait se laisser aller à croire que la seule innovation de la méthode structurale soit l'établissement d'un dictionnaire tenant compte de la fréquence des mots. Non moins que toute autre, cette méthode n'ignore pas que la maîtrise d'une langue étrangère ne saurait se borner à la mémorisation d'un dictionnaire, fût-il d'expressions!

Parallèlement à cet inventaire, se dressait une liste des structures les plus usitées du Français.

3) Aspect structural du langage

Deuxième conclusion, issue du dépouillement des corpus relevés par le professeur Rivenc, la langue française parlée (et écrite!) s'organisait autour de structures syntaxiques très fréquemment reprises lors de la conversation. Ces structures une fois isolées et classées selon leur fréquence d'apparition permirent d'établir une grammaire « opérationnelle » du français fondamental.

Il devenait désormais évident que certaines formes verbales telle que le passé simple ou le passé antérieur, s'avaient moins utilisées que des formes comme le passé récent ou le futur proche.

La progression des connaissances grammaticales au cours des

leçons se voyait donc soumise aux impératifs de fréquence des «structures».

Afin d'être plus clair dans la suite de notre étude, nous rappellerons ici la définition que donnait de ce mot R. Michéa, lors d'une conférence faite à Périgueux en avril 1962.

«(une structure)... c'est premièrement, l'agencement des mots dans une phrase particulière, deuxièmement d'une façon plus abstraite une manière d'agencer les mots, par conséquent une tournure qui se trouve dans un plus ou moins grand nombre de phrases, troisièmement, sur le plan psychologique, qui sera pour nous le plus important, l'habitude qui est liée à l'emploi de cette tournure... une structure mérite d'autant plus de retenir l'attention que les élèves ont de la peine à l'assimiler et les élèves assimilent difficilement toute phrase qui ne répond pas à la démarche habituelle de leur pensée, à leur façon ordinaire de choisir et d'associer les mots».

Enfin pour plus de détails sur l'aspect structural du langage nous renvoyons le lecteur au Cours de linguistique générale de F. de Saussure (2) et aux travaux de N. Troubetzkoy (3). Nous développerons dans un chapitre ultérieur l'utilisation que l'on a faite de ce principe dans l'élaboration de la méthode.

2 — La méthode structuro-globale et les Suvag-lingua

Le maître à penser de la méthode reste le professeur Petar Guberina, Directeur de l'Institut de phonétique à la faculté des lettres de Zurich. Par ses recherches sur la rééducation des sourds il a fait grandement progresser l'enseignement des langues parlées dans le monde.

En la matière les succès du professeur Guberina ne se comptent plus. Travaillant en collaboration avec l'université de Mons en Belgique, il a pu expérimenter et mettre au point une méthode de

(2) F. de Saussure: Cours de linguistique générale, Payot, Paris, 3è éd. 1965.

(3) N.S. Troubetzkoy: Grundzüge der phonologie. Travaux du cercle linguistiques de Prague 1939. Traduction française par J. Cantineau. Principes de phonologie Paris 1949.

reeducation de la surdite dont les resultats se sont averes etre d'une grande utilite dans l'apprentissage d'une langue etrangere.

1) La surdite psychique

Nous partirons d'un fait d'experience pour expliquer ce curieux phenomene. Devant une classe composee d'Anglais, d'Espagnols et de Serbes, le professeur fera entendre le mot /twatyr/. Il apparait clairement que nous aurons trois reproductions differentes de ce mot selon que l'eleve est anglais, il dira /twatjur/ espagnol —/twa-ture/— ou serbe —/twatir/—. Cette simple constatation permet d'orienter les recherches vers les differents systemes de perception probres a chaque communaute linguistique. Il est apparu ainsi que non seulement toutes les langues possedaient des frequences sonores propres a certains de leurs phenomenes. Rien ne ressemble moins au «i» anglais (1600-3200 hz) que son «homologue» français (3600-6400 hz). Il a ete etabli que le russe est la langue qui possede le plus large eventail de frequences sonores. De meme la zone «dite du telephone» adoptee par les compagnies telephoniques du monde entier et qui correspond a la zone de conversation, s'etend de 300 a 3000 hz pour une puissance, bien sur, variable de 0 a 30 decibels (voix humaine). Par la suite, on s'est rendu compte que, l'age aidant, l'oreille humaine devenait de plus en plus insensible aux hautes frequences. Si un enfant peut percevoir des frequences de l'ordre de 20 000 hz, il est facile de constater qu'un adulte de 40 ans aura du mal a percevoir 12 000 hz.

Enfin on n'a pas eu de peine a comprendre que l'accent «etranger» n'etait que le resultat d'une traduction selon ses propres frequences des frequences propres aux phenomenes de la langue etrangere etudiee.

Comme l'a ecrit N.S. Troubetzkoy :

«Le systeme phonologique d'une langue est semblable a un crible a travers lequel passe tout ce qui est dit. Seules restent dans le crible les marques phonetiques pertinentes pour individualiser les phonemes... Chaque homme s'habitue, des l'enfance, a analyser ainsi ce qui est dit et cette analyse se fait d'une façon tout a fait automatique et inconsciente. Mais en outre le systeme de cribles, qui rend cette analyse possible, est construit differemment dans chaque langue. L'homme s'approprie le systeme de sa langue ma-

ternelle. Mais s'il entend parler une autre langue, il emploie involontairement pour l'analyse de ce qu'il entend le «crible phonologique» de sa langue maternelle qui lui est familier. Et comme ce crible ne convient pas pour la langue étrangère, il se produit de nombreuses erreurs et incompréhensions». (4)

Ainsi nous avons pu constater à maintes reprises que les nasales françaises sont perçues avec un appendice consonnantique par l'étudiant turc. Ainsi la phrase / mamā e la / sera interprétée / māne la /.

Afin de palier à cette surdité psychique, le professeur Gubérina a mis au point un appareil de filtrage électronique, le Suvag-lingua (Système universel verbo-auditif Gubérina pour les langues).

2) Le Suvag-lingua

Cet appareil, d'un encombrement égal à celui d'un magnétophone, peut être utilisé en correction individuelle ou de groupe selon les besoins. De plus en plus répandu dans les pays d'Europe, il s'avère être d'une utilité majeure dans la correction phonétique de la classe de langue.

2-1 Présentation de l'appareil type classe (fig. 1, 2).

2-1-1 «Le canal direct».

On peut ainsi faire écouter une bande magnétique sans aucun filtrage. Telle qu'elle serait perçue directement par l'élève qui écouterait un magnétophone.

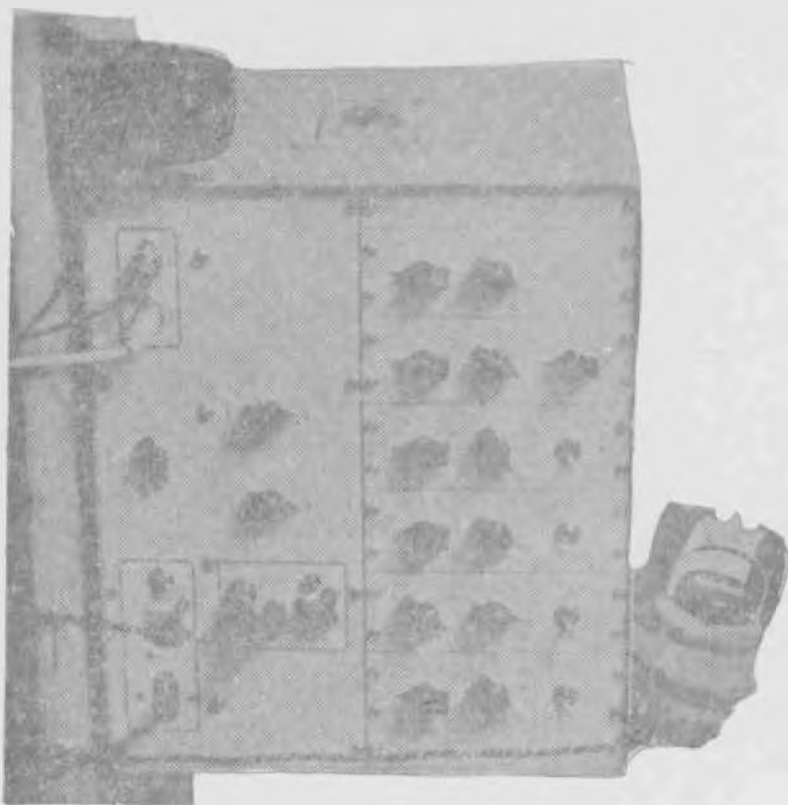
2-1-2 Le filtre 20-150 hz (1 sur le schéma).

N'est pas utilisable avec le matériel traditionnel. Les magnétophones du commerce ne sont pas sensibles à ces fréquences.

2-1-3 Le filtre 20-300 hz (2).

C'est dans cette zone que passent les rythmes de l'intonation, la mélodie de la phrase. L'appareil utilisé dans cette position laisse passer uniquement la courbe mélodique du message, aucun phonème n'est intelligible.

(4) N. S. Troubetzkoy. Op. Cit. pp. 54-56.

(fig. 1)

Lors de l'utilisation de l'appareil dans cette position, la zone conversationnelle étant supprimée, l'élève ne peut établir de transposition du message selon son crible linguistique. Il se produit ainsi un phénomène de décontraction favorable à l'acquisition (voir bilan de l'expérience faite à Erzurum, blocages psychologiques). Le message devient trop étranger pour être assimilé à un code déjà connu.

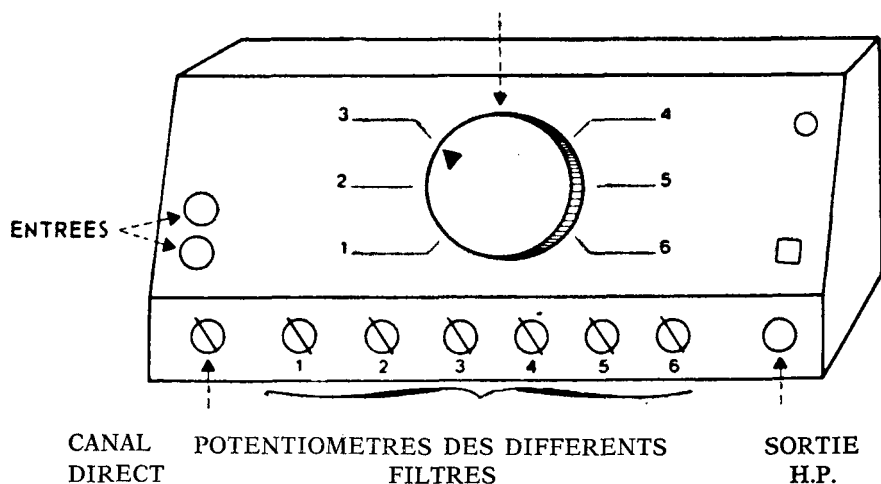
2-1-4 La ligne générale (3)

C'est un couplage de fréquences: 500-800 hz à 7 db avec pointe à 600 hz.

3000-6000 hz à 7 db, avec pointe à 4500 hz.

Cette position élimine la plus grande partie de la zone dite de conversation (300-500 hz + 800-3000 hz). L'intelligibilité est alors excellente.

ROTACTEUR PERMETTANT
LE CHOIX DES FREQUENCES

CANAL
DIRECT

POTENTIOMETRES DES DIFFERENTS
FILTRES

SORTIE
H.P.

SUVAG - LINGUA, type CLASSE

- 1 - Filtre passe-bas (20-150 hz)
- 2 - Filtre passe-bas (20-300 hz)
- 3 - Ligne générale (voir diagramme)
- 4 - Combinaison filtre passe-bas : 20-300 hz + filtre passe-haut (6 000-12 000 hz)
- 5 - Filtre passe-haut (2 000 - 12 000 hz)
- 6 - Filtre passe-haut (6 000 - 12 000 hz)

(fig. 2)

Lors de cette phase, on ne laisse passer que les fréquences optimales (et bien sûr, la courbe mélodique) des phonèmes difficiles à acquérir. Toutefois le phonème étant intégré à un ensemble nullement étranger à la langue maternelle il sera assimilé sans heurt.

2-1-5 Filtres combinés (4)

On conserve le rythme et l'intonation et l'on fait percevoir les fréquences aigües de phonèmes tels que le /s/ anglais (6400-12800 hz) de «bedroom's», le /z/ anglais (4800-9600 hz) de «upstairs».

2-1-6 Filtre 5

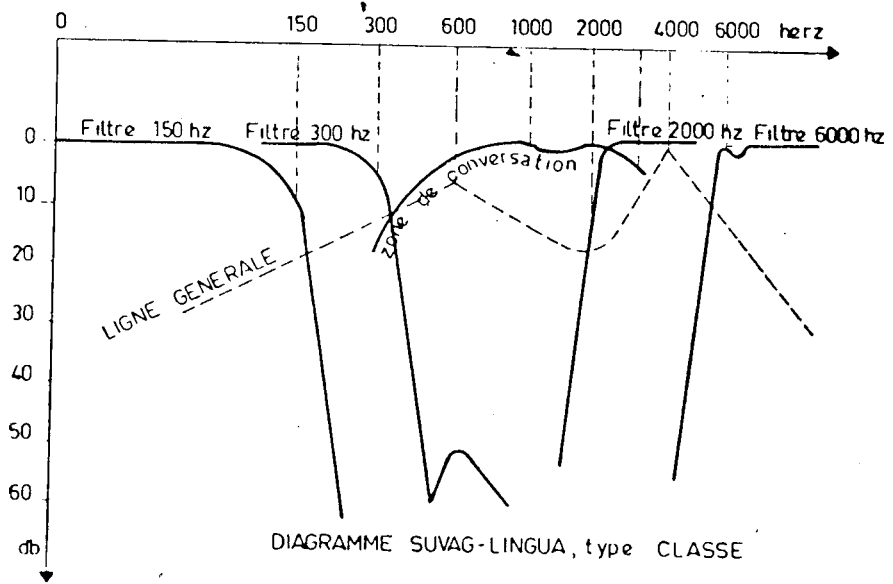
Il souligne les éléments aigus des messages.

2-1-7 Filtre 6

Est peu utilisé, compte tenu de la faible qualité de nos appareils de reproduction.

2-1-8 Le but de l'opération développée ci-dessus consistant, on l'aura compris, à supprimer insensiblement tout filtrage pour arriver à une répétition idéale partant du canal direct.

2-2 Représentation graphique (fig. 3).

(fig. 3)

2-3 Exemple de correction

Nous prendrons le cas d'un élève français qui éprouve des difficultés à articuler le groupe phonique anglais: think (penser)

L'élève articule /siŋk/ pour /θiŋk/. Cet élève perçoit exagérément les éléments aigus du phonème θ. L'entourage vocalique du /i/ (1600-3200 hz) généralement assimilé au /i/ français (3600-6400 hz) ne faisant que favoriser cette confusion.

Il se trouve que, parfois, en faisant écouter à l'élève la fréquence optimale du /θ/ (2400-4800 hz) on n'obtienne pas une correction immédiate.

On lui fait alors retrouver ce phonème en passant par les fréquences plus basses: 600-1200 hz fréquence optimale du phonème /f/.

L'élève alors fait la synthèse de l'élément qu'il possède /s/ (6400-12 800 hz) et de l'élément /f/ qui lui est donné produisant ainsi correctement /θiŋk/.

Bien entendu, le maniement d'un tel appareil suppose de la part de l'enseignant, une excellente connaissance des fréquences des phonèmes des deux langues ainsi qu'une grande pratique dans l'utilisation du Suvag-lingua.

Il n'en reste pas moins que les résultats enregistrés sur des débutants sont remarquables. Après une semaine de cours la totalité des élèves d'une classe de sixième est en mesure de reproduire, comme un anglais, le message suivant: «this is a sitting-room».

L'utilisation de ce matériel et la pratique de la méthode structuro-globale «exige beaucoup des maîtres et notamment qu'ils aient la tête bien faite plutôt que pleine de recettes (mais) elle valorise considérablement leur rôle dans la mesure où elle hausse la pédagogie des langues du niveau de la connaissance à celui du comportement». (5)

3) Une leçon : Méthode CAPELLE

Comme on aura pu le comprendre à la lecture des pages qui précèdent, l'effort va porter essentiellement sur l'acquisition d'une langue parlée.

Sans vouloir re-ouvrir la querelle des méthodologies en matière d'enseignement des langues, nous nous contenterons de souligner ici quelques «évidences» qui servent de principe à l'élaboration de nos méthodes. Il a semblé naturel qu'on ne pouvait envisager l'étude analytique d'une langue étrangère, avant de la maîtriser. Analyser un objet dont on ignore tout semble participer de la gageure qui pourtant sévit, encore de nos jours, dans les écoles et universités du monde entier. Ensuite que l'on a toujours appris à parler avant de savoir écrire. Enfin qu'à une époque où les contacts internationaux se multiplient, le fort en thème-version, trop souvent muet

(5) R. Renard: Introduction à la méthode verbo-tonale de correction phonétique. Didier 1971.

On consultera avec profit le no 1 de la Revue de Phonétique Appliquée, Correction de la prononciation des élèves qui apprennent le français Mons/Belgique.

et sourd sur le plan conversationnel, se devait de laisser sa place à un analyste certes moins fin que lui, mais plus apte à l'échange qu'il ne l'avait jamais été.

3-1 Le matériel

Soucieux de conserver l'authenticité du message, la méthode ne saurait exister sans le magnétophone. Cet instrument permet inlassablement de reproduire dans son intégrité phonologique le message. L'enseignant étranger ne doit jamais perdre de vue qu'il devra se replier derrière cet échantillon le plus souvent possible, plutôt que de le déformer en voulant le rendre accessible à ses élèves.

D'autre part le son sera accompagné de la projection d'une image fixe sur écran. Répondant en cela à une autre constatation d'expérience, la méthode ne saurait extraire, et ainsi tuer, tout message de la situation qui le fait naître. Le langage en tant qu'abstraction se détruit, en situation il vit et se modifie.

Outre ce matériel de base, il sera indispensable d'organiser la classe selon un schéma particulièrement rigide, sans lequel la qualité de la leçon perdrait énormément.

3-1-1 La salle

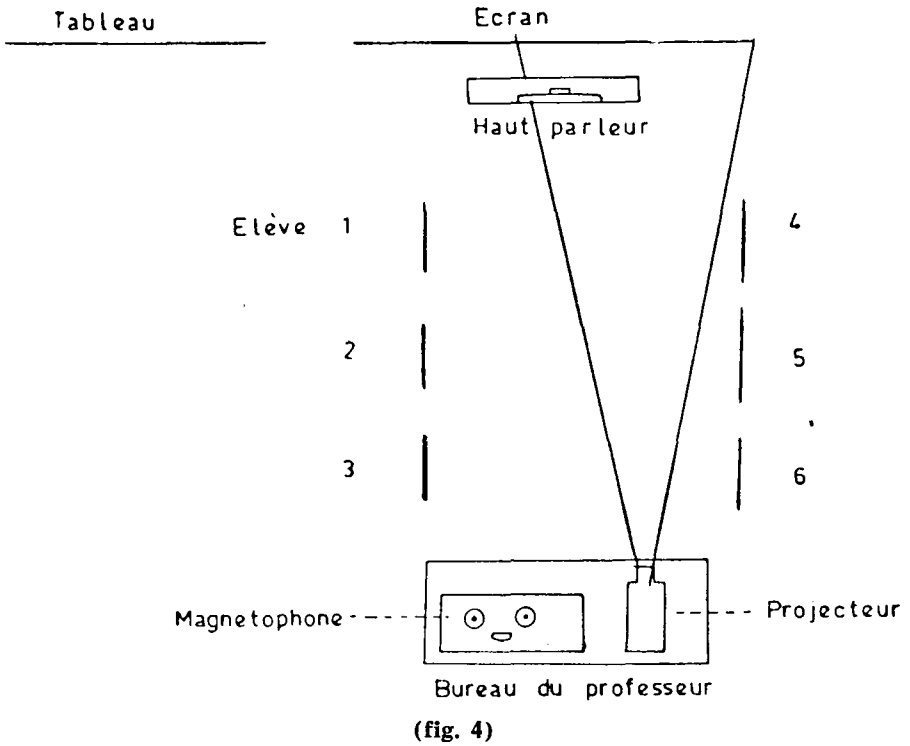
Comme le montre le schéma, il est important que l'élève puisse pivoter sur sa chaise afin de voir et d'écouter respectivement l'image et le professeur (fig. 4).

La position du haut parleur doit également retenir toute notre attention, dans la mesure où le son doit venir de l'image. Les dimensions de la salle (6x5 m) ainsi qu'une bonne acoustique doivent être soigneusement étudiées. Le tableau sera utilisé lors du passage à l'écrit. Pour des raisons de méthodologie que nous évoquerons plus tard, les effectifs ne doivent guère excéder vingt étudiants.

3-1-2 Les bandes

Préalablement enregistrées, le niveau I se divise en 24 leçons. Chaque bande comporte le texte de la leçon en deux versions.

Une première version dite «bruitée» reproduit un dialogue entre deux interlocuteurs, accompagné des différents bruits qui sont

présents à cette situation (voiture, téléphone...). A la suite de cette première version «tranche de vie», vient une version dite «éclatée». Le même dialogue, épuré de tous parasites, est repris. Chaque message est séparé du suivant, par un intervalle soigneusement minuté pour permettre plus tard une répétition.

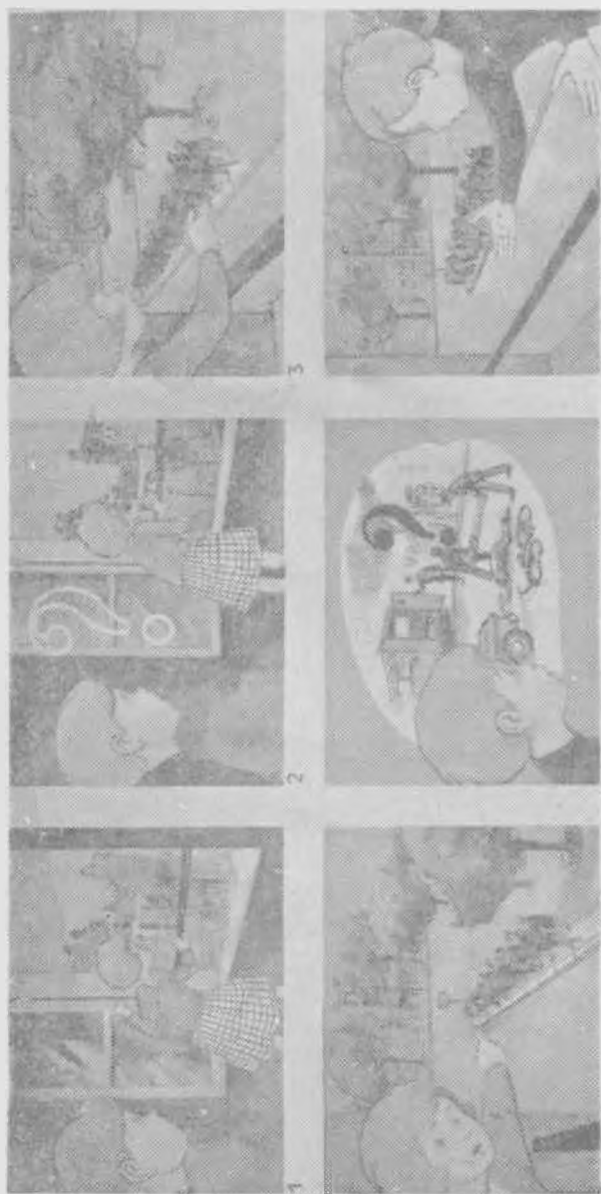
Sur la même face suivent les exercices de phonétiques. D'une durée variable, 15 à 30 minutes.

Enfin au dos de la bande se trouvent les exercices structuraux.

3-1-3 Les films

Correspondant à chaque dialogue, un film fixe de vingt photos est projeté sur l'écran. Les dessins dépouillés au possible ne font apparaître que le trait essentiel sur lequel porte le dialogue. Un code, rapidement assimilé par l'élève, permet de rendre l'image plus parlante. Le point d'interrogation (fig. 5, 6) souligne bien sûr une question. Toutefois, outre cette convention, l'accent a été mis sur

les mimiques. Les décors et costumes sont, bien entendu, typiquement français.

(fig. 5)

9

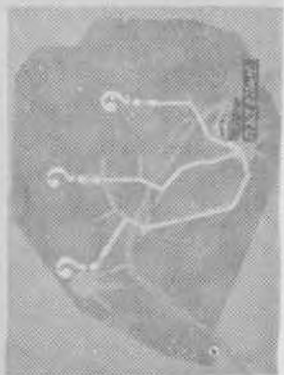
12

8

11

7

10

(fig. 6)

3-1-4 Le tableau de feutre

Un ensemble de figurines représentant les personnages du film, ainsi qu'une feutrine, sont à la disposition du professeur. Outre la distanciation (6) que ce procédé tente de limiter, les figurines permettent de multiplier à l'extrême les situations proposées par le film. L'élève aura, également, la possibilité d'utiliser ces personnages et ainsi de créer des situations nouvelles.

3-1-5 Les disques et livre de l'élève

A partir de la huitième leçon, l'élève commence à écrire. Il lui est donc remis un livre qui reproduit les dialogues des leçons ainsi que les images des films. Ce livre accompagné de disques souples doit lui permettre de revoir, si besoin est, les leçons chez lui. L'intérêt essentiel de l'ouvrage étant de proposer une série d'exercices nouveaux visant à une meilleure utilisation des structures et du vocabulaire de la leçon.

3-2 Le déroulement de la leçon

Présenté d'une façon rigoureuse par les auteurs de la méthode, il autorise à une plus grande souplesse d'utilisation. On peut toutefois distinguer plusieurs phases.

3-2-1 Présentation

Le professeur fait entendre la version bruitee en ayant soin de projeter l'image quelques instants avant le dialogue auquel elle correspond. Il répète deux fois cette opération pour la version éclatée.

3-2-2 Compréhension

Il s'agit davantage de se rendre compte si l'élève a saisi le sens global du message que de savoir s'il a bien saisi le sens d'un mot. Ici l'enseignant évitera de s'engager dans une explication dont le sens, tout au moins dans les premières leçons, échapperait aux élèves. La minique suppléera au discours.

3-2-3 Mémorisation / Répétition

En s'assurant par une répétition individuelle, puis d'ensemble,

(6) Comprendons ici un recul pris inconsciemment par l'élève qui tend à rejeter dans la fiction les outils de la réalité.

de la bonne qualité de la reproduction du message, le professeur fera mémoriser le dialogue sans difficultés.

3-2-4 Dramatisation

On ne saurait trop insister sur cette phase capitale. Elle a pour but de placer l'élève dans une situation identique à celle du film. Nous verrons dans le chapitre suivant combien cette étape est psychologiquement déterminante.

3-2-5 Phonétique (voir labo-langue)

3-2-6 Tableau de feutre

Cette phase de la leçon, qui a pour but une réutilisation avec variations du texte de la leçon, doit être menée «rondement». L'enseignant se conformera aux indications fournies dans le livre du maître, mais ne devra jamais perdre de vue que de la rapidité de sa présentation dépend la qualité de ce cours.

3-2-7 Exercices structuraux

Le but de ces exercices, effectués en laboratoire, sera la maîtrise des formes de syntaxe les plus utilisées de la langue. L'exceptionnelle qualité de ces exercices dans la méthode Capelle permettra d'obtenir rapidement, de la part des élèves, des réponses réflexes très correctes.

L'ensemble de la leçon s'étend sur cinq heures. A l'issue de ce temps l'élève est en mesure de comprendre, de reproduire correctement et d'utiliser, le vocabulaire et les structures enseignés dans la leçon.

3-3 Un instrument à part: le laboratoire de langue.

Merveilleuse et fascinante machine, elle peut être d'une grande utilité ou particulièrement néfaste à l'étude.

Sans entrer dans le détail de son fonctionnement, il est indispensable de savoir que, correctement utilisé, il doit permettre à l'élève d'écouter, et ainsi de corriger, son élocution.

L'exercice type se présente ainsi sur la bande:

Piste maître (A)	Question	blanc	Réponse	blanc	Question
Piste élève (B)	écoute	Réponse	écoute et contrôle	Répète	écoute

De sa cabine, l'élève ne peut intervenir sur la piste A. Son travail se fera sur la piste B. Après avoir écouté la question (piste A), il donne sa réponse (piste B), écoute la réponse correcte (piste A) en même temps contrôle la qualité de sa propre réponse, enfin répète (piste B) la bonne réponse. Et ainsi de suite.

Il va de soi que la bonne utilisation de cet instrument dépend de la pratique qu'en aura l'élève.

Toutefois nous suggérons ici une méthodologie qui nous a donné toutes satisfactions:

3-3-1 Placer des bandes vierges dans les cabines des élèves. Placer leurs magnetophones en position d'enregistrement sur la console du maître.

3-3-2 Effectuer l'enregistrement des cabines, pendant que les étudiants sont en place. Ce procédé oblige l'étudiant à un gros effort d'attention. En effet il sait qu'il ne pourra entendre deux fois la même question, comme c'est le cas lorsque la cabine reprend son autonomie. Cet effort de concentration est très favorable à la compréhension.

3-3-3 L'enregistrement termine, trente minutes plus tard environ, on rendra l'autonomie aux cabines. Le professeur n'aura plus qu'à contrôler les cabines individuellement depuis la console pendant que l'étudiant travaille.

La durée du cours ne saurait excéder une heure. Ce travail étant particulièrement éprouvant, toute perte de concentration correspond à une perte de temps très préjudiciable au travail de l'élève.

3-4 Le contrôle - Les tests

Comme tout enseignement celui-ci non plus n'échappe pas à la sacro-sainte loi de l'examen. Toutefois ce contrôle des connaissances s'effectue d'une manière fondamentalement différente.

Semblable en cela aux tests médicaux, les tests de langue n'ont pas d'autre ambition que d'évaluer le plus justement possible la qualité des connaissances du candidat. Il est bien clair à ce sujet que de l'honnêteté de ce dernier dépend sa bonne orientation.

3-5 Test C. G. M. 62

Destiné à évaluer le niveau des débutants, il se divise en 6 épreuves

La première épreuve de compréhension orale est individuelle. L'enseignant lit une série de 10 phrases de difficulté croissante et l'élève doit indiquer sur une série de dessins, lequel correspond à la phrase entendue.

La deuxième épreuve, dite d'expression orale, est aussi individuelle. L'étudiant doit commenter, l'une après l'autre, une série de 16 images qui reproduisent des moments de la vie quotidienne. L'enseignant note rigoureusement ce qui lui est dit.

La troisième épreuve, collective, évalue l'écrit du candidat par une dictée de quatre phrases.

La quatrième épreuve, collective, permet d'apprécier la perception orale de l'élève. Une série de 22 groupes de deux courts messages est lue à vitesse normale. Dans chaque groupe le candidat doit noter par + ou par — l'identité ou la différence des deux messages, phonétiquement voisins.

La cinquième épreuve doit déterminer la compréhension écrite de l'élève. Deux textes lui sont proposés. Le premier reproduisant une conversation de tous les jours est suivi de questions pour lesquelles on propose trois réponses. L'étudiant doit cocher la bonne réponse. Le deuxième texte plus littéraire, permet avec un système de réponses identique au précédent, de contrôler si l'élève perçoit le sens global d'un passage que l'on sait être difficile.

Enfin la sixième épreuve révèle l'expression écrite du candidat. Placé devant quatre dessins représentant une scène de la vie quotidienne très simple, il doit les décrire.

3-5-1 Les résultats

Après une correction dont les critères sont quelque peu complexes, on obtient pour chaque candidat une figure géométrique qui représente son «profil». Sur ce graphique sont portés les résultats codés de chacune des six épreuves du test. La lecture en est simple. La partie Nord-ouest du schéma renseigne sur la compréhension orale du candidat, la partie nord-est sur sa compréhension

écrite. Ainsi la partie nord donne la valeur du candidat du point de vue de sa compréhension. La partie sud (est et ouest) donne les mêmes renseignements pour l'expression, cette fois. La partie est (nord et sud) renseigne sur l'oral, la partie ouest (nord et sud) sur son écrit (fig. 7, 8).

Lors du dépouillement des tests, on se rend compte très vite de la similitude que présentent certains profils. Cette similitude permettra un premier groupement. Les élèves à compréhension dominante seront séparés des élèves à expression dominante.

Enfin un calcul simple permettra, à partir de l'épreuve 2, d'établir l'indice d'expression (7) et l'indice de correction (8) du candidat.

Ces deux indices seront déterminants dans l'orientation de l'élève.

Un exemple simple permettra de mieux saisir leur rôle. Supposons un élève que le résultat du test autorise à suivre un cours audiovisuel niveau 2. Si l'indice d'expression de cet élève est conforme à la moyenne mais que, par contre, son indice de correction soit faible, cet élève sera classé dans un cours plus faible que celui où il devrait justement accéder de par ses résultats. En effet cette faiblesse de l'indice de correction signifie que si cet élève est capable de faire des phrases, il commet aussi beaucoup d'erreurs (syntaxe, grammaire...) dans ses phrases. Un tel élève ne possède pas les bases syntaxiques, les structures, dirions-nous, suffisantes; en conséquence, on préférera lui faire suivre un cours de niveau inférieur pour qu'il comble, d'abord, ses lacunes.

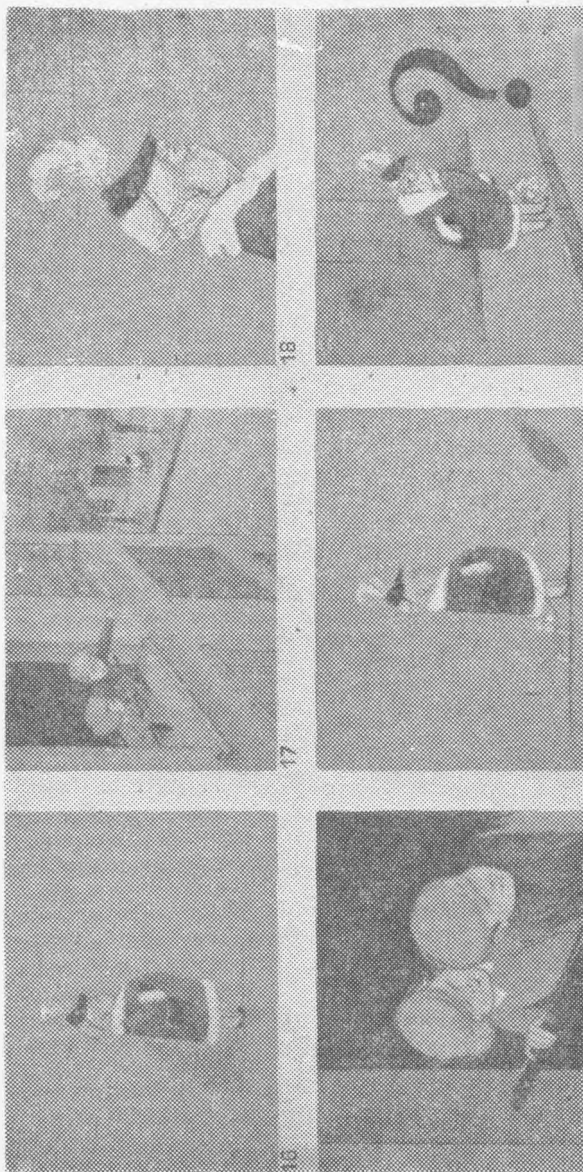
On constate donc, qu'en dernier ressort, c'est la l'interprétation intelligente du test que vient la bonne orientation de l'élève.

3-5-2 L'évolution contrôlée

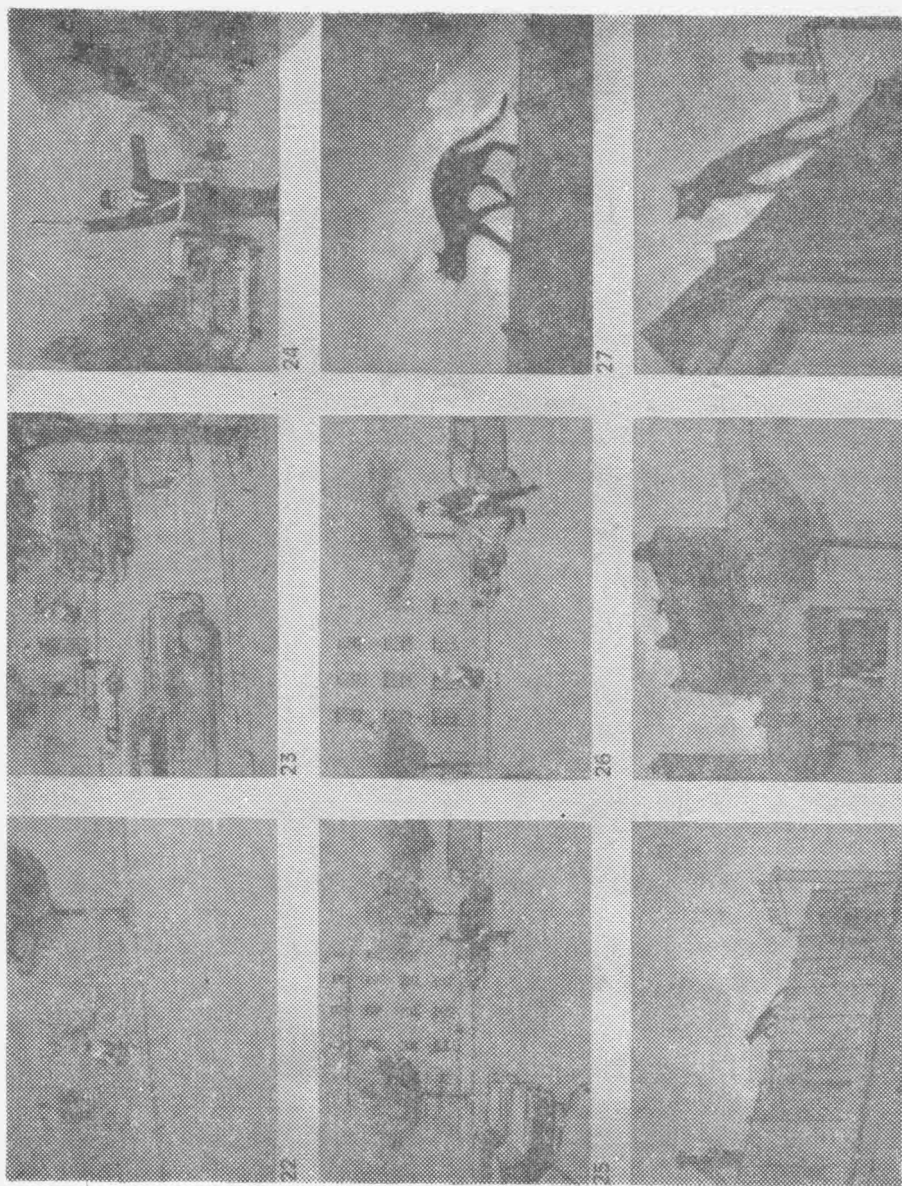
Il est important de ne jamais donner la bonne réponse au candidat, lors des épreuves. En effet, de manière à évaluer les progrès de l'élève, le même test sera proposé, à nouveau, cinq leçons plus tard —comprenez 25 heures—. On pourra ainsi, par super-

(7) C'est à dire le nombre de phrases énoncées dans le temps imparti à l'épreuve.

(8) Nombre de phrases correctes sur le nombre de phrases émises.

(fig. 7)

(fig. 8)

position des profils, apprécier, de manière précise, l'évolution du candidat.

3-6 Les ambitions de la méthode

Il ne faudrait surtout pas s'abuser sur les prétendus résultats miraculeux de telles méthodes. La «pillule» pour apprendre les langues étrangères n'existe pas encore et, on ne saurait confondre audio-visuel et «audio-mirage» (9). Cela revient-il à dire que l'on se borne à présenter une version contemporaine des méthodes traditionnelles? Certes pas.

L'ambition fondamentale consiste sans doute à former un «étudiant complet». Le spécialiste de dialectologie qui peine à saisir un message quotidien n'entre pas dans nos cadres. Être un «étudiant complet» signifie, avant tout, être en mesure de maîtriser la langue parlée et écrite, connaître la civilisation, enfin être apte à approfondir une spécialité de son choix dans la langue étrangère.

A cette fin, l'enseignement se prolonge sur cinq années. Le niveau 1 est acquis après deux semestres de trois mois à raison de huit heures hebdomadaire. Le niveau 4 est atteint, selon les cas, au bout de cinq ans. Cela signifie qu'un étudiant, grand débutant, c'est-à-dire n'ayant jamais entendu ou vu un mot français, se trouve au bout de cinq ans d'études assidues au niveau du concours de la Sorbonne, section littérature française. Précisons, si besoin est, que ce concours refuse chaque année des quantités de prétendus «spécialistes» qui le présentent. Son niveau correspond, à peu près, à celui d'une deuxième année de turcologie à Istanbul, pour un étudiant turc.

Ces résultats, loin d'être théoriques sont attestés tous les ans par la réussite des étudiants d'Alliances Françaises qui pratiquent toutes ces méthodes.

Personnellement nous avons eu l'occasion d'apprécier la qualité des résultats à la Faculté des Lettres de Toulouse. Sous la direction du professeur Rivenc une méthode audio-visuelle de Portugais avait été mise en place. En deux ans d'enseignement intensif, 5 heures par jour, 5 jours par semaine, on formait un candidat au

(9) Titre d'un ouvrage qui tente de démystifier le fait audio-visuel
Didier, 4e trimestre 1973.

concours de recrutement pour l'enseignement secondaire, section lettres modernes. Un an de plus permettait à l'étudiant de prétendre à l'Aggrégation. (niveau du doçentlik turc).

De par leurs ambitions, et de par l'application d'une pédagogie nouvelle, ces méthodes se heurtent trop souvent à des phénomènes de rejet de la part des étudiants. C'est à un examen de ces différents problèmes et des solutions que nous avons essayé d'y apporter que nous vous convions dans le chapitre suivant.

Bilan de l'expérience menée à Erzurum

C'est une gageure que de vouloir administrer un enseignement audio-visuel à un public qui n'a pas été préalablement bien informé. Ce planning de la langue au même titre que son homologue familial, n'est pas accepté ex abrupto par le premier venu. On observe, ici comme ailleurs, des phénomènes de rejet qu'il convient de prévenir si l'on souhaite obtenir les résultats espérés. Récemment, lors d'une réunion des responsables culturels français à Ankara, on constatait, de l'avis unanime des participants, un certain découragement des candidats en deuxième année et parallèlement l'inscription en quatrième année de candidats n'ayant jamais suivi de cours audio-visuel. Ce va et vient des élèves a certes de multiples explications, il n'en reste pas moins vrai, l'expérience erzurumiotte nous a d'ailleurs confirmé dans cette impression, que l'absence d'information préalable sérieuse se fait sentir. Alors, faut-il une propédeutique à l'audio-visuel? Sans aller jusqu'à cette extrémité, nous pensons que l'élève doit être préparé à cette épreuve s'il veut en tirer le meilleur parti.

1) Les différentes clientèles et leurs motivations

Pendant notre séjour à Erzurum, nous avons eu l'occasion de diffuser cet enseignement à des publics différents. Le personnel enseignant d'une école de jeunes filles, le public très varié du Türk-Fransız Kültür Derneği, les assistants et doçents de l'Université Atatürk, enfin les étudiants de la première année à la Faculté des Lettres, section de Français. Nous avons eu dans nos cours des participants très diversement motivés. Médecin chef d'hôpital, doçent du service de pathologie à la Faculté de médecine, avocat auprès des tri-

bunaux, étudiants en différentes disciplines, femmes de notables désireuses de se cultiver, chercheurs, simples employés et bien d'autres encore de situations sociales aussi variées que possible. C'est à leur contact que nous avons pu mettre au point les pages qui vont suivre. Elles n'ont pas la prétention d'apporter la panacée. Plus simplement, peut-être, une aide efficace aux futurs participants de ces cours et l'ouverture d'un dossier qui reste à compléter.

2) Le premier contact lors des tests

Précisons, avant toute chose, que nous n'avons utilisé les tests que tardivement. Pendant un an nous avons travaillé, sans cette aide précieuse, devant des classes hétérogènes et notre enseignement en a souffert. Appliqués pour la première fois en 1974-1975 aux étudiants de première année à la Faculté des Lettres, ils ont permis de constituer des groupes homogènes qui par la suite se sont comportés conformément aux conclusions que nous avons pu tirer de ces sondages.

Il est très vite apparu, lors de la passation des six épreuves, que l'étudiant ne saisissait pas la vraie nature de ces contrôles.

Psychologiquement, l'étudiant Est-anatolien, refuse ce genre d'épreuve en l'assimilant à un examen traditionnel. Nous avons été obligés, à plusieurs reprises, d'envoyer certains candidats boire un verre de thé avant de passer l'épreuve. Dans le même ordre d'idée, nous avons eu du mal à rendre l'esprit du candidat disponible, c'est à dire à lui faire dégrafer le bouton de la veste! Insister sur l'aspect consultatif du test revenait à déconsidérer l'épreuve aux yeux de certains qui se faisaient alors une gloire d'afficher ostensiblement leur ignorance totale du moindre vocable.

Face à ce dilemme notre position a consisté à faire une information collective sur la nature de l'épreuve. Cette information était reprise individuellement lors de l'épreuve et ce n'est qu'après un entretien en turc sur les banalités quotidiennes et un verre de thé «bien chaud», que nous pouvions obtenir une participation à 80% du candidat.

Le plus difficile resta de faire accepter le rôle de «non-censeur» du professeur. Ce professeur-psychologue a eu du mal à être accepté.

3) Le rapport enseignant-enseigne

Ce rapport se trouve profondément bouleversé dans le cours. Nous n'avons plus à faire à un enseignement didactique traditionnel dans la mesure où le maître devient plutôt un animateur.

En effet, lors même de la première leçon, l'élève parle davantage que le maître. Par la suite, il sera appelé à poser des questions dont l'animateur contrôlera la correction. Peu à peu la classe va devenir le centre d'un échange où le maître ne sera que le coordinateur.

Il ne s'agit donc plus de faire passer un objet de connaissance mais d'armer l'élève pour qu'il s'approprie cet objet.

Dans ce domaine également nous nous sommes heurtés à de nombreuses résistances. La passivité qui est, semble-t-il, de règle dans les classes du secondaire, ou peut-être l'impression produite par le maître (10), ont considérablement inhibé l'expression. Il est remarquable à ce titre de constater que le profil type de l'étudiant Est-anatolien fait apparaître une compréhension dominante et une expression nulle. (11)

Nous avons essayé plusieurs remèdes pour pallier cette passivité. Il semble qu'un des plus efficaces ait été la mise en confiance de l'étudiant au cours d'un entretien individuel. Toutefois les résultats enregistrés ne nous ont pas donné entière satisfaction. Seule l'isolation offerte par la cabine du laboratoire de langue permettait de libérer l'expression.

Conjointement à ce premier rejet, allait se manifester une tendance, que l'on devait retrouver dans tous les domaines, à récupérer notre enseignement pour le rendre conforme à la traditionnelle scholastique. Enseigner à Erzurum, signifiera que l'on est conscient de cette tentative de déviation.

4) Les entraves psychologiques

Nous avons dû, par la suite, nous défendre contre ce besoin sous toutes ses formes.

(10) Nous persistons à penser, malgré ce qui nous a été dit, que l'assimilation maître-hoca (souvent pris au mauvais sens d'homme-science et non de guide spirituel) existe à un niveau plus ou moins conscient. Combien de fois n'avons nous pas choqué un élève en allant à l'encontre de ce qu'avait dit hocam à l'école!

(11) Test effectué sur cinquante élèves de divers milieux.

Qu'il soit bien entendu, de prime abord, que le débutant n'existe pas. Sur les quelques quatre cents élèves qui sont passés dans nos classes, seuls deux étaient de vrais commençants. Ce sont les autres qui ont manifesté des symptômes de rejet.

Dès le premier cours une angoisse se manifestait chez les candidats — nous avons particulièrement noté le phénomène chez les enseignants adultes du lycée de jeunes filles — devant l'impossibilité d'identifier ce cours à quoique ce soit de déjà connu. En effet, les soixante premières heures se faisant sans voir de texte écrit, sans faire d'analyse grammaticale ou syntaxique, les participants se trouvaient perdus. De l'angoisse qui en naissait, découlaient un blocage et un besoin permanent de justification théorique du message perçu. Avertissons tout de suite les futurs utilisateurs que ce biais, s'il est pris, sera fatal. Avouons ici notre échec pour enrayer ce phénomène. Nous pensons toutefois qu'il est curable et qu'une information préalable des candidats devrait étouffer ce désir.

L'inquiétude devant la faiblesse de la mémoire auditive s'est également faite sentir lors de ce même cours. Nous avons, cette année, partiellement réussi à estomper ce trouble en expliquant que dans un enseignement programmé de la sorte, une place avait été prévue pour l'oubli. Ce manque de confiance dans la mémoire auditive s'explique très bien pour l'école de Zurich et la surdité de sénescence dont souffre tout adulte lui est intimement lié.

Le candidat — adulte — devra savoir avant d'entrer dans ce cours, qu'apprendre une langue étrangère, c'est accepter de rééduquer son oreille. Un refus en la matière entraînant l'échec partiel de la méthode.

Ce serait une erreur grave, nous semble-t-il, que de vouloir ignorer ces problèmes d'adaptation. Une grande part des abandons signalés lors de la réunion d'Ankara peut trouver ici ses racines.

5) Les étapes de l'apprentissage

On ne saurait, en matière d'information, se contenter d'expliquer au futur candidat quelles sont les étapes de la leçon telles que nous les avons résumées dans les pages qui précèdent.

En pratique la leçon se divise pour nous en trois grands moments au sein desquels viennent s'intégrer les différents matériels décrits plus haut.

5-1. La Compréhension

Les méthodes, de ce point de vue, ont été si bien élaborées, qu'il faut mettre beaucoup de mauvaise volonté pour ne pas comprendre le sens d'images qui parlent d'elles-mêmes. Cette qualité; hélas, porte en elle un terrible défaut. Nos étudiants se sentent rapidement — en général dès le deuxième passage du film — en mesure de saisir le sens du dialogue. Il n'y aurait rien à dire à cela si ce n'était la déconcentration qui s'en suit. On pense, et l'on a tort, oh! combien, que le fait de comprendre suffit à parler. Malheureusement non. En ce sens nos efforts lors des réunions d'information, ont porté sur cet abus. Nous avons fait apparaître que la compréhension n'était qu'un premier pas. Restait à reproduire puis à utiliser correctement, c'est à dire en situation.

5-2. La reproduction du message

A ce niveau intervenait le laboratoire et la phonétique. Il est apparu rapidement - avec des adultes en particulier - que certains élèves ne parvenaient pas à percevoir l'erreur dans leur expression. En ce sens nous avons longtemps différé l'utilisation immédiate du laboratoire de langue, courant le risque de fixer cette erreur plutôt que de la faire disparaître. Par ailleurs le processus de répétition individuel permettait de fixer rapidement les courbes mélodiques. Toutefois nous avons relevé dans le parler turc un certain nombre de fautes. Les /k/ à l'initiale sont très aspirés, le /r/ roule en toute position, le /v/ assimilé au /w/, le /z/ en finale prononcé très relâché /s/, les nasales en position finale toujours suivies d'un appendice consonnantique /restorān/, les voyelles fermées sont perçues et reproduites très ouvertes, enfin le e muet est entendu /e/.

Notre travail a consisté essentiellement à prévenir l'étudiant de l'aspect fondamentalement différent de phonèmes apparemment identiques dans les deux langues. Cette mise en garde a souvent porté ses fruits avec les participants jeunes. Les adultes se résignant très vite à commettre des fautes de prononciation. L'attention des participants aux réunions d'information a été attirée sur cette difficulté. À savoir qu'il n'est pas évident que l'on perçoive d'emblée ses propres erreurs. Là encore, la plus grande vigilance était demandée au candidat.

5-3. L'utilisation en situation

Après avoir obtenu de l'étudiant une reproduction correcte du message, nous avons mis l'accent sur une autre difficulté. Il ne s'agit pas seulement, comme le croyaient la plupart, de mémoriser un ensemble de structures et de mots. Il s'agit de savoir réutiliser cet acquis dans la circonstance exacte qui l'appelle logiquement.

Ainsi nous avons attiré l'attention de l'élève sur l'importance du tableau de feutre et des films en trois images qui suivent les leçons. Une des vertus majeures de ce précieux matériel, étant de réduire la distance créée par le film. Nous avons constaté à ce sujet, que l'élève a tendance à rejeter le dialogue et le film dans une abstraction sans rapport avec la vie quotidienne. Afin de réduire ce regrettable fossé, nous avons mis en relief le rôle important de ces deux techniques et de la dramatisation, jugée quelque peu ridicule par les adultes, mais dont la portée se faisait malgré tout vivement sentir.

Nombre de nos candidats qui arrivaient difficilement à transposer l'acquis du cours dans la réalité —rencontre avec le lecteur dans un couloir de la Faculté: mutisme ou salut en turc— ont vu leur tâche facilitée par cet entretien préalable.

6) L'initiation à l'usage d'un matériel nouveau

Il s'agit ici du laboratoire de langue dont nous avons donné plus haut une description et le schéma le plus souvent utilisé dans nos cours. (III, 3-3)

Généralement cet appareil fascine les élèves. Nous nous sommes efforcés, dans un premier temps, de démystifier l'appareil afin de lui faire rendre tout ce que nous étions en droit d'en attendre.

L'information s'est faite sur place en séance d'une heure et demi par groupe de douze. Sans entrer dans des détails trop techniques, nous avons tenu à ce que l'étudiant connaisse le fonctionnement général de sa cabine. Le schéma de la bande magnétique lui a été fourni et, partant de là, nous avons fait une information semi théorique semi pratique. Restait ensuite à dépasser les inhibitions de toute nature. Un de nos candidat, adulte, a toujours refusé d'enregistrer sa voix!?

Après trente minutes d'écoute-reponse, non-stop, le candidat redevenait maître de sa cabine. Nous avons, alors, insisté sur les faits suivants:

- pour tirer le meilleur parti de sa séance, l'élève doit écouter puis répondre aux trois premières phrases de l'exercice 1
- ensuite revenir en arrière jusqu'à la première question et contrôler, par comparaison, la qualité de ses réponses.
- recommencer l'opération, s'il y a erreur, avant de passer à la suite.
- solliciter l'aide du professeur s'il ne comprenait pas un mot ou une expression.

De son côté, l'élève savait qu'il était en permanence écouté depuis la console. Nous avons également insisté sur la nécessité de donner des réponses réflexes. Il fallait, au préalable éliminer l'effet de surprise devant une question.

C O N C L U S I O N

Depuis la première séance que nous avons faite lors de l'ouverture du cours, le 9 janvier 1974, —séance, d'ailleurs bien coercitive— (12) notre conception, en la matière, a beaucoup évolué.

Il nous semble aujourd'hui indispensable de remettre à l'étudiant qui suivra ces cours, une brochure pouvant s'inspirer de cet article —qui dans un proche avenir sera traduit en turc—. Nous souhaiterions vivement que cet essai soit critiqué, complété, corrigé par les utilisateurs de la méthode en Turquie, car de la concertation générale, seule, peut naître une meilleure adaptation d'un public à des techniques qui rompent malgré tout, très nettement avec l'enseignement traditionnel.

Dans le même ordre d'idée, nous ne pensons pas qu'il soit suffisant de parler et d'écrire correctement le Français, pour se croire autorisé à pratiquer ces méthodes. Bien souvent, à Erzurum, nous avons eu l'occasion de voir des enseignants de Français, par

(12) Voir le texte en annexe.

ailleurs compétents, échouer lamentablement devant la pratique d'un cours Capelle. Dans le domaine de la formation des maîtres, dont nous détaillerons dans un prochain numéro l'expérience que nous avons eue, il semble nécessaire d'assurer une formation linguistique sérieuse.

Nous ne saurions mettre un terme à cette étude, sans remercier l'intelligente initiative du professeur M. Kaya Bilgegil, qui s'est montré réceptif aux propositions de création d'un cours audio-visuel à la Faculté des Lettres de l'Université Atatürk. Cette heureuse décision aura permis, nous l'espérons, de convaincre les incrédules et d'informer les curieux.

Remercions enfin tous nos candidats qui, par leurs erreurs et leurs enthousiasmes, nous ont permis de mieux adapter l'enseignement audio-visuel du Français à l'Est de l'Anatolie et à un peuple que nous avons aimé, sinon toujours compris.

ANNEXE

Séance d'information du 9 janvier 1974

Vous avez manifesté le désir de suivre le cours de langue française que je projette de faire à partir du 15 janvier.

Cette expérience présentée pour la première fois à Erzurum et dont vous serez en quelque sorte les pionniers, nécessite de votre part une prise de conscience non seulement de sa nouveauté, mais encore de ses ambitions.

Aussi avant de vous engager définitivement en retournant en temps utile la présente circulaire dûment signée, il vous est indispensable de prendre connaissance et de compléter les paragraphes suivants :

- 1 — L'enseignement que je vais programmer s'adresse uniquement à des débutants qui n'ont jamais lu ou/et entendu un mot de Français. Remplissez-vous cette condition sine qua non: OUI-NON
- 2 — Cet enseignement audio-visuel a été mis au point par un groupe de linguistes français dont faisait partie mon ami le professeur RIVENC. Il a pour ambition de vous apprendre à écrire et à parler couramment en deux années.

- 3 — En consequence, je donnerai 5 heures hebdomadaires pendant 32 semaines .L'assiduite constituant la deuxieme condition. Il est en effet impossible de faire un travail serieux devant un public en perpetuelle mutation

Acceptez-vous d'assister tres regulierement à ce cours?

- 4 — Presentation du cours

Cette methode romnt categoriquement avec l'enseignement traditionnel des langues etrangeres, en ce sens que vous ne verrez pas de mots ecrits avant la soixantieme heure de cours.

La salle qui vous sera attribuee de façon definitive, doit être pour vous "un coin de France". Une fois la porte franchie, vous aurez quitte Erzurum et la Turquie pour une heure. je vous convie à cinq heures de voyage hebdomadaire en France. Alors soyez de bons touristes!

Il vous sera interdit d'échanger le moindre mot en turc avec votre voisin durant le cours, meme pour lui faire partager vos impressions sur tel ou tel detail qui vous aura amuse...

Toute personne qui enfreindra cette regle se verra exclue du cours. Acceptez-vous cette clause?

Une deuxieme consequence d'ailleurs inherente à la methode, sera l'engagement de votre part de ne jamais travailler le Français en dehors du cours de quelque maniere que ce soit.

- 5 — Aspects theoriques

Le langage ne saurait se limiter à la melodie des phrases echangees, il se developpe à travers des situations dont il est inseparable. Situation et langage sont perçus globalement, à l'interieur de structures mentales complexes, que l'analyse, cherchant à les decomposer, detruit aussitôt et rend insaisissables en cherchant à les saisir

C'est pourquoi cet enseignement du Français fera appel à toutes les ressources de notre etre: attitudes, gestes, mimiques, intonations et rythmes du dialogue parle. Il est necessaire que vous changiez de personnage, c'est à dire, oublier le rôle que jou-

ez depuis votre enfance avec des partenaires de votre nationalité et de votre langue, pour entrer un peu dans la manière d'être et de parler des français.

Mémoire visuelle/Mémoire auditive

Lorsque vous apprenez une langue étrangère en partant des caractères écrits, vous associez automatiquement graphie et signification. Si bien que vous ne pouvez plus vous exprimer que par le recours à la forme écrite. Il est donc impératif pour vous d'associer son et sens en exerçant pour cela votre mémoire auditive. N'essayez pas d'avoir recours au texte écrit des leçons qui serait pour vous du plus mauvais effet sur les résultats de votre travail. Pourtant la tentation sera grande, surtout au début. N'essayez pas d'écrire le texte de la leçon pendant le cours afin de pouvoir "mieux le travailler chez vous". N'oubliez pas, enfin, qu'un enfant apprend à parler avant de savoir écrire.

Disponibilité psychologique/Filtrage psychologique

Au début du cours et pendant les premières séances, vous "entendrez mal" certains sons du Français. Simplement parce que votre cerveau est habitué à ne laisser passer que les sons de votre langue maternelle et que par ailleurs peu de langues au monde possèdent deux sons en commun. Des expériences ont révélé que le cerveau de l'enfant est le seul qui ne filtre pas certains sons, mais au contraire est disponible à tout son nouveau. La même expérience a tristement démontré que l'âge amène tout ses déboires une surdité de sénescence très difficile à corriger. Plus on vieillit et plus on devient sourd aux sons étrangers à notre propre langue.

Il vous faudra lutter contre cette "infirmité" et pour cela faire la plus entière confiance à une méthode déjà éprouvée. N'oubliez pas, enfin, qu'il est plus important de saisir un groupe rythmique que de prononcer parfaitement un son.

CONCLUSION

Si vous tenez vos engagements, je tiendrai mes promesses. Dès la fin de ce cours, vous aurez assimilé un vocabulaire d'environ 1500 mots, qui vous permettra d'exprimer de façon simple et même amusante la plupart des activités de la vie quotidienne.

ANDRÉ MALRAUX VE BİREYÇİLİK

Dr. Hüseyin GÜMÜŞ

André Malraux'nun hümanizma anlayışı, bireye verilen değer ve itibara dayanmaktadır. André Malraux'daki "Kahramanlık duygusu", birey alinyazısının, toplum alinyazısına bağlı olduğunu ihtiva etmektedir. André Malraux; her ne kadar, gerçek mutluluk, insanlığa hizmetten elde edilirse de, çeşitli insan toplulukları tarafından meydana getirilmiş olan siyasi ve içtimai formların, ayrı ayrı hizmet edilmek için mevcut olduklarını açıkca belirtmektedir. Bu nedenle Malraux, birey ile toplum arasında çatışan ihtiyaçları bir dereceye kadar karşılayabilecek olan, kişi ve toplum ilişkilerini ortaya koyan problemlerin karşılaştırılmasını yapmaktadır. Yaratıcı kişinin, toplumla olan ilişkisi son derece ciddi bir problem teşkil ettiğinden, Malraux'nun yaratıcılığa karşı duyduğu derin ilgi; onu, bu problem ile yoğun bir şekilde ilgilenmeğe sevketmiştir. 1930 yıllarına doğru, solcu kültür kongrelerinde yaptığı seri konuşmaları dinleyen, ya da okuyan bir insan; o devirde, kendini adanmış bir solcu olmasına rağmen, onun, sanatçıyı, toplumun kalıplarına uymağa zorlayan yoğun tehlikeyi farkettiğini, kolayca anlayabilmektedir. André Malraux; salt olarak bireyi ele almanın, "caos"a benzer bir anarşi doğurduğunu ve onu tek başına bıraktığını gayet iyi görmüştür. Asıl problem; hem kişiyi, hem de toplumu karşılıklı olarak değerlendirebilen bir ilişkiyi bulabilmektedir. Yaratıcı bir kişi; içinde bulunduğu toplumu olduğu gibi kabul etmektedir. André Malraux'da, yaratılışa körükörüne inanmaktadır. Sanatçı; toplumdan gelen verasete dayanarak eser vermektedir. O; aşırı bireycilik ile topluma tamamen uyma arasında bir düzey aramaktadır. André Malraux; kişinin sadece toplum için varolmadığını, ancak birey ile toplum arasında anlamlı bir ilişki bulunduğunun

bilincine ulaşan bir davranış içerisindedir. Bu da; gerçek ve belirli bir hümanizmanın temel problemini teşkil eder. Malraux için bu problem, son derece önemlidir; çünkü o; “insanın, günümüzde kitleler tarafından yutulduğunu, halbuki eskiden, kişi tarafından yutulduğunu” anlayabilmektedir.

André Malraux; bireycilik üzerine yapılan araştırmaların, uzun zamandır bir çıkmazda bulunduğunu bilmektedir. **La Tentation de l'Occident** (Batı tefekkürü) adlı eserinde, onun Doğu'ya karşı duyduğu derin ilginin başlıca sebeplerinden biri; Batı'nın, içine girdiğine inandığı çıkmazdan kurtulabilme çareleri araması gayretidir. Eserde; Avrupalı A.D.; Çinli Ling'e, «Avrupalılar, kendilerinden ve param parça olan bireyciliklerinden bıkmışlardır» şeklinde yazmaktadır. Böylece André Malraux, «saçmalık; bireyci olmanın en aşırı ucudur» sonucuna varır. Bu da; onun kendi davranışını gösterir. Çünkü, D'Une jeunesse européenne (Avrupa gençliği üzerine) isimli denemesinde, yeniden bu konuya döner; «insan, kendi dünyasını kabul ederken, araştırmayı aşırı dereceye kadar götürmesi, saçmalığa gitmektedir» diye yazar. Saçmalığın işe karışması ise, insanı anlamsızlığa ve tek başına bırakan kader eylemi ile aşırı bireyciliğin birbirlerine benzediğini göstermektedir. Aynı eserde, bir yandan Batı toplumunda, kendisini süper bireyciliğe doğru götürürken, duyulan aşırı tatminsizlik yansıtılmakta; öte yandan, aşırı bireycinin sık sık yapmış olduğu gibi, toplumu red edip kendini ondan üstün görmesine mazeret olarak, toplumdan memnun olmayı göstermek gibi tuzağa düşmektedir. André Malraux, günümüz Avrupa'sının gençliğinden söz ederken, «Avrupa gençliği, kendini nasıl bağliyacağını bilemediği bir hayattan nefret etmeğe büyüklük demek gibi, yanlış bir davranıştan kurtulamamıştır» der. Bu söz; kendisinde en geçerli bir değer olarak bireyciliğe sahip olan, fakat sonraları bunu da, inancını kaybetmiş bir toplumda aşırı bireyci bir anlayış içerisinde yetiştirilen bir insanın, nasıl fasit bir daire içine düştüğü anlamına gelmektedir.

«Kahramanlık» duygusunu işleyen **La Condition Humaine** (İnsanlık hâli) adlı eseri; aynı zamanda da André Malraux'nun aşırı bireyciliği suçladığını isbatlayan bir örnektir. Dengeli bir bireyci olan Ferral; «süper bireycilikteki iki yüzlülüğün ancak gübre yığınları üzerinde gelişebileceğini» düşünmektedir. Daha sonra Malraux; onu, mertce bir kardeşliğin düşmanı olarak nitelendirmekte, ve «tam

mükemmel insan yaratma arzusundan çok, farklı fanatik bir duygudan» doğmuş olmakla suçlar.

Andre Malraux'nun yaptığı siyasî eleştirmelerin çoğu; yukarıda belirtilen görüşleri, düşüncesine hâkim olan komünizmin kaidelere bağlı tesirlerine bağlamak; bu etkenin kalmasıyla, kendine mahsus aşırı bireyci durumuna düştüğünü göstermektedir. Böyle bir görüş iki noktadan hatalı bulunmaktadır: Malraux'nun komünistlerle ilişkilerinden önceki devreye ait yazılarının hiç biri böyle bir durumu ortaya çıkarmamaktadır; ne de, sonraki eserleri böyle bir dönüşü göstermektedir. **Les Noyers de l'Altenburg** (A'tenburg'daki ceviz ağaçları) adlı eserinde, Vincent Berger'i, «bireyi, durmadan tırmalamakla, insan bulunamaz» şeklinde konuşturur. **Les Voix du silence** (Sükuttan gelen sesler) adlı eserinde de, Andre Malraux; «tamamiyle kendine bağlı bireyin, pek fazla birşey etmediğinin anlaşıldığını» ortaya koymaktadır. Şu var ki, Malraux'nun Doğu ile erken teması; onu, bireyci «culte»ün tam zıddını kuvvet olarak kabul eden bir dünya ile karşı karşıya bırakmıştır. **Tentation de l'Occident** (Batı tefekkürü) adlı eserinde, Ling; mektup arkadaşına, «arı bir medeniyetin yüce güzelliği, «ego» nun son derece itinalı işlenmiş olmasına bağlıdır» şeklinde yazmaktadır. Bu da; bugün, Andre Malraux'nun aşırı bulabileceği bir davranışı ifade etmektedir. Fakat o zaman da bu görüş; daha sonra **d'Une jeunesse europeenne** (Avrupa gençliği üzerine) adlı denemede yeniden incelenmesi için yeterli bulunmaktadır; bu yoldan giderek, Malraux'nun Doğu'da aradığı hususlardan biri; Avrupa'da halen geçerlikte olduğunu hissettiği aşırı bireycilik için bir deva bulma hipotezini desteklemektedir. **La Tentation de l'Occident** (Batı tefekkürü) adlı eserindeki tartışma; vaziyet Batı ve Doğu toplumlarının gerçek bir kıyaslamasına kadar geldiğinde, Malraux'yu uzun yıllar meşgul eden bir fikri ortaya çıkarmaktadır: Hıristiyanlık, Avrupa bireyciliğinin esas kaynağı olması fikri. Eserin ilk sayfalarında Çinli Ling, «Hıristiyanlık, bana, içinde bütün sansasyonların şekillendiği bir okul olarak görünmektedir» der. «İşte bu nedenledir ki, —buna teşekkür etmek gerekir—, birey de, buna bağlı olarak, kendi kendinin bilincine varır.» Hıristiyanlığın, bireyi, diğer bütün insanlardan ayrı bir «benlik» olarak düşündürmesi inancı; Malraux'ya daha sonra, **Etude sur Laclos** (Laclos üzerine bir araştırma) sında, «hıristiyanın dünyadaki yaşantısı ne kadar derin olsa da, ancak yalnızlık içerisinde en yüksek noktasına ulaşır» şeklinde yazmasına sebep olmuştur.

Buna karşılık Çinli Ling; kendisine göre tamamen ictimai olan Konfüçyus'un ahlâk anlayışına karşı çıkmıştır. Öyle ki, birey kendi varlığından hiç haberdar değildir; sadece kendisini, tam bir bütün olan dünyanın bir parçası olarak görür. Böylece Andre Malraux; az da olsa, içinden çıktığı toplumun zıt uclarını bulabilmiştir. Halen, aralarında bir denge aradığı ve aramakta olduğu bu iki aşırı uç hakkında, artık şimdi az çok tecrübe sahibidir. Kendi fikrine göre, eserleri; bireyden, bu şekilde, bihaber kültürden doğan Doğu'nun, hristiyanlık sayesinde ve onun her insan üzerinde birey olarak durması ile temasa getirildiğinde, ortaya çıkan birtakım ilginç örnekler sağlamaktadır. Birey; kendi toplumunun bir parçası olarak kaldığı sürece, kendi değerinden haberdar olmaması, çektikleri karşısında isyan etmeyi aklından bile geçirmez. Hristiyanlık; ona, ayrı bir kişi olduğunu öğreterek, başkalarının elinde acı çektiğini bildirmektedir; fakat, kendisine, zavallılığının telafi edileceği başka bir hayat imkânı sunulmaktadır. Şayet, hristiyanlık yoluyla yapılan aşı tutmazsa, birey; başka bir hayat vaad edilmeksizin, haksız yere acı çektiği bilinci ile başbaşa bırakılır. İşte bu yüzden, **la Tentation de l'Occident (Batı tefekkürü)** ndeki Avrupalı A. D. nin mektup arkadaşı Ling, «birey, bu garip anarşi, yakıp yıkma zevki içerisinde dünyaya gelmektedir» diye yazmaktadır.

Les Conquerants (Fatihler) adlı eseri; daha önceki eserlerinde tartışılan fikirlerin şahıslara ve durumlara uygulanmasını temsil etmektedir. Garine; Hong'un, roman anlatıcısına, fanatik nefretini anlatmaya çalışırken, yukardaki fikri yakalamakta ve onu şu şekilde sürdürmektedir: «Tanrı nazarından ayrı olarak, bireysel bir hayata sahip olmak, hristiyanlığın gücünü ortaya koymaktadır. Her gün görülebilen bu çeşit duygularla, nefret, hatta fanatik nefret arasında çok büyük bir mesafenin olmadığını görmekteyim».

Bir başka yerde bütün bu gelişmeyi özetlemekte ve Asya'da olgelerin çoğunu şöyle izah etmektedir: «Bütün modern Asya; bireysel hayat duygusuyla ölümü keşfedebilmenin tam ortasında bulunmaktadır. Yoksullar; acılardan, umutsuzluklardan, yeni bir hayattan hiç bir şey bekleyemeyeceklerini anlamış bulunmaktadırlar. İnanmaktan bir şey elde edemeyeceklerini anlayan cüzzamlılar, kaynakları zehirlemektedirler. Belirsiz an'aneleri ve sapık inanışlarıyla Çin'e has hayattan uzaklaşıp hristiyanla birlikte isyan eden her kişi, iyi bir devrimci olmaktadır.» Bunun fevkalâde örneklerini,

Hong'da, önümüze çıkan diğer bütün tedhişçilerde rahatlıkla bulmaktayız.

Andre Malraux'nun Doğu'daki yaşantısı; bireyle toplum arasındaki karşılıklı verimli bilmeceye yeni doyurucu bir cevap getirmemektedir. Giderek Malraux; komünizme daha fazla bağlanma eğilimi göstermiştir; bir süre için, bunun bir çözüm yolu getirebileceğini zannetmiştir. **Le temps du mépris** (hor görme çağı) adlı eserinin önsözünde, «komünizme bağlı bütün entellektüel kişilerde olduğu gibi, Kasner'in gözünde de komünizm; bireye, kendi verimliliğini geri iade etmektedir.» şeklinde yazmıştır. Onun, bütün söylevlerinde hemen hemen aynı nota vardır; fakat aynı zamanda da doğalan akidelere karşı güvensizlik ve salt olarak uyuşma isteği de vardır. Aynı önsözde, «birey, kolektifliğe karşıdır, ama kendini bununla besler» şeklinde belirtmekle meselenin kalbini kavramıştır. Bu önerinin kategorik tabiatı; Malraux söz konusu olduğu sürece, topluma dayanmaksızın, tam olarak var olan birey fikrini ebediyen ortadan kaldırmaktadır. «Bütün manevi hayat, bir değiş tokuştur. Somut kişinin temel problemi, kendisini ne ile besleyeceği isteğini bilebilmesidir» iddiasıyla bu noktayı kuvvetlendirmektedir. Bu önermeye göre birey; bir kültüre dayanabilmeli, fakat bu kültürün cephelerini de seçebilmelidir; tabiatına uygun kültürler arasından bir seçim yapmasını bilmelidir. Bu yüzden önemli olan problem, mübadele problemidir. Bu da; kültürün hem birey tarafından beslendiğini, hem de aksini ima etmektedir. İşte bu yüzden bu tür bir mücadele, her birey üzerine küçümsenemeyecek bir değer bahşetmektedir.

Burada Andre Malraux'nun verimli bir ilişki aramasının daha anlamlı yanı; bireyin hem kolektifliğe karşı olması, hem de ona bağlı olduğunu anlattıktan sonra, bu iki olaya bir sıra değeri verip seçebilmesi gerçeğidir. Malraux için önemli olan, bireyin, kendisini ne ile beslemeye niyetlenmesinden çok, neye karşı olduğunu az çok bulabilmesidir. Birey; dahi bir kişinin yaptığı gibi, meydana getirdiği hususlar sayesinde değer kazanmaktadır. Malraux'nun ahlâk anlayışının tümü, her bireyin, toplumdan ayrı olarak, kendi içerisinde bir değer kazandığı inancını tasdik etmesinden doğar. "Bir insan; kendi kolektifliğine karşı çıksa bile, toplumun bir çok yönleriyle mücadele ederek, büyük ölçüde bu mirastan faydalanır. İki si arasındaki temel bağlantıyı kavrayıp iyice tanımlamak gerekir". şeklinde itiraf etmektedir.

“**Les voix du silence** (sükuttan gelen sesler) adlı eserinde de, “hiç bir ihtişam, kendisini idame ettirenden ayrılamaz; deha, kendisini yaratan husustan ayrılamaz; sanat, telkin edilen hususlar yüzünden değil, kendisini besleyen unsurlarla hayatını devam ettirir.” şeklinde ifadeler ileri sürer. Bütün bunlar; hiç bir surette, bireyin toplum tarafından yutulduğu anlamına gelmemektedir. Fakat, basit bir deyişle, toplum, kendisine katkıda bulunmaktadır. Bu mübadele iki yönlü olarak ortaya çıkar: Birey topluma karşı çıksa bile, onu zenginleştirmektedir. Malraux, bu davranışı sanata uyguluyarak şunları ileri sürer: “Yaratıcı olarak sanatçı, bir kültüre itaat eden kolektifliğe ait değildir; fakat bu kültürü işleyen kolektifliğe aittir.” Artık Andre Malraux, her ikisi arasında verimli bir ilişki bulmuştur. Bu ilişki içerisinde birey; kendisindeki yaratıcı güçlere, kültür verasetini toptan kabullendirmeksizin, bu verasete karşı olan borcunu bilmektedir. Buna karşılık bu güçlerin uygulanmasında birey; kendisini meydana getiren kültürü zenginleştirmektedir.

Andre Malraux, **les Voix du silence** (Sükuttan gelen sesler) eserinde, “bugünkü bireyciliği, Renaissance devrindeki bireycilikten ayırd eden dünyanın aynı şekilde tethedilmesi; bugün, bireyi bağımlı kılmaktadır” şeklinde yazar. Bu hareketin, birey üzerinde şüphesiz hiç bir etkisi yoktur. Çünkü, Malraux, “bu hareket içerisinde birey, hiç bir surette, kendi kazandığı başarılarından vazgeçemez”, fakat bu gelişme içerisinde, kendinin var olma nedenini de bulamaz” diye devam etmektedir. Bunun anlamı da, birey; kendisindeki yaratıcı potansiyellerin hiç birini yok etmez; ancak, bunları potansiyellerinin hatırı için değil, toplum yararına işlemektedir.

Andre Malraux; burada her ne kadar, bağımlı bulunan bireyin, modern tarih içerisinde var oluşuna dokunuyor ise de, çok daha eski bir hususun hesaba alınıp alınmadığını insanın merak etmekte olduğunu anlatmaktadır. O; evvelce de belirttiği gibi, dünyamız birçok yönleriyle, bütün öteki dünyalardan daha yaşlı olan Yunan dünyasına benzediğini söylemektedir. Birey-toplum ilişkileri, çağdaş batı toplumundan çok ,eski yunan şehirlerindeki ilişkilerle benzerlik göstermektedir. Belki de bu ilişkiler, çağdaş toplumun aktüalitesinden çok, potansiyelini tasvir etmektedir.

Potansiyel ve olağanlık fikirleri; bilince dayanan kültürün temel unsurlarını teşkil etmektedir. Bu unsurlar, Malraux'nun hümanizmasında, son derece önemli yer işgal ederler. O, bu unsurlardan

birincisini, yani potansiyelliği, “alinyazısının bilince dönüşmesi” için, insanın bir çeşit çabası olarak tariflendirir.

Doğadaki bilinçlik ve bu tür ilişkilerin olağanlığı sayesinde, Malraux; hem toplumun, hem de bireyin önünde, gittikçe genişleyen bir başarı dairesinin açıldığını söyler. Çok şeyler borçlu olduğu gerçeğin anlaşılması nedeniyle, bireyin; kendisine kalan mirası içerisinde, küçültülmüş olması bir yana, üstelik daha da büyütülmüş olarak görünür. Malraux, “dünyadaki nitelik, bütün kültürün ham maddesi olabilir; fakat insandaki nitelik, onun gayesi olmaktadır. Kültür verasetçisi olarak, bizim neslimiz, bütün dünyanın tamamına sahip olan ilk nesildir”, şeklinde yazar. Burada, bize anlatılmak istenilen hususla, Malraux’daki trajik hümanizmanın anlatmak istediği hususla aynıdır. Nereye gittiğini bile bilemeyen, alinyazısı hakkında az da olsa tahmin bile yürütemiyen, daha önce de hiç bir insan oğluna nasip olmamasına rağmen, içten ve dıştan övülüp takdir edilmesine rağmen çağımız insanı; istediği takdirde, tarih içerisinde herhangi bir insanın yaşantısı gibi, en varlıklı, en yoğun ve son derece dolgun bir hayat imkanına sahip bulunmaktadır.

Buna da, André Malraux’nun kendi yaşantısından daha iyi bir örnek bulunamaz.

K Ö R L E R

Yazan : Maurice MAETERLINCK¹

Tercüme Eden :
Dr. Hüseyin GÜMÜŞ

KİŞİLER :

Papaz.
Doğuştan kör üç adam.
Yaşlı kör adam.
Beşinci kör adam.
Altıncı kör adam.
Dua eden üç yaşlı kör kadın.
Yaşlı kör kadın.
Genç kör kadın.
Kör deli kadın.

Çakır yıldızlı bir gökyüzü; kuzey yönde, görünümü alabildiğine sonsuz, çok eski bir orman. -Ortada, kapkaranlık bir yerde, sırtında siyah büyük bir manto, oldukça yaşlı bir papaz oturmakta. Ölü gibi hareketsiz, başı ve gövdesi hafifce yana düşmüş; içi oyuk ve son derece büyük bir meşe kütüğüne dayalı durmakta. Benzi, bal mumu gibi sapsarı, morarmış dudakları yarı açıktır. Gözleri; ha-

-
- (1) Maurice Maeterlinck, 29 Ağustos 1862 yılında Belçika'nın Gand şehrinde dünyaya gelmiş, eski bir Flaman ailesine mensuptur. Hukuk tahsili yapmıştır. Fakat, daha sonra, edebiyatı hukuka tercih etmiştir. Yirmi yaşında, *la Pléiade* dergisinde *le Massacre des Innocents* diye küçük bir hikâye ile ilk şiirlerini yayınlar. 1886 yılında Paris'deki altı aylık ikâmeti sırasında, Villiers de l'Isle-Adam, Saint-Pol-Roux, Catulle Mendès gibi devrin en ünlü simbolist yazarlarıyla tanışır. Şiirlerini, daha sonra, *Serres Chaudes* başlığı altında bir araya toplar. 1889 yılında ilk tiyatro eseri olan *la Princesse Maleine*'i yayınlar. Mirabeau, 24 Ağustos 1891 tarihli *le Figaro* gazetesinde, onu Shakespeare ile kıyaslar. Maeterlinck bir çırpıda zafere ulaşır. 1891 yılında,

reketsiz, bir noktaya bakmakta, ebediyen kapanmış, yaşlarla dolu, hatırlanması güç acılar yüzünden kanlanmış görünmekte. Kırılmış saçları; karanlık ormanın pür sessizliği içerisinde herşeyden daha bitkin ve daha parlak yüzü üzerine, donuk ve ender rastlanan bir meç halinde düşmektedir. Eller; halsiz, kalçaları üzerinde kenetlenmiş. -Sağ tarafta, taş, gazal ve kesik ağaç kökleri üzerine oturmuş altı kör adam. -Sol tarafta, erkeklerin tam karşısında, kaya yığınları ve yere uzatılmış bir ağaçla erkeklerden ayrılmış, altı kör kadın oturmakta. Kadınlardan üçü durmadan dua etmekte ve ağır ağır durmadan sızlanmaktadırlar. Dördüncü kadın çok yaşlıdır. Deli, fakat hiç konuşmayan beşinci kadının dizlerinde uyuyakalmış küçük bir çocuk vardır. Genç ve güzel olan altıncı kadının saçları vücudunu örtmekte. Erkekler gibi, kadınlarında koyu, geniş ve tekbiçim elbiseleri vardır. Çoğu, dizlerine dirseklerini dayamış, yüzleri elleri arasında beklemektedir; hepsi, yararsız hiç

P'Intruste ve **les Aveugles**'lerini yayınlar. 1893 de, **Pelléas et Mélisande** adlı tiyatro eseri, "Bouffes-Parisiens" tiyatrosunda Lugné-poée tarafından sahneye koyulur.

1896 dan sonra hemen hemen tamamen Fransa'da ikâmet etmeye başlar. **Le trésor des Humbles** adlı ilk felsefi eserini bu devrede yazar. 1901 yılında sonra kendini tamamen felsefeye ve entomolojiye verir. Bir bakıma felsefede düşündüklerini, entomolojide uygulamaya koyar: **La Vise des Abelilles**, **le Temple Enseveli** gibi bir çok eserleri bunu kanıtlar. İki defa, Belçika'daki Fransız Dil ve Edebiyat Akademisinden "dramatik edebiyat ödülünü" alır. 1911 yılında da İsveç Akademisi, "Nobel edebiyat ödülü"nü verir. Belçika milliyetinden çıkmasını isteyen "Académie Française" e girmeyi kabul etmez.

1914 yılında, Belçika'da orduya girmek ister. Yaşı nedeniyle kabul edilmez. Fakat dört sene, kalemiyle vatanına hizmet eder. 1927 de **La Vie des Termites**, 1930 da **La Vie des Fourmis** adlı eserlerini yayınlar. 1939 da Portekiz'e oradan da Amerika Birleşik Devletleri'ne geçer. 1947 Fransa'ya döner. 5 Mayıs 1949 yılında Nice yakınlarındaki "Orlemante" villasında hayata gözlerini kapar.

Burada tercümesini sunduğumuz **Les Aveugles** adlı piyesi, daha önce yayınladığı **P'Intruste** piyesi ile aynı temayı, "körlük dramı" nı işler: Işığa olan tutkulu ve umutsuz özlem. Kendisine ithafen yazılan bu piyes hakkında, Charles Van Lergerghe bakın ne diyor: "Maeterlinck'in bu piyesi, sahnede en az başarı kazanmış ve her zamanda böyle olacak bir piyestir. Bu; benim için, benim gibi düşünen nadir kişiler için yazılmış bir piyestir." (Annales, IV. s. 30.).

Kuzey denizlerindeki küçük bir adada, oniki kör; çok yaşlı bir papazın klavuzluğu ile, kaldıkları yurttan gizlice kaçarlar. Gece yarı

bir hareket yapmaktan kacinmakta; baslarini da, adanin bogucu ve endise verici ugultusuna hic cevirmezler. Buyuk tabutluk agaclar, porsuk agaclarini, salkim-sogutler, selviler, onlari dostca golvehendirmektedir. Gecenin karanliginda, papazin biraz yakninda, bir tutam uzun, ciliz ciris otu ciceklenmektedir. Yer yer, yapraklarin meydana getirdigi karanligi bir an aydinlatan ay ighina ragmen, son derece karanlik bir hava vardir.)

Birinci dogustan kor.

Hala geri gelmiyor mu?

Ikinci dogustan kor.

Uyandırdınız beni!

Ucuncu dogustan kor.

Bende uyuyordum.

sı bir ormanda mola verirler. Bunlar; ucu dogustan kor alti erkek, durmadan dua eden uc yasli kadın, bir sagır ve dilsiz kadın, bir deli kadın ve cocugu ve nihayet bir genç güzel kızıdan ibarettirler.

Nerededirler? Yer veya zaman mefhumunu tamamen kaybetmişlerdir. Vakti, ancak acikliklarına göre degerlendirirler. Yapraklar arasında kuş hısırtıları. Deniz de pek uzak degildir: Dallar arasından, bir deniz fenerinin ıslıkları farkedilmektedir. Dua eden kadınların sözlari yanında, suların uguldaması da işitilir.

Aniden bir kargaşalık baslar: Yaslı papaz kaybolmuştur. Sözde, deli kadın için ekmek ve su almağa gitmiştir; geri gelmesi gecikir. Korler endişelenirler. Yurttan da çok uzaktadırlar; ancak işitilebilen bir saatin oniki gongu duyulur. Bazıları "geceyarısı", ötekiler de "ögle vakti" diye konuşurlar. Bu karışıklık içerisinde, belki yurtlarının özleminin duymaktalar. Yurt, sefil, ve meş'um eski bir şatodur; ışıksızdır; çünkü lüzum görülmemiştir.

Ormanda bir sağanak uguldaması gelir geçer: kar yağmağa baslar. Gürültüler... ayak sesleri... hısırdayan yapraklar.. Yurdun köpeği gelmiştir. Köpek; hiç bir yere gitmemiş, — fakat yokluğu başka türlü izah edilen—, yaşlı papazın önünde gelip durmuştur. Nihayet, el yordamiyle körler, korkunç gerçeği keşfederler. Körleri buraya getiren ve çevreyi tanıyan tek kişi olan yaşlı papaz aniden ölüvermiştir.

Fakat yine gürültüler, ayak sesleri duyulur. Kim olabilir acaba? Ne olup bittiğini kim söyleyebilir? Deli kadının cocugu, görebilen tek kişi; çocuk durmadan ağlar; kadın, onu, herkesten yukarı iyice kaldırır.

"Buradalar, aramızdalar! Kimsiniz? Kimsiniz siz?" Sessizlik çöker. Çocuk umutsuzca ağlamağa baslar. Ne görüyor acaba? Ebediyen mechul kalacak. Perde iner. (Tercüme eden)

Birinci doğuştan kör.

Hâlâ geri gelmiyor mu?

İkinci doğuşkan kör

Birsey geldiğini duymuyorum.

Üçüncü doğuştan kör.

Yurda dönme zamanı geldi.

Birinci doğuştan kör.

Bulduğumuz yeri bilmemiz gerek.

İkinci doğuştan kör.

Gidişinden bu yana hava soğuyor.

Yaşlı kör adam.

Nerede olduğumuzu kim biliyor?

Yaşlı kör kadın.

Uzun zaman yürüdük; yurttan çok uzaktayız herhâlde.

Birinci doğuştan kör.

Aa! kadınlar, karşımızda mı?

Yaşlı kör kadın.

Tam karşınızda oturuyoruz.

Birinci doğuştan kör.

Durun, yanınıza geliyorum. (Ayağa kalkar ve el yordamıyla yürür.)
— Neredesiniz siz? —KONUŞUN! Nerede olduğunuzu bileyim!

Yaşlı kör kadın.

Burada; taşların üzerinde oturuyoruz.

Birinci doğuştan kör.

(İlerler. Kaya yığına ve ağaç kütüğüne çarpar.) Aramızda birşeyler var...

İkinci doğuştan kör.

Yerinde kalsa daha iyi!

Üçüncü doğuştan kör.

Nerede oturuyunuz? —Yanımıza gelmek ister misiniz?

Yaşlı kör kadın.

Ayağa kalkmağa cesaretimiz yok!

Üçüncü doğuştan kör.

Neden ayrı düştük?

Birinci doğuştan kör.

Kadınlar tarafından dualar duyuyorum.

İkinci doğuştan kör.

Evet; dua edenler, üç ihtiyar kadın.

Birinci doğuştan kör.

Dua zamanı değil ama!

İkinci doğuştan kör.

.Siz de, biraz sonra yatakhane de dua edersiniz! (Üç ihtiyar kadın dua etmeğe devam eder.)

Üçüncü doğuştan kör.

Oturduğum yerin yakınında ne olup bittiğini bilmek isterim.

İkinci doğuştan kör.

Yakınınzdayım galiba. (Onların etrafında el yordamıyla gezinir.)

Üçüncü doğuştan kör.

Birbirimize dokunamıyoruz ama!

Birinci doğuştan kör.

Birbirimizden pek o kadar uzak değiliz galiba. (El yordamıyla etrafında dolaşır. Derin derin inleyen beşinci kör adama bastonuyla dokunur.) İşitemiyen adam da bizim yanımızda.

İkinci doğuşkan kör

Herkesi seçemiyorum; altı kişiydik biraz önce.

Birinci doğuştan kör.

Anlamıya çalışalım. Kadınları da sorguya çekelim; Ne istediğimizi bilmemiz gerek. Üç yaşlı kadının dua ettiğini halâ duyuyorum; hepsi beraber mi?

Yaşlı kör kadın.

Yanımdaki bir kayanın üzerinde oturuyorlar.

Birinci doğuştan kör.

Ben gazaller üzerinde oturuyorum ama!

Üçüncü doğuştan kör.

Ya güzel kör kadın, o nerede?

Yaşlı kör kadın.

Dua edenlerin yanında.

İkinci doğuştan kör

Deli kadın nerede? Ya çocuğu?

Genç kör kadın.

Uyuyor; uyandırmayın sakın!

Birinci doğuştan kör.

Oh! Bizden, ne kadar uzaktasınız! Sizi karşımda sanıyordum.

Üçüncü doğuştan kör.

Aşağı yukarı, icabedeni biliyoruz; papazın dönüşünü beklerken biraz sohbet edelim.

Yaşlı kör kadın.

Gürültü etmeden beklememizi söylemişti.

Üçüncü doğuştan kör.

Kilisede değiliz.

Yaşlı kör kadın

Nerede olduğumuzu bilmiyoruz.

Üçüncü doğuştan kör.

Korkuyorum, konuşmadığım zaman.

İkinci doğuştan kör

Biliyormusunuz, papaz nere gitti?

Üçüncü doğuştan kör.

Bana öyle geliyor ki bizi terkedeli çok oldu.

Birinci doğuştan kör.

Artık yaşlanıyor, günden güne. Çoktandır onunda görmediği aşkâr. Bunu söylemek istemiyor; aramızdaki yerini, bir başkasının almasından korkuyor. Fakat, hiç görmediğinden şüpheleniyorum.

Bize bir başka kılavuz gerek; artık bizi dinlemiyor; çok da kalabalığız. Evde görebilen o ve sadece üç rahibe var; hepsi bizden daha yaşlı!

— Ayrı düştüğünden ve yolunu aradığından eminim. Nereye gitti acaba? —Bizi böyle bırakmağa hakkı yok.

Yaşlı kör adam.

Çok uzaklara gitti; kadınlarla daha ciddi konuştuğunu sanıyorum.

Birinci doğuştan kör.

Kadınlardan başkasıyla konuşmuyor. —Biz yaşamıyormuyuz sanki? —Sonunda şikâyet etmek gerekecek.

Yaşlı kör adam.

Kime şikâyet edeceksiniz?

Birinci doğuştan kör.

Henüz bilmiyorum; düşünceğiz; düşünceğiz. —Fakat nereye gitti acaba? Kadınlara soralım.

Yaşlı kör kadın

Çok uzun müddet yürüdüğünden yorulmuştu. Orta yerimizde bir an oturduğunu sanıyorum. Bir kaç gündür çok halsiz ve üzgün görünüyordu. Doktorun ölümünden beri korkuyordu. Hemen hemen hiç konuşmuyordu. Ne oldu, bilmiyorum. Kış gelmeden önce, güneşli bir havada, son bir kere adayı görmek istediğini söylüyordu. Kış, çok uzun ve soğuk olacağına benziyor; daha şimdiden soğuk şimal rüzgarları esmeğe başladı. Çok endişeliydi o; geçen günkü büyük fırtınanın nehri taşırdığı ve bütün bentlerin yıkıldığı söyleniyor. Denizin, kendisini korkuttuğunu söylüyordu; durup dururken dalgalanıyor; ada kıyılarının pek o kadar yüksek olmadığı ortada. Görmek istiyordu; fakat gördüğünü bize söylemedi.

— Şimdi, deli kadın için su ve ekmeğe almağa gittiğini sanıyorum. Çok uzaklara gideceğini söylemişti... Beklemek gerek.

Genç kör kadın.

Giderken ellerimi tutmuştu; korkuyormuş gibi sanki, elleri titriyordu. Sonra, beni öptü...

Birinci doğuştan kör.

Oh! Oh!

Genç kör kadın.

Kendisine, ne olup bittiğini sordum. Bilmediğini söyledi. Artık ihtiyarlar saltanatının sona erdiğini söyledi bana...

Birinci doğuştan kör.

Bunu söylemekle, ne demek istedi acaba?

Genç kör kadın.

Anlıyamadım onu. Fenerden tarafa gideceğini söylemişti bana.

Birinci doğuştan kör.

Bir fener mi var?

Genç kör kadın.

Evet, adanın kuzeyinde. Çok uzağında olmadığını sanırım. Buradan yapraklar arasından, fenerin ışığını gördüğünü söylüyordu. Bugünkü kadar bana hiç üzgün görünmemişti o; Bir kaç gündür ağlıyordu galiba. Bende onu görmediğim halde neden ağlıyorum bilmiyorum. Bırakıp gittiğini duymadım. Üstelemedim bende. İçin için güldüğünü, gözlerini kapadığını, susmak istediğini duyuyordum.

Birinci doğuştan kör.

Bunlarla ilgili bize bir şey söylemedi?

Genç kör kadın.

Dinlemiyorsunuz onu konuşurken!

Yaşlı kör kadın

Mırıldanıyoruz hepimiz, o konuşurken.

İkinci doğuştan kör

Sadece "iyi geceler" demişti giderken hepimize.

Üçüncü doğuştan kör.

Vakit çok geç oldu galiba.

Birinci doğuştan kör.

Giderken, uyumağa gidiyormuş gibi sanki, iki üç kere "iyi geceler" demişti. "İyi geceler, iyi geceler" derken bana baktığını hissediyordum. İnsan birine dik dik baktımı, sesi değişir.

Beşinci kör adam .

Görmeyenlere merhamet edin!

Birinci doğuştan kör.

Böyle sebepsiz yere konuşan kim?

İkinci doğuştan kör

İşitemiyen adam galiba.

Birinci doğuştan kör.

Susun! —Dilenmenin zamanı değil!

Yaşlı kör adam.

Deniz yönüne gitmişti.

Üçüncü doğuştan kör.

Onun yaşında birisi denize gitmez!

İkinci doğuştan kör.

Denize yakın mıyız?

Bir kör kadın.

Evet; susun bir dakika; duyarsınız bunu. (Yakındaki denizin kıyılara çarpan çok durgun gürültüsü duyulur.)

İkinci doğuştan kör.

Üç yaşlı kadının dualarını duyuyorum sadece.

Yaşlı kör kadın

İyi dinleyin, duaların yanında onuda işiteceksiniz.

İkinci doğuştan kör.

Evet; pek uzağımızda olmayan bir şeyler duyuyorum.

Yaşlı kör adam.

Deniz durgundu; hareketlenmeğe başladı sanki...

Birinci doğuştan kör.

Haksızlık etti papaz bizi buraya getirmekle; hoşuma gitmiyor bu gürültüyü işitmek.

Yaşlı kör adam.

Çok iyi biliyorsunuz, ada pek büyük değil; gürültü, yurdun bahçesinden çiktiğımızdan beri duyuluyor.

İkinci doğuştan kör.

Dinlemedim hiç.

Üçüncü doğuştan kör.

Bugün denize çok yakınız galiba; hoşuma gitmiyor onu yakından işitmek.

İkinci doğuştan kör.

Ben de öyle; yurttan dışarı çıkmağı istemiyoruz zaten.

Üçüncü doğuştan kör.

Buraya kadar hiç gelmemiştik; bu kadar uzağı getirilmemiz yersizdi.

Yaşlı kör kadın

Hava çok güzeldi bu sabah; yurttan bütün kış kapanıp kalmamızdan önce papaz, bizim son güneşli günlerden yararlanmamızı istedi.

Birinci doğuştan kör.

Yurttan kalmak daha çok hoşuma gider ama!

Yaşlı kör kadın

İçinde bulunduğumuz bu adayı biraz tanımamız gerektiğini söylüyordu papaz. Hoş, kendisinde adanın tamamını gezmemiş ya; hiç kimsenin çıkmadığı bir dağ, kimsenin inmek istemediğı vadiler, şimdiye kadar kimsenin girmediğı mağaralar var. Nihayet, yatahanenin kemerleri altında, güneşi, oturup beklemek gerektiğini söylerdi; deniz kıyısına kadar getirmek istedi bizi. Ama kendisi yalnız gitmiş.

Yaşlı kör kadın

Haklı o; biraz yaşamağı da düşünmek gerek.

Birinci doğuştan kör.

Dışarıda görececek birşey yok ama!

İkinci doğuştan kör.

Güneşte miyiz şimdi?

Altıncı kör adam.

Sanmıyorum; vakit çok geç oldu gibi geliyor bana.

İkinci doğuştan kör.

Saat kaç?

Öteki körler.

Bilmiyorum. —Kimsede bilemez.

İkinci doğuştan kör.

(Altıncı kör adama hitaben) Hava hâla güneşli mi? Neredesiniz? Bakalım; biraz görebilen sissiniz, görelim!

Altıncı kör adam.

Karanlığın iyice çöktüğünü sanıyorum; güneşte olduğumuz zaman, kirpiklerimin ucunda mavi bir ışık çizgisi görüyorum; böyle bir çizgiyi görelî çok oldu; fakat şimdi hiç birşey farketmiyorum.

Birinci doğuştan kör.

Acıktım, ben; açıkınca vaktin geç olduğunu anlarım. Gök yüzüne bakın hele; belki birşeyler görürsünüz! (yere bakan üç doğuştan kör hariç, hepsi başlarını gök yüzüne doğru kaldırırlar.)

Altıncı kör adam.

Gökyüzünü görüp göremeyeceğimizi bilemem.

Birinci doğuştan kör.

Mağaradaymışız gibi sanki, sesimiz yankılanıyor.

Yaşlı kör adam.

Akşam olduğu için yankılanıyor galiba.

Genç kör kadın.

Ay ışığını avuçlarımda hissediyorum gibi geliyor bana.

Yaşlı kör kadın

Yıldızlar var galiba; hissediyorum.

Genç kör kadın.

Ben de.

Birinci doğuştan kör.

Gürültü duymuyorum hiç.

İkinci doğuştan kör.

Nefeslerimizin gürültüsünü duyuyorum sadece.

Yaşlı kör kadın

Kadınlar haklı, galiba.
Hiç duymadım yıldızları.

Öteki iki doğuştan körler.

Biz de. (Aniden yapraklar arasında gece kuşlarının uçuşu şaklar.)

İkinci doğuştan kör.

Dinleyin! Dinleyin! Ne var yukarda? Duyuyormusunuz?

Yaşlı kör adam.

Gök yüzü ile bizim aramızdan birşeyler gelip geçti.

Birinci doğuştan kör.

Bu ne tür bir gürültü, tanımıyorum. —Yurda dönmek istiyorum.

İkinci doğuştan kör.

Bulduğumuz yeri bilmemiz gerek!

Altıncı kör adam.

Ayağa kalkmağa çalıştım; etrafım dikenlerle dolu; ellerimi uzatmağa cesaretim yok.

Üçüncü doğuştan kör.

Bulduğumuz yeri bilmek gerek!

Yaşlı kör adam.

Bilemeyiz!

Altıncı kör adam.

Evden çok uzaklarda olmalıyız herhalde; gürültülerin hiç birini anlayamıyorum.

Üçüncü doğuştan kör.

Çoktandır, gazellerin kokusunu duyuyorum!

Altıncı kör adam.

Daha önce adayı gören varmı? Nerede olduğumuzu söyleyebilir mi bize?

Yaşlı kör kadın

Hepimiz kördük buraya geldiğimizde.

Birinci doğuştan kör.

Ben hiç bir zaman görmedim ki...

İkinci doğuştan kör.

Boşuna endişelenmiyelim; papaz gelir biraz sonra; az daha bekliyelim; fakat ileride, artık bir daha onunla dışarı çıkmıyacağım.

Genç kör kadın.

Yalnız başımıza dışarı çıkamayız.

Birinci doğuştan kör.

Artık dışarı çıkmıyacağım; çıkmamak daha çok hoşuma gidiyor.

İkinci doğuştan kör.

Arzu etmemiştik dışarı çıkmayı; kimse de bunu istememişti.

Yaşlı kör kadın

Ada da gün, bayram günüydü; büyük bayramlarda her zaman çıkıyoruz.

Üçüncü doğuştan kör.

Uyuyordum. Omuzuma dokunarak, "kalk, kalk, vakit tamam, güneş hayli yükseldi" demişti. —Doğrumuydu acaba? Hiç farketmemişim. Güneşi hiç görmedim.

Yaşlı kör adam

Ben, çok gençken gördüm güneşi.

Yaşlı kör kadın.

Ben de öyle; yıllar önceydi; cocuktum; artık hatırlamıyorum bile.

Üçüncü doğuştan kör.

Her zaman, güneş doğduğunda, dışarı çıkmamızı neden istiyor?

Kim farkında bunun? Hiç bilmem, öğleyin mi yoksa gece yarısını gezmeğe çıkıyorum.

Altıncı kör adam.

Hoşuma gider, öğleyin çıkmak; o zaman da, büyük aydınlıklardan süphelenirim.

Üçüncü doğuştan kör.

Yemekhanede, soba başında kalmağı tercih ederim; ne güzel ısınmıştı bu sabah.

İkinci doğuştan kör.

Papaz, bizi bahçedeki güneşe götürebilirdi; duvarların arasında emniyette oluyor insan; dışarı da çıkamaz; kapı açılrsa korkacak birşey yoktur; —her zaman kapatırım zaten.— Neden sol dirseğime dokunuyorsunuz.

Birinci doğuştan kör.

Dokunmadım size; hem size kadar erişemem.

İkinci doğuştan kör.

Biri dirseğime dokundu diyorum size!

Birinci doğuştan kör.

Bizden biri değil.

Yaşlı kör kadın.

Allahım! Allahım! Söyle bize, neredeyiz?

Birinci doğuştan kör.

Burada, ebediyen bekliyemeyiz. (Çok uzaklarda bir saat, ağır ağır gonklarla oniki defa çalar.)

Yaşlı kör kadın.

Oh! Yurttan ne kadar uzaktayız!

Yaşlı kör adam.

Gece yarısı galiba!

İkinci doğuştan kör.

Öğle vakti! —Söyleyin! Bilen var mı?

Altıncı kör adam.

Bilmem; fakat, galiba, gölgedeyiz.

Birinci doğuştan kör.

Bilmiyorum; uzun zaman uyumuş kalmışız.

İkinci doğuştan kör.

Acıktım!

Öteki körler.

Aç ve susuzuz!

İkinci doğuştan kör.

Çoktandır buradamız?

Yaşlı kör kadın.

Bana öyle geliyorki asırlardır buradayız galiba!

Altıncı kör adam.

Nerede olduğumuzu anlamıya başlıyorum...

Üçüncü doğuştan kör.

Saatin gece yarısını çaldığı yöne gitmek gerek... (Bütün gece kuşları, karanlıkta birdenbire, neşeli neşeli ötmeğe başlar.)

Birinci doğuştan kör.

Duyuyormusunuz? Duyuyormusunuz?

İkinci doğuştan kör.

Burada yalnız değilmiyiz?

Üçüncü doğuştan kör.

Çoktandır, birşeyden şüpheleniyoruz; bizi dinliyorlar... Döndü mü o?

Birinci doğuştan kör.

Bilmiyorum ne oluyor; yukarıda bu.

İkinci doğuştan kör.

Ötekiler birşeyler işitmedi mi? —Susuyorsunuz hep!

Yaşlı kör adam.

Dinliyoruz hâlâ.

Genç kör kadın.

Allahım! Allahım! Söyle, neredeyiz biz?

Altıncı kör adam.

Nerede olduğumuzu anlamıya çalışıyorum... Yurt büyük nehrin öteki yanında; eski köprüyü geçmişiz; o, bizi adanın kuzeyine getirmiş. Nehirden pek uzak değiliz; bir an dinlersek duyabiliriz belki... Papaz gelmezse, su kıyısına kadar gitmek gerekecek... Gece gündüz büyük gemiler geçer; bizi kıyıda tayfalar farkedebilirler belki. İhtimal, feneri çevreleyen ormandayız; fakat çıkış yolunu bilmiyorum... Biri benimle gelmek ister mi?

Birinci doğuştan kör.

Oturalım! —Bekliyelim, beklileyelim;— Büyük nehrin ne yöne aktığı bilinmiyor; yurdun etrafı bataklıklarla dolu; Bekliyelim, beklileyelim... Gelecek o; gelmesi gerek!

Altıncı kör adam.

Ne taraftan geldiğimizi kim biliyor? O, bunu yolda bize izah etmişti.

Birinci doğuştan kör.

Dikkat etmemiştim.

Altıncı kör adam.

Onu dinlemiş olan var mı?

Üçüncü doğuştan kör.

Gelecek sefer, onu iyi dinlemek gerek.

Altıncı kör adam.

Doğumu adada olan var mı aramızda?

İyi biliyorsunuz, hepimiz başka başka yerlerden geldik.

Yaşlı kör kadın.

Hepimiz, denizin öte yakasından geliyoruz.

Birinci doğuştan kör.

Denizi gecerken öleceğiz sandım.

İkinci doğuştan kör.

Ben de öyle; —Hep beraber geldik.

Üçüncü doğuştan kör.

Biz üçümüz, aynı bölgedeniz.

Birinci doğuştan kör.

Açık havada buradan görülebileceği söylenir; kuzey tarafında.
—Çan kulesi yok.

Üçüncü doğuştan kör.

Yanaşmamız tesadüf olmuş.

Yaşlı kör kadın.

Ben başka yerdenim...

İkinci doğuştan kör.

Nereden geliyorsunuz?

Yaşlı kör kadın.

Artık düşünmeğe cesaretim yok... Ne zaman bundan söz açsam birşey hatırlıyamıyorum... Havası buradan daha soğuktu.

Genç kör kadın.

Ben de, çok uzaklardan geliyorum...

Birinci doğuştan kör.

Nereden geliyorsunuz acaba?

Genç kör kadın.

Nasıl söylesem. Size nasıl anlatmamı istiyorsunuz? —Buradan çok uzak; denizler aşırı. Büyük bir memleketten geliyorum. Onu, ancak işaretlerle gösterebilirdim; fakat göremiyoruz... Uzun zaman ava-

re avare dolaşmıştım... Fakat, güneşi, suyu, ateşi, dağları, insan yüzlerini ve garip çiçekler gördüm... Benzerlerinden hiç yok bu adada; hava çok karanlık ve soğuk... Kokularını bile unuttum gözlerim kör olalı... Fakat, annemi, babamı, kız kardeşlerimi gördüm.. O zamanlar bulunduğumu yerin idrakine varmam için çok gençtim.. Hâlâ deniz kenarında oynardım... Fakat gördüklerimi öyle iyi hatırlıyorum ki!... Bir gün dağ tepelerine yağan kara bakıyordum... Bedbaht olan insanları ayırd etmeğe başlıyordum...

Birinci doğuştan kör.

Ne demek istiyorsunuz?

Genç kör kadın.

Zaman zaman, sesleriyle bile ayırd edebilirim onları... Düşündükçe, hatıralar açıkca geliyor aklıma...

Birinci doğuştan kör.

Benim hatıralarım yok... (Yapraklar üzerinden büyük göçmen kuşları uğuldayarak uçar.)

Yaşlı kör adam.

Yine yukarıdan birisi geçiyor.

İkinci doğuştan kör.

Buraya neden geldiniz?

Yaşlı kör adam.

Bunu kime soruyorsunuz?

İkinci doğuştan kör.

Genç bacımıza.

Genç kör kadın.

Onun, beni iyileştirebileceğini söylemişlerdi. Bir gün görebileceğimi söylemişti bana; o zaman adayı terkedeceğim.

Birinci doğuştan kör.

Hepimizin arzusu, adayı terketmek.

İkinci doğuştan kör.

Ebediyyen burada kalacağız galiba!

Üçüncü doğuştan kör.

Papaz çok yaşlı; bizi iyileştirecek zamanı yok.

Genç kör kadın.

Kirpiklerim kapandı ama. gözlerimin canlı olduğunu hissediyorum.

Birinci doğuştan kör.

Benim kirpiklerim açık!

Üçüncü doğuştan kör.

Çoktandır buradamıyız?

Yaşlı kör adam.

Bir akşam, dua esnasında, kadınlar tarafından tanındık bir ses duymuştum; genç olduğunuzu sesinizden anladım... Sizi dinlemek için, görmeği çok isterdim...

Birinci doğuştan kör.

Hiç farkında değilim.

Altıncı kör adam.

Çok uzaklardan gelen bir kadın kadar güzelsiniz öylemi?

Yaşlı kör adam.

Birbirimizi hiç görmedik zaten. Kendi kendimize sorular sorup cevaplar alıyoruz; her zaman beraberiz; ama ne olduğumuzu bilmiyoruz!... Birbirimize ancak ellerimizle dokunabiliyoruz; gözler, ellerden daha fazlasını bilir.

Altıncı kör adam.

Bazen güneşte olduğunuz zaman gölgelerinizi görebiliyorum.

Yaşlı kör adam.

Yaşadığımız evi hiç görmedik; pencerelere ve duvarlara dokunabildiğimiz halde, nerede yaşadığımızı bilmiyoruz!...

Yaşlı kör adam.

Çok karanlık ve çok sefil eski bir şato olduğu söylenir: Papazın bulunduğu kule hariç, içerisinden asla ışık görülmez.

Birinci doğuştan kör.

Görmeyenlere ışık gerekli değildir.

Altıncı kör adam.

Yurt civarında sürüyü güttüğüm zamanlar koyunlar, aksamleyin kulenin ışığını farkederek kendi kendilerine geri dönerler... Onlar, beni hiç yalnız bırakmazlar.

Yaşlı kör adam.

Nice yıllar beraberiz işte. Birbirimizi hiç farketmedik! Sanki ebediyen yalnızsınız!... Sevmek için görmek gerek..

Yaşlı kör adam.

Bazen gördüğümü hayâl ederim...

Yaşlı kör adam.

Ben, hayâl ettiğim zaman görürüm.

Birinci doğuştan kör.

Herkes gibi bende sadece gece yarısı rüya görürüm. (Bir sağanak ormanı sarsar; yığın yığın yaprak düşer.)

Beşinci kör adam.

Kim dokundu ellerime?

Birinci doğuştan kör.

Etrafımıza birşeyler düşüyor!

Yaşlı kör adam.

Yukardan geliyor; ne olduğunu bilmiyorum...

Beşinci kör adam.

Kim dokundu ellerime? —Uyumuş kalmışım; bırakın uyuyayım!

Yaşlı kör adam.

Ellerinize kimse dokunmadı.

Beşinci kör adam.

Ellerimi kim tutuyor? Yüksek sesle cevap verin. Kulaklarım biraz ağır işitiyor.

Yaşlı kör adam.

Bunu biz bilemeyiz.

Beşinci kör adam.

Bize haber vermege mi geldiler.

Birinci doğuştan kör.

Cevap vermek boşuna, birşey duymuyor.
Sağirların çok bedbaht olduklarını itiraf etmek gerek.

Yaşlı kör adam.

Oturmaktan bıktım!

Altıncı kör adam.

Burada olmaktan bıktım!

İkinci doğuştan kör.

Birbirimizden çok uzağız gibi geliyor bana... Yaklaşalım biraz;
—Hava soğumağa başlıyor...

Üçüncü doğuştan kör.

Kalkmağa cesaretim yok! Yerinde kalması daha iyi.

Yaşlı kör adam.

Aramızda ne var kimse bilmiyor.

Altıncı kör adam.

İki elim kan içindeymiş gibi geliyor bana; ayaga kalkmak istemişim.

Üçüncü doğuştan kör.

Bana doğru eğildiğinizi hissediyorum. (Deli kör kadın, inildiyerek şiddetle gözlerini oğuşturur; hareketsiz duran papaza doğru, ısrarla döner.)

Birinci doğuştan kör.

Yine, başka bir gürültü duyuyorum...

Yaşlı kör adam.

Zavallı bacımız bu sanırım; gözlerini oğuşturuyor.

İkinci doğuştan kör.

Başka birşey yapmıyor zaten; bunu her gece duyuyorum.

Üçüncü doğuştan kör.

Deli o; hiç bir zaman birşey söylemez.

Yaşlı kör adam.

Çocuğu doğduğundan beri hiç konuşmuyor... Her zaman korkulu görünüyor...

Yaşlı kör adam.

Korkuyor musunuz burada?

Birinci doğuştan kör.

Kim?

Yaşlı kör adam.

Siz, ötekileri, hepiniz!

Yaşlı kör kadın.

Evet, evet, korkuyoruz!

Genç kör kadın.

Uzun zamandır korkuyoruz!

Birinci doğuştan kör.

Bunu neden soruyorsunuz?

Yaşlı kör kadın.

Neden soruyorum bilmem!... Sanki, birdenbire aramızda birinin ağladığını hissettim!

Birinci doğuştan kör.

Korkmamak gerek; deli kadın ağlıyor galiba...

Yaşlı kör adam.

Başka bir şey var yine...

Yaşlı kör kadın.

Her zaman, çocuğunu emzireceği zaman ağlıyor...

Birinci doğuştan kör.

Sadece o mu, böyle ağlayan?

Yaşlı kör kadın.

Zaman zaman görebiliyor galiba...

Birinci doğuştan kör.

Ötekilerin ağladığını duymuyoruz...

Yaşlı kör adam.

Ağlamak için görmek gerek.

Genç kör kadın.

Etrafımızdaki çiçeklerin kokusunu duyuyorum..

İkinci doğuştan kör.

Ben sadece toprak kokusu duyuyorum!

Yaşlı kör kadın.

Çiçekleri, rüzgârla kokladım...

Üçüncü doğuştan kör.

Ben sadece toprak kokusu duyuyorum!

Yaşlı kör adam.

Kadınlar haklı sanırım...

Altıncı kör adam.

Nerede onlar? —Biraz topluyayım...

Genç kör kadın.

Sağınızda. Ayağa kalkın. (Altıncı kör yavaşca ayağa kalkar; geçen devirip ezdiği ağaç ve çalılıklara çarparak, çiriş otlarına doğru el yordamıyla ilerler.)

Genç kör kadın.

Yeşil sapsarı kırdığınızı duyuyorum! Durun! Durun! Çiçeklerle ilgilenmeyin. Siz asıl geriye nasıl döneceğiz onu düşünün!

Altıncı kör adam.

Geri gelmeğe cesaretim yok...

Genç kör kadın.

Geri gelmek gerekli değil! —Bekle. (Ayağa kalkar)— Oh! toprak ne kadar soğuk! Buz tutacak. (Tereddütsüz solgun ve garip çiriş otlarına doğru ilerler, fakat çiçeklere yakın taş yığınları ve devrik ağaçlara çarparak durur.) —Buradalar! —Erişemiyorum; sizin tarafınızda...

Altıncı kör adam.

Topluyabileceğimi sanırım. (El yordamıyla, çiçekleri demet edip toplar; genç kadına verir; gece kuşları uçuşur.)

Genç kör kadın.

Bir zamanlar bu çiçekleri görmüşüm gibi geliyor bana... İsimlerini bilmiyorum... Bunlar ne kadar solgun ve yaprakları ne kadar yumuşak! Artık hiç tanıyamıyorum... Ölülerin çiçekleri galiba bunlar... (Çiriş otlarını saçları arasına takar.)

Yaşlı kör adam.

Saçlarımızın gürültüsünü duyuyorum.

Genç kör kadın.

Çiçek onlar.

Yaşlı kör adam.

Birbirimizi görmüyoruz...

Genç kör kadın.

Bende kendimi göremeyeceğim... Üşüyorum. (Bu sırada ormanda rüzgar eser; ani ve şiddetli olarak yakın kıyılarda deniz dalgalanır.)

Birinci doğuştan kör.

Gök gürlüyor!

İkinci doğuştan kör.

Fırtına kopacak galiba.

Yaşlı kör kadın.

Deniz herhâlde bu...

Deniz mi? --Deniz mi acaba? --Fakat deniz iki adım önümüzde! Yanyanayız onunla! Denizi etrafımda hissediyorum! — Bunun başka şey olması gerek!

Genç kör kadın.

Dalgaların gürültüsünü ayaklarımın dibinde hissediyorum...

Birinci doğuştan kör.

Gazelleri uçuran rüzgâr galiba bu...

Yaşlı kör adam.

Kadınlar haklı galiba.

Üçüncü doğuştan kör.

Deniz yükseliyor!

Birinci doğuştan kör.

Rüzgâr nereden esiyor?

İkinci doğuştan kör.

Deniz tarafından.

Yaşlı kör adam.

Zaten her zaman denizden esiyor; denizle çevriliyiz her taraftan. Başka taraftan esmesi imkânsız.

Birinci doğuştan kör.

Denizi düşünmüyorum artık!

İkinci doğuştan kör.

Fakat, mademki deniz bize kadar yükselecek, düşünmek gerek. Bunun deniz olup olmadığını bilmiyoruz...

İkinci doğuştan kör.

Dalgaları hissediyorum. Sanki içine ellerimi batırıyorum! Kalamayız burada! Belki dalgalar etrafımızda!

Yaşlı kör adam.

Nereye gitmek istersiniz?

İkinci doğuştan kör.

Nereye olursa! Nereye olursa! Artık bu suların gürültüsünü duymak istemiyorum! Gidelim! Gidelim!

Üçüncü doğuştan kör.

Yine başka birşeyler duyuyorum gibi geliyor bana. —Dinleyin! (Gazeller arasında, heyecanlı ve uzaktan gelen ayak sesleri duyulur.)

Birinci doğuştan kör.

Yaklaşan bir şey var!

İkinci doğuştan kör.

Geliyor! Geliyor! Geri geliyor o!

Üçüncü doğuştan kör.

Küçük çocuk gibi yavaş yavaş geliyor!...

İkinci doğuştan kör.

Kendisine bugün serzenişte bulunmıyalım!:

Yaşlı kör kadın.

Bu bir insan yürüyüşü değil galiba! (Büyük bir köpek ormana ormana girer; körlerin önünden geçer. Sessizlik çöker.)

Birinci doğuştan kör.

Kim var orada? — Kimsiniz? — Acıyın bize, çoktandır bekliyoruz!... (Köpek durdu; ön ayaklarını körün dizleri üzerine kor) — A! A! Dizlerime ne koydunuz? Nedir bu? Oh! Oh! Köpek bu! Yurdun köpeği bu! Gel gel buraya! Bizi kurtarmağa geldi! Gel gel! gel buraya!

Öteki körler.

Gel buraya! Gel buraya!

Birinci doğuştan kör.

Bizi kurtarmağa geldi! İzimizi buraya kadar takip etmiş. Ellerimi yalıyor, çağlar sonra beni bulmuş sanki!

Öteki körler.

Gel buraya! Gel buraya!

Yaşlı kör adam.

Peşinden biri gelir belki ?...

Birinci doğuştan kör.

Yok! yok! Yalnız o. —Birşeyin geldiğini duymuyorum. — Başka kılavuz gerekli değil bize; en iyisi yok zaten. Köpek bizi istediğimiz her yere götürür; itaat eder bize.

Yaşlı kör kadın.

Onun peşinden gitmeğe cesaretim yok...

Genç kör kadın.

Ben de öyle.

Birinci doğuştan kör.

Neden olmasın? Hepimizden iyi görüyor.

İkinci doğuştan kör.

Kadınları dinlemiyelim!

Üçüncü doğuştan kör.

Gökyüzünde değişen birşeyler var; rahat nefes alabiliyorum; şimdi hava biraz daha temizlendi.

Yaşlı kör kadın.

Deniz rüzgârı, etrafımızda dolaşan.

Altıncı kör adam.

Ortalık ağaracak galiba; güneş doğuyor sanıyorum .

Yaşlı kör kadın.

Hava soğuyacak galiba...

Birinci doğuştan kör.

Yolumuzu bulacağız. Köpek beni çekiyor!... Beni çekiyor. Çok neşeli! —Artık onu tutamıyorum!... Beni takibedin! Peşimden gelin! Eve dönüyoruz (Ayağa kalkar. Köpek, onu hareketsiz duran pazaya doğru getirir, sonra durur.)

Öteki körler.

Neredesin? Neredesin? —Nereye gidiyorsun? —Dikkat et!

Birinci doğuştan kör.

Bekleyin! Bekleyin! Daha peşimden gelmeyin; geri geleceğim.. Köpek durdu. —Ne var? A! A! Soğuk bir şeye dokundum!

İkinci doğuştan kör.

Ne diyorsunuz? Sesiniz artık hiç duyulmuyor.

Birinci doğuştan kör.

Dokundum! Birinin yüzüne dokunuyorum galiba!

Üçüncü doğuştan kör.

Ne diyorsunuz? —Artık sizi hiç duyamıyoruz. Neyiniz var? —Neredesiniz? — Bizden çok mu uzaktasınız?

Oh! Oh! Oh! Hâla bu nedir bilmiyorum... Aramızda bir ölü var.

Öteki körler.

Aramızda bir ölü mü? — Neredesiniz? Neredesiniz?

Birinci doğuştan kör.

Aramızda bir ölü var diyorum size! Oh! Oh! Bir ölünün yüzüne dokundum! Bir ölü ile yanyana oturuyorsunuz! Birimiz aniden ölüvermiş herhâlde! Fakat, konuşun bakayım, yaşayanları bileyim! Neredesiniz? Hadi hep birlikte cevap verin! (Kör deli kadın ve sağır kör adamın dışında hepsi birden cevap verirler; üç yaşlı kadın da dualarını bırakır.)

Birinci doğuştan kör.

Artık sesinizi seçemiyorum!... Hepiniz aynı şekilde konuşuyorsunuz!... Sesleriniz titre!...

Üçüncü doğuştan kör.

Cevap vermeyen iki daha var... Nerede onlar? (Bastonuyla beşinci kör adama dokunur.)

Beşinci kör adam.

Oh! Oh! Uyumuş kalmışım; bırakında uyuyayım!

Altıncı kör adam.

Bu, o değil. —Deli kadın mı bu?

Yaşlı kör kadın.

O, benim yanımda oturuyor; yaşadığını duyuyorum.

Birinci doğuştan kör.

Galiba... Papaz bu galiba!

İkinci doğuştan kör.

Ölmemiş o hâlde!

Yaşlı kör kadın.

Nerede o?

Altıncı kör adam.

Bakalım! (Deli kadın ve beşinci kör adamın dışında hepsi ayağa kalkar, ölüye doğru el yordamıyla ilerlerler.)

İkinci doğuştan kör.

Burada mı o? Bu, o mu?

Üçüncü doğuştan kör.

Evet! Evet! Tanıyorum onu?

Birinci doğuştan kör.

Allahım! Allahım! Ne olacağız biz?

Yaşlı kör kadın.

Papaz efendi! Papaz efendi! — Siz misiniz? Papaz efendi, ne oldu size? — Neyiniz var? — Cevap verin bize! Hepimiz başındayız...

Yaşlı kör adam.

Su getirin; belki hâla yaşıyordur...

İkinci doğuştan kör.

Çalışalım... Belki bize yurda götürebilir...

Üçüncü doğuştan kör.

Faydasız; artık kalbinin atışını duymuyorum. — Soğumuş...

Birinci doğuştan kör.

Hiç bir şey söylemeden öldü.

Üçüncü doğuştan kör.

Bize haber verebilirdi.

İkinci doğuştan kör.

Oh! Ne kadar yaşlıydı!... İlk defa, onun yüzüne dokunuyorum.

Üçüncü doğuştan kör.

(Cesedi eliyle yoklayarak) Bizden çok büyüklü...

İkinci doğuştan kör.

Gözleri açık kalmış; elleri birleşik ölmüş...

Birinci doğuştan kör.

Böyle, hiç bir sebep yokken ölmüş...

İkinci doğuştan kör.

Ayakta değilmiş. Bir taş üzerine oturmuş...

Yaşlı kör kadın.

Allahım! Allahım! Bütün bunları bilmiyordum!... Bütün bunlar!... Çoktandır hastaydım... Bugün, çok acı çekmiş olmalı!... —Şikayeti yoktu... Ellerimizi sıkarken pişman olur bir hâli vardı... Hiç bir zaman anlayamayız... Asla da anlayamamız!... Dua edelim; çökün... (Kadınlar, inleyerek diz çökerler.)

Birinci doğuştan kör.

Diz çökmeğe cesaretim yok...

İkinci doğuştan kör.

Neyin üzerine diz çökeceğiz, bilmiyoruz.

Üçüncü doğuştan kör.

Hastamıydı?... Bize birşey söylememişti...

İkinci doğuştan kör.

Giderken, alçak sesle konuştuğunu duymuştum... Genç bacımızla konuştuğunu sanıyorum; ne demişti?

Birinci doğuştan kör.

Cevap vermek istemiyor.

İkinci doğuştan kör.

Artık bize cevap vermek istemiyor musunuz? — Neredesiniz?
— Konuşun!

Yaşlı kör kadın.

Ona, çok eziyet ettiniz; onu, siz öldürdünüz... yürümek istemiyor-
dunuz; yemek yemek için, yolda taşlar üzerine oturmak istiyor-
dunuz; bütün gün mırıldanıp durdunuz... Acı çektiğini duyuyor-
dum... Cesaretini kaybetti...

Birinci doğuştan kör.

Biliyor muydunuz? Hasta mıydı o?

Birşey bilmiyorduk... Onu hiç bir zaman görmedik... şu zavallı
ölü gözlerimizle, ne zaman birşeyler bilebilirdik? Artık çok geç
şimdi... Üç kişinin ölüşünü gördüm... fakat böylesini asla!... Sıra
bize geliyor şimdi...

Birinci doğuştan kör.

Ben değilim, ona acı veren. — Hiç birşey dememiştim.

İkinci doğuştan kör.

Ben de öyle; onun peşinden, hiç birşey demeden gelmiştik.

Üçüncü doğuştan kör.

Deli kadına su bulmağa giderken öldü kaldı...

Birinci doğuştan kör.

Ne yapacağız şimdi? Nereye gideceğiz?

Üçüncü doğuştan kör.

Köpek nerede?

Birinci doğuştan kör.

Burada; ölüden uzaklaşmak istemiyor.

Üçüncü doğuştan kör.

Götürün onu! Uzaklaştırın! Uzak tutun!

Birinci doğuştan kör.

Ölüyü bırakmak istemiyor!

İkinci doğuştan kör.

Bir ölüyle yanyana bekliyemeyiz!... Burada, meş'um karanlıklar içinde ölemeyiz!

Üçüncü doğuştan kör.

Beraber olalım; birbirimizden uzaklaşmıyalım; el ele tutuşalım! hepimiz şu taş üzerine oturalım... Diğerleri nerede? Buraya gelin! Buraya gelin!

Yaşlı kör adam.

Neredesiniz?

Üçüncü doğuştan kör.

Burada, buradayım. Hep bir aradamıyız? — Yakınıma gelin! Ellerinizi nerede? — Hava çok soğuk.

Genç kör kadın.

Oh! Ellerinizi ne kadar soğuk?

Üçüncü doğuştan kör.

Ne yapıyorsunuz?

Genç kör kadın.

Gözlerime sürüyorum; hemen görebileceğimi sanıyordum...

Birinci doğuştan kör.

Böyle ağlayan kim?

Yaşlı kör kadın.

Deli kadın hıçkırıyor.

Birinci doğuştan kör.

Gerçeği bilmiyor mu?

Yaşlı kör kadın.

Burada, öleceğiz galiba...

Yaşlı kör kadın.

Biri gelir belki...

Birinci doğuştan kör.

Rahibelerin yurttan dışarı çıkacaklarını dışunürüm...

Yaşlı kör kadın.

Akşamları dışarı çıkamaz onlar.

Hiç dışarı çıkamaz onlar.

İkinci doğuştan kör.

Büyük fenerdeki adamlar biz görürler sanırım..

Yaşlı kör adam.

Kulelerinden inmez onlar.

Üçüncü doğuştan kör.

Belki bizi görürler...

Yaşlı kör kadın.

Daima deniz tarafına bakar onlar.

Üçüncü doğuştan kör.

Hava soğuk!

Yaşlı kör adam.

Gazalleri dinleyin; buz tutacak galiba.

Genç kör kadın.

Oh! Toprak ne kadar katılaşmış!

Üçüncü doğuştan kör.

Sol tarafımda, anlıyamadığım bir gürültü duyuyorum...

Yaşlı kör adam.

Kayalara çarpıp inilleyen su bu...

Üçüncü doğuştan kör.

Kadınlar sanmıştım.

Yaşlı kör adam.

Buzların, dalgalar arasında kırılışını duyuyorum.

Birinci doğuştan kör.

Böyle titreyen kim? Taşın üzerinde bizi de titretiyor!

İkinci doğuştan kör.

Ellerimi açamıyorum.

Yaşlı kör adam.

Yine anlıyamadığım bir gürültü duyuyorum...

Birinci doğuştan kör.

Aramızda böyle titreyen kim? Taşı da titretiyor!

Yaşlı kör adam.

Bir kadın galiba.

Yaşlı kör kadın.

En çok titreyen deli kadın galiba.

Üçüncü doğuştan kör.

Çocuğunu duymuyoruz.

Yaşlı kör kadın.

Hâlâ emiyor galiba.

Yaşlı kör adam.

Çocuk, nerede olduğumuzu görebilen tek kişi!

Birinci doğuştan kör.

şimal rüzgarını hissediyorum.

Altıncı kör adam.

Artık yıldızlar yok galiba; kar yağacak.

Üçüncü doğuştan kör.

Birimiz uyursa, onu uyandırmamız gerekecek.

Yaşlı kör adam.

şu ara uykum var! (Bir sağanak gazalleri karıştırır)

Genç kör kadın.

Gazalleri duyuyormusunuz? — Bize doğru biri geliyor galiba...

İkinci doğuştan kör.

Dinleyin! Rüzgâr bu.

Üçüncü doğuştan kör.

Artık kimse gelmeyecek!...

Yaşlı kör adam.

şiddetli soğuklar gelecek...

Genç kör kadın.

Uzaklarda birinin yürüdüğünü duyuyorum.

Birinci doğuştan kör.

Ben, sadece gazalleri duyuyorum!

Genç kör kadın.

Bizden çok uzaklarda birinin yürüdüğünü duyuyorum!

İkinci doğuştan kör.

Ben, sadece gazelleri duyuyorum!

Genç kör kadın.

Bize doğru biri geliyor diyorum size!

Yaşlı kör kadın.

Yavaş yavaş gelen bir ayak gürültüsü duyuyorum...

Yaşlı kör adam.

Kadınlar haklı galiba! (Lapa lapa kar yağmağa başlar.)

Birinci doğuştan kör.

Oh! Oh! Ellerimin üzerine böyle soğuk soğuk düşen nedir?

Altıncı kör adam.

Kar yağıyor!

Birinci doğuştan kör.

Birbirimize iyice yanasalım!

Genç kör kadın.

Dinleyin bakın, ayak gürültüsü!

Genç kör kadın.

Allah aşkına! Bir dakika sessiz olun!

Genç kör kadın.

Yaklaşıyorlar! Yaklaşıyorlar! Dinleyin bakın« (Burada deli kör kadının çocuğu, meş'um karanlığın ortasında, birdenbire feryadı basar.)

Yaşlı kör adam.

Çocuk mu ağlıyor?

Genç kör kadın.

Görüyor! Görüyor! Mademki ağlıyor, birşeyler görmüş olması lâzım. (Çocuğu kucacağına alır; ayak seslerinin geldiği yöne doğru ilerler; öteki kadınlar da, kaygılı kaygılı peşinden gelirler ve onun etrafında toplanırlar.)

Karşılamağa gidiyorum!

Yaşlı kör adam.

Dikkat edin!

Genç kör kadın.

Oh! Ne kadar çok ağlıyor! — Ne var? — Ağlama. —Korkma; korkacak bir şey yok; biz buradayız! yanındayız. —Ne görüyorsun? — Söyle, ne görüyorsun?

Yaşlı kör kadın.

Ayak sesleri bu taraftan yaklaşıyor; Dinleyin bakın! Dinleyin bakın!

Yaşlı kör adam.

Gazallerde sürünen bir etek hışırtısı duyuyorum.

Altıncı kör adam.

Bu bir kadın mı acaba?

Yaşlı kör adam.

Ayak gürültüsü mü bu bakalım?

Birinci doğuştan kör.

Bu, gazallerin içindeki deniz suyu olmasın sakın?

Genç kör kadın.

Hayır! Hayır! Ayak sesleri bunlar! Adımlar! Adım bunlar!

Yaşlı kör kadın.

Öğreneceğiz; gazalleri dinleyin bakın!

Genç kör kadın.

Duyuyorum. Hemen hemen yanibaşımda duyuyorum! Dinleyin! Dinleyin! — Ne görüyorsun? Ne görüyorsun?

Yaşlı kör kadın.

Ne tarafa bakıyor?

Genç kör kadın.

Daima ayak gürültüsünü takibediyor! Bakın! Bakın! Onu bu tarafa çeviriyorum. Görmek için başını geri çeviriyor... Görüyor! Görüyor! Görüyor! — Garip bir şey görüyor muhakkak!?

Yaşlı kör kadın.

(İlerler.) Kaldır onu biraz yukarı. İyi görsün.

Genç kör kadın.

Açılın! Açılın! (Çocuğu, körler gurubunun üzerinde yukarı kaldırır.) — Ayak sesleri aramıza geldi durdu!...

Yaşlı kör kadın.

Buradalar! Aramızdalar!...

Genç kör kadın.

Kimsiniz siz? (Sessizlik çöker.)

Yaşlı kör kadın.

Acıyın bize! (Yeniden sessizlik. — Çocuk ümitsizce ağlamağa başlar.)

**ON DE SAUSSURE'S COMPARISON
OF
LANGUAGE AND CHESS¹**

M. Reşit KÜÇÜKBOYACI

Priority of Synchronic Description :

Most of the nineteenth-century linguists were primarily concerned with the diachronic study of language. De Saussure, however, was concerned with synchronic study of languages, which is characteristic of most of the contemporary linguists. De Saussure's main objection was to the "Junggrammatiker notion" that restricted the scientific study and investigation of language to its historical aspects. In the twentieth century, this theory implied that historical considerations are irrelevant to the investigations of particular "temporal states" of language.

De Saussure illustrates this priority of synchronic study by means of comparing language to chess:

In a game of chess any particular position has the unique characteristic of being freed from all antecedent positions: the route used in arriving there makes absolutely no difference: one who has followed the entire game has no advantage over the curious party who comes up at a critical moment to inspect the state of the game;... All this is equally applicable to language

(*) I would like to thank Prof. Dr. F. Householder, Jr., who suggested many improvements in an earlier draft of this paper. I am also indebted to Prof. Dr. Ö. Başkan for his constructive criticism.

and sharpens the radical distinction between diachrony and synchrony. (1)

All languages are constantly changing, just as the state of a chess board is. At any given time this state can be described without reference to the previous positions. So it is with the language and the study of languages, said de Saussure. This statement about the synchronic description of language holds, but to apply the analogy to chess does not go very far. It is true that any particular state can be described in a chess game, but there are two exceptions. Without knowing anything about the previous moves, to give a description of a "state" would be quite inadequate (1) in the case of "castling", and (2) in the case of capturing an "en passant" (in passing) pawn.

Castling can take place only if neither the king nor the rook has been moved previously. Therefore, a person or "the curious party" who does not know if either one of these pieces has been moved previously cannot suggest castling. At a critical position this becomes extremely important; i.e., a player might lose the game if he does not castle. Most of the designed chess problems, i.e., white mates in two, white plays and wins, black moves and draws, do not provide this information if either one of these pieces are given locations other than their original place on the board. If the description shows that the king and either one of the rooks are placed on their original squares with no other pieces in between, it must also indicate if they have been moved prior to that particular state. De Saussure's comparison fails to indicate the exceptional importance of this move to the operation of the game. Therefore, a "synchronic description" of a chess game will not be sufficient. As a very simple example, the game below will illustrate this point :

Fischer (White)	Spassky (Black) ²
1. P — QB4	P — K3
2. Kt — KB3	P — Q4

(1) Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, trans. Wade Baskin (New York: Philosophical Lib., 1959), p. 89.

(2) White played by Bobby Fischer, black by Boris Spassky. The game notation is quoted from *The Indianapolis Star* (Wednesday, August 9, 1972), p. 22.

3.	P	—	Q4	...	...	...	...	Kt	—	KB3
4.	Kt	—	QB3	...	...	...	...	B	—	K2
5.	B	—	Kt5	...	...	...	...	P	—	KR3
6.	B	—	KR4	...	...	...	...	O	—	O
7.	P	—	K3	...	...	...	...	Kt (Kt1)	—	O2
8.	R	—	B1	...	...	...	...	P	—	B3
9.	B	—	Q3	...	...	...	...	P	X	P
10.	B	X	P	...	...	...	...	P	—	QKt4
11.	B	—	Q3	...	...	...	...	P	—	QR3
12.	P	—	QR4	...	...	...	...	P	X	P
13.	Kt	X	P	...	...	...	...	Q	—	R4 (Check)
14.	Kt	—	Q2	...	...	...	...	B	—	Kt5
15.	Kt (R4)	—	B3	...	...	...	...	P	—	B4
16.	Kt	—	Kt3	...	...	...	...	Q	—	Q1
17.	O	—	O	...	...	...	...	P	X	P (continued)

In this 12th game of the Boris Spassky - Bobby Fisher world chess championship, black's sixth move (O—O) is castling; however, the person playing white does not castle until the seventeenth move, as seen above. On the thirteenth move when black checks the white king, the white could have moved his king thus preventing himself from castling. Both players and the observers had to know that until the seventeenth move neither the king nor the rook has been played. This is the first point of break-down in de Saussure's analogy.

The second exceptional move which requires knowledge of the last move prior to the state which is synchronically describable is known as "capturing the passing pawn". If a pawn makes double advance for its first move, an adverse pawn which could have captured it, had the first pawn moved only one square, may capture it "en passant"; but this "en passant" capture may only be made on the immediate turn, no later.

Because of the need of "diachronic information" for a description of a chess game, as discussed above, de Saussure's comparison fails to be complete. So it can be said that some particular states of a chess game cannot be described "synchronically" without reference to the previous moves, while historical considerations are irrelevant to the investigation of particular temporal "states" of language.

There are different kinds of notations for describing chess games, as there are different ways of describing languages. Traditional grammarians described it in their own way; the generative-transformationalists are still trying to complete their notations (3). In descriptive notation of chess, each file is given the name of the piece, i.e., K for king, Q for queen, which is originally posted on it; and the ranks are numbered from 1 to 8 away from the player. In algebraic notation, the files are lettered A to H, from white's left to right. The ranks, from white to black, are numbered 1 to 8. The algebraic is as accurate and adequate as the descriptive notation. P-K4 can be written as e2-e4. Sometimes it is possible to guess which one of the two identical pieces, i.e., rooks, knights, belongs to the kingside or to the queenside; but sometimes it is necessary to give more information just to indicate the place of the piece. So we find such notations as Kt (Kt1)-Q2 (Black's seventh move in the game given above), or P-QKt4 (Black's tenth move in the game given above), etc. Here, Kt (Kt1) means the knight located in the first rank to differentiate it from the knight at KB3 because both pieces can be moved to the same square (Q2). P-QKt4 indicates which knight's pawn is to be moved here, it is the pawn located in front of the queenside knight as opposed to the kingside knight. From this point of view, the algebraic notation seems less redundant and shorter. As far as the adequacy of both notations is concerned, they are equal because they both describe the positions accurately. It is interesting to see that almost the same argument was laid out and discussed by contemporary linguists concerning the methods of describing languages.

La Langue, La Parole, Le Langage :

De Saussure's comparison, at this point, can be extended to illustrate his distinction between **la langue**, **la parole**, and **le langage** in reference to **knowing chess**, **playing chess**, and **chess**, respectively.

The words **language** and **chess** have different connotations and meanings. De Saussure made his distinctions among the abo-

(3) Noam Chomsky, **Syntactic Structures** (The Hague: Mouton, 1968), p. 54.

ve mentioned terms in order to be able to define **language** unambiguously and for the sake of studying **language** scientifically. For a scientific study of chess, almost the same kind of distinctions will be necessary, as it will be examined after looking at de Saussure's distinctions briefly.

La langue is the system, the set that we have been taught by our community; in terms of this system we communicate with others within the same community by using **la parole**, which is "the sum of what people say, including individual constructions that are the consequence of a speaker's choice." (4) The distinction between the two is important in the sense that **la langue** is the complete and perfect form that cannot be found in any individual speaker, while **la parole** includes everything that a speaker might produce. That is to say, **la langue** is an abstraction. On the other hand, **la parole**, the act of speaking, is individual and variable. For a scientific study one must have an object which is not that variable, on the contrary, "holds still." **La langue** is the most common thing to all speakers of that language community; it is collective. **La parole** is momentary; it is not collective. Therefore **la parole** cannot be studied for the purpose of scientific explanation of languages. **La langue**, on the other hand, possesses all the requirements for scientific study. It is the stable pattern through time and the "consciousness of the speakers" that make up **la langue**. The total of **la parole** with the rules of **la langue** makes **le langage**, in de Saussure's terminology. Therefore, in order to find **la langue**, **la parole** has to be subtracted from **le langage**. **Le langage**, in this sense, does not possess a principle of unity within itself which makes scientific study possible.

While de Saussure is making these distinctions, he overemphasizes the reality of **la langue** over and above the individual. This exaggeration can be seen as he accepts the fact that changes in **la langue** proceed from changes in **la parole**, but he declares that "**la langue** is not subject to the individual's power of change." (5)

(4) Quoted in Francis P. Dinneen, **An Introduction to General Linguistics** (New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1967). p. 196. (Translation provided by F. P. Dinneen from de Saussure's **Cours de Linguistique Generale**.)

(5) R. H. Robins, **A Short History of Linguistics** (London: Longmans, 1967), p. 201.

But this criticism is not the concern of the paper, so I will return to the extensions of de Saussure's analogy.

De Saussure's distinctions can be applied to chess as an illustration. When someone says that Mr. X speaks Turkish, he does not mean that Mr. X is actually speaking Turkish. The language that he speaks will be **la langue**; while he is speaking, he will be using his **parole**. The same distinction is absolutely necessary when we speak of someone who **plays** chess and someone who is **playing** chess. Here it will be very suitable to adopt Chomsky's terminology of "competence" and "performance" since they correspond to de Saussure's distinction (6).

When Boris Spassky, the former world chess champion, lost a few games in the Interzonal Tournament, (7) did he not know how to play chess? He lost because his **performance** was not as good as his **performance** in the previous worldchampionship tournament. What is **knowing** and **playing** chess, then? Ludwig Wittgenstein comments on this question:

Suppose it were asked: **When** do you play chess? All the time? or just while you are making a move? And the **whole** of chess during each move? —How queer that knowing how to play chess should take such a short time, a game so much longer! (8)

Whether we know how to play chess all the time or when we are making a move or during the entire game, there is still a need for distinction between **knowing** and **playing** chess. "Competence" for chess will include mastery of all the rules of the game, along with the relative values of the pieces, as well as the goal of the game. "Performance" will be any individual chess player's act of playing at any given time and space. His "competence" might be almost perfect, yet his "performance" may be poor due to various psychological and/or physiological reasons.

Yet, for a scientific study of chess, which value does one have to rely on? This is a very interesting question, because most

-
- (6) Noam Chomsky, **Aspects of the Theory of Syntax** (Cambridge, Massachusetts: M. I. T. Press, 1965), p. 4.
 - (7) **Chess Life and Review** (Vol. xxv, No. 4, April, 1970), p. 190.
 - (8) Ludwig Wittgenstein, **Philosophical Investigations**, trans. G. E. M. Anscombe (New York: Macmillan, 1958), p. 59e.

of the theories explaining advantages of playing such-and-such a way fail in actual practice. At the present time, theory and practice are conjoined for the study of chess. Of course, there are computed and mechanized chess-playing machines, but they are not practical.

... others have also considered the problem of programming a computer for playing chess, concluding that a machine is constructable, in principle, which could play perfect chess, but owing to the astronomical number of possible moves involved, it would be impracticable. Nevertheless, one could be made which would give a mediocre player a very good game (9).

The mechanization of a chess game will depend on the "competence" of the designer, or on the description of the game. If this has been fed to the computer chessplayer, we will have a computerized chess game. In fact, such a machine was among the participants of a chess tournament organized by the Michigan City Chess Association of U.S.A. (10) The knowledge which the computer has, will be almost equal to de Saussure's *la langue*, and the "performance" which it will put out will be *la parole*.

"Language is form, not substance" :

Another conclusion that de Saussure drew from his comparison is that "language is form, not a substance." Briefly, de Saussure said that the material out of which the chess-pieces are made is irrelevant to the operation of the game. Not only the material (wood, plastic, ivory, etc.), but also their shapes are irrelevant, said de Saussure (11). How true! As long as each piece is identified with its meaning and its role in the game, it is completely arbitrary if the knight in a chess game might look like a horse. To play chess without a chess-board and pieces is possible, as in the case of "blind-folded chess." If the relationships between the board and the pieces, and between the pieces and the entire game had been substantial, this would have been impossi-

(11) de Saussure, *Course*, p. 110.

(9) Colin Cherry, *On Human Communication* (Cambridge, Massachusetts: M. I. T. Press, 1968), p. 56.

(10) *Michigan City Association Bulletin* (Michigan, May, 1970), p. 27.

le. But the essentiality of the roles of the pieces needs a philosophical comment:

Let us say that the meaning of a piece is its role in the game. Now let it be decided by lot which of the players get white before any game of chess begins. To this end one player holds a king in each closed fist while the other chooses one of the two hands at random. Will it be counted as part of the role of the king in chess that it is used to draw lots in this way? (12).

Of course, the arbitrary selection of kings to draw lots before a game does not indicate that the king has to be identified with this function. So the essentiality of this selection has no value at all to the operation of a chess game. However, Wittgenstein discusses this notion rather profoundly:

Perhaps one wouldn't see the point of a rule by which each piece had to be turned round three times before one moved it ... (Was this prescription meant to prevent one from moving without due consideration?) (13).

Whatever the answer is to that question, it is a philosophical one; and I have no intention of discussing the theory behind this prescription. However, it explains the priority of the ordering of some rules in chess. From this point of view we can establish the correlation between the priority of rules in a given grammar, i.e., the generative-transformational model, and in the game of chess.

The arbitrariness of sound-shape-meaning in language is discussed by many grammarians, linguists, and philosophers. All the theories about the origin of language had some point of correct and logical explanations in them. The same analogy is also valid for the theories concerning the origin and development of chess. John Gallon reports that there are thirty-four variations of the

(12) Wittgenstein, *Investigations*, p. 150^e.

(13) Wittgenstein, *Investigations*, p. 151^e.

chess game (14). Most of these are no longer played. Among these games, there are four-handed chess games, chess games played on on ten-by-ten chess-boards with fourty pieces, three dimensional chess, etc. The lexicon and the rules of these games of chess in which there is only one "universal" goal. The only exception to this is "Giveaway Chess" in which the rules are basically the same, but one wins by loosing all his pieces.

These variations correspond to different kinds of languages which are spoken all over the world. Language in its broadest sense is "not only a social institution but it is also a semiological institution, that is, a code" as Whitney stated, inspired by de Saussure. That is to say that "language is an instrument" (15); and in relation to this statement, chess is an instrument also.

There is only one compound substance in chess; this is the board, the pieces, and the rules of the game. These cannot be separated from each other. On the other hand, the substance of spoken language differs from the substance of written language (16). The phonic substance and the graphic substance, both having the same type of arbitrariness in their realization, make the spoken and the written language, respectively.

The arbitrariness of graphic representation of certain expression-elements can be illustrated in the following way, by using the realization of Turkish /ğ/ (so-called "soft g") :

Yağmur	rain	/ya:ɲur/
doğru	correct	/do:ru/
teğmen	lieutenant	/teymen/
öğle	noon	/ö:le;/;öyle/
düğme	button	/dü:me;/;düyme/ (17)

From these examples, it is obvious that the graphic representation of the expression-element "ğ" changes its phonic representation

-
- (14) John Gallon, **Chess Variations** (Tokyo: Charles Tuttle Company, 1968), p. 17.
- (15) Wittgenstein, **Investigations**, p. 151^e.
- (16) John Lyons, **Introduction to Theoretical Linguistics** (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), p. 62.
- (17) Özcan Başkan, **Lengüistik Metodu** (Istanbul: Çağlayan Kitabevi, 1967), p. 68.

tation: a) becomes vowel lengthening phoneme (/:/) after /a/, /ɪ/, /o/, /u/; b) becomes /y/ after /e/, and /i/; c) becomes /y/ or sometimes becomes vowel lengthening phoneme after /ö/, /ü/. The only way to account for the relationship between these graphemes and their phonetic equivalents is to contend that the relationship is an arbitrary one.

The arbitrary nature of the sign is explained by de Saussure with his famous example: signified and signifier, the shape of the tree **arbor** and the linguistic sign **arbor**. But he has some qualifications for the onomatopoeic formations and for the interjections. The same classification will also serve the purpose of explaining the name **bishop** in chess. This piece was called among the Persians **pil** (elephant); but the Arabs, not having the sound /p/ in their inventory, pronounce and write it **fil** or **al-fil**; so the variations reached Italy and France in the form of **alphilus**, **alfinus**, **alifiere**. But what is the relationship between the **elephant** and the **bishop**, then? The names are, then, arbitrary- even when we say "the king is dead" or "Shah-mat," or "Check-mate."

Internal Linguistics and External Linguistics:

De Saussure points out the difference between "Internal Linguistics" and "External Linguistics" and illustrates this point again by comparing chess to language. "In chess, what is external can be separated relatively easily from what is internal" (18). It is obvious that the history and the origin of chess do not have anything to do with the playing of chess. One does not have to know that the queen moved only diagonally in the seventeenth century. This is an external fact. In language, the internal facts can be studied, although it is not quite so easy to separate internal from external because some of the external facts, i.e., borrowing of the prepositions from Latin into English, have some effect on the system. From this point of view, "everything that changes the system in any way is internal," (19) reflects this difficult distinction. But, of course, it is possible to "understand and to study internal linguistic organism without studying external organism," as de Saussure states.

(18) de Saussure, **Course**, p. 22.

(19) de Saussure, **Course**, p. 23

Conclusion :

As de Saussure's analogy reflects, there are very important points of resemblance between language and the game of chess. The strengths and weaknesses of this comparison are explained in the paper so far. What I would like to offer now is a brief summary of what these points are:

1. Language is a social fact, regardless of the differences of the communities and cultures; and it has to be learned. Chess is an abstraction of a duel wherein the two players match their **performance** as opposed to their **competence**; it, too, has to be learned and practiced like language.

2. Language serves the purpose of communication, regardless of its form. Chess serves the purpose of limited mental communication between individuals, regardless of how and where and with what pieces it is played.

3. There are distinctions within the language which make the scientific study of language possible. There are distinctions within chess which help to construct theories about the game and its development.

4. The relationship between the elements of the language and their reflections are arbitrary. The pieces and their shapes and the relationship between the pieces and their moves in a chess game are arbitrary.

5. All languages contain a set of lexical entries and rules for internal organization. With the use of these finite entities, one can create an infinite number of utterances. All chess games, regardless of the number of pieces that they employ and regardless of their names, may contain an innumerable number of moves; or with the rules of chess, an innumerable number of distinct games may be played.

6. The origin of language is yet to be explained satisfactorily, and so is the origin of chess; but this does not prevent us from studying language or chess, because this is an external fact which does not affect the internal organism.

WORKS CONSULTED

- Başkan, Özcan. **Lengüistik Metodu**. Istanbul: Çağlayan Kitabevi, 1967.
- Cherry, Colin. **On Human Communication**. Cambridge, Massachusetts: M. I. T. Press, 1968 (1957).
- Chomsky, Noam. **Syntactic Structures**. The Hague: Mouton, 1968 (1957).
- . **Aspects of the Theory of Syntax**. Cambridge, Massachusetts: M. I. T. Press, 1965.
- de Saussure, F. **Course in General Linguistics**, trans. Wade Baskin. New York: Philosophical Lib., 1959.
- Dinneen, Francis P. **An Introduction to General Linguistics**. New York: Holt, Rinehart, and Winston, Inc., 1967.
- Gallon, John. **Chess Variations**. Tokyo: Charles F. Tuttle Company, 1968.
- Godel, R. **Les Sources Manuscrites de Cours de Linguistique Generale**. Geneva, Paris: 1957.
- Lynos, John. **Introduction to Theoretical Linguistics**. Cambridge, Cambridge University Press, 1968.
- Robins, R. H. **A Short History of Linguistics**. London: Longmans, 1967.
- Wittgenstein, Ludwig. **Philosophical Investigations**, trans. G. E. M. Anscombe. New York: Macmillan, 1958 (1953).